

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

कम मर्यादा

काल न०

खण्ड

BUDDHIST TEXTS
 OF THE
 NORTHERN AND SOUTHERN SCHOOLS
 PUBLISHED BY THE
 BUDDHIST TEXT SOCIETY OF INDIA.

माध्यमिका वृत्तिः ।

MĀDHYAMIKĀ VRITTI

BY

ACHARYA CHANDRA KIRTI

PRINTED FIRST TIME 1896

BY CHANDRA CHANDRA DAS B. I. C. I.

AN

PRINTED BY HARIMOHAN VIDYARHISHAN.

~~Printed by~~ ~~Harimohan~~ ~~Vidyarhishan~~

1896

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

Publishers — Messrs. Kohn, P. L. T. & Co. Ltd. & Co. Ltd. & Co. Ltd.

Continental Agents — Messrs. H. & Co. Ltd. & Co. Ltd. & Co. Ltd.

80, 2, BAZAR STREET, CALCUTTA

MĀDHYAMIKĀ VRITTI.

माध्यमिका वृत्तिः ।

ॐ नमः श्रीवज्रसत्त्वाय ।

ॐ नमो रत्नत्रयाय ।

योऽन्तर्द्वावाचविधूतवासः समुद्रधीसागरलम्बजम्बा ।

सद्वर्धनोत्थस्य गभीरभावं यथानुबुद्धं रूपया जगाद ॥ १ ॥

यस्य दर्शनतेजांसि परवादिमतेन्धनम् ।

दहन्त्यद्यापि लोकस्य मानसानि तर्मांसि च ॥ २ ॥

यस्यासमज्जानवचःशरौघाः निघ्नन्ति निःशेषभवारिसेनाम् ।

त्रिधातुराज्यश्रियमादधाना विनेयलोकस्य सदेवकस्य ॥ ३ ॥

नागार्जुनाय प्रणियत्य तस्मै तत्कारिकाणां विवृतिं करिष्ये ।

उत्तानसम्प्रक्रियवाक्यनद्धां तर्कानिलाव्याकुलिताम्बुसङ्ग्राम् ॥ ४ ॥

तत्र न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यामित्यादि वक्ष्यमाणं शास्त्रेषु, तस्य कानि सन्ध्या-
भिधेयप्रयोजनानीति प्रश्ने मध्यमकावतारविहितविधिना श्रुत्यज्ञानालङ्घनं महाकरुणीयाय-
पूरःघरं प्रयमचित्तात्पादं तथामतज्ञानोत्पत्तहेतुमार्गं कृत्वा यावदाचार्यार्थनागार्जुनस्य
विवृतिविपरीतप्रज्ञापारमितानीतेः क्रूरुणया परावबोधार्थं शास्त्रप्रणयनमित्येष तावत्
व्याख्येयः सन्ध्याः ।

नन्वास्ति वः क्षेत्रिपूज्यशेषान् सम्प्राप्यते दुर्गतितो भवाच्च ।

तच्छास्त्रानां चाणमुणाच्च शास्त्रेनेतत् दृश्यद्वयमतेषु भविष्यति ॥ १ ॥

अथमेवाचार्यो वक्ष्यमाणमकलशास्त्राभिधेयार्थं प्रयोजनमुपवर्णयन् तद्विपरीतवक्ष्यका-
शकत्वेन माहात्म्यमुद्गाढ्य तत्स्वभावाद्यतिरेकवर्तिने परमगुरवे तथामताय शास्त्रप्रणयन-
निमित्तकं प्रणामं कर्तुं काम्य आह ।

अनिरोधमनुत्पादमनुष्केदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनार्थमनागमममिर्गमं ॥

यः प्रनौत्य समुत्पादमित्यादि ।

तदनानिरोधाद्यद्विवेकविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पादः शास्त्ररभिधेयार्थः । सर्वप्रपञ्चोप-
शमशिवलक्षणं निर्वोणं शास्त्राय प्रयोजनं निर्दिष्टम् । तं वन्दे वदताम्बरमित्यनेन प्रशंसः ।
इत्येष तावत् श्लोकद्वयस्य समुदायार्थः । अथयवार्थस्तु विभज्यते ।

तत्र निर्वृतिनिरोधः सखभङ्गोनिरोध इत्युच्यते ।

उत्पादनमुत्पादः आत्मभादोन्मूलनं उच्छिष्टितत्त्वैः प्रबन्धविकृतिरित्यर्थः । शास्त्रो
नित्यः सर्वकालस्यासुरित्यर्थः । एकस्मादावर्थश्चेति एकार्थः अभिन्नार्थः न पृथगित्यर्थः ।
नानाद्यो भिन्नार्थः पृथगित्यर्थः । आसतिरगमः विप्रकृष्टदेशावस्थितानां सन्निकृष्टदेशा-
गमनं । निर्गतनिर्गमः सन्निकृष्टदेशावस्थितानां विप्रकृष्टदेशगमनं ।

इतिर्गत्यर्थः प्रतिः प्राप्त्यर्थः । उपसर्गवशेन धात्वर्थविपरिणासात् —

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नोपपत्तेः ।

गङ्गासत्तिलमाधुर्यं सागरेण यथाह्वयेति ॥

प्रतीत्यशब्दोऽत्र स्वयन्तः* प्राप्तव्येक्षार्था वर्तते ।

समुत्पत्त्यर्थः यदिः प्रादुर्भावार्थेति समुत्पादशब्दः प्रादुर्भावे वर्तते । ततश्च हेतुप्रत्यया-
पेक्षाभावानामुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पादार्थः ।

अपरे तु ब्रुवते इतिर्गतिर्गमनं विनाशः, इतो साधयः इत्याः । प्रतिर्वीप्सार्थः । इत्येवं
तद्विधानं इत्यशब्दं व्युत्पाद्य प्रति प्रति इत्यानां विनाशिनो समुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पाद इति
वर्णयन्ति ।

तेषां प्रतीत्यसमुत्पादं बोधिभिक्तवो देशयिष्यामि । यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति स धर्मं
पश्यति इत्येवमादौ विषये वीप्सार्थस्य सम्भवात् ।

इह तु वस्तुः प्रतीत्य रूपाणि चेत्यद्यन्ते वस्तुर्विज्ञानमित्येवमादौ विषये साक्षादङ्गी-
कृतार्थविषये वस्तुः प्रतीत्येति प्रतीत्यशब्दः एकवचुरिन्द्रियहेतुकायामप्येकविज्ञानोत्पत्ताय-
भीष्टार्थां कृतो वीप्सार्थता । प्राप्त्यर्थस्त्वनङ्गीकृतार्थविशेषेऽपि प्रतीत्यशब्दं सम्भवति प्राप्य-
सम्भवः प्रतीत्यसमुत्पादः इति अङ्गीकृतार्थविषयेऽपि सम्भवति । वस्तुः प्रतीत्य वस्तुः प्राप्य
वस्तुः प्रेक्ष्येति व्याख्यानात् । तद्विधाने च शब्दे वस्तुः प्रतीत्य रूपाणि चेत्यद्यन्ते । वस्तु-
र्विज्ञानमित्यत्र प्रतीत्यशब्दस्याव्ययत्वाभावात् अगमनस्य च । अतः प्रतीत्य विज्ञान रूपाणि चेति निपातः स्यात् । न चैतदेवमित्यवयवस्य स्वयन्तस्य व्युत्पत्ति-
रिति चेत् । यदा वीप्सार्थत्वात् प्रत्युपसर्गेण एतेः प्राप्त्यर्थत्वात् समुत्पादशब्दस्य च सम्भ-
वति चेत् । यदा वीप्सार्थत्वात् प्रतीत्य समुत्पादः प्राप्यसम्भव इत्येव ।

प्रवेशः केन च माध्यमिकस्य प्रतीत्यसमुत्पाद इत्यन्ये । इति परव्याख्यानमनूय दूषयति ।
तथावोक्तमाख्येदेवेन । सवसत्सदसचेति ययः किं कारणं ? यो हि प्राप्त्यर्थं प्रतीत्यशब्दं
तस्य वक्तुं शक्यते इति । विरहव्यापत्तीनाद्योक्तम् । यदि सवसत्सदसचेति प्राप्त्यर्थं

भवद्बोधः । नास्ति च मे प्रतिज्ञा तस्मान्निवृत्तास्ति मे दोषः । यदि किञ्चित्

निवर्तयेयम् । प्रत्यक्षादिभिरर्थस्तदभावात् संपादयन्ति इति । यदा चेत् फलकयन्तुयाना-

ते च प्रतीत्यश्रब्दं प्राप्तयेव वर्तयन्ति । तेनेदानीं प्राप्यसम्भवः प्रतीत्यसमुत्पाद इत्येवं
 बुत्वादिस्तेन प्रतीत्यसमुत्पादशब्देन यदि निर्विशेषसम्भविपदार्थपरामर्शो विवर्जितः तदा
 तां तां हेतुप्रत्ययसामग्रीं प्राप्य सम्भवः प्रतीत्यसमुत्पाद इति वीक्षासम्बन्धः क्रियते ।

अथ विशेषपरामर्शस्तदा चतुः प्राप्य रूपाणि चेति न वीक्षायाः सम्बन्ध इति । एवं
 तावदनुवादकौशलमाचार्यस्य । एतद्वा युक्तं किञ्चायुक्तमेतत् । चतुः प्रतीत्य रूपाणि
 चोत्पद्यन्ते चतुर्विज्ञानमित्यत्राह । याथाय्याभिसम्भवादितिवेति यदुक्तं ब्रूषणम् । तदपि
 नोपपद्यते । किं कारणं कथं न च तत्त्वसिद्धसम्भव इति युक्त्यनुपादानेन प्रतिज्ञाभाज-
 न्नात् । अथायमभिप्रायः स्यात् अरूपिद्भात् विज्ञानस्य चतुषा प्रामिनीति रूपाणिचैव च
 तत्त्वसिद्धिर्नानादित्यादावपि न युक्तं । प्राप्तकलोऽयं भितुरित्यत्रापि प्राप्त्यभ्युपगमात् । प्राप्यशब्दस्य
 च प्रेक्ष्यपर्यायत्वात् प्राप्यर्षधेयाचार्यनागार्जुनेन प्रतीत्यशब्दस्य तत्त्वप्राप्यं यदादुत्पन्नं तत्तत्-
 स्वभावेन इत्यभ्युपगमात् ब्रूषणमप्युपपद्यते इत्यपरे ।

यद्यापि स्वमतं व्यवस्थापितं किन्तर्हि अस्मिन् सतीदं भवति अथोत्पादादिदमुत्पद्यते ।
 इतीदं प्रत्ययतोऽर्थः प्रतीत्यसमुत्पादार्थ इति तदपि नोपपद्यते । प्रतीत्यसमुत्पादशब्दयोः
 प्रत्येकमर्थविशेषानभिधानात् । तदुत्पादस्य च विवर्जितत्वात् ।

अथापि रुद्रिशब्दं प्रतीत्यसमुत्पादशब्दमभ्युपेत्यारब्धेति तिलकादिदेवमुच्यते तदपि
 नोपपन्नमेव । यथार्थानुगतमयैव प्रतीत्यसमुत्पादस्य आचार्येण तत्त्वप्राप्यं यदुत्पन्नं नोत्पन्नं तत्-
 स्वभावेन इत्यत्राभ्युपगमात् ।

अथास्मिन् सतीदं भवति ह्रस्वं दीर्घं यथा सतीति व्याख्यायमानेन तु तदेवाभ्युपगतं
 भवति । ह्रस्वं प्रतीत्य ह्रस्वं प्राप्य ह्रस्वमपेक्ष्य दीर्घो भवति । ततश्च यदेव ब्रूयते तदेवा-
 भ्युपगम्यमिति न युज्यते । इत्यलं प्रसङ्गः ।

तदेवं हेतुप्रत्ययापेक्षं भावानामुत्पादं परिदोषयता भगवता अहेत्विकहेतुविषमहेतुसम्भूतत्वं
 स्वपरोभयकृतत्वे च भावानां निषिद्धं भवति । तन्निषेधादसंवृतानां पदार्थानां यथावस्थितं
 संवृतं स्वरूपमुद्भावितं भवति स एवेदानीं संवृतः प्रतीत्यसमुत्पादः स्वभावेनानुत्पन्नत्वात् ।
 आर्यज्ञानापेक्षया नास्मिन्निरोधो वर्तते इत्यनिरोधादिभिर्गृहीतविशेषणैः विशिष्यते । यथाच
 निरोधादयो न सन्ति प्रतीत्यसमुत्पादस्य तथा सकलशास्त्रेण प्रतिपादयिष्यते । अनन्त-
 विशेषणसम्भवेऽपि प्रतीत्यसमुत्पादस्य अष्टानामवोपादानमेषां प्राधान्येन विवादाङ्कभूतत्वात् ।
 यथावस्थितप्रतीत्यसमुत्पाददर्शने सत्याचार्याणामभिधेयादिलक्षणस्य प्रपञ्चस्य सर्वशेष-
 रमात् । प्रपञ्चानामुपपन्नमोऽस्मिन्निति स एव प्रतीत्यसमुत्पादः प्रपञ्चोपपन्नः -
 चित्तचेतानाञ्च तस्मिन्नप्रवृत्तौ ज्ञानक्षयव्यवहारनिवृत्तौ जाति-
 रहितत्वात् शिवः । यथाभिहितविशेषणस्य
 छात् कर्मणा निर्वृत्तः ।

अनिरोधः

यः प्रतीत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं शिवम् ।

देशधामास समुद्भूतं वन्दे वदताम्बरम् इति ॥

यथोपवर्णितप्रतीत्यसमुत्पादावगमाच्च तयागतस्यैवेकस्य विपरीतार्थव्यावृत्तिं पश्यन् सर्व-
परप्रवादांश्च बालप्रलापानिवावेयातीवप्रसादानुगत आचार्या भूयो भगवन्तस्मिन्नेषयति ।
वदताम्बरमिति । अत्र च निरोधस्य पूर्वं प्रतिषेध उत्पादनिरोधयोः पौर्वापर्यावस्थायाः
सिद्धभावं द्योतयितुम्बध्यति हि पूर्वं जातिर्यदिभवेज्जराभरणम् । निर्जराभरणा जाति-
र्भवेत् जायेत वा स्रत इति । तस्माद्वाप्यन्नयमो यत् पूर्वंमुत्पादेन भवितव्यं पश्चाद्नि-
रोधनेति । इदानीमनिरोधादिविशिष्टप्रतीत्यसमुत्पादप्रतिपिपादयिषया उत्पादप्रतिषेधेन
निरोधादिप्रतिषेधे सौकर्यं सम्भन्धमान आचार्यः प्रथममेवोत्पादप्रतिषेधमारभते । उत्पादो
हि परः परिकल्पमानः स्वतो वा परिकल्प्येत परत उभयतोऽहेतुतो वा परिकल्प्येत । सर्वथा
च नोपपद्यत इति निश्चित्याह । न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः उत्पन्ना जातु
विद्यन्ते भावा क्वचन केचन । तत्र जात्विति कदाचिदित्यर्थः । क्वचनशब्द आधारवचनः ।
क्वचिच्छब्दपर्यायः । तत्तद्येवं सम्बन्धः । नैव स्वत उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क्वचन केचन ।
एवमप्रतिष्ठात्रयमपि योज्यम् । ननु नैव स्वत उत्पन्ना इत्यवधार्यमाणे परत उत्पन्ना इत्यनिष्ट-
स्माप्नोति न प्राप्नोति प्रसङ्गप्रतिषेधस्य त्रिवर्तितत्वात् । परतोप्युत्पादस्य प्रतिषेद्यमानत्वात् ।
यथा चापपत्या स्वत उत्पादो न सम्भवति सा तस्माद्वि तस्य भवने न मुखोऽस्ति कश्चिज्जातस्य
जन्म पुनरेव च नैत्र युक्तमित्यादिना मध्यमकावतारादिद्वारेणावमेया । आचार्यबुद्ध-
पालितत्वाह । न स्वत उत्पद्यन्ते भावास्तदुत्पादवैयर्थ्यात् । अतिप्रसङ्गदोषाद्बुद्धि स्वात्मनो
विद्यमानानां पदार्थाणां पुनरुत्पादे प्रयोजनमस्ति । अथ सन्नपि जायेत न कदाचिद्
जायते इति । अत्रैके बूधणमाहुस्तदयुक्तं हेतुदृष्टान्तानभिधानात् । परोक्तदोषापरिहारात्
प्रसङ्गवाक्यत्वाच्चप्रकृतार्थविपर्ययस्य विपरीतसाध्यतद्गम्यत्वं परस्मादुत्पन्ना भावा जन्मसाफ-
त्वात् । जन्मनिरोधाच्च कृतान्तनिरोधः स्यादिति । सर्वत्रतद्वृषणमयुज्यमानमेव व्यप्यश्यामः
कथञ्चुत्वा तत्र यत्तावदुक्तं हेतुदृष्टान्तानभिधानादिति तदयुक्तम् । किं कारणम् । यस्मात्
परतः स्वत उत्पत्तिमभ्युपगच्छन् विद्यमानस्य पुनरुत्पाद इच्छते । न चाप्यनिष्टुति ।
तस्मान्निरूपयति कश्च तदवादः साभ्युपगमविरुद्धश्चाति किमियमिति चादितं परो नाभ्यु-
पैति । यतो हेतुदृष्टान्तोपादानसाफल्यं स्यात् । अथ स्वाभ्युपगमविरुद्धोपादानयापि परो न
तत्रापि निलज्जतया हेतुदृष्टान्ताभ्यामपि नैव निवर्तते । न चोन्मत्तकेन सहासा-
न्नि । सर्वथा प्रियानुमानतामेवात्मन आचार्यः प्रकटयति अस्तु नाप्यनुमान

अनः स्वतन्त्रमनुमानं कर्तुं युक्तं पश्चात्तराभ्युपगमाभावात् ।

अतो न विद्यते । उपारम्भ

चन प्रतिज्ञा

वि

नभिधायित्वं माध्यमिकस्य तदा कृतानि धार्मिकान्यायतनानि स्वत उत्पन्नानीति स्वतन्त्रा प्रतिज्ञा । यथा संख्याः प्रत्यक्षस्याप्यन्ते । कोऽयं प्रतिज्ञार्थः किङ्कार्यात्मकः स्वत उत निरस्मात्मक इति । कार्यर्यात्मकस्यैव सिद्धसाधनं । कारणर्यात्मकस्यैव सिद्धार्थता । कारणर्यात्मना विद्यमानस्यैव सर्वस्योत्पत्तिमत उत्पादनादिति । कुतोऽस्माकमिदमनन्तादिति हेतुर्धर्मस्य विरुद्धार्थता स्यात् । यस्य सिद्धसाधनस्य यस्याश्च विरुद्धार्थताया परिहारार्थं यन्न करिष्यामस्तस्मात् परोक्तदोषप्रसङ्गादेव तत्परिहार आचार्यबुद्धपालितेन दर्शनैयः । अद्यापि स्यात् माध्यमिकानामसत्तेतुद्गृह्णान्तामसिद्धेः स्वतन्त्रानुमानानभिधायित्वात् स्वत उत्पत्तिप्रतिज्ञधर्मप्रतिज्ञार्थसाधनं माधुतुभयसिद्धं न वानुमानेन परप्रतिज्ञानिराकरणं परप्रतिज्ञायास्तु स्वत त्वानुमाननिरोधचोदनया स्वत एव पक्षहेतुद्गृह्णान्तपक्षरहितैः पक्षादिभिर्भविष्यत्यम् । ततश्च तदनभिधानात् दोषपरिहाराच्च स एव दोष इति । उच्यते नैतदेवं । किङ्कारणं यस्माद्योहि यमर्थं प्रतिजानीते तेन स्तनिश्चयवदन्तेषां निश्चयात्पादनं चक्या ययोपपत्त्याभावयोऽधिगतः । सर्वोपपत्तिः यस्मादुपदेष्टव्या तस्मादेव तावद्ग्रायः । तत्परेष्वैव स्वाभ्युपगमप्रतिज्ञार्थसाधनमुपादेयं । न चायम्परं प्रति हेतुद्गृह्णान्तासम्भवात् । स्वप्रतिज्ञामात्रसारतयैव स्वप्रतिज्ञातार्थमात्रमुत्पाद्यते इति । निरुपपत्तिकपक्षाभ्युपगमात् । स्वात्मानमेवायं कुर्वन्तस्वस्वादायन्न शक्नोति परेषां निश्चयमाधानुमिति । इदमत्राय स्युत्तरवृषणं यत् स्वप्रतिज्ञातार्थसामर्थ्यामिति । किमत्रानुमानवाधोद्भावनयोजनम् ।

अथाप्यत्र स्वमतानुमानविरोधदोष उद्भावनीयः स्यात् सांख्यद्वयित एवाचार्यबुद्धपालितेन । न स्वत उत्पद्यन्ते भावास्तदुत्पादवैयर्थ्यादिति वचनात् । अत्र हि स्वत इत्यनेन स्वात्मना विद्यमानस्य परामर्शतयाह्यस्य ग्रहणकुत्राव्यर्थेति द्विवरणवाक्यम् । किं हि स्वात्मना विद्यमानानां पुनरुत्पादप्रयोजनमिति । अनेन वाक्येन साध्यसाधनधर्मानुगतस्य परप्रसिद्धस्य साधर्म्यद्गृह्णान्तस्योत्पादनम् । तत्र स्वात्मना विद्यमानस्येत्यनेन हेतुपरामर्शः उत्पादवैयर्थ्यादित्यनेन च साधर्म्यपरामर्शः । तत्र यथानित्यः शब्दः कृतकत्वात् कृतकमनित्यं दृष्टम् यथा घटः । तथाच कृतकः शब्दः तस्मात् कृतकत्वादित्य इति कृतकत्वं स्वमतेपनयाभिपत्तौ हेतुः । एवमिहापि न स्वत उत्पद्यन्ते भावाः स्वात्मना विद्यमानानां पुनरुत्पादवैयर्थ्यात् । इह स्वात्मना विद्यमानम् पुरोऽवस्थितं घटादिकं पुनरुत्पादनपक्षं दृष्टम् । यथा च मृत्परिण्डादवस्थायामपि यदि स्वात्मना विद्यमानं घटादिकमिति मनसि तदापि तस्य स्वात्मना विद्यमानस्य नास्त्युत्पाद इति । एवं स्वात्मना विद्यमानत्वेनापराभिपत्तौ पुनरुत्पादप्रतिषेधा व्यभिचारिणा हेतुना स्वत एव सांख्यवानुमानविरोधोद्भावनमनुवृत्तिर्भवेति तत् किमुच्यते । तदप्युक्तं हेतुद्गृह्णानभिधानादिति । नच केवलं रक्षितद्गृह्णानभिधानं सम्भवति । यथोक्तदोषोपरि दोषो न सम्भवति । कथं कृत्वा सांख्या स्यात् कर्मणा करुण्य पुरोऽवस्थितस्य घटस्य पुनरपि व्यक्तिसिद्ध्यति । तथैव चेह दृष्टान्तरूपत्वात् । अनभिपत्त्यरूपस्य च शक्तिरूपपक्षोत्पत्तिप्रतिषेधः विशिष्टवाक्येनैव कुतः सिद्धसाधनपक्षदोषाशङ्का कुता वा हेताविरुद्धार्थताशङ्कति । तस्मात्

स्वतोऽनुमानबोधोदनायामपि यद्योपवर्जितरोषामावात् प्ररोक्तरोषपरिहारासम्भव एवेत्य-
सम्बद्धमेवेतद्वृक्षकमिति विज्ञेयम् । यद्विकमिति । चादिशब्देन निरवशेषोत्पत्तिपदार्थ-
सङ्ग्रहस्य विवक्षितत्वात् । अनेकान्तिकतापि घटादिभिर्नैव सम्भवति ।

अथवायमन्वः प्रयोगमार्गः पुरुषव्यतिरिक्तः पदार्थः । स्वत उत्पत्तिवादिनस्तत एव न स्वत
उत्पद्यन्ते स्वात्मना विद्यमानत्वात् पुरुषवदेवमुदाहरणमुदाहार्यम् । यद्यपि वाभिर्न्यक्तिवादिन
उत्पादप्रतिषेधो न बाधकतायाप्यभिव्यक्तानुत्पादशब्दं निपात्य पूर्वव्यङ्ग्यानुपलब्धुपलब्धि-
साधर्म्यतोत्पादशब्देनाभिव्यक्तन वाभिधानादयम्यतिषेधो बाधकः । कथं पुनरयं यद्योक्तस्वा-
भिधानम्विनैव व्यक्तविचारो लभ्यत इति चेत्तदुच्यते ।

अथवा तानि महार्थानि यथोदितार्थसङ्ग्रहप्रवृत्तानि तानि च वाख्यायमानानि यद्योक्त-
मर्थत्मानं प्रयुयन्ते । इति चात्र किञ्चिदनुत्पाद्यं सम्भाव्यते प्रसङ्गविपरीतेन चार्थेन परमेव
सम्बन्धो नास्वाकं स्वप्रतिज्ञाया अभवात् । ततश्च चिद्वान्तनिरोधासम्भवः परस्य च यावद्बु-
द्धयो रोषाः प्रसङ्गविपरीतापत्त्या आपद्यन्ते तावदस्माभिरभोष्यत एवेति । कुतो नु छलव-
परीताचार्यानामाज्जनमसानुसारिण आचार्यबुद्धप्राप्तितस्य बाधकाश्रवचनाभिधायित्वं यतोऽस्य
परावकाशं लभते । निःस्वभावभावनदिना च स्वभावभावनदिनः प्रसङ्गसापेक्षमानेन कुतः
प्रसङ्गविपरीतार्थप्रसङ्गता । नहि शब्दादनुपाश्रयिका इव वक्तारमध्यमव्ययन्ति । किन्तुहि सत्यां
शक्तौ वक्तुर्विश्वकामविविधीयन्ते । ततश्च परप्रतिज्ञाप्रतिषेधमात्रफलत्वात् प्रसङ्गपादस्य नास्ति
प्रसङ्गविपरीतार्थापत्तिः । तथाचाचार्यां भूयसा प्रसङ्गापत्तिमुत्पन्नैव परीतानि निराकरोति स्म ।

नाकाशं विद्यते किञ्चित् पूर्वमाकाशलक्षणम् ।

अलक्षणं प्रसज्यते स्यात् पूर्वं यदि लक्षणम् ॥

रूपकारणनिर्भूतरूपे रूपं प्रसज्यते ।

अस्तुको न वास्तव्यः कश्चिदाहेतुकः क्वचिदिति ॥

तथा । भावस्तावद् निर्वीरुद्धारामरलक्षणम् । प्रसज्यतेति भावो हि न जराभरणम्विने-
त्यादिना अर्थार्थवाक्यत्वादाचार्यवाक्यानां महार्थत्वसत्त्वेनकप्रयोगनिमित्तहेतुत्वं परिकल्प्यते ।
आचार्यबुद्धप्राप्तितयाख्यानान्यपि किमिति न तथैव परिकल्पन्ते । अथ स्याद् दृष्टिकारणमेष
न्यायो यद्ययोगवाक्काविवरगभिधानं कूर्तव्यमित्येतदपि नास्ति । विग्रहव्यापत्तिं कूर्त्वासायाचार्येण
प्रयोगवाक्याभिधानात् । अपिचात्मनस्तर्कशाब्दादिकौशलमात्रमवश्यं सारङ्गौकृतसम्यक्स-
दर्शनव्यापि यत् स्वतन्त्रप्रयोगवाक्काभिधानं तदतितरामनेकदोषसमुदायोऽस्य तार्किकमन्योप-
लक्ष्यते । कथं कृत्वा यत्तावदेव युक्तं प्रयोगवाक्यं तद्व्यति । न परार्थं आधात्मिकान्यायतनानि
स्वत उत्पन्नानि विद्यमानत्वात् । चैतन्यवदिति किमर्थं पुनरत्र परमार्थत इति विशेषणमुपा-
दीयते । लोकमन्त्राभ्युपेतयोत्पादस्याप्रतिबद्धत्वात् प्रतिषेधे चाभ्युपेतवाधाप्रसङ्गादिति चेत्
नेतद्युक्तं सम्भूत्यापि स्वत उत्पत्त्यनभ्युपगमात् । यद्योक्तं सूत्रं स वायं वीजहेतुकोऽकूल उत्पद्य-
मानो न स्वयंहेतो न परहेतो नोभयहेतो नाप्यहेतुषसुत्यद्वो नेष्टरकालाद्युपकृतिस्वभाव-
सम्भूत इति । तथा वीजस्य स्वतो यथाकुरो । न च यत् वीजं स स्वाकुरो न खान्तमो

नयेतदेवम् । अनुसङ्गेश्चक्राङ्गतं धर्माङ्गितं ॥ इहापि व्यस्यति । प्रतीक्ष्य यद्युपपत्तिं नहि तावत्तदेव भवति । न चान्यदपि तत्तत्प्राप्नोष्विदं नापि प्राप्नोतिमिति । परमतापेक्षं विशेषणमिति चेत्तदुक्तं सम्बन्धापि तदीयव्यवस्थानभ्युपगमात् । सत्यद्वयाद्विपरीतदर्शनपरिच्छेदा एव हि तीर्थिका यावदुभययापि निषिध्यन्ते तावद्गुण एव सम्भास्यते इति । एवमपरमतापेक्षमपि विशेषणमिधानम् युज्यते । न चापि लोकः स्वतः उत्पत्तिं प्रतिपन्नो यत्स्वतःपेक्षयापि विशेषणसाफल्यं स्यात् । लोकेहि स्वतः परत इत्येवमादिकं विचारजन्यतायं कारणात् कार्यमुत्पद्यते इत्येतावन्मात्रं प्रतिपन्नं । एवमाचार्याऽपि व्यवस्थापयामहेति सर्वथा विशेषणव्यक्त्यमेव निश्चीयते । अपि च यदि संवृत्योत्पत्तिप्रतिषेधनिराविकीर्षुणा विशेषणमेतदुपादीयते । तदा स्वतोऽसिद्धाधारः पक्षदोषः आश्रयोऽसिद्धो वाहेतुदोषः स्यात् । परमार्थतः स्वतश्चक्षुराद्यायतनाभनभ्युपगमात् । संवृत्या चक्षुरादिसङ्गादादोष इति चेत् । परमार्थत इत्येतत्तर्हि कस्य विशेषणं । संवृतानाञ्चक्षुरादीनां परमार्थत उत्पत्तिप्रतिषेधादुत्पत्तिप्रतिषेधविशेषणं परमार्थप्रवृत्तिमिति चेदेवन्तर्हि एवमेव वक्तव्यं स्यात् । संवृतानाञ्च चक्षुरादीनां परमार्थतां नास्त्युत्पत्तिरिति न चेदमुच्यते । कस्यमानेऽपि परेक्यमानानां सतामेव चक्षुरादीनामभ्युपगमात् । प्रवृत्तिः सतां ध्यानेनाभ्युपगमात् परतोऽसिद्धाधारः पक्षदोषः स्यादिति न युक्तमेतत् । अथ स्यात् यथाऽनित्यः शब्द इति धर्मधर्मिण्यसाम्यमेव सृष्ट्या न विशेषः । विशेषप्रवृत्ते हि सति अनुमानानुमेय-व्यवहाराभावः स्यात् । तथाहि यदि चातुर्मेधाभौतिकः शब्दो सृष्ट्या नैव परम्यासिद्धः ।

अथाकाशगुणो सृष्ट्या नैव मज्जीद्व्यस्य स्वतोऽसिद्धः । तथा वैशेषिकस्य शब्दानित्यतामतिजानानस्य यदि कार्यः शब्दो सृष्ट्या नैव परतोऽसिद्धः । अथ यद्भूतः न स्वतोऽसिद्धः । एवं यथासम्भवस्विनाशोऽपि यदि सहेतुकः न त्रौद्व्यस्य स्वतः । अथ निर्हेतुकः न परतोऽसिद्धः । यस्मात् यथात्र धर्मधर्मिण्यसाम्यमात्रमेवमिहापि धर्मिमात्रमुत्पत्तिविशेषणं ग्रहीष्यत इति चेन्नयेतदेवम् । यस्मादादेवोत्पादप्रतिषेधोऽत्र साध्यधर्माभिप्रेतस्वदेव धर्मिण्यसङ्गाधारस्य विपर्ययसमापादितत्वाभावाच्च प्रच्युतिः स्वयमेवानेनाङ्गीकृता । भिन्नो हि विपर्ययोऽसिद्धः । विपर्ययसमापादितत्वाभावाच्च सृष्ट्या नैव ? तस्मिन्निश्वकेशादि तदा कुतः सद्भूतपरार्थत्वेऽप्युपलब्धिः । यदाचात्रिपर्ययासाद्भूतत्वाधारोपपत्तिरिति मिश्रिकेशवकेशादि तदा कुतः । सद्भूतपरार्थत्वेऽप्युपलब्धिर्धर्म्यं तदा नैवं वृत्तिः स्यात् । अतएवोक्तमाचार्यपादेः । यदि किञ्चिदुपलभ्यं प्रवृत्तयेयं निवर्तयेयं वा प्रत्येकादिभिरर्थस्तदाभावान्भेदनुपालम्भ इति । यतश्चैवमिद्वो विपर्ययाविपर्ययाशेवतो विवृत्तः । नामविपर्ययावस्थायां विपरीतव्यासम्भवात् । कुतः साम्बन्धसङ्घः यथा धर्मत्वं स्यादिति न व्यावर्ततेऽसिद्धाधारः पक्षदोष आश्रयासिद्धिः वाहेतुदोष इत्यपरिहारस्यायं निदर्शनव्यापि नास्ति साध्यम् । तत्र हि शब्दसामान्यमनित्यसामान्यं वा विवर्तितविशेषं द्वयोरपि सम्बध्यते । न त्वेवञ्चक्षुःसामान्यं शून्यताशून्यतावादिभ्यां सम्बन्धाङ्गीकृतं नापि परमार्थत इति नास्ति निदर्शनसाध्यम् । यस्यायमसिद्धाधारपक्षदोषोद्भावनविधौ च एव सत्त्वादिभ्यः स्वहेतोरसिद्धार्थतोद्भावनीया । इत्यं

चेतरेवं यत् स्वयमयमेनायं यथोक्तार्थाऽप्युपगतस्ताकिञ्चन । कथं कृत्वा चन्वेद्याध्यात्मि-
कयतनोत्पादका हेत्वादयः । तथा तथागतेन निर्देशात् । यद्वि यथा तथागतेनास्ति नि-
र्दिष्टान्तथास्तु । तद्यथा ज्ञानं निर्वाणमिति । अथ परोपनिषत्स्य साधनघटं वृषणमभिहि-
तमनेन । को हि भवतामभिप्रेतोऽत्र हेत्वर्थः संवृतः तथा तथागतेन निर्देशादुक्त परमार्थत-
इति । संवृत्या चेत् स्वतो हेतोरसिद्धार्यता परमार्थतश्चेद् वज्रासद्बुधदष्टदुर्भाषिण वक्तव्यानि
सद्वदुभयात्मककार्यप्रत्ययत्वानिराकरणात्तदा कथं निवर्तको हेतुरेवं सति हि युज्यते नैवामौ
निवर्तको हेतुमिति व्याख्याता । ततश्च परार्थनिवर्तकत्वासिद्धेरसिद्धार्यता विरुद्धार्यता वा
हेतोरिति । यतश्चेत् स्वयमेवायुना न्यायेन हेतोरसिद्धिरङ्गीकृतानेन तस्मात् सर्वव्यञ्जानु-
मानेषु वस्तुधर्मापन्यस्तहेतुकेषु स्त एव हेत्वादीनामसिद्धत्वात् सर्वार्थेष्व साधनानि
व्याहृत्यन्ते । तद्यथा न परमार्थतः । परैः स्ततः परेष्व आध्यात्मिकायतनजन्यपरत्वात् ।
तद्यथा पटस्य अथवा न परैः परमार्थेन विवर्तितानि चक्षुराद्याध्यात्मिकायतनविवर्तकाः प्रत्यया
इति । प्रत्ययानि परत्वात् तद्यथा । तत्वादय इति । परत्वादिकमत्र स्त एवासिद्धम् ।
यथाचानेनोत्पन्ना एवाध्यात्मिका भावास्तिद्विषयविशिष्टव्यवहारकरणादित्यस्य परमिहितस्य
हेतोरसिद्धार्यतादुद्दिभाविपुष्टेदमुक्तम् । अथ समाहितस्य योगिनः प्रज्ञाचक्षुषा भाव-
यायात्यं पश्यत उत्पदादयादयः सन्ति परमार्थत इति साध्यते तदा तद्विषयविशिष्ट-
व्यवहारकरणहेतोरसिद्धार्यता । गतेरप्युत्पादनिषेधादेव निषेधादिति । एवं स्वकृतसाधनेऽपि
अगतमेव गम्यते अथवात्तादृताध्वजिति । अथ हेताः स्वतोऽसिद्धार्यताया ज्ञानपरमार्थः
सरागच्छतुः पश्यति चक्षुरिन्द्रियत्वात् ।

तद्यथा तत्सारां तथा न वक्तुः प्रसूते कथं भौतिकत्वात् सपयत् । खरस्वभावा न मही-
भूतत्वात्तद्यथा नलिनहत्यादिषु हेत्वाद्यसिद्धिः स्ततएव योग्या । मस्त्रादिति चायं हेतुः
परतो नैकान्तिकः किं सत्त्वाच्चैतन्यवत् । नाध्यात्मिकान्यायतनानि स्तत उत्पद्यन्तामुताहे-
घटादिवत् स्तत उत्पद्यन्तामिति घटादीनामपि साध्यसमत्वाद्गानैकान्तिकतेति चेन्नैतदेवम् ।
तथानभिधानात् । ननु च यथा परकीयेष्वनुमानेषु वृषणमुक्तमेवं स्वानुमानेष्वपि यथाक्तवृषण-
प्रसक्तं सति स श्वासिद्धार्यासिद्धहेत्वादोषः प्राप्नोति ततश्च पश्योभयो दोषौ न तनेकशब्दो
भवतीति सर्वमेतद्वृषणमयुक्तं जायत इति । उच्यते । स्ततन्मनुमानं नुवतामयं दोषो जायते ।
न तयं स्ततन्मनुमानं प्रयुज्यामहे परप्रतिज्ञानिषेधफलत्वादस्मदनुमानानाम् । तथार्ह पर-
श्चक्षुः पश्यतीति प्रतिपन्नः स्ततप्रसिद्धेनैवानुमानेन निराक्रियते । वक्तुषः स्वात्मादर्शनां धर्म-
मिच्छसि परदर्शनधर्ममिद्विनाभावित्वं चाङ्गीकृतं तस्माद्यत्र यत्र स्वात्मादर्शनं तत्र तत्र च पर-
दर्शनमपि नास्ति । तद्यथा घटेऽस्ति च वक्तुषः स्वात्मादर्शनतस्मात् परदर्शनमप्यस्य नैवास्ति ।
ततश्च स्वदर्शनविरुद्धनीलादिपरदर्शनस्वप्रसिद्धेनैवानुमानेन विवृध्यत इति एतावन्मात्रमस्म-
दनुमानेनूक्तव्यत इति । कुतोऽस्तस्य स यथोक्तदोषावतारा यतः समानदोषः स्यात् । किं
पुरन्दरतत्प्रसिद्धेनान्यनुमानेनास्त्यनुमानवाद्या । अस्ति च सा स्वप्रसिद्धेनैव हेतुना न पर-
प्रसिद्धेन । लोकेत एव दृष्टत्वात् । कदाचिद्धि लोकेऽपिप्रत्यर्थिभ्याम् प्रमालीकृतस्य साक्षिणो

वचनेन ज्ञयो भवति पराजयो वा । कदाचित् स्ववचनेनेव परवचनेन तु न ज्ञयो नापि पराजयः । यथा च लोके तथा नायिऽपि लौकिकस्यैव व्यवहारस्य नायशास्त्रे प्रस्तुतत्वात् । अतएव च केचिदुक्तं न परतः प्रसिद्धबलाद्नुमानवाधा परसिद्धेरेव निरावकिर्षितत्वादिति । यस्तु मन्यते य इवमुभयविनिश्चितवादी स्वसाधनन्दषणं वा नाग्यतरप्रसिद्धसन्दिग्धवाचीति तेनापि लौकिकव्यवस्थामनुसंध्यामानेन यथोक्त एव नायोऽभ्युपेयः ।

यथाहि नोभयप्रसिद्धेन धागमेनागमवाधा किन्तर्हि स्वप्रसिद्धेनापि । स्वार्थानुमाने तु सर्वत्र स्वप्रसिद्धेरेव गरीयसी नोभयप्रसिद्धिः । अतएव तर्कलक्षणाभिधानङ्गिःप्रयोजनसु यथा स्वप्रसिद्धयोपपत्त्या वृद्धैस्तदनभिज्ञविनैयजनानुग्रहादित्यलमुपसङ्गन । प्रकृतमेव व्याख्यास्यामः । परतोऽपि नोपपद्यन्ते भावाः । पराभावादेव । एतच्च नहि स्वभावो भावानां प्रत्ययादितु विद्यते इत्यत्र प्रतिपादयिष्यते । ततश्च पराभावादेव नापि यत उत्पद्यन्ते । अपिच अन्यत्-प्रतीत्य यदि नाम परोऽभविष्यज्जायेत तर्हि बहुलः शिखिनोऽन्धकारः सर्वस्य जन्म च भवेत् खलु सर्वतश्च तुल्यसु पश्वसखिलं जनकोऽपि यस्मादित्यादिना परत उत्पत्तिप्रतिषेधोऽवसेयः । आचार्यबुद्धपालितस्तु आचष्टे न परत उत्पद्यन्ते भावाः सर्वतः सर्वसम्भवप्रसङ्गादिति । आचार्यभावाविवेको वृषणमाह । तदत्र प्रसङ्गाच्छास्त्रात् साध्यसाधनविपर्ययं कृत्वा स्वत उभयतोऽहेतुतो वा उत्पद्यन्ते भावाः । कुतश्चित् कथञ्चित्पत्तेरिति । प्राक् पक्षविरोध इति । अनाथा सर्वतः सर्वसम्भवप्रसङ्गादित्यस्य साधनवृषणानन्तःपातित्वात्प्रसङ्गात्तार्थमेतदिति । इदमप्यसङ्गतार्थं पूर्वमेव प्रतिपादितत्वात् । वृषणाऽन्तःपातित्वाच्च परप्रतिज्ञार्थवृषणमिति यत्किञ्चिदेतदिति न पुनर्यत्र आभ्यासते । ह्याभ्यामपि नोपजायन्ते भावा उभयपक्षाभिहित-इदं प्रसङ्गात् प्रत्यक्समुत्पादासामर्थ्याच्च । वक्ष्यति हि । आदुभाभ्यां कुतश्चुःखं चादेकैकं यदीति । अहेतुतोऽपि नोत्पद्यन्ते हेतावसति कार्यश्च कारणश्च न विद्यत इति वक्ष्यमाणदोषप्रसङ्गात् । सृष्ट्यते नेव च जगद्यदि हेतुशून्यम् । आद्यद्वदेव गगनात्पलवर्णगन्धावित्यादिदोषप्रसङ्गाच्च आचार्यबुद्धपालितत्वाच्च । अहेतुतो नोत्पद्यन्ते भावाः यदा च सर्वतश्च सर्वसम्भवप्रसङ्गा-दिति । आचार्यभावाविवेको वृषणमाह । अत्रापि प्रसङ्गाच्छास्त्रात् यदि विपरीतसाध्यसाधन-व्यतित्रिवाचार्थं इष्यते तदैतदुक्तं भवति हेतुत उत्पद्यन्ते भावाः कदाचित् कुतश्चिदुत्पत्तेरा-रम्भसम्भवादिति । सैयं व्याख्या न युक्ता प्राप्नुक्तादौषादिति । तदैतदयुक्तं पूर्वोदितपरिहारा-दित्यपरे ।

अथ खलु तानि दशमुपवनस्थितदेवपुत्रसहस्राणि भगवतो धर्मदेशनामनव्रतं समव-गाहितान्यन्यनधिसुख्यमानानि उत्पयासनेभ्यः प्रकान्तानि । प्रसुदिताभूमिस्थिता देवा इमान् सर्वधर्मानिति । विमलाभूमिस्थिता देवा इमान् सर्वधर्मानिति । प्रभाकरीभूमिस्थिता देवा इमान् सर्वधर्मानिति । अर्चिष्मतीभूमिस्थिता देवा इमान् सर्वधर्मानिति । सुरङ्गमाभूमि-स्थिता देवा इमान् सर्वधर्मानिति । अभिसुखीभूमिस्थिता देवा इमान् सर्वधर्मानिति । वृङ्गमाभूमिस्थिता देवा इमान् सर्वधर्मानिति । अचलाभूमिस्थिता देवा इमान् सर्वधर्मानिति । साधुमतीभूमिस्थिता देवा इमान् सर्वधर्मानिति । धर्मसंघाभूमिस्थिता देवा इमान्

सर्वधर्म्ममिति । इमान्तरागतस्य धर्म्मदेशनां भुत्वा विगतरागान् सर्वधर्म्मान् पश्यन्ति
 विकल्पान् न पश्यन्ति । दानपारमितामुत्पादितं भावना । शीलपारमितामुत्पादितं भावना
 क्षान्तिपारमितामुत्पादितं भावना धीर्यपारमितामुत्पादितं भावना ध्यानपारमितामुत्पादितं
 भावना । प्रज्ञापारमितामुत्पादितं भावना उपायपारमितामुत्पादितं भावना प्रविधिपारमिता-
 मुत्पादितं भावना वरपारमितामुत्पादितं भावना ज्ञानपारमितामुत्पादितं भावना । एवञ्च
 स्वभावाननावरणात् । तेनाकाशस्थितेन जेतवा कालं कुर्वन्ति । चित्तमनेरमसञ्चितश्रेष्ठाः
 स्वर्गादिभान् ऋक्षन्ति मनोभान् । यक्षाणीश्वरादीनामुपसंग्रहार्थन्तरेपि न युक्तभीश्वरादीनां
 स्वपरोभयपक्षेभ्यु यथाभ्युपगमनानन्तरादिति । तस्मात् प्रसाधितमेतन्नास्त्युत्पाद इति । उत्पादा-
 सम्भवाच्चादिद्वेऽनुत्पादादिविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पाद इति । अत्राह यदुत्पन्नमुत्पादादिविशिष्टः
 प्रतीत्यसमुत्पादो व्यवस्थापितो भवद्भिः । यत्तर्हि हैमवतार्कमवित्याप्रत्ययाः संस्काराः अविद्या-
 निरोधात् संस्कारनिरोधः । तथापि नित्याश्च ते हि संस्कारा उत्पादव्ययधर्म्मस्यः । उत्पादा हि
 निरुध्यन्ते तेषां व्युपशमः सुखं । तथा उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा तथागतानां स्थित-
 वैषा धर्म्माणान्धर्म्मता । एको धर्म्मः सत्त्वस्थितये यदुत त्वार आहाराः । द्वौ धर्म्मा लोकां
 पालयतो द्वौश्च । यत्रापि यक्षेत्यादि तथा परलोकादिदृष्टागमनमिदृशलोकाश्च परलोकगमनमित्य-
 त्द्विरोधादिविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पादो देशितो भगवता स कथञ्च निरुध्यत इत्याह । एत एव
 निरोधादयः प्रतीत्यसमुत्पादादयोपरम्यन्ते । अत एवैस्मध्यकशास्त्रं प्रणीतमाचार्यैश्च न प्रतीतार्थं
 वृत्रान्तविभागोपदर्शनार्थम् । यत्र यत्र एते प्रतीत्यसमुत्पादादय उक्ता न ते विगताविद्याः ।
 तैर्निराश्रयविषये स्वभावापेक्षया । किन्तु ह्यवित्यातिमिरोपहतमतिनयनज्ञानविषयापेक्षया ।
 तत्सदृशनापेक्षया तूक्तं भगवता । एतद्वि भित्तवः परमं सत्यं यदुतासौषधधर्म्मा निर्व्याणः
 सर्वसंस्काराश्च सुषामोषधधर्म्माः इति । तथा नास्त्यत्र तथता वा । अवितथता वा मोष-
 धर्म्मकमप्येतत् । प्रलोपधर्म्मकमप्येतत् सुषाप्येतत् । मायेयं ब्राल्लापनीति तथा

केनपिहोपमं रूपं वेदना बुद्धोपमा ।

मरीचिसदृशी संज्ञा संस्काराः कदलीनिभाः ॥

मायोपमश्च विज्ञानमुक्तमादित्यबन्धुना ।

एवं धर्म्मं निवेक्षमाणाभिस्तुरारब्धवीर्यवान् ॥

दिवा वा यदि वा रात्रौ सम्प्रज्ञानन् प्रतिस्मृतः ।

प्रतिविम्बपदे शान्तं संस्कारोपमसञ्चितमिति ॥

निरात्मकत्वाच्च धर्म्माणामित्यादि ॥ यच्चैवं दर्शनाभिप्रायानभिज्ञतया सन्देहः स्यात्
 को ह्यत्र दर्शनातत्प्रायिको नु खल्वाभिप्रायिकोति । यद्यापि सन्देहद्वितयापार्थनेशनं नीता-
 र्थासवगच्छति । तयोक्तयोरेपि विनयजनयोगत्वात्था युक्त्यागमाभ्यां संशयमिध्याज्ञानम-
 पाकृतेषु तसमाख्यवान् । तत्र न स्वतः इत्यादिना युक्तिरुपवर्जिता । तन्मृषा मोषधर्म्मो

यद्भवानित्यभासत । सर्व्वं च बोधधर्माणः संस्कारास्तं कृष्णं पूर्वां प्रज्ञायाम् कोटिने-
त्युवाच महासुनिः । संसारोऽनवरात्राहिरास्मादिनापि पश्चिमम् । ज्ञात्यापनाववादे च ।
अस्ति चोभयं प्रतिषिद्धभगवता भावाभाविभाविनन्यादिना आयासो वर्णितः । सत्त्व-
स्वायत्तयमतिमृत्वाः शून्यतानिमित्ता प्रणिहितानभिषंस्कारा ज्ञातानुत्पादां भाव-
निःसत्तनिर्जीविनिःपुङ्गलाभ्याषिकविभोक्तमुखानि निर्दिष्टास्त उच्यन्ते नीतार्थाः । इय-
मुच्यते भवन्त शारद्वतीपुल्ल नीतार्थमृत्वात्मप्रतिषरण्याता न नयार्थप्रतिषरण्यातेति । तथा-
चार्य्यसमाधिराजसूत्रे नीतार्थमृत्वात्मविशेषज्ञानतो यथापदिष्टा सुगतं शून्यता । यस्मिन्
पुनः पुङ्गलवत्त्वपूर्व्वो नयार्थताद्वानति सर्व्वधर्मानिति । तस्मादुत्पादादिदेशनां कृष्णार्थ-
प्रतिपादयितुं प्रतीत्यसमुत्पादानुपदर्शनमारब्धवानाचार्य्यः । ननु चोत्पादादीनामभावे सति
यदि सर्व्वधर्माणां कृष्णत्वप्रतिपादनार्थमिदमारब्धवानाचार्य्यः । नन्वेवं सति यन्मृषा न
तदस्तीति न सत्यकुशलानि कर्म्मणि । तदभावाद्भवन्ति दुर्गतयः । न सन्ति कुशलानि
कर्म्मणि तदभावाद्भवन्ति सुगतयः । सुगतिदुर्गतयसम्भवाच्च नास्ति संसार इति । सर्व्वारम्भ
वैयर्थ्यमेव स्यात् । उच्यते सम्बृत्तिशय्यपेक्षया लोकस्य सत्याभिनिवेशश्च प्रतिपक्षभावेन
कृष्णार्थता भावानां प्रतिपादानुत्पत्तिः । नेत्याचार्य्यः कृतकार्याः किञ्चिदुपलभन्त यन्मृषा वा
अमृषा वा स्यादिति । अपिच येन हि सर्व्वधर्माणांमृषात्वस्यप्रज्ञातं । किन्तु कर्म्मणि सन्ति
संसारं वास्ति न चायसो कस्यचिद्वर्म्मस्यास्तित्वं नास्तिस्वोपलभते । यथाहं भगवताध्यक्ष-
कूटसूत्रे विसं हि काश्चप परिगवेयमाणं न सत्यं । यद्वा सत्यं तद्गोपलभ्यते । यद्गोपलभ्यते
तद्भेदातीतं नानागतं न प्रयुत्पन्नं यद्वैवातीतन्नानागतं प्रयुत्पन्नं, तथ नास्ति स्वभावः ।
यस्य नास्ति स्वभावस्तस्य नास्त्युत्पादः । यथा नास्त्युत्पादः तस्य नास्ति निरोधः । इति
विचारः । यस्तु विपर्य्यासानुगमामृषात्वधर्माणांद्वादगच्छति प्रतीत्यभावात् स्वभाव-
मभिनिवेशने । स धर्म्मोऽयं सत्याभिनिवेशितमभिनिविष्टः सत्कर्मण्यपि करोति संसार-
ऽपि सहरति विपर्य्यासावस्थितत्वाद्भवति निर्व्वीणसधिगन्तुम् । किन्तु नः कृष्णस्वभावा अपि
पदार्थाः संक्षेपवद्वाननिबन्धनम्भवति । तद्यथा मायायुयतिस्तत्स्वभावानभिज्ञानात्तथागत-
निर्मितस्त्रोपचितकुशलानाम् । उक्तं हि दृढाशयपरिपृच्छासूत्रं । तद्यथा कुलपुत्र मायाकार-
नाटकं प्रयुपस्थितं सौभाग्यकारनिर्मितं स्वयं दृष्ट्वा कश्चिद्वागपरोतत्वेता पर्व्वत्सरद्याभयेना-
त्यायासनादपक्रान्तम् । सोऽपक्रम्य तमेव स्वयमभ्युपगतो सनसि कुप्यदिनित्यते । दूःखतः
शून्यतोऽनात्मतो सनसि कुप्यतिरिति विस्तरः । विनये च यन्निकारकारिता यन्पुर्व्वतः
सुभूतपुर्व्वतः शून्याऽसुभूतपुर्व्वतिरूपेण प्रतिभासते । तथ च चित्रकर्म्य कामरागाद्यदभूतो ।
तथा कृष्णस्वभावा अपि भावा बालानां संक्षेपवद्वाननिबन्धनम्भवति । तथार्थरत्नकूट-
सूत्रे ।

अथ खलु तानि पञ्चभावाणि भिन्नशतानि भगवतो धर्म्मदेशनाभनवतरनुसनवगाहता-
नाप्यनधिमुच्यमानि उल्यायासनेभ्य प्रक्रान्तानि । अथ भगवान् येन मार्गेण भिन्नत्रो गच्छन्ति
स तस्मिन्मार्गे द्वौ भिन्नौ निर्म्मिते स्म । अथ तानि पञ्चभिन्नशतानि येन तौ द्वौ भिन्नौ तेना-

पञ्चक्रामन्ति स्म । उपसंक्रम्य तावदोचत् कुत्रायुष्मन्तो नमिष्यथ । निर्मितकावदोचतां नमिष्याव आवासरस्थापयन्तेषु तत्र ध्यानसुखस्यैर्विहारैर्विहरिष्यावः । यं हि भगवान् धर्मेन्द्रेणयति तस्मादा नावतरावो नावगाहावहे नाधिसुखावहे । उत्तथावः सन्नासमाप-
द्यावहे ।

अथ तानि पञ्चमित्युक्तान्येतदवोचन् त्रयस्यप्यायुष्मन्तो भगवतो धर्मदेशनाद्भाषितरासीं नावगाहिष्यामो न विवादिष्यामः । अविवादपरमो हि असंखधर्मः । कस्यायुष्मतः प्रहाणाय प्रतिपन्नाः । तान्यवोचन् रागद्वेषमोहानां प्रहाणाय वयं प्रतिपन्नाः । निर्मितकावदोचताम् किं पुनरायुष्मतां सम्बिभृते । रागद्वेषमोहायानङ्गुपयिष्यथ । तान्यवोचन् ते आद्यात्मं न ब्रह्मिष्ठानांभयसन्तरेणोपलभ्यन्ते नापि तंऽपरिकल्पिता उत्पद्यन्ते । निर्मितकावदोचता-
भ्येन ह्यायुष्मन्तो माकल्पयत । यदा चायुष्मन्तो न कल्पयिष्यथ न विकल्पयिष्यथ तदा न रज्यथ न विरज्यथ यश्च न रक्तो न विरक्तः स ज्ञान्त इत्युच्यते । ज्ञासनमायुष्मन्तो न संवरति न परिनिर्वाति सभाधिः प्रज्ञाविमुक्तिर्विमुक्तिज्ञानदर्शनमायुष्मन्तो न संवरति न परिनिर्वाति । रश्मिज्ञायुष्मन्तो धर्म्मनिर्वाणं सूच्यते । एते च धर्म्माः शून्याः प्रकृति-
द्विविक्ता प्रजहीततामायुष्मन्ताः । संज्ञा यदुत परिनिर्वाणमिति भाव संज्ञायाः संज्ञाकाष्टमा च संज्ञायाः संज्ञापरिज्ञासिष्ट । यो हि संज्ञाया संज्ञां परिजानाति संज्ञावन्धनमेवाव्य-
तद् भवति । संज्ञावेदयितनिरोधसमापत्तिमायुष्मन्तः समापयन्त्यसु । संज्ञावेदयितनिरोध-
समापत्तिसमापन्नस्य भित्तोः नीलसुतरीकरणीयमिति वदावः । अथ तेषां पञ्चानामिभक्तुश्रुताना-
मनुपादमाश्रितेभ्यश्चित्तानि विमुक्तान्यभूवन् । तानि विमुक्तचित्तानि येन भगवान्तेनोप-
संक्रामन्ति । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसाभिप्राटीकान्ते न्यसीदन् ।

अथायुष्मान् सुभूतिस्तान् भित्त्वं एतदवोचन् । कुत्रायुष्मन्तो गताः कुतोदागताः न क्वचिद्रूपनाय न कुतश्चिदागमनाय भगवन्तः । सुभूते भगवता धर्म्मोदेशितः । आह को नामायुष्मतां ज्ञाता । आहुः । यो नात्यद्भो न परिनिर्वाण्यति । आह । कथं युष्माभिर्धर्म्म-
श्रुतः । आहुर्न बन्धाय न मोक्षाय । आह केन पुन्यं दिनीताः । आहुः यद्य न जायो न चित्तम् । आह कथं पुन्यं प्रयुक्ताः । आहुः नाविद्याप्रहाणाय न द्विद्येत्यादनाय । आह-
कस्य पुन्यं श्रावकाः । आहुः येन न प्राप्तं नाभिसम्प्लुप्तम् । आह को युष्माकं सन्नस-
न्धारिणः । आहुः येस्वेधातुकेनोपविचरन्ति । आह कियद्विरेखायुष्मन्तः परिनिर्वाण्यन्ति ।
आहुः यदा तथामतनिर्मितकाः परिनिर्वाण्यन्ति । आह । कृतं युष्माभिः करणीयम् ।
अहङ्कारममकारपरिज्ञानतः । आह सीणा युष्माकं क्षीणाः । आहुस्तन्त्यं स्यात् सर्व-
धर्म्माणाम् । आह धर्षितो युष्माभिर्भारः । आहुः स्तन्यमारानुपलम्भात् । आह परिचरितो
युष्माभिः ज्ञाता । आहुः न कायं न वाचा न मनसा । आह विशोधिता युष्माभि-
र्दक्षिणीयभूमिः । आहुः अग्राहतोऽप्रतिग्राहतः । उत्तीर्णो युष्माभिः संसारः । अनुच्छे-
दतोऽग्राहतः । आह प्रतिपन्ना युष्माभिः दक्षिणीयभूमिः । आहुः सर्वग्राहविनिर्मुक्तिः ।
आह किंशामिन आयुष्मन्तः यद्दामिनस्तथागतनिर्मिताः । इति ह्यायुष्मतः सुभूतेः परि-

पुच्छतलोषामिच्छां विवर्जयतां तस्यां पर्वदि आद्यानांमिच्छुश्रुतानामनुपाशयाज्वेभ्यश्चित्तानि
विमुक्तानि ह्यग्निंश्रुतं प्राक्षिप्तहृत्पात्रां विरजो विगतमलं धर्मेषु धम्म वज्रः विशुद्धम् ।
इत्येवं सृष्टास्त्रभावाभ्यां तथागतनिर्मिताभ्यां भिक्षुभ्यां पद्मानां भिक्षुश्रुतानां श्रवण-
निवन्धनं कृतमिति । उक्तञ्चायमवयवमष्टायां धारणां । तद्यथा । मञ्जुश्रीः कायहृष प्रतीत्य
मथनीच्च प्रतीत्य पुरुषहृत्कायायामं प्रतीत्य धूमः प्रादुर्भवतीति । अग्निरभिनवतीति । स
वाग्निवन्तापो न कायहृषन्निःसृतो न मथनीचन्निःसृतो न पुरुषहृत्कायायामवन्निःसृतः ।
एवमेव मञ्जुश्रीरसद्विपर्यासमोहितस्य पुरुषपुंगवलोत्पद्यन्ते । रागपरिदाहो द्वेषपरिदाहः
स च परिदाहो नाध्यात्मतो न वहिर्धानाभयमन्तरेण स्थितः । अपि तु मञ्जुश्रीः यत्तुष्यते मोह
इति तत् केन कारणेनोष्यते मोह इति । अत्यन्तमुक्तो हि मञ्जुश्रीः सर्वधर्म्ममोहलोको-
ष्यते, मोह इति । तथा नरकपुच्छा मञ्जुश्रीः सर्वधर्म्मो इवं धारणीपदम् । आह कथं
भगवद्भिर्धरणीपदम् । आह नरका मञ्जुश्रीर्वालपृथग्गुणैरसद्विपर्यासविरचिताः स्ववि-
कल्पसम्भूताः । आह कुत्र भगवन्नरकाः समवसरन्ति । भगवानाह । प्राकाशसमवसरणा-
मञ्जुश्रीनरकाः । तत् किं मनसि मञ्जुश्रीः स्वविकल्पसम्भूताः । नरका उत स्वभावसम्भूताः ।
आह । स्वविकल्पेनैव भगवन् सर्ववालपृथग्गुणा नरकतिर्यग्योनियमलोकं सञ्चानन्ति ।
ते चासत्त्वमारोपेण दुःखात्वेदनात्वेदयन्ति दुःखमनुभवन्ति । त्रिष्वध्यायेषु यथावाहभगवन्न-
रकान् पश्यामि तथा नारकं दुःखम् । तद्यथा भगवन् कश्चिदेव पुरुषः सुप्तः । स्वप्नान्तर-
गतो नरकगतमात्मानं सञ्चानीयते । स तत्र कृपितायां सञ्चानितायां संप्रवर्जितायां
अनेकपादधारां लोहकुलडां प्रतिपत्तमात्मानं सञ्चानीयात् । स तत्र खराङ्कुदुकात्तीव्रादुःखाद्
वेदनात्वेदयेत् । स तत्र मानसमग्निदाहं सञ्चानीयात् ।

उक्तञ्चत् सत्त्वावसापद्यते । स तत्र प्रतिविबुद्धः समानः अहो दुःखमहो दुःखमिति क्रन्देत्
शोच्येः परिदेवेत् । अथ तस्य मित्रज्ञातिशालोहिताः परिपृच्छन्तुः केन तत्तं दुःखमिति । स
तान्मित्रज्ञातिशालोहितानेवम्वेदयेत् । नैरयिकन्दुःखमनुभूतं स तानाक्रोशस्परिभाषते । अहञ्च
नाम नैरयिकन्दुःखमनुभवामि । पृथञ्च मे उपरि परिपृच्छत केनैतत्तव दुःखमिति । अथ ते
मित्रज्ञातिशालोहितास्तं पुरुषमेवं वदेयुर्माभिर्माभिर्मे पुरुष सुमो हि त्वमितो सहात्
कुचिद्विगतः । तस्य पुनरपि स्मृतिरुत्पद्यते सुमोऽहममूयम् । वितथमेतन्मया परिकल्पित-
मनुभूतमिति । स पुनरपि बीभनखं प्रतिपलभते । तद्यथा भगवन् स पुरुषोऽसत्त्वमारोपेण
सुमो खन्तरगतो नरकगतमात्मानं सञ्चानीयात् । एवमेव भगवन् सर्ववालपृथग्गुणा अश-
द्रागपर्यवसानद्वया स्त्रीनिमित्तं कल्पयन्ति । स्त्रीनिमित्तं कल्पयित्वा ताभिः साद्वं रममाणं
सञ्चानन्ति । तस्य वालपृथग्गुणख्येवं भवत्यहं पुरुष इयं स्त्री ममैषा स्त्री तेन तस्य प्लन्द-
रागपर्यवसानद्वया स्त्रीनिमित्तं कल्पयन्ति ते स्त्रीनिमित्तं कल्पयित्वा ताभिः साद्वं रममाण-
मात्मानं सञ्चानन्ति तस्य वालपृथग्गुणख्येवं भवत्यहं पुरुषः इयं स्त्री ममैषा स्त्री तस्य तेन
प्लन्दरागपर्यवस्थितेन चित्तं भोगपर्यवस्थितं क्रामयति । स ततो निदानं कलहविप्रहृदविदाहं
सञ्चनयति । तस्य मरुर्हन्दिष्यत्यारः सञ्चनयते । स तेन संज्ञाविपर्ययिन कालगतः समानो बहूनि

कल्पवृक्षानि नरकोषं दुःखाम्बुजमम्बुदयमानमात्मानं सञ्चानाति । तद्यथा भगवन् तस्य पुत्रस्य मित्रस्त्रातिशयोक्ता एवम्बन्दिता माभेः माभेः भ्राः पुत्रश्च सुतो हि त्वद्भक्तितो यद्वात् कुतश्चिद्विगतं इति । एवमेव भगवन् बुद्धा भगवन्तस्तुविपर्ययविपर्ययानां सत्त्वानामेवं धर्मं वेदयन्ति । नात्र स्त्री न पुरुषो न सत्त्वा न जीवो न पुरुषो न पुङ्गलो वितथा इमे सर्वधर्माः । अयन्त इमे सर्वधर्माः । विठपिता इमे सर्वधर्माः । मायोपमा इमे सर्वधर्माः । अग्रोपमा इमे सर्वधर्माः । निर्मितोपमा इमे सर्वधर्माः । उदकचन्द्रोपमा इमे सर्वधर्मा इति विस्तरः । त इमान्त्यागतस्य धर्मवेदनां श्रुत्वा विगतरागान् सर्वधर्मान् पश्यन्ति । विगतलोहान् सर्वधर्मान् पश्यन्ति । अस्त्रभादानानवरणान् । ते आकाशस्थितेन वेतसा कालं कुर्वन्ति ते कालगताः समानाः । निरुपधिगणं निर्वाणघातौ परिनिर्वृन्ति । एवमहं भगवन्नरकान्ध्यामिति । उक्तं चार्थोपाधिपरिपृच्छायाम् । भयदग्निं नैरयिकं मे सत्वसहस्रं वेजितुं नैकेन च विद्युते कश्चित् सत्वो यो युद्गच्छति घोरमपायम् । न च कारककारणं सन्ति ये हि कृतास्त्रितौमरवर्षाः कल्पवृक्षेन तु पश्यन्ति तत्र कोऽपि पतति । आयायितश्च स्वा विप्रमनोरमसङ्क्रान्तश्रेष्ठाः स्वर्णविमानं ज्वलन्ति मनोज्ञाः । तेष्वपि कारकं नास्तीह कश्चितोऽपि च स्थापितकल्पवृक्षेन विकल्पयतु लोकः । संज्ञाप्रज्ञेय विकल्पयेत्तु बालः सारप्रज्ञोऽग्रहोऽबद्धतो मायाभरीचिसमा हि विकल्पा इति । तदेवं संतत्स्वभावाः स्वविपर्ययोविठपिता बालानां संक्षेपहेतवो भवन्ति संसार इति स्थितम् । यथा च कृपास्वभावानां प्रदार्थानां संक्षेपव्यवधानहेतुत्वम् । तथा मध्यमकावताराद्विकारेणार्थव्ययम् । अत्राह यदि स्वतः परत उभयतोऽहेतुतश्च नास्ति भावानामुत्पादस्तत्र कथमविद्याप्रत्ययाः संस्कारा इत्युक्तं भगवता उच्यते । संवृतिरेव न तत्त्वम् । किं संवृतं व्यवस्थानं वस्तुतः इदं प्रत्ययतामात्रेण संवृतं सिद्धिरभ्युपगम्यते न तु पक्षचतुष्टयाभ्युपगमेन सस्वभाववादिप्रसङ्गात्, तस्य चापुक्तत्वात् इदं प्रत्ययता मात्राभ्युपगमे हि सति हेतुफलपारम्योन्नापेक्षत्वात् नास्ति स्वाभाविकी सिद्धिरिति नास्ति सस्वभाववादः । अतएवास्मां स्वयं कृतम्परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकम् । तार्किकैरिष्यते दुःखं तत्पाभूतं प्रतीत्यर्जमिति । इहाविद्वत्तमिति । प्रतीत्यकारकः कर्म तन्मतीत्य च कारकम् । कर्म प्रवर्तते नान्यत्पण्यासः सिद्धिकारणमिति । भगवताप्येतादृशमन्त्रमेवास्मां । तत्रायन्त्यर्थसङ्केतो यदुतास्मिन् सतीदं भवति । अन्धोत्पादादिदमुत्पद्यते । यदुताविद्याप्रत्ययाः संस्काराः संस्कारे प्रत्ययम्विज्ञानमिव्यादि । अत्र केचित् परिवादयन्ति । अनुत्पन्ना भावा इति । किमियं प्रमाणाहानिश्च यदुताप्रमाणाः । तत्र यदि प्रमाणा इष्यते तदेदम्बुक्तव्यम् । कति प्रमाणाणि किं लक्षणानि किं विधयानि किं स्वत उत्पन्नानि किं परत उभयतोऽहेतुतो वेति ।

अथाप्रमाणाः सन् युक्तप्रमाणाधीनत्वात् प्रमेयाधिगमस्य । अनधिगतां ह्यर्थे न विना प्रमाणाधिगन्तुं शक्यत इति । प्रमाणाभावादधीनाधिगमाभावे सति कुतोऽयं सन्धिप्रत्यय इति । न युक्तमेतदनिश्चय्ना भावा इति । यतश्चायद्विश्रयो भवतानुत्पन्नाभावा इति भविष्यति तत इदं यद्यपि सर्वमात्राः सन्तीति । तथा चाप्यने निश्चयोऽनुत्पन्ना सर्वधर्मा इति

तद्येन समपि सर्वभावेऽस्ति भवति । अथ ते नास्ति निश्चयोऽनुक्तान् सर्वभावा इति । तदा स्वपक्षनिश्चितस्य परपक्षेनासम्भवाच्छास्त्राभ्युपगममेवेति । अन्यप्रसिद्धा सर्वभावा इति । उच्यते यदि कश्चिन्निश्चयो नास्तीति च्यात् सप्रमाणादो वा व्याप्रमाणादो वा न त्वस्ति किं कारणम् । इहानिश्चयसम्भवे सति व्याप्त्यतिपक्षसङ्कोचोऽस्ति निश्चयः । यदा च निश्चय एव आस्तीति तदा कुतश्च त्रिसङ्ख्याननिश्चयः च्यात् । सम्बन्धान्तरनिरपेक्षत्वात् । अत्रविषयस्य स्वस्वदीर्घतात्तत् । यदा चैतन्निश्चयस्यासङ्गातः तदा कस्य प्रसिद्धार्थप्रमाणाणि परिकल्पयिष्यामः । कुतो वेदां संख्यालक्षणम्बिषयोऽत्राहयिष्यति । स्वतः परत उभयतो वा बहुवृत्तिरिति । सर्वमेतन् वस्तुत्वमाभिः । यद्येवं निश्चयो नास्ति सर्वतः कथं पुनरिदं निश्चितरूपं वाक्य-मुपलभते । भगवतो न स्वतो नापि परतो न ह्यन्यां नाप्यहेतुतो भावा भवन्तीति । उच्यते निश्चितमिदं वाक्यं लाक्य स्वप्रसिद्धेयं चापपत्त्यानायार्थाणाङ्गं अन्वयार्थानामुपपत्तिर्नास्ति केनेतदुक्तमस्ति वा नास्ति चेति । परमार्थो ह्यार्थान्तूषणीभावस्ततः कुतस्तत्र प्रपञ्चसम्भवा यत् उपपत्तिरनुपपत्तिर्नास्तीति च्यात् । यदि ह्यार्थो उपपत्तिं न वर्णयन्ति केन अन्विदानीमभ्युपगम्यलोकं बोधयिष्यन्ति । न अन्वयार्थो लोकसंयतहारेणोपपत्तिं वर्णयन्ति । किन्तु लोके तत्रैवायार्थः प्रसिद्धोपपत्तिं सम्यगवबोधार्थमभ्युपेय ममेव लोकं बोधयन्ति । यथैव हि विद्यमानमपि शरीराद्युचितान्धपर्याधानुगतारागिनो नोपलभन्ते शुभाकारं चाभूतस्यारोप्य परिकल्पन्ते । तेषां वेदाभ्यानां तथागतनिर्मिता देवा वा शुभसंज्ञया प्राक्प्रच्छादितान् कामदेवाद्युपवर्णयेत् । सन्ध्यास्नानाद्यभ्यासादिना ते च तथाशुभसंज्ञायाम्बिषयवैराग्यमावाहयेयुः । एतन्निहायार्थैः सर्वथाप्यनुलभ्यमानात्मकमात्रानामविद्यातिमिरोपहतमतिनयनतया विपरीतं स्वभासमध्या-रोप्य क्वचिच्च किञ्चिद्विशेषमतितरामपरिकल्पन्ति पृथग्ज्ञेयः । तानिदानीमाद्योक्तान्बिहृद्वे चापपत्त्या परिबोधयन्ति । यथा विद्यमानस्य घटस्य न सुदादिभ्य उत्पाद इत्यभ्युपेतमेतन्मुत्पादा पूर्वविद्यमानस्य घटस्य विद्यमानत्वात्त्वाद् इत्यवचीयताम् । यथा च परभूतेश्चो ज्वालान् रागादिभ्योऽङ्कुरस्योत्पत्तिर्नास्तीत्यभ्युपेतमेवम्बिहितभ्योऽपि बीजादिभ्यो नास्तीत्यवचीयताम् । अथापि आदनुभव सद्योऽस्माकमिति । एतदप्युक्तम् । यस्मादनुभव एव सुषानु-भवत्वात्तैमिरकद्विचन्द्राद्यनुभववदिति । तत्तद्वानुभवस्यापि साध्यसमत्वाद्देन प्रत्युपस्थानं न युक्तमिति । अस्माकमिति । एतदप्युक्तम् । यस्मादनुभव एव सुषानुभव इति । तस्मा-दनुत्पन्ना भावा इत्येवन्तादिविपरीतस्वरूपाधारोपप्रतिक्षणप्रथमकरणस्यः । इदानीं क्वचिद् यः कश्चिद्विशेषोऽध्यारोपितस्तद्विशेषाणकरणाथं शेषप्रकरणार्थं शेषप्रकरणारम्भः । गन्तव्यस्य-गमनादिकोऽपि निरवशेषो विशेषो नास्ति प्रतीत्यसमुत्पादस्येति । प्रतिपादनार्थस्य आदेश एव प्रमाणप्रमेयं व्यवहारलौकिकोऽस्माभिः शास्त्रेनानुवर्तित इति । तदनुवर्तनस्य तर्हि फलम्वाच्यम् । कुतार्किकैः स नाश्रितो विपरीतलक्षणाभिधानेन तस्यास्माभिः सध्यक्-लक्षणमुक्तमिति चेत् । एतदप्युक्तम् । यदि हि कुतार्किकैर्विपरीतलक्षणप्रणयनं कृतम् । जस्यैवपरीत्य लोके स्यात्तर्थाथं श्रेयःसाफल्यं आद्यं चेतदेवमिति वर्णं एवायं प्रयत्न-इति । अपि च यदि प्रमाणाधीनप्रमेयाधिगमस्तानि प्रमाणाणि केन परिक्रियन्ते इत्यादिना

विप्रवृत्त्यावर्तन्याम्बिहितो होबन्तपरिहारात् सव्यक् लक्षणद्योतकत्वमपि नास्ति । किञ्च यत्रि खल्लामान्यलक्षणद्वयानुरोधेन प्रमादद्वयमुक्तं यच्च तल्लक्षणद्वयं किं लक्ष्यमस्ति । अथ नास्ति यदस्ति तदा तदपरं प्रमेयमस्तीति कथं प्रमादद्वयम् ।

अथ नास्ति लक्ष्यन्तश्च लक्षणमपि निराश्रयं नास्तीति कथं प्रमादद्वयम् । वक्ष्यति हि । लक्षणसम्बन्धो न लक्ष्यपुपपद्यते । लक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणस्याप्यवश्यम् इति । अथ व्याहृत्य लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं किन्तर्हि कृत्यल्लूटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् कृत्वा लक्ष्यते तदिति लक्षणम् । तेन एवमपि तेनेतच्च लक्षणत्वावश्यमाद्यनेतल्लक्ष्यते तच्च करणस्य कर्मणोऽर्थान्तरत्वात् च एव दोषः । अथ व्याहृत्य ज्ञानस्य करणत्वस्य च खललक्षणान्तर्भावाद्वयमदोष इति । इह भावानामन्यासाधारणस्य लक्षणत्वावश्यमाद्यत्वेन तल्लक्ष्यते तच्च करणस्य कर्मणोऽर्थान्तरत्वात् च एव दोषः अथ व्याहृत्य ज्ञानस्य करणत्वात् तच्च च खललक्षणान्तर्भावाद्वयमदोष इति । उच्यते । इह भावानामन्यासाधारणमात्मीयं यत्स्वरूपतत्त्वलक्षणम् । तद्व्याहृत्य पुपिख्याः काठिन्यं वेदनाया अन्तर्भावाविज्ञानस्य विषयं प्रतिविश्रुतिः तेन हि तद्वा न लक्ष्यते इति कृत्वा प्रविष्टानुगताच्च व्युत्पत्तिमवधूय कर्मसाधनमभ्युपगच्छति । विज्ञानस्य च करणभावं प्रतिपद्यमानेनेवमुक्तमवति खललक्षणस्यो च कर्मता खललक्षणान्तरस्य करणभावश्चेति । तत्र यदि विज्ञानखललक्षणं करणत्वस्य व्यतिरिक्तं कर्मणा भवितव्यमिति । च एव दोषः । अथ व्याहृत्य पुपिख्यादिगतकाठिन्यादिकं विज्ञाने गम्यते तच्च कर्मणोऽर्थावच्छेदं खललक्षणव्यतिरिक्तमिति । एवं तर्हि विज्ञानखललक्षणस्य कर्मत्वाभावात् प्रमेयत्वम् व्याहृत्य कर्मरूपस्यैव खललक्षणदोषः । अथ व्याहृत्य पुपिख्यादिगतं काठिन्यादिकं विज्ञानगम्यन्तस्य कर्म तावच्च खललक्षणव्यतिरिक्तमिति । एवमर्हि विज्ञानखललक्षणस्य कर्मत्वाभावात् प्रमेयत्वम् व्याहृत्य कर्मरूपस्यैव खललक्षणलक्षणस्य प्रमेयत्वात् । ततश्च द्विविधं प्रमेयं खललक्षणं सामान्यलक्षणं लक्ष्यतद्विशेष्यं वक्तव्यम् । किञ्चित् खललक्षणं अप्रमेयं यल्लक्ष्यते इत्येवं व्यपदिश्यते । किञ्चित् प्रमेयं यल्लक्ष्यतेऽनेनेति व्यपदिश्यते इति । अथ तदपि कर्मसाधनमन्तदा तच्चान्येन करणेन भवितव्यज्ञानान्तरस्य करणभावव्यभिक्तस्य नायमनित्यादौ पर्यापद्यते । अथ मन्यसे स्वसंवृत्तिरिति ततः स्वसंवृत्तिप्रवृत्त्यात् कर्मतायां सत्यावस्थेयं प्रमेयान्तर्भाव इति । उच्यते विस्तरस्य मध्यमकावतारे स्वसंवृत्तिनिषेधात् खललक्षणं खललक्षणान्तरेण लक्ष्यते । तदपि स्वसंवृत्तिरिति न युज्यते । अपि च तदपि नाम ज्ञानं खललक्षणव्यतिरेकेणाविशद्वेदसंभाव्याल्लक्षणभावे निराश्रयलक्षणप्रवृत्त्यवश्यमाद्यत्वं सर्वथा नास्तीति ततः स्वसंवृत्तिः । तथाचोक्तमार्थरत्नचूडपरिपृच्छायाम् । च विसं समुपपन्नत्वं चित्तधानां पर्यवर्तते कुतश्चित्तधोपपत्तिरिति । तथैवमवति । आलम्बने सति चित्तमुत्पद्यते । तत् किमन्यदालम्बनमन्यच्चित्तम् । अथ यदेवालम्बनतदेव चित्तम् । यदि तावदन्यदालम्बनमन्यच्चित्तमन्तदा द्विचित्तता भवित्यति । अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तं तत्कश्चित् तेन चित्तेन सममुपपत्ति । न चित्तं चित्तं सममुपपत्ति तद्व्यापि नाम तथैवाविधारणा वाविधारण न शक्यते क्वेतुं, न तेनेवाङ्गुल्यग्रण तथैवाङ्गुल्यग्रं शक्यते स्मृष्टुम् । एवमेव न तेनेव चित्तेन न तदेव चित्तं शक्यं द्रष्टुम् ।

तथैवं योनिशः प्रयुक्तस्य वा चित्तस्यानवस्थानताभीष्टा शश्वतता न कूटस्थता नाहेतुकी न प्रत्ययविषद्वता न ततो नान्यतो तथैव नान्यताश्चित्तधाराश्चित्तलतां चित्तधर्मीताश्चित्तानवस्थिततां चित्ताप्रधारतां चित्तादृश्यतां, चित्तस्वलक्षणतां तथा जानाति । तथा पश्यति यथा तथतां न च निरोधयति । तां च चित्तविवेकतां तथा प्रजानाति तथा पश्यति । इयं कुलपुत्रवित्ते चित्तानुपपत्त्या नाकृत्युपस्थानमिति । तदेवं नास्ति स्वस्वचित्तस्तदभावात् किं केन लक्ष्यते । किञ्च भेदेन वा तल्लक्षणं । लक्ष्यात्स्यादभेदेन वा । तत्र यदि तावद्भेदेन तदा लक्ष्यभिन्नत्वादलक्षणवलक्षणमपि न तल्लक्षणं । लक्षणाच्च भिन्नत्वादलक्ष्यवलक्षणमपि न लक्ष्यम् । तथा लक्ष्याभिन्नत्वाल्लक्षणस्य लक्षणनिरपेक्षं स्यात्तत्र न तल्लक्षणलक्षणनिरपेक्षत्वात् स्वपुण्यवत् । अथ भिन्नं लक्षणं तदा लक्षणादव्यतिरिक्तत्वाल्लक्षणसाम्यवद्दीह्यते लक्ष्यं लक्ष्यता । लक्ष्याव्यतिरिक्तत्वाल्लक्षणस्यान्ववलक्षणमपि न लक्षणस्वभावम् । यथाचोक्तम् ।

लक्ष्यालक्षणमन्यचेत् स्यात्तल्लक्षणमलक्षणम् ।

तथोरभावान्यत्वे तु विस्पष्टं कथितं तया ॥ इति ॥

न च त्रिना तत्त्वान्यत्वेन लक्षलक्षणसिद्धावस्था गतिरस्ति तथा च वक्ष्यति । एकौभावे चासिद्धिर्नाभावेन वा ययोः । न विद्यते तयोः सिद्धिः कथं खलु विद्यते ॥ इति ॥

अत्राचक्षते या सिद्धिर्भवित्यतीति चेन्नैतदेवम् । अत्राचक्षता हि परस्परविरागपरिज्ञानाभावे सति भवति । यत्र च विरागपरिज्ञानं नास्ति तत्रैवं लक्षणमिदं लक्षमिति विशेषतः परिच्छेदासम्भवे सति द्वयोरप्यभाव इवेति । तस्मादवाक्यतयार्थि नास्ति सिद्धिः । अपिच यदि ज्ञानं करणं त्रिषयस्य परिच्छेदकः कर्ता कर्तारमन्तरेण नास्ति करणादीनां सम्भवेः किञ्च क्रियायामिव । अथ चित्तस्य तत्र कर्तृत्वं परिकल्प्यते तदपि न युक्तं यस्मादर्थसादृशने चित्तस्य व्यापारोऽर्णविशेषो चैतनानाम् । तत्रार्थद्वष्टिविज्ञानयोरका प्रधानक्रिया किन्तुर्ह्यर्थमात्रपरिच्छित्तिविज्ञानस्य प्रधानक्रियाज्ञानस्य त्वर्थविशेषपरिच्छेद इति नास्ति ज्ञानस्य करणत्वं नपि चित्तस्य कर्तृत्वन्तश्च स एव दोषः । अथ स्यादनात्मनः सर्वधर्मा इत्यागमात् कर्तुः सर्वथा अभावात् कर्तारमन्तरेणापि विद्यत एव क्रियादिव्यवहार इति । एतदपि नास्ति आगमस्य सम्यगर्थानवधारणात् । एतदेवाहुः मध्यमकावतारे । अथापि साद्यथा शिलापुत्रकस्य शरीरं बाह्यं शिर इति शरीरशरीरव्यतिरिक्तविशेषणसम्भवेऽपि विशेषणविशेषाभावाऽस्तत्वं पृथग्याः स्वलक्षणमिति स्वलक्षणव्यतिरिक्तपृथग्यसम्भवेऽपि भवित्यतीति । नैतदेवमनुत्वात् । शरीरशिरःशब्दयोर्हि बुद्धादिपाण्यादिमत्सहभाविपदार्थान्तरसापेक्षताप्रवृत्तौ शरीरशिरःशब्दमात्रालम्बनो बुद्धपुञ्जननः सहचारिपदार्थान्तरसाकाङ्क्ष एव वर्तते कस्य शरीरं कस्य शिर इति । इतरोऽपि विशेषणानन्तरसम्बन्धनिराविकीर्षया शिरापुत्रकबाहुविशेषध्वनिना लौकिकसङ्केतानुविधायिना प्रतिकर्तुः काङ्क्षामुपपन्नोति युक्तम् । इह तु काठिन्यादिव्यतिरिक्तपृथग्याद्यसम्भवे सति न युक्तो विशेषणविशेषभावः । तीर्षिकैर्व्यतिरिक्तलक्ष्याभ्युपगमात्तदनुरोधेन विशेषणविधानमनुपपन्नमिति यन्नैत-

देवं । नहि तौर्धकपरिकल्पिता युक्तिविधुराः पदार्थाः स्वसमयेऽभ्युपगन्तुं नाध्याः । प्रमाणा-
न्तरादेरभ्युपगमप्रसङ्गात् । अपिच पुञ्जलादिप्रज्ञावित्तुशरीरोपादानस्य शिलापुत्रकस्य पादात्
तु लौकिकव्यवहाराङ्गभूतस्य विशेषणस्याविचारप्रसिद्धसाधुद्रावात् । शिर उपानस्य च
बाहोरुपादानः सद्रावाद्युक्तमेतद्विदर्शनम् । शरीरशरीरव्यतिरिक्तस्वाध्यासिद्धेस्तन्मा-
नस्योपरम्भात् सिद्धमेव निदर्शनमिति चेन्नैतदेवम् । लौकिके व्यवहार इत्थं विधा
प्रवृत्तिरविचारतस्तु लौकिकपदार्थानामस्तित्वात् । यथैव हि रूपादिव्यतिरेकेण विचार्यमाण
आत्मा न सम्भवति । अपिच लोकसंतुल्यास्त्वन्युपादायास्यास्तित्वमेवं बाहुशिलापुत्रकयोर-
पीति नास्ति निदर्शनसिद्धिः । एवं पृथिव्यादीनां यद्यपि काठिन्यादिव्यतिरिक्तं विचार्यमाणं
न स्याद्वापि लक्ष्यव्यतिरेकेण च लक्षणं निराश्रयन्तयापि संतुष्टिरेवेति ।

परस्परापेक्षया तयोः सिद्धासिद्धिं व्यवस्थापयाम्यभूतुराचार्याः । अवश्यं चैतदेवसम्भूयेयम् ।
अन्यथा हि संतुष्टिरुपपत्त्या न विपुष्यते । तदेवं तत्त्वमेवं स्यात् तद् संतुष्टिः । न चोपपत्त्या
विचार्यमाणानां शिरापुत्रकादीनामेवाशम्भवः । किं तर्हि वक्ष्यमाणया युक्त्या रूपवेदनादी-
नामपि नास्ति सम्भव इति । तेषामपि संतुष्ट्या शिरापुत्रक इवास्तित्वमास्यं स्याद्भूतैत-
देवमित्यसदेतत् । अथ स्यात् किमनया श्रुत्यात्मिकाया नैव हि त्रयं सर्वत आप्रमाणप्रमेय-
व्यवहारं सत्यमित्याचष्टाहे किन्तु लोकप्रसिद्धिरेवायुना नायं व्यवस्थाप्यत इति । उच्यते ।
वयमप्येवं ब्रूमः । किमनया श्रुत्यात्मिकाया लौकिकव्यवहारेऽवतारिकाया तिष्ठतु तावदेषा
विषयार्थमाश्रयितात्मभावसत्तासंतुष्टिसमुत्पत्त्यां भोक्तो गेहकञ्जमूलापचयहेतुर्न्यायवद्
तत्त्वाधिगम इति । भवान्मनान् संतुष्टिपरमार्थसत्यविभागाद्विदग्धबुद्धितया क्वचिद्व्य-
पत्तिमवस्यार्थं न्यायतो नाशयति । नोऽहं समृत्तिमव्यवस्थानं चक्षुषां लौकिक एव पक्षं
स्थित्वा संतुष्टैकदेशनिराकरणोपत्तिमोपपत्त्यन्तरान्तरमुपपत्त्यन्तरेण विनिवर्तयन् लोकं वृद्ध
इव लोकाचारात् परिव्रज्यमानम्भवन्मेव निवर्तयामि नतु संतुष्टिम् । तस्मात् ह्यतिलौकिका
व्यवहारस्तदावश्यं लक्ष्यलक्षणनापि भवितव्यन्ततश्च स एव दोषः । अथ परमार्थस्तदा लक्षा-
भावाल्लक्षणद्वयमपि नास्तीति कुतः प्रमाणद्वयम् । अथ शब्दानामेवं क्रियाकारकसम्बन्ध-
पूर्विकाव्युत्पत्तिर्नाङ्गीक्रियते । तदिदमतिकथं तेनेव क्रियाकारकसम्बन्धप्रवृत्तैः शब्दैर्भवान्
व्याहरति शब्दार्थक्रियाकरणातिक्रमं नञ्कृतीति । अहो वनेच्छामात्रप्रतिबद्धप्रवृत्तितां भवतः ।
यदावैव प्रमेयद्वयमव्यवस्थितस्तदा सामान्यलक्षणविषयत्वेनागमादीनां प्रमाणान्तरत्वम् ।
किञ्च घटः प्रत्यक्ष इत्येवमादिकस्य लौकिकव्यवहारस्यासंग्रहादार्थव्यवहाराभ्युपगमाच्चाद्या-
पिता लक्षणस्थिति न युक्तीमेतत् ।

अथ स्यात् घटोपादानं नीलादयः प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षप्रमाणमनिच्छेद्यात् । ततश्च यथैव
कारणे कार्योपचारं कृत्वा बुद्धानां मुखं उत्पादय इति व्यपदिश्यते । एवं प्रत्यक्षं नीलादिनि-
मित्तकोऽपि घटः कार्यकारणोपचारं कृत्वा प्रत्यक्ष इति व्यपदिश्यते । नैवन्धिं विषये
उपचारोयुक्तः । उत्पादो हि लोके मुखव्यतिरेकेणोपलब्धः । स च संकृतलक्षणस्वभावत्वा-
दनेकद्वन्द्वकशतहेतुत्वादिमुख एव समुख इति व्यपदिश्यमानोऽसम्बद्ध एवेत्यवनिषये युक्त
उपचारः । घटः प्रत्यक्ष इत्यत्र न नहि घटो नाम कश्चित् यो प्रत्यक्षः पृथगुपलब्धः ।

यथोपचारात् प्रत्यक्षत्वं स्यात् । नीलादिस्थितिरिक्तस्य घटस्याभावाद्गोपचारिकं प्रत्यक्षत्वमिति चेदेवमपि सुतरामुपचारे न युक्त उपचर्यमाणस्याश्रयस्याभावात् । नहि खरविषाणे तैच त्वमुपचर्यते । अपिच लोकव्यवहाराद्भूतो घटः पीतनीलादिस्थितिरिक्तो नास्तीति कृत्वा तथोपचारः कल्प्यते । नत्वेवं सति पुण्य्यादिस्थितिरिक्तेषु नीलादिकमपि नास्तीति नीलादेरथोपचारिकं प्रत्यक्षत्वं कल्प्यताम् । यथोक्तम् ।

रूपादिस्थितिरिक्तेषु यथा कुम्भो न विद्यते ।

वाय्वादिव्यतिरेकेण तथा रूपं न विद्यते ॥ इति ॥

तस्मादेवमादिकस्य लोकव्यवहारस्य लक्षणानां प्रहादव्यापितैव लक्षणं स्यात् । तत्त्वविशेष-
कया हि प्रत्यक्षं घटादीनां नीलादीनाञ्च नेष्यते । लांकासंख्यात्वमुपगमस्यसंघं प्रत्यक्षत्वं
घटादीनाम् । यथोक्तम् शतके ।

सर्वं एव घटो दृष्टो रूपं दृष्टं हि जायते ।

द्वयात् तत् कस्यचिद्भावं घटः प्रत्यक्ष इत्यपि ।

एतेनैव विचारेण सुगन्धि मधुरं सृष्टं ।

प्रतिषेधयितवानि सर्वान्युत्तममुद्दिना ॥ इति ॥

अपिचापरोक्षार्थवाचिच्छब्दकस्य ज्ञानस्य तुलानुष्ठाप्यप्रत्यक्षकारणत्वात् प्रत्यक्षत्वं व्यपदि-
श्यते । यन्त्वक्षमसं प्रवर्तते इति प्रत्यक्षशब्दं व्युत्पादयति तस्य ज्ञानस्यैन्द्रियाविषयत्वाच्च
न युक्ता व्युत्पत्तिः प्रतिविषयन्तु स्यात् प्रत्यर्थमिति वा । अथ स्याद्युपोभयाधीनायामपि
विज्ञानप्रवृत्तावाश्रयस्य पदुमन्तानुविधानाविज्ञानानां तद्विकारविकारित्वादाश्रयेणैव व्यप-
देशो भवति । चतुर्विज्ञानमिति । एवं यद्युत्सर्गमर्थं प्रतिवर्द्धनं । तथाप्यक्षमसमाश्रित्य
वर्तमानम्विज्ञानमाश्रयस्य व्यपदेशात् प्रत्यक्षमिति भविष्यति । दृष्टान्तसाधारणेन व्यपदेशां
भेदीशब्दा यवाङ्कुर इति । नेतत् पूर्व्वेण तुल्यं तत्र हि विषयेण तुल्यं तत्र हि विषयेण
विज्ञाने व्यपदिश्यमाने रूपविज्ञानेप्युपदिश्यमाने रूपविज्ञानमित्येवमादिना विज्ञानसिद्धाऽस्य
भेदो नापदिशितः स्यात् । मनोविज्ञानस्य चतुरादिविज्ञानैः सहैकविषयप्रवृत्तत्वात् । तदा
हि नौलादिविषयसत्ताविज्ञानमित्युक्ता माकाङ्क्षेय प्रत्ययात् जायते किमेतद्वैयर्थ्यजं
विज्ञानमाहर्निश्वत् मानसमिति । आश्रयेण तु व्यपदेशे मनोविज्ञानचतुरादिविज्ञानविषयप्र-
वृत्तिसम्भवेऽपि परस्परभेदः सिद्धो भवति । इह तु प्रमाणलक्षणविषयता कल्पनापोठमात्रस्य
प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे सति विकल्पकादेव तदिदं प्रवृत्ताभिमतत्वादासाधारणकारणेन व्यपदेशे सति
न किञ्चित् प्रयोजनमुपलब्धते । प्रमेयपरतन्वायाश्च प्रमाणसंख्याप्रवृत्तौ प्रमेयाकारानुकारिता-
मात्रतया च समासादितात्मभावसत्ताकयोः प्रमाणयोः स्वरूपस्य व्यवस्थापनाद्वैयर्थ्येन व्यपदेशः
किञ्चिदुपकरोतीति सर्वथा विषयेणैव व्यपदेशो न्यायः । आलोके प्रत्यक्षशब्दस्य प्रसिद्धत्वा-
द्विचक्षतेऽप्यप्रत्यक्षशब्दस्य प्रसिद्धत्वादाश्रयेणैव व्युत्पत्तिराश्रीयते इति चेत् उच्यते । अस्त्यर्थं
प्रत्यक्षशब्दो लोकप्रसिद्धः । स तु यथा लोके तथास्माभिरुच्यते एव । यथास्थितलौकिकप्रदार्थ-
तिरस्कारेण तु तथोत्पादे क्रियमात्रे प्रसिद्धशब्दतिरस्कारः प्रसिद्धः स्यात् ततश्च प्रत्यर्थमित्येवं

स्यात् । एकस्य च वस्तुविज्ञानस्योद्दिष्टलक्षणाश्रयस्य प्रत्यक्षत्वं न स्याद्वीक्षार्थाभावात् । एकोकस्य च प्रत्यक्षत्वाभावे बहुनामपि न स्यात् । कल्पनापाठवशेन च ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात्तत्र च लोकस्य संबन्धद्वाराभावात् । लौकिकस्य च प्रमाणप्रमेयस्य व्याख्यातुमिष्टत्वाद्यर्थेन प्रत्यक्षप्रमाणकल्पना संजायते । वस्तुविज्ञानसंज्ञि नौलं जानाति । ननु नौलमिति चागमस्य प्रत्यक्षलक्षणाभिधानार्थस्याप्रस्तुतत्वं स्यात् पञ्चानामिन्द्रियविज्ञानानां । अत्र त्वप्रतिपादकत्वाच्च नागमादपि कल्पनापाठवशेन विज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमिति न युक्तमेतत्तस्माद्धोको यदि लक्ष्यं यद्विद्या लक्षणेन स्वसामान्यलक्षणम्वा सर्वमेव साक्षादुपलभ्यमानत्वादपरोक्षतमः प्रत्यक्षं व्यवस्थाप्यते तद्विषयेन ज्ञानेन सह हि चन्द्रादीनां त्वनेमिरकज्ञानापेक्षयाऽप्रत्यक्षत्वम् । तेनिरकाद्यपेक्षया तु प्रत्यक्षत्वमेवापरोक्षविषयन्तु ज्ञानं साधारण्यमभिचारिलिङ्गोत्पन्नमनुमानम् । साक्षादतौन्द्रियार्थविज्ञासाधानां यद्वचनं न आगमसादृश्यादनुभूतार्थाधिगम उपमानं गौरिव गवय इति यथा । तत्रैवं प्रमाणचतुष्टयाङ्गोक्तकार्याधिगमो व्यवस्थाप्यते तानि च परस्परापेक्षया सिध्यन्ति । मत्सु प्रमेयेषु प्रमेयार्थाः मत्सु प्रमेयेष्वर्थेषु प्रमाणाणि । ननु खल्वस्माद्विकी प्रमाणप्रमेययोः सिद्धिरिति तस्माद्धोक्तिकमेवास्तु यथादृष्टमित्यलं प्रसङ्गं । प्रस्तुतमेव व्याख्यास्यामः । लौकिक एव दर्शने स्थित्वा बुद्धानां भगवतां धर्मदर्शना ।

अत्राहुः स्वपृष्टाः । यदिदमुक्तं न स्वत उत्पद्यन्तं भावा इति । यदुक्तं स्वत उत्पत्तिवैयर्थ्यात् । यश्चेत्तं न दाभ्यामिति । तत्रपि युक्तमेकाग्रभावं । अहेतुपक्षे त्वकान्तो निष्कृष्ट इति तत्प्रतिषेधोऽपि युक्तः । यत्तु खल्विदमुक्तं नापि परत इति । तत्रयुक्तं यस्मात् परभूता एव भगवतामुत्पादका निर्दिष्टाः ।

चत्वारः प्रत्यया हेतुश्रुतस्मनमनन्तरम् ।

तथैवाधिपतेयं यत् प्रत्ययो नास्ति पञ्चमः ॥

तत्र निवर्त्तको हेतुरिति लक्षणात् यां हि यस्य निवर्त्तको वीजभावेनास्थितः स तस्य हेतुप्रत्ययः । उत्पद्यमानो धर्म्मो येनालम्बनोत्पत्त्युक्तं स तस्यालम्बनप्रत्ययः । कारण-
स्मान्तरो निर्वाधः कार्यस्योत्पत्तिप्रत्ययस्तदृशा वीजस्यान्तरनिरोधोऽङ्गुलस्योत्पादप्रत्ययः । यस्मिन् सति यदभवति तत्तस्याधिपतेयमिति तत्र ते चत्वारः प्रत्यया ये वाक्ये पुरोजात सृष्टजात - पञ्चाज्जातयस्त एतेष्वैवान्तर्भूताः । ईश्वरादयस्तु प्रत्यया एव न सम्भवन्तीति । अतएवावधारयन्ति प्रत्ययो नास्ति पञ्चम इति । तस्मादेभ्यः परभूतेभ्यो भावानामुत्पत्तिरस्ति परत उत्पत्तिरिति । अत्रोच्यते नैव हि भावानां परभूतेभ्यः प्रत्ययेभ्य उत्पत्तिरिति ।

यस्मात्तद्धि स्वभावानां प्रत्ययादिषु विद्यते ।

अविद्यमाने स्वभावे परभावो न विद्यते ॥ इति ॥

यदि हि हेत्वाद्विषु परभूतेषु प्रत्ययेषु समस्तेषु व्यक्तेषु व्यक्तसमस्तेषु हेतुप्रत्ययसामग्रामन्यत्र च क्वचिद्भावानां कार्यानामुत्पादात् पूर्वं सत्त्वं स्यात्तस्य उत्पादो नचैवं यदुत्पादात् पूर्वंसम्भवः स्यात् । यदि स्यादुत्पत्तेरुत्पादवैयर्थ्यं न स्यात्तस्मान्न नास्ति भावानां प्रत्ययादिषु

स्वभावः । अविद्यमाने च स्वभावे नास्ति परभावः । भवनं भाव उत्पादः परभावः स न विद्यते । तस्मादयुक्तमेतत् परेभ्यो भावानामुत्पत्तिरिति । अथ भावानां कार्याणामुत्पादनीनां वीजादिषु प्रत्ययेषु सत्स्ववितरूपेषु नास्ति स्वभावः सिद्धहेतुकत्वप्रसङ्गात् । तत् किमपेक्ष-
परत्वं प्रत्ययादीनां विद्यमाने यो नैव हि सैत्रोपगुह्यकयोः परस्परापेक्षं परत्वं न चेत् वीजादु-
त्पद्योर्गोशमापद्यम् । तस्मादविद्यमाने स्वभावे कार्याणां परभावः परत्वं वीजादीनां नास्तीति
परव्यपदेशाभावादेव न परत उत्पाद इति । तस्मादशमाभिप्रायानभिज्ञतयेव परव्य नहि
तथागता युक्तिर्विरुद्धाकामुदाहरन्ति । आगमस्य चाभिप्रायः प्रागेवोपदर्शितः । तदेवं
प्रत्ययेभ्यः उत्पादवादिनि प्रतिषिद्धे क्रियात उत्पादवादी मनते न चक्षुरहत्यादादयः प्रत्ययाः
आकाङ्क्षितान् जनयन्ति । विज्ञानजनक्रियानिष्पादकत्वात् प्रत्यया उच्यन्ते । भावः क्रिया-
विज्ञानं जनयति । तस्मात् प्रत्ययवती विज्ञानजनक्रिया विज्ञानजनकामप्रत्यया । यथा
परिक्रिया श्रीदन्त्येति । उच्यते क्रिया न प्रत्ययवती । यदि क्रिया काचित्स्यात्सा चक्षुरादिभिः
प्रत्ययैः प्रत्ययवती विज्ञानं जनयेत् । नत्वस्ति कथं कृत्वा इह क्रियैरिमव्यभावा जाते वा
विज्ञानं इत्यने अजाते वा जायमाने वा । तत्र जाते न युक्ता क्रिया हि भावनिष्पादका
भावसंनिप्रसङ्गः किमस्य क्रियया जातस्य जन्म पुनरेव च नैव युक्तमित्यादिना मध्यमकावतार-
प्रतिपादितमेतत् । अजातेऽपि न युक्ता कत्रा निनाजनिरियन् च युक्तरूपस्यादिवचनात् ।
जायमानेऽपि भावे क्रिया न सम्भवति । जाताजातव्यतिरेकेण जायमानाभावात् । यद्येकं
जायमानोर्द्धजातत्वाजायमानो न जायते । अथवा जायमानत्वं सर्वथैव प्रसज्यत इति ।
यतश्चैवं त्रिषु कालेषु जनिक्रियाया असम्भवस्तस्माद्भासि स्या ।

अतएवाह । क्रिया न प्रत्ययवतीति विशेषणं नास्तीति । विना विशेषणमित्यादिना
प्रतिपादितमेतत् मध्यमकातारे । नहि कथ्यापुत्रःश्रीमानित्युच्यते । यद्येवमव्ययवती तर्हि
भविष्यतीति । एतदय्ययुक्तमित्याह । नाप्रत्ययवती क्रियाया असम्भवः । प्रत्यया हि ते जनका
भविष्यन्ति भावानामिति उच्यन्ते । प्रत्यया नाक्रियावन्तः । यथा क्रिया नास्ति तदा क्रिया-
रहिताः । अक्रियावन्तो निर्हेतुका प्रत्ययाः कथञ्चनकाः । अथ क्रियावन्त एव जनका इति
उच्यते । क्रियावन्तश्च भन्तु तेनेति प्रकृतेनाभिसम्बन्धः । उत शब्दोऽवधारणे । तत्र क्रियाया
अभाव उक्तः कथं क्रियावत्वं प्रत्ययानामिति । यथा च विज्ञानं जनिक्रियोक्ता । एवं परिक्रिया-
दयोऽपि भावा उक्ता वेदितव्या इति नास्ति क्रियातोऽपि समुत्पत्तिर्भावानामिति । भवति
उत्पादाभिधानमर्थशून्यम् । अत्राह । किन्न एतेन क्रियावन्तः प्रत्यया इत्यादि विचारेण
यस्माच्चक्षुरादीन् प्रतीत्यप्रत्ययान् विज्ञानादयो भावा जायन्ते । तस्माच्चक्षुरादीनां प्रत्ययत्वं
तथ्यस्रोत्यादो वा ज्ञानादीनामिति । एतदय्ययुक्तमित्याह । उत्पद्यन्ते प्रतीत्येमान्तिर्ते प्रत्ययाः
किल । यावन्नोत्पद्यन्त इमे तावन्नाप्रत्ययाः कथं यदि चक्षुरादीन् प्रत्ययान् प्रतीत्य विज्ञान-
मुत्पद्यत इत्येकेमे प्रत्यया उच्यन्ते । ननु यावत्तद्विज्ञानाख्यं कार्यं नोत्पद्यते तावदिमं चक्षुरा-
दयः कथं नाप्रत्ययाः । अप्रत्ययाश्चेत्यभिप्रायः नवाप्रत्ययेभ्य उत्पत्तिः शिकताभ्य इव नेत्यम् ।
अथ सत्पूर्वप्रत्ययाः सन्तः किञ्चिदयं प्रत्ययमेवेत्य् प्रत्ययं सम्प्रतिपद्यत इति । एतदय्ययुक्तं
यत्तत् प्रत्ययान्तरसमप्रत्ययस्य प्रत्ययत्वेन कथ्यते तदपि प्रत्ययत्वं सत्यम् प्रत्ययो भवति ।

तत्रार्थस्य चिन्तयति न युक्तमेतत् । किञ्च चतुरादयो विज्ञानस्य प्रत्ययाः कल्पमानाः स्वतोवाच्य कल्पेऽनुसृतो वा सर्वथा च न युक्त इत्याह । नेवासतो नैव सतः प्रत्ययार्थस्य युज्यते । कस्मादित्याह । असतः प्रत्ययः कस्य सतस्य प्रत्ययेन किम् । असतो ह्यर्थस्याविद्यमानस्य कथं प्रत्ययः स्यात् । भविष्यता व्यपदेशो भविष्यतीति चेन्न । भविष्यता चेदयं व्यपदेश इष्टः । शक्तिं विना नास्ति हि भाविताख्येत्यादिनोक्तशेषत्वात् । सतोऽपि विज्ञानस्य लब्धजननं निष्कलैव प्रत्ययकल्पना । एवं समस्तानां प्रत्ययानां कार्योत्पादनासामर्थ्यानासामर्थ्यानाप्रत्ययत्वमुद्भावात् परस्मानामप्रत्ययत्वं प्रतिपाद्यते । अत्राह । यद्यप्येवं प्रत्ययानामसम्भ्रमवस्थाप्यतत्र लक्षणोपदेशात् । प्रत्ययविविक्तस्तत्र निवर्तको हेतुरिति लक्षणमुच्यते । हेतुप्रत्ययस्य नचाविद्यमानस्य लक्षणोपदेशे युक्तो ब्रह्मासुतस्येवेति । उच्यते स्याद्धेतुप्रत्ययो यदि तस्य लक्षणत्वात् स्याद्यात् न सद्भासन्नसदसद्वर्त्तमानो निवर्तते तत्र कथं निवर्तको हेतुः । एवं सति हि युज्यते । तत्र निवर्तक उत्पादको यदि निवर्तको धर्मा निवर्तते तस्युत्पादकहेतुत्वात् इत्येव न निवर्तते सदसदनुभयरूपस्य निवर्तस्याभावात् तत्र सद्निवर्तने विद्यमानत्वात् असद्भाष्यविद्यमानत्वात् । सदसद्भाष्य परस्परविरुद्धयैकाभावात् उभयपक्षाभिहितशेषत्वात् । यत एव कार्यस्योत्पत्तिर्नास्ति हेतुप्रत्ययोऽप्यतो नास्ति ततः । यदुक्तम् । लक्षणसम्भ्रमो विद्यते हेतुप्रत्यय इति तदेवं सति न युज्यते इदानीमालम्बनप्रत्ययनिर्बधार्यमाह । अनालम्बन एवायं सर्वधर्म उपदिश्यते । अथानालम्बने धर्मः कुत आलम्बनं पुनरिह सालम्बनधर्मा कतमे सर्वचित्तचैत्या इत्याभावात् । चित्तचैत्या येनालम्बनेनोत्पद्यन्ते यथायोगे रूपादीनानि तेनालम्बनप्रत्ययाः अयं च विद्यमानानां वा परिकल्प्यताविद्यमानानां वा परिकल्प्यताविद्यमानानां वा । तत्र विद्यमानानां नार्थस्तदालम्बनप्रत्ययेन धर्मस्य व्युत्पत्त्यर्थमालम्बनं परिकल्प्यते स चालम्बनत्वं पूर्वं विद्यमान एवेति । अथैवमालम्बने धर्मो स्वात्मना प्रसिद्धं किमस्यालम्बयोगेन परिकल्पितेनेत्यनालम्बन एवायं स न विद्यमानो धर्मोचित्तादिकं केवलं सारम्बण इत्युच्यते भवद्भिः स्वमनीषिकया । नन्वसारम्बणेन कश्चित् सम्बन्धोऽस्ति । अथाविद्यमानसारम्बणं परिकल्प्यते । तर्हि न युक्तम् । अनारम्बण एवायमित्यादि । अविद्यमानस्य हि नास्त्यारम्बणं योगः । अनारम्बण एवायं स धर्मो उपदिश्यते भवद्भिः सारम्बण इति वाक्यशेषः ।

अथ नारम्बणे धर्मो कुत आरम्बणं वत ।

अथ शब्दः प्रश्नं कुत इति हेतौ । तेनायमर्थः अथैव तेनारम्बणे धर्मो असत्य विद्यमाने भूयः कुत आलम्बनकाभावादारम्बणस्याप्यभाव इत्यभिप्रायः । कथं तर्हि सारम्बणचित्तचैत्याः । प्राकृतमेतल्लक्षणं न पारमार्थिकमित्यदोषः । इदानींसमनन्तरप्रत्ययनिर्बधार्यमाह ।

अनुत्पन्नेषु धर्मेषु निरोधो नोपपद्यते ।

नानन्तरसतो युक्तं निरुद्धप्रत्ययस्य कः ॥

तत्र पश्चिमश्लोकार्थापेक्षया त्रुट्याः । च शब्दश्च निरुद्धमेति तेनैवम्पाठः । निरुद्ध स प्रत्ययः कः । नानन्तरसतो युक्तमिति । श्लोकश्रवणार्थान्वेवमुक्तं । तत्र कारणस्थानन्तरो निरोधः । कार्यस्योत्पादप्रत्ययसमनन्तरप्रत्ययलक्षणमत्र विचार्यते । वीजनरोध इत्यतः । एवं सति निरुद्धं वीजेऽभावीभूतेऽनुरूपस्य कः प्रत्ययः । को वा वीजनरोधस्य प्रत्यय इति ।

उभयमेतदहेतुकमित्याह । निरुद्धे च कः प्रत्यय इति । च शब्दोऽनुत्पन्नग्रन्थापेक्षः । तेना-
नुत्पन्ने चाङ्कुरे वीजादीनाङ्गिरोद्यम्यमाणेषु भयमेतदहेतुकमापद्यत इति नानन्तरमतो-
युक्तम् । अथवा न स्वतो नापि परत इत्यादिनोत्पादोनिषिद्धस्तमभिसन्ध्याह । अनुत्पन्नेषु
धर्मेषु निरोधो नापि विद्यते । नानन्तरमतो युक्तमिति । अपि च निरुद्धप्रत्ययस्य क इत्यत्र
पूर्वकमेव आख्यानम् । इदानीमधिपतिप्रतिप्रत्ययस्वरूपनिर्धार्यमाह ।

भावानाङ्गिः स्वभावानाञ्च सत्ता विद्यते यतः ।

सतीदमस्मिन् भवतीत्येतच्चैवोपपद्यते ॥

इह यस्मिन् सति यद् भवति तत्तत्त्वाधिपतयमित्यधिपतिप्रत्ययलक्षणम् । भावानाञ्च
प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् स्वभावाभावे कुतस्तदेतस्मिन्निति कारणत्वेन व्यपदिष्यते । कुतस्तदादिदं
कार्यत्वेन तस्मान्नास्ति लक्षणतोऽपि प्रत्ययसिद्धिः । अत्राह तत्त्वादिभ्यः घटादिकसुपलभ्य
घटादेस्तत्त्वादयः प्रत्यया इति उच्यते । घटादि फलप्रवृत्तेरेव स्वरूपतो नास्ति कुतः प्रत्य-
यानां प्रत्ययत्वमिति । यथा च घटादिफलप्रवृत्तिरसती तथा प्रतिपाद्यग्राह ।

न च व्यस्तमसत्तेषु प्रत्ययेष्वस्ति तत्फलम् ।

प्रत्ययेभ्यः कथं तच्च भवेन्न प्रत्ययेषु तत् ॥

तत्र अस्तेषु तन्तुर्नोर्गन्धश्चरञ्जलाकादिषु प्रत्ययं घटो नास्ति तत्रानुपलभ्यमानत्वात्
कारणबहुत्वाच्च कार्यबहुत्वप्रसङ्गात् । समुदितेष्वपि तत्त्वादिषु नास्ति घटः प्रत्येकमवयवेव-
विद्यमानत्वात् । एकस्य कायस्य खण्डज उत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात् फलाभावाद्वा सन्ति प्रत्ययाः ।
स्वभावाद्वा सन्ति प्रत्ययाः स्वभावत इति । अथासदपि तत्तेभ्यः प्रवर्तते फलमित्यभिप्रायः
स्यात् अप्रत्ययेष्वपि नास्ति फलमिति । अप्रत्ययेभ्योऽपि वीरणादिभ्यः कस्मान्नभिप्रवर्तते
घट इति नास्ति फलप्रवृत्तिः स्वरूपतः । अत्राह यद्यन्यत् फलं स्यादनेनैव प्रत्ययास्तथा किं
प्रत्ययेषु फलमस्ति नास्तीति स्याच्चिन्तास्ति तु व्यतिरिक्तं फलं किन्तिहि प्रत्ययमयमव-
यवमिति । उच्यते ।

फलञ्च प्रत्ययमयं प्रत्ययाश्चास्वयंमयाः । फलमस्वयंमयोन्म यत्तत्प्रत्ययमयं कथम् ॥

यदि प्रत्ययमयं प्रत्ययविकारः फलमिति व्यवस्थाप्यते तदयुक्तम् । यस्मात्तेऽपि प्रत्यया
अस्वयंमया अप्रत्ययस्वभावा इत्यर्थः । तन्तुमयो हि घट इत्युच्यते । घटा यदि तन्त्र
एव स्वभावसिद्धाः । सुस्तंशुंशुमया अंशुविकारा न स्वभावसिद्धास्ततश्च तेभ्योऽस्वयं-
मयस्वभावेभ्यो यत् फलं घटाख्यन्तत् कथन्तन्तुमयं भविष्यति ।

यथोक्तं ।

पटः कारणतः सिद्धः सिद्धं कारणमन्यतः ।

सिद्धिर्यस्य स्वतो नास्ति तदन्यज्जनयेत् कथम् ॥ इति ॥

तस्मान्न प्रत्ययस्य फलं सम्बिद्यते । अप्रत्ययस्यन्तर्ह्यस्तु । नाप्रत्ययस्य फलं सम्बिद्यत इति तन्तुमयो यदा घटो नास्ति तदा कथं हिरण्यः स्यात् । अत्राह । माभूत् फलं प्रत्यया-
प्रत्ययनियमस्तु विद्यते । तथाच भगवान् ब्रवीति । यद्यसत्फलं प्रत्ययेभ्यः प्रवर्तते ।
अप्रत्यया एव स्युः । सति हि फले इमेऽप्यप्रत्यया इमेऽप्रत्यया इति स्यात् । तच्च विचार्य-
मानज्ञास्तीति । फलाभावात् । प्रत्ययाप्रत्यया कुतः । प्रत्ययाश्चाप्रत्ययाश्चेति समासः । तस्मा-
न्नास्ति भावानां स्वभावतः समुत्पत्तिरिति । यथोक्तमार्यरत्नाकरवृत्ते ।

शून्यं विद्ये नहि विद्यते कश्चित् अन्तरिचि शकुनस्य वा पद्मम् ।

यच्च विद्यति स्वभावतः कश्चित् स न जातु परहेतु भविष्यति ॥

यस्य नैव हि स्वभाव लभ्यते सोऽस्वभावः परप्रत्ययः कथम् ।

अस्वभावपुन किञ्चनियति एष हेतु सुगतेन दृष्टितः ॥

सर्वधर्म अचला दृढस्थिता निर्विकार निरुपद्रवाः शिवाः ।

अन्तरिक्षपयतुस्य जानका अत्र युज्यति जगं अजानकम् ॥

शेषपर्वत यथा अकंपिता एव धर्म अविकम्पिताः सदा ।

नोच्यन्ति नपि नोपि पश्यन् एव धर्मं जिनेन दृष्टिता ॥ इत्यादि

तथा ।

जीजनपि जायति नोवुपपद्यनीच्यवतेनपि जीयति धर्मः ।

तं जिने दृश्यती नरसिंघस्तत्र निवेशति सत्वशतानि ॥

यस्य स्वभाव न विद्यति कस्मिन्पोर भाव तु केन विलुङ्गः ।

नान्तरतो नपि वाहिरतो वालत्यति तत्र निवेशयि नायः ॥

शान्तमती कथिता सुगतेनानोवगर्ज उपलभ्यति काचि ।

तत्र च व्याहरसी गतियुक्ता युक्त कुमोचयसी वज्रधत्वान् ॥

इति विस्तरः ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्त्तिपादोपरचित्तायां प्रसन्नपदायां मध्यमकदृष्टौ प्रत्यय-

परीक्षा नाम प्रथमप्रकरणम् ।

अत्राह । यद्यप्युत्पादप्रतिषेधात् प्रतीत्यसमुत्पादस्यानितोपादिविशेषकसिद्धिस्तथाप्यना-
गमानर्गस्य प्रतीत्यसमुत्पादसिद्धये लोकप्रसिद्धगमनागमनक्रियाप्रतिषेधार्थं किञ्चित्फलव्य-
करमुच्यतामिति उच्यते । यदि गमनं नाम आग्निवत्तन्तुने वाऽध्वजाते परिकल्प्यतां गते
गम्यमाने वा । सर्वथा च न युज्यत इत्याह ।

गतश्च गम्यते तावद्गतं नैव गम्यते ।

गतागतविनिर्मुक्तं गम्यमानश्च गम्यते ॥

तत्रोपरतगमिक्रियमध्वजातं गतमित्युच्यते । आविश्यमानं गमिक्रियया वर्तमानं गम्यत
इत्युच्यते । यदूतमुपरतगमिक्रियं तद्वर्तमानगमिक्रियायोगवाचिना गम्यते इत्यनेन शब्दो-
च्यमानमसम्बद्धमिति कृत्वा गतन्तावद् गम्यत इति न युज्यते । तावत् पृष्ठे न च प्रतिषेधक्रमं
दर्शयति । अगतमिति न गम्यते । अगतं ह्यनुपजातगमिक्रियमनागतमुच्यते गम्यत इति च
वर्तमानतोऽनगतवर्तमानयोगव्यन्तभेदादगतमपि गम्यत इति न युज्यते । यद्यगतं कथं
गम्यतेऽप्य गम्यते न तदगतमिति गम्यमानेऽपि नास्ति गमनं । यस्माद्गतागतविनिर्मुक्तं
गम्यमानं न गम्यते । इह हि गन्ता यं देशमतिक्रान्तः स तस्य देशो गतो यं च नातिक्रान्तः
सोऽद्यानागतः । न च गतागतव्यतिरेकेण तृतीयमपरमध्वजातं पश्चात्तो गम्यमानं नाम ।
यतश्चेयं गम्यमानं न गम्यते । गम्यत इति न प्रज्ञापते तस्माद्भास्ति गम्यमानम् । अतो न
तद्वर्तमानक्रियाया आविश्यते न गम्यत इति । नास्ति गम्यमानेऽपि गमनम् । अथास्यागन्तुः
गच्छतो यश्चरणक्रान्तदेशः स गम्यमानः स्यादिति । नैवं चरणयोरपि परमाणुसङ्गतत्वात् ।
अङ्गुलप्रावर्त्यतस्य परमाणोर्यः पूर्वा देशः स तस्या गतेरन्तर्गतः । पाष्ठावस्थितस्य चरण-
परमाणोर्य उत्तरदेशः सोऽस्यागतेरन्तर्गतः । न च परमाणुव्यतिरेकेण चरणमस्ति तस्माद्भास्ति
गतागतव्यतिरेकेण गम्यमानं । यथार्चवं चरणं विचारं यथं परमाणुनामपि पूर्वापरदिग्भाग
सम्बन्धेन विचारः कार्य इति । अथाध्वगतं गम्यमानं उक्तमुद्भूतजायमानविचारंश्च ।
तस्माद्गम्यमानं न गम्यत इति सिद्धं । तत्राह । गम्यत एव गम्यमानमिह हि ।

चेष्टा यत्र गतिस्तत्र गम्यमाने च सा यतः ।

न गते नागते चेष्टा गम्यमाने गतिस्ततः ॥

तत्र चेष्टा चरणोक्तपरिस्फलयत्तया । यतो वर्ज्यतो गन्तुर्यत्र देशे चेष्टा गतिस्तत्रैव देशे सा
च चेष्टा न गतंऽप्यनि सम्भवति नाप्यगते किन्तु गम्यमाने एव ततश्च गम्यमाने गतिः । यत्र
हि गतिरुपलभ्यते तद्गम्यमानम् । तच्च गमिक्रियया आविश्यते तस्माद्गम्यमानमेव गम्यते
इति । एकोऽत्र गमिच्छीनार्थः । आपरम्य देशान्तरसंप्राप्त्यर्थं इति । श्वमपि परिकल्प्यमानं
गम्यमानं न गम्यत इति आह ।

गम्यमानस्य गमनं कथं नामोपपद्यते ।

गम्यमानं विगमनं यदा नैवोपपद्यते ॥

इह हि गमिक्रियायोगादेव गम्यमानव्यपदेशमिच्छति । भवांस्तच्च गम्यत इति ज्ञवीति । एकैवात्र गमिक्रिया समागमगम्यमानव्यपदेशो भवतु । कासमध्य गम्यत इति भूयः क्रियासम्बन्धो गम्यमानस्य न युज्यत इति गम्यमानस्य गमनं कथं नामोपपत्स्यते कारणमाह । गम्यमानं विगमनं यदा नैवोपपद्यत इति । गम्यमानमिति गम्यत इत्यर्थः । विगतं गमनं विगमनं । एकस्या गमिक्रियाया गम्यमानमित्यत्रोपयुज्यत्वाद्वितीयया अभावाच्च गम्यत इत्ययं व्यपदेशः । विना गमनेन यदा नैवोपपद्यते तदा गम्यमानं गम्यत इति परिपूर्णा वाक्यार्थो नास्तीत्यभिप्रायः । गम्यमानमित्येतावन्मात्रमेव सम्भवति द्वितीयक्रियाभावात् न तु गम्यत इति । अथ गम्यत इत्यत्रैव गमिक्रियासम्बन्ध इत्यते । एवं सति गम्यमानव्यपदेशे नास्ति क्रियासम्बन्ध इति न परिपूर्णा वाक्यार्थोऽप्याह ।

गम्यमानस्य गमनं यस्य तस्य प्रसज्यते ।

च्यते गतेर्गम्यमानं गम्यमानं हि गम्यते ॥

यस्य वादिनो गम्यमानस्य गमनमिति पक्षः । गम्यमाने संज्ञाभूते गमिक्रियाशून्ययोगीक्रियासाधेयभूतामिच्छति । यस्य पक्षे च्यते गतेर्गम्यमानमिति प्रसज्यते तस्य गतिरहितं गमनं स्यात् । यस्मादस्य गम्यमानं हि गम्यते । हि शब्दो यस्मादर्थे गतिरहितमेव गम्यमानं सत्तस्य वादिनो गम्यते गम्यत इत्यत्र क्रियोपयोगात्समादूतिरहितं गम्यमानं प्रसज्यते ।

अप्रोभयत्रापि क्रियासम्बन्ध इत्यते । गम्यमानं गम्यत इत्यत्र च ।

एवमपि गम्यमाने प्रसक्तगमनद्वयम् ।

येन तद्गम्यमानं च यच्च तु गमनं पुनः ॥

येन गमनेन योगादुप्यमानव्यपदेशं प्रतिलभतेऽध्वा । तदेकगमनं तत्र गमनेऽधिकरणभूते द्वितीयं गमनं येन च गम्यते । एतन्मतद्वयं । गम्यमानस्य गमनं सति प्रसक्तं भवतु गमनद्वयं को दोष इति चेत् । अयं दोषो यस्मात् । द्वौ गन्तारौ प्रसज्यते । प्रसक्तं गमनद्वयं किं पुनः कारणद्वयप्रसङ्ग इत्याह ।

गन्तारं हि तिरस्कृत्य गमनत्रोपपद्यते ।

यस्मादवश्यं हि क्रिया स्वसाधनमपेक्षते ॥

कर्मकर्तारिभ्वा । गमिक्रियाचैवं कर्तव्यवस्थिताऽतो गन्तारमपेक्षते । नास्ति चेकमिदं च गच्छति पत्रदत्तं द्वितीयः कर्त्तृति । अतः कर्त्तृद्वयाभावाद्नास्ति गमनद्वयन्ततश्च गम्यमानं

गम्यत इति नोपपद्यते । अथ आद्यशयं देवदत्तः स्थितः स न भावते पश्यति न तदेकोऽनेकक्रियो द्रष्टुः । एवमेकस्मिन् गन्तरि क्रियाद्वयसम्भविष्यतीति । नैव शक्तिः हि कारको न द्रव्यं क्रियाभेदाच्च तत्साधनस्यापि शक्तेः सिद्ध एव भेदः । न हि स्थितिक्रियया वक्ता आद्य द्रव्यमेकमिति चेत् भवत्वेषम् । न तु द्रव्यं कारकं किन्तु हि शक्तिः सा च भिद्यत एव । अपि च सप्तदृशक्रियाद्वयकारकत्वनैकदेशिकस्य द्रष्टृमतो नैकस्य गन्तुर्गमनद्वयम् । अत्राह । यद्यप्येवंन्तथापि गन्तरि देवदत्ते गमनमुपलभ्यते देवदत्तो गच्छतीति व्यपदेशात्तत्स्थितोदात्त एव गमनं गमनाप्रपन्नसद्भावाद्बुध्यते । आदेवं पवि गमनाश्रयो गन्ता आद्य । कथमित्याह ।

गन्ताश्च तिरस्कृत्य गमनञ्चोपपद्यते ।

गमनेऽसति गन्ताय कुत एव भविष्यति ॥

गन्तारमन्तरेण निराश्रयं गमनमसदित्युक्तं ततश्च गन्तारं च तिरस्कृत्य प्रत्याख्याय गमनं नास्ति । असति गमने कुतो निर्हेतुका गन्ता अतो नास्ति गमनम् । अत्राह । विद्यत एव गमनन्तद्गतत्वेन व्यपदेशात् । इह गन्ता गमनेन युक्तः तद्योगाच्च गच्छति । यदि गमनं न आद्गमनवतो देवदत्तस्य गच्छतीति व्यपदेशो न स्यात् । दृष्ट्याभावे दृष्टिव्यपदेशाभाववत् । उच्यते आद्गमनं । यदि गच्छतीत्येव व्यपदेशः आद्यस्मात् ।

गन्ता न गच्छते तावद्गन्ता नैव गच्छति ।

अन्यो गन्तुरगन्तुश्च कस्तृतीयो हि गच्छति ॥

इह गच्छतीति गन्ता स तावद्गच्छति यथा च न गच्छति तपोत्तरेण श्लोकत्रयेण प्रतिपादयिष्यति । अगन्तापि न गच्छति । अगन्ता हि नाम यो गमिक्रियारहितः । गच्छतीति च गमिक्रियायोगप्रवृत्तः शब्दः । यद्यभावगन्ता कथं गच्छति । अथ गच्छति नाभावगन्तीति तदुभयव्यतिरिक्तो गच्छतीति चेन्नैवं कोहि नाम गन्ता न गन्तृविनि-
मुक्तनृतीयोऽस्ति योगवृत्तीति कल्पयते तस्मान्नास्ति गमनं । अत्राह नागन्ता गच्छति नाप्युभय-
रहितः किन्तु हि गन्तेव गच्छतीति । एतदप्यसत् । किं कारणं यस्मात् ।

गन्ता तावद्गच्छतीति कथमेवोपपस्यते ।

गमनेन विना गन्ता यदा नैवोपपद्यते ॥

गन्ता गच्छतीत्यत्र वाच्ये शक्येव गमिक्रिया तथा च गच्छतीति व्यपदिश्यते । गन्तेति तु व्यपदेशो नास्ति द्वितीयो गमिक्रियेति । गमनेन विना गन्ताऽगच्छत् गन्तेति यदा न सम्भवति तदा गन्ता गच्छतीति न पुष्यते । कामं गच्छतीत्यस्तु । गन्तेति तु न सम्भवतीति तदयुक्तं । अथ गतियोगात् सगतिक एव गन्ता तथापि द्वितीयगमिक्रियाभावाद्गच्छतीति व्यपदेशो न आदित्याह ।

स्थानाद्ग गच्छति तावदित्यादिना श्लोकद्वयपाठपरिवर्त्तनं दूषणं वक्तव्यमिति नास्ति गमनं तद्वावात् प्रतिद्वन्द्विनी स्थितिरपीति । एवं तावद्गमनं गत्या तुल्यं प्रत्याख्येयम् । अथ आद्विद्यत एव स्थानं तद्वारम्भात् । इहेत्युपसर्जनस्थानमारभते कथं तद्ग आहुष्यते । सम्प्र-
वृत्तिश्च गतेः समा वाक्या । तत्र यथापूर्वकृतनारम्भते कुहेत्यादिना श्लोकत्रयपरिवर्त्तनं स्थानसंप्रवृत्तिरपि गतेः समा । स्थाननिवृत्तिरपि गतिनिवृत्त्या समा प्रत्याख्येया । यथा गतिनिवृत्त्यो न तिष्ठति गम्यमानाद्ग गताद्गगताइपीति गते दूषणमुक्तमेवं स्थितिनिषेधेऽपि निर्गच्छतो स्थीयमानाद्गस्थिताइपीति गत्या तुल्यं दूषणमिति नास्ति स्थितिनैतत् संभवतीत्याह ।

तदेव गमनं गन्तुः स एवेति न युज्यते ।

अन्य एव पुनर्गन्ता गतेरिति न युज्यते ॥

कथं पुनर्न युज्यत इत्याह ।

तदेव गमनं गन्ता स एव हि भवेद्यदि ।

एकान्त तदभावात् कृता गतिप्रतिपत्तिस्थितिसद्भाववादिनाङ्गत्वं सिद्धिरिति । अपि च यदि गमनं आदन्तृशक्तिरेकेण वा आदश्वतिरेकेण वा सर्वथा च विचार्यं तः प्रसज्यते । कर्तुः कर्मण एव च येयं गमिक्रिया सा यदि गन्तुरर्थागतिना नाना स्यात्तदा कर्तुः क्रियायाश्चैकत्वं स्यात्तत्तद्वयं क्रियायम् कर्त्तृति विशेषा न स्यात् । न च ष्विदिक्रियाया ष्वेनृश्वैकत्वं भवं । यदेव गमनं स एव गन्तति न युज्यते । अन्यत्वमपि अनयोर्धेया नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अन्य एव पुनर्गन्ता गन्तुर्यदि विकल्प्यते ।

गमनं स्यादृते गन्तुर्गन्ता स्याद्गमनादृते ॥

यदि हि गन्तृगमनधारण्यत्वं स्यात्तदा गमननिरपेक्षो गन्ता स्यात् गन्तृनिरपेक्षं च गमनं युज्यते । पृथक् सिद्धं घटादिव पटः । न च गन्तुः पृथक् सिद्धं गमनं युज्यत इति । अन्य एव पुनर्गन्ता गतेरिति न युज्यत इति प्रमाधितसंततदेवम् ।

एकीभावेन वा सिद्धिर्नैकीभावेन वा यथोः ।

न विद्यते तयोः सिद्धिः कथं नु खलु विद्यते ॥ इति ।

नास्ति गन्तृगमनयोः सिद्धिरित्यभिप्रायः । अत्राह इह देवदत्तो गन्ता गच्छतीति लोक-
प्रसिद्धं तत्र यथा वक्ता भावं भाषते कर्त्ता क्रियां कर्तातीति प्रसिद्धमेवम् । यथा गत्या गतिरभिप्रेय्यते तं गच्छतीति न यथोक्तदोषः । तदप्यसत् । यस्मात् ।

गत्या यथोद्यते गन्ता गतिनां स न गच्छति ।

यथा गत्या देखदन्तो गच्छतीति अभिव्यज्यते । स गन्ता संस्तावन्न गतोः प्राप्नोति यदि वा न करोतीत्यर्थः । यस्मान्न गतिपूर्वोऽस्ति । गतेः पूर्वो गतिपूर्वः । यदि गन्ता गतेः पूर्व-
सिद्धः स्यात् स तां गच्छेत् कथम् । यस्मात् कश्चित् त्वं विद्धि गच्छेति । कश्चिदेवदन्तः
किञ्चिदर्थान्तरभूतं ग्रामं नगरम्वा गच्छतीति दृष्टः । न चेवं यथा गत्या गन्तव्युच्यते । तस्याः
पूर्वं सिद्धिरुपां गतिनिर्गतेः गन्ता नास्ति यस्तां गच्छेत् ।

अथ सन्यसे यथा गत्या गन्तव्यभिव्यज्यते तांस्वार्थं न गच्छति । किन्तर्हि ततोऽन्यो
गतिमिति । एतदप्यसदृशम् ।

गत्या यथोद्यते गन्ता ततोऽन्यः स न गच्छति ।

गती हे नोपपद्यते यस्मादेकः प्रगच्छति ॥

यथा गत्या गन्ताभिव्यज्यते न त्वन्यमपि स गन्ता सन्न गच्छति । गतिद्वयप्रसङ्गात् । यथा
गत्या गन्ताभिव्यज्यते गन्ता सन् यां चापरां गच्छन्तीत्यतद्वृत्तिद्वयं प्रसक्तं न वैकस्मिन् गन्तवि
गतिद्वयमित्युक्तमेतत् । एतेन वक्ता वार्त्तं भाषते कर्ता क्रियां करोतीति प्रयुक्तम् । तदेव ।

सङ्गतो गमनं गन्ता त्रिप्रकारं न गच्छति ।

नासङ्गतोऽपि गमनं त्रिप्रकारं स गच्छति ॥

गमनं सद्भूतः त्रिप्रकारं न गच्छति । तत्र गम्यत इति गमनमिहाचक्षते । तत्र सद्भूतो
गन्ता यो गमिक्रियायुक्तः असद्भूतो गन्ता यो गमिक्रियारहितः । सद्भूतगन्ता य उभयपक्षेय
रूपः । एवं गमनमपि त्रिप्रकारं गमिक्रियासम्बन्धेन वेदितव्यम् । तत्र सद्भूतगन्ता सद्भूतममद्भूतं
सद्भूतं त्रिप्रकारं गतं न गच्छति । एतच्च कर्मकारकपरीक्षायामाख्यायते । एवमसद्भूता-
ऽपि गन्ता त्रिप्रकारगमनं न गच्छति । सद्भूतगन्ताऽपीति तत्रैव प्रतिपादयिष्यति । यतश्चैवं
गन्तृगन्तव्यगमनानि विचार्यमानानि न सन्ति ।

तस्माद्गतितश्च गन्ता च गन्तव्यं च न विद्यते ।

यथाक्लमाध्योक्तयमतिनिर्दृशसूत्रे । अगतिरिति भदन्त शारद्वृत्तीपुत्र संकर्षणपदमेतत् ।
गतिरिति भदन्त शारद्वृत्तीपुत्र निष्कर्षणपदमेतत् । यत्र न संकर्षणपदं स निष्कर्षणपदं
तदार्था नापदमपदयांगन अनगतिरगतिश्चाध्योक्तौ गतिरिति । यदि वीजसंवाङ्मुरं सङ्गा-
मति वीजसंय तत् स्यान्न पदं कुतः शाश्वतदोषप्रसङ्गश्च । अथाङ्गुरोऽन्यत आगच्छति । अद-
नुकदोषप्रसङ्गः स्यान्न चाहेतुकस्योत्पत्तिः खरविषाणस्यैव । अतएवाह भगवान् वीजस्य सतो
यथाङ्गुरो न च यत् वीजं स चैवाङ्गुरो न च अच्युततो न चैव तदेवमनुच्छेदमशाश्वतधर्मीति ।
सुद्रातः प्रतिग्रहो दृश्यते । सुद्रासंक्रान्तिर्न चोपलभ्यते न च सेव न चैव व्यादन्यत एवमनु-
च्छेदमशाश्वतधर्मीति यथा आदर्शपृष्ठे तथा तैलपात्रे निरीक्षते नारीमुखमलङ्कृतम् । सा तत्र

रागं जनयित्वा जाला प्रधायित्वा कान्ते शयेषमाप्ता सुखस्य संक्रान्तिं यदा न विद्यते विम्ब-
सुखं नैव कदापि लभ्यते । मूढो यथासौ जन इति रागं यथोपमानं ज्ञायते सर्वधर्म्मोनिनि ।
तथा तेन हि कालिन्ना दशबलोज्ज्वलो जिनो भाषते ह्यसं समाधिबलम् । स्वप्रोपमा भगवती
सकला । न कश्चिज्जायते न कश्चित् क्षियते न च सत्यमुपलभ्यते । न जीवतो ह्यसु धर्म्मैः
फेनकदलीसदृशः । साधोपमा गगनविद्युत्समादकचन्द्रसन्निभमरीचिसमा । न चास्मि
लोकि स्रुतु कश्चिन्नैवापर लोकि संक्रमति गच्छति वा न च कर्म्म नश्यति कदा विहतं फलं
देति कृष्ण शुभे संसरतो न च शाश्वतं न च उद्धात पूर्वा न च कर्म्म संवेपुर्न चापि स्थितिः ।
न च सापि कृत्वा पुनरच्युति न च अन्यकृत्व पुनर्यं देयते । न च संक्रमा न च पुनरागमनं
न च सर्वमस्ति न वा नास्ति पुनः । न च दृष्टिस्थानगतविशुद्धिरिह न च सत्य सत्य
चाह सुप्रसक्त गति । सुखिनापस हि निभववञ्चिकम् । लघुभग्नमनितातमायसमं न च
आगतं न च ह्यहोपगतं शून्यानिमित्त सदसत्तेति । यो अन्नुत्पादे शाब्दु अनिमित्तपदं
सुगतानुगोचलजिनानुगुणः ब्रह्मधारणो देशबलानुबलं बुद्धानियं वृषभिता परमा विरश्म-
धर्म्मगुणज्ञानधारणीयसं परमम् । अद्विवकुर्वेणविधेः परमापरमं चाभिज्ञप्रतिलाभनयं
इति विस्तरः —

इत्याचार्यचन्द्रकीर्त्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपादायां मध्यमकवृत्तौ गता-
गतपरीक्षणं नाम द्वितीयं प्रकरणम् ॥

अत्राह यद्यपि गतिश्च गन्ता च गन्तव्याभ्यो न विद्यन्ते तथापि प्रवचनविद्वेषेत्तया
दृष्टुदृष्टव्यदर्शनादीनामस्तिलमाख्ययम् । तथाचाभिधर्म्मे उच्यते ।

दर्शनं श्रवणं घ्राणं रसनं स्पर्शनं मनः ।

इन्द्रियाणि षडेतेषां द्रष्टव्यादीनि गोचरः ॥

तस्मात् सन्ति दर्शनादीनि स्वभावत इत्युच्यते न सन्ति इह हि पश्यतीति दर्शनं
चतुस्तस्य च रूपं विषयत्वेनोपदिश्यते । यथा दर्शनं रूपं न पश्यति तथा प्रतिपादयन्नाह ।
स्वं आत्मानं दर्शनं हि तत्त्वमेव न पश्यति ।

न पश्यति यदात्मानं कथं द्रक्ष्यति तत्त्वान् ।

तत्रैवं देव दर्शनं स्वात्मानं न पश्यति स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । ततश्च स्वात्मादर्शना
च्छान्नादिबुद्धौलादिकं न पश्यति । तस्मान्नास्ति दर्शनमुः । यद्यपि स्वात्मानं दर्शनं न पश्यति ।
तथाप्यग्नितत्त्वान् द्रक्ष्यति । तथाह्यग्निः परात्मानमेव दहति न स्वात्मानं यत्वं दर्शनं परानेव
द्रक्ष्यति न स्वात्मानमिति । इतदप्युक्तं यस्मान्न पर्याप्तोऽग्नितृप्त्यन्तो दर्शनस्य प्रसिद्धये ।

योऽयमग्निदृष्टान्तो दर्शनस्य प्रसिद्धये भवतोपन्यस्तः स न पथ्यामो नालं न समयी न युज्यत इत्यर्थः । यस्मात् सदृशेनः सम्यक्तो गम्यमानगतागतेः । सद्य दर्शनेन वर्तते इति सदृशेनः । योऽयमग्निदृष्टान्तो दर्शनप्रसिद्धये भवतापदिष्टः सोऽपि सद्य दर्शनेन दृष्टान्तिकार्येन प्रत्यक्षो वूषितः । केन पुनरित्याह — गम्यमानगतागतेः । यथा गतं न गम्यते नागतं न गम्यमान-मेवमग्निनापि दग्धं न दह्यते नादग्धं दह्यते इत्यादिना समं वाक्यं यथा स न गतं नागतं न गम्यमानं गम्यते । एवं ।

न बृहं दृश्यते तावद्बृहं नैव दृश्यते ।

दृष्टादृष्टविनिर्मुक्तं दृश्यमानस्य दृश्यते ॥

इत्यादि वाक्यं ।

यथा स गन्ता न गच्छन् तावदित्याद्युक्तमेव न दग्धं दह्यते तावदित्यादि वाक्यं एवं दर्शनस्य गते तावदित्यादिनाग्निदृष्टान्तं सद्य गम्यमानगतागतेऽयस्मात्समं वूषणमतोऽग्नि-वदृशेनप्रसिद्धिरिति न युज्यते ततश्च सिद्धमेतत् । स्वान्मवदर्शनस्य गतानपि न पश्यतीति । यदैवम्भराद्गम्यमानं भवति यदा किञ्चन दर्शनन्दर्शनं पश्यतीत्येवं कथमेतत्तु युज्यते यदा चेदमपश्यन्न किञ्चित् दर्शनं भवति तदानीमपश्यते । दर्शनत्वायोगः । स्वान्मादिवत् पश्यतीति दर्शनमिति व्यपदेशो न युज्यते । यद्यपि दर्शनशब्दादनन्तरं श्लोकद्वन्द्वानुरोधेन दर्शनं पश्यति पाठस्तथापि व्याख्यानकाले पश्यतीति दर्शनमित्येवं कथमेतत्तु युज्यत इति पठि-तव्यं । किञ्चानादिह पश्यतीति दर्शनमित्युक्त्यमानं दर्शनक्रियायाः दर्शनस्वभावस्य वा श्रुतुः सम्बन्धः परिकल्प्यते अदर्शनस्वभावस्य वा । उभयया च न युज्यत इत्याह ।

पश्यते दर्शनं नैव नैव पश्यत्यदर्शनं ।

दर्शनस्वभावस्य तावद्दर्शिक्रियायुक्तस्य भूयः पश्यतीत्यादिना सम्बन्धो नोपपद्यते हृदि-क्रियाद्वयप्रसङ्गात् दर्शनद्वयप्रसङ्गाच्च । अदर्शनमपि न पश्यति दर्शनक्रियारहितत्वात् अज्ञानप्रवदित्यभिप्रायः । यदा पश्यते दर्शनं नेत्रं नेत्रं पश्यत्यदर्शनं । तदा दर्शनं पश्यतीत्येवं कथमेतत्तु युज्यते । इत्यनेनैव सम्बन्धः । यत्तु मन्यते निर्वापरं ह्यौदन्यैमात्रमुत्पद्यमान-सुत्पद्यत इति नैव किञ्चित् कश्चिद्विषयं पश्यति क्रियाया अभवात्तस्माददर्शनद्वयपश्यतीति सिद्धमेतत् प्रसाध्यत इति । अत्रोक्त्यन्ते । यदि क्रियाव्यवहाराङ्गभूतो न स्यात् तदा धर्मेमात्रमपि न स्यात् क्रियाविरहितत्वात् खण्ड्यवदिति कुतः क्रियारहितं धर्मेमात्रं भविष्यति तस्माद्यदि व्यवहारसत्यं धर्मेमात्रवत् क्रियाव्यव्युपगम्यताम् । अथ तत्त्वचित्ता तदा क्रियावद्भूतेमात्रमपि नास्तीति भवताभ्युपगम्यता । यथोक्तं श्रुतेः ।

क्रियावान् शाश्वतो नास्ति नास्ति सर्वगतं क्रिया ।

निष्क्रिया नास्ति नातुल्यो नैरात्म्यं किञ्च ते प्रियम् ॥ इति ।

तस्माद्वायस्विधिर्न बाधकः परस्परं नाप्यस्माकं सिद्धसाधनदोषः । अत्राह नैव हि पश्यतीति दर्शनमिति कर्तृसाधनसम्युपगम्यते किन्तार्हि पश्यत्यनेनेति दर्शनमिति कारण

साधनं तत्तत्तत्तदीयाप्रसङ्गः यज्जानेन दर्शनेन करणभूतेन पश्यति स द्रष्टा यच्च च विद्यते विज्ञानात्मा भावो कर्तृवद्भावाच्च दर्शनेनापि सिद्धमिति । उच्यते व्याख्यातो दर्शनेनैव द्रष्टा वाप्युपगम्यताम् । यथा स्वप्नात्मानं दर्शनं हौत्यादिना दर्शनस्य दूषणमुक्तमेवं द्रष्टुरपि दर्शनवद्दूषणं वेदितव्यम् । तथाया

स्वप्नात्मानं नैव द्रष्टा दर्शनेन विपश्यति ।

न पश्यति यदात्मानं कथं द्रष्टव्यमिति तत्परम् ॥

इत्यादि व्याख्यातार्थदर्शनस्तद्द्रष्टापि नास्तीति सिद्धम् । अत्राह । विद्यते एव द्रष्टा तत्कर्मकरणसङ्गत्वात् । इह यद्भास्तीति न तस्य कर्मकरणे विद्यते तथा चान्ध्यासूत्रोः । अस्ति च द्रष्टुः करणदर्शनं द्रष्टव्यञ्च कर्म । तस्माच्च द्रष्टव्यं विद्यमानकर्मकरणो विद्यते एव द्रष्टेति । उच्यते नैव हि द्रष्टव्यदर्शने विद्यते तत् कुतो द्रष्टा स्यात् । द्रष्टृभावेत्तं हि द्रष्टव्यदर्शनं न च निरवयवात् । द्रष्टा नास्त्वतिरिक्तव्यं च दर्शनं । इह द्रष्टा नाम यदि कश्चित् स्यात् स दर्शनभावेतो वा स्यात् निरपेक्षो वा । तत्र यदि दर्शनभावेतोऽतिरिक्तव्यं दर्शनमिष्यते । तथा सिद्धव्यं वा दर्शनभावेत्ता आश्चिद्वन्म वा । तत्र सिद्धो द्रष्टा न हि दर्शनभावेत्ते किं सिद्धव्यं सतो द्रष्टुः पुनर्दर्शनभावेतां कुर्यान्न किं सिद्धं पुनरपि साध्यत इति । अथासिद्धोऽपेक्षतं अस्ति त्वान्ध्यासूत्रेण दर्शनं भावेत्तं । एवं तावदतिरिक्तव्यं दर्शनमपेक्ष्य द्रष्टा नास्ति । निरिक्तव्यापि दर्शननिरपेक्षादित्युक्तं प्राक् । तदेवं तिरिक्तव्यं वा दर्शनं यदा द्रष्टा नास्ति तदा ।

द्रष्टव्यं दर्शनं चैव द्रष्टव्यमिति ते कुतः ।

द्रष्टव्यमिति निर्दिष्टं द्रष्टव्यदर्शने न सम्भवत इति कुतस्तद्वचनो द्रष्टा प्रवेत्त्यति । अत्राह । विद्यते एव द्रष्टव्यदर्शने तत्कार्यसङ्गत्वात् । तत्र

प्रतीत्य मातापितरौ यथोक्तः पुत्रसम्भवः ।

चक्ररूपे प्रतीत्यैवमुक्तो विज्ञानसम्भवः ॥ इति ।

द्रष्टव्यं दर्शनञ्च प्रतीत्य विज्ञानमुत्पद्यते । त्रयाणां वद्विपातात् ॥ साध्वत्सर्गः स्वर्गसहजा वज्रः । तत्प्रत्यया तृणेति । एवमुत्तरार्थेपि भवाङ्गानि द्रष्टव्यदर्शनहेतुकानि विद्यन्ते । तस्मात् कार्यसङ्गत्वाद्द्रष्टव्यदर्शने विद्यते इति । उच्यते । स्यातामेतं यदि विज्ञानादिवत्तुष्टयवत् स्यात्तस्मात् द्रष्टव्यदर्शनाभावाद्भिज्ञानादिवत्तुष्टयं नास्तीति । इह द्रष्टृभावात् द्रष्टव्यदर्शने-
ऽपि नञ् इत्युक्तमतः कुतो विज्ञानमदिवत्तुष्टयं विज्ञानमर्थवेदनानुशास्यं । तस्मान्न सन्ति विज्ञानादीनि । अत्राह । सन्त्येवेतानि तत्कार्यसङ्गत्वादिन्याह तृष्णाप्रत्ययमुपादानमित्यादिना उपादानं भवे जातिजरास्रगादिकं विज्ञानादिवत्तुष्टयादुत्पद्यते तस्मात् सन्ति विज्ञानादीनि तत्कार्यसङ्गत्वात् उच्यते सूत्रपादानादीनि यदि विज्ञानादिवत्तुष्टयमेव स्यात् । यदा तु द्रष्टव्यदर्शनाभावाद्भिज्ञानादिवत्तुष्टयं नैवास्ति तदा उपादानादीनि भविष्यन्ति पुनः कथं । न सन्त्युपादानादीनीत्यर्थः । इदानीं दर्शनवच्छेदयतनव्याख्यानातिदेशार्थमाह ।

व्याख्यातं श्रवणं प्राणं रसनं स्पर्शनं मनः ।

दर्शनेनैव जानीयाच्छ्रोतव्यकामादि च ॥ इति ।

उक्तं हि भगवता ।

न चक्षुः प्रेक्षते रूपं मनोधर्मास्तु वेत्ति च ।

एतच्च परमं सत्यं यच्च लोको न गच्छते ॥

सामय्या दर्शनं यच्च प्रकाशयति नायकः ।

ग्राह्यप्रचारभूमिं तां परमार्थस्य बुद्धिमान् ॥ इति ।

तथा

चक्षुश्च प्रतीत्य रूपतः चक्षुर्विज्ञानमिहोपजायते ।

न चक्षुषि रूपं निश्चितं रूपमङ्गान्तिर्न चेव चक्षुषि ॥

नैरात्म्यस्वभावाच्च धर्म्मिण एते पुरात्मेति शुभाच्च कल्पिताः ।

विपरीतमसदिकल्पितं चक्षुर्विज्ञानं ततोऽपि जायते ॥

विज्ञाननिरोधसम्भवं विज्ञानं उत्पादव्यथं विपश्यति ।

न कर्हिचिद्गतं न चागतं शून्योपमं योगी पश्यति ॥

तथा चार्थोपाधिप्रवृत्त्यायां ।

सर्वसंयोगे तु पश्यति चक्षुस्तत्र न पश्यति प्रत्ययहीनं ।

नैव चक्षुः प्रपश्यति रूपं तेन संयोगविशेषविकल्पः ॥

आलोके पश्यति चक्षुरूपं मनोरमचित्रविशिष्टं ।

येन च योगसमाश्रितचक्षुस्तेन न पश्यति चक्षुः कदाचित् ॥

योऽपि चक्षुः श्रूयति शब्दमनोज्ञं सोऽपि च नान्तरि जातु प्रविष्टः ।

सङ्गमणं न च लभ्यति तस्य कल्पवृक्षात् ससुष्कितशब्दः ॥ इति ।

गीतं न नृत्यमपि वाद्यरतं न यास्यं स्त्रोत्रोपमा हि रतयोऽबुद्धमोहनाच्च ।

सङ्गसालसगता अबुद्धा अत्र नाशं किं क्लेशदास इव बालजनो भवामि ॥ इति ।

इत्यार्यचक्रकीर्त्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपादायां मध्यमकट्टनौ

चक्षुरादीन्द्रियपरीक्षा नाम तृतीयप्रकरणम् ।

अत्राह । यद्येवं चतुरादीन्द्रियाणि न सन्ति । न खान्धा अप्रतिषेधात्तदन्तर्गतानि चेन्द्रियाणि । अतस्तान्नापि भविष्यन्तीति । उच्यते सूरवे यदि खान्धाः स्युः । तत्र रूपखान्धमधिकृत्याह ।

रूपकारणनिर्मुक्तं न रूपमुपलभ्यते ।

रूपेणापि न निर्मुक्तं दृश्यते रूपकारणम् ॥

तत्र रूपं भौतिकतत्त्व कारणं चत्वारि महाभूतानि तद्यतिरिक्तं पृथक्भूतं भौतिकं रूपं रूपशब्दगन्धरसस्पर्शस्वं नोपलभ्यते । घटादिवत्पटः । रूपेणापि न निर्मुक्तं रूपात् पृथक्भूतं रूपकारणमुपलभ्यते । तदेतत् प्रतिज्ञाद्वयं प्रसार्धायुक्तम् आह ।

रूपकारणनिर्मुक्ते रूपे रूपं प्रसज्यते ।

अहेतुको न चास्त्यर्थः कश्चिदहेतुकः कश्चित् ॥

यथा घटादर्थान्तरभूतः पटो न घटाहेतुक एवं रूपकारणवन्तुर्भूतव्यतिरिक्तं भौतिकं रूपमित्यभाषणं न भूतहेतुकं स्यात् । न चास्त्यर्थः कश्चिदहेतुकः कश्चित् । तस्मादहेतुकत्वदोषप्रसङ्गान्न रूपकारणनिर्मुक्तं रूपमभ्युपेतव्यमिति । इदानीं रूपेणापि विनिर्मुक्तं यथा रूपकारणं नास्ति । तथा प्रतिपादयन्नाह ।

रूपेण तु विनिर्मुक्तं यदि स्याद्रूपकारणम् ।

यदि कार्यरूपविनिर्मुक्तं रूपकारणं स्यात्तदा यथा घटात् कुण्डं पृथक् सिद्धं घटाहेतुकत्वं भवति । एवं कार्योत् पृथक्भूतं कारणमित्यभाषणमकार्यकङ्कारणं स्यान्निर्हेतुकस्याकारणस्य हि कारणत्वं कार्यप्रवृत्तिहेतोः कार्यनिरपेक्षाच्च कारणत्वं पृथक्सिद्धा नास्ति कार्यप्रवृत्तिः । यच्चाकार्यकङ्कारणं तन्निर्हेतुकत्वाद्गोरगत्तरगाविषाणवद्वास्त्येवेत्याह । नास्त्यकार्यस्य कारणमिति । अथचेदं रूपस्य कारणमित्यभाषणं सति वा रूपकारणत्वं नञ्यतेऽमिति वा । उभयपथा च नोपपद्यते इत्याह ।

रूपे सत्येव रूपस्य कारणं नोपपद्यते ।

रूपेऽसत्येव रूपस्य कारणं नोपपद्यते ॥

सति वा सन्निवृत्तमानं रूपे किं रूपकारणेन प्रयोजनम् । असत्यसन्निवृत्तमानं रूपे किं रूपकारणेन प्रयोजनं कथं वा तत्कारणमिति परिकल्प्यते । तस्मादसत्यपि रूपे रूपकारणं नोपपद्यते । अथ स्याददेवं रूपकारणं न सम्भवति तथापि कार्यं रूपसन्निवृत्तं तत्सद्भावात् कारणमपि भविष्यतीति । स्यादेवं यदि कार्यं रूपं स्यात् त्विति । यस्मात्

निष्कारणं पुना रूपं नैव नैवोपपद्यते ।

रूपकारणं यथा नास्ति तथाक्तम् । असति कारणे कुता निर्हेतुककार्यं रूपमवेत् । नैव नैवेत्यनेन सावधारणेन प्रतिषेधद्वयेनाहेतुकत्वादिसात्वन्तदुक्तं दर्शयति । यत्तत्रैवं रूपं सर्वथा विचार्यमाणं सम्भवति, तस्मान्तत्त्वदर्शी योगी रूपगतान् कार्ष्ण्यं विकल्पान्

विकल्पयेत् । सप्रतिष्ठाप्रतिधर्शनदर्शनादिदर्शनातीतानागतनीलपीतादिविकल्पान् रूपा-
लम्बनान् न काञ्चित् परिकल्पयितुमर्हतीत्यर्थः । अपि चेदं रूपकारणमित्यन्वायां सद्गुणं कार्यं
निष्पादयेदद्गुणस्या लभयथा च नोपपद्यते इत्याह ।

न कारणस्य सद्गुणं कार्यमित्युपपद्यते ।

तत्र रूपकारणं कठिणद्रवतरलस्वभावं भौतिकं तु चक्षुराद्याध्यात्मिकमप्यस्य चक्षुर्विज्ञाना-
द्याभ्यरूपप्रसादात्मकं वाह्यन्तु रूपाध्यायतनादिकस्य चक्षुर्विज्ञानादिप्राप्त्यलक्षणम् । न महा-
भूतस्वभावमित्यतो भिन्नलक्षणत्वान्निर्याणवत्कार्यकारणयोः सादृश्यमेव नास्तीति न
कारणस्य सद्गुणं कार्यमित्युपपद्यते । न चापि सद्गुणानां ज्ञालिखोजादीनां परस्परं कार्य-
कारणभावो दृष्ट इत्यतो न कारणस्य सद्गुणं कार्यमित्युपपद्यते । न चापि कारणस्यासद्गुणं
कार्यमित्युपपद्यते भिन्नलक्षणत्वान्निर्याणवत्त्वदेवेत्यभिप्रायः । यथाचेदं रूपं विचार्यमाणं
सर्वथा नोपपद्यते । एवम्बेदनादयोऽपीत्यतिविशद्वाह ।

वेदनाचित्तसंज्ञानां संस्काराणां च सर्वेशः ।

सर्वेषामेव भावानां रूपेणैव समक्रमः ॥

वेदनादिकमपि सर्वं रूपविचारैरेव संयोज्यम् । यथैव ह्यस्य धर्मेभ्य श्रूयता प्रति-
पादयितुमिष्टा माध्यमिकेन तथैव सर्वधर्माणामपीति । अतः ।

विग्रहे यः परीहारं कृते शून्यतया वदेत् ॥

सर्वन्तस्यापरिहृतं समं साधेन जायते ।

तत्र परपक्षवृषणं विग्रहः । शून्यतया कारणभूतया रूपं निःस्वभावमित्येवं स्वत्वभाववादे
प्रतिषिद्धं । यदि परपरीहारं ब्रूयात् वेदनादयस्तावत् सन्ति तद्वद् रूपमप्यस्तीति तदेतत्सर्व-
न्तस्यापरिहृतं भवति । तस्माद्वेदनादीनामपि सद्भावः साधेन रूपसद्भावेन समो वेदितव्यः
यथा रूपं स्वकारणात्तत्त्वानात्वेन विचार्यमाणमसदेवं व्यग्रप्रत्यया वेदना विज्ञानसहजा-
संज्ञा अविविद्याप्रत्ययाः संस्काराः संस्कारप्रत्ययस्य विज्ञानं स्वकारणात् कर्शदस्त्वान्यत्वा-
दिना विचार्यमाणं नास्तीति सर्वमेतत् साध्यसम्भवति । यथा वेदनादयः साध्यसमा एव
लक्ष्यलक्षणं कार्यकारणव्यवये वादयामि सर्व एव परार्थरूपेण साधेन समा इति । कुतः
परय परीहारः सम्भवेत् । सर्वम्बचनमस्य साध्यसमं भवतीति सर्वत्र शास्त्रैः परीहारेण
साध्यसमत्वं साध्यमिकेनाग्रहणोपमियाचार्यः शिष्ययति यथा परपक्षवृषणे विहिताऽयं
विधिरेवं व्याख्यानकालोऽपीत्याह ।

व्याख्याने य उपारम्भकते शून्यतया वदेत् ।

सर्वन्तस्यानुपालब्धं समं साधेन जायते ॥

व्याख्यानकालेऽपि यः शिष्यदेशीयश्चोद्यमुपायसं कुर्यात्तत्प्रापि तच्चोद्यमुपालम्भात्वं पूर्व-
वत् साध्यसमं वेदयितव्यम् । यथोक्तम् ।

भावस्यैकस्य यो द्रष्टा द्रष्टा सर्वस्य स स्मृतः ।

एकस्य शून्यता चैव सैव सर्वस्य शून्यता ॥ इति ।

आर्यगणगणसमाधिसूत्रेऽपि ।

एतेन धर्मेण यः सर्वधर्माननुगच्छते ।

मायामरीचिसदृशान् अपाह्वातुष्कानलीकान् ।

शाश्वतान् स बोधिमण्डं नचिरेण गच्छति ॥ इति ।

समाधिराजसूत्रेऽपि

यथा ज्ञाता त्वया आत्मसंज्ञा तथैव सर्वत्र प्रेषिता बुद्धिः ।

सर्वे च तत्समावा धर्मविशुद्धा गणकस्याः ॥

एकेन सर्वज्ञानाति सर्वमेकेन पश्यति ।

कियद्वकुं पि भावयित्वा न तस्योपपद्यते दमः ॥ इति ।

इत्याचार्यचन्द्रकीर्त्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ

स्कन्धपरौष्ठा नाम चतुर्थप्रकरणम् ॥

अत्राह धातवः सन्ति प्रतिबंधाभावात् । उक्तञ्च भगवता बद्धधातुग्यं महाराज पुमस्य पुङ्गव इत्यादि । ततश्च प्रवचनपाठात् धातवस्कन्धावतनान्येव वन्तीति । उच्यते स्युः स्कन्धा-
यतनानि यदि धातव इव स्युः । कथमित्याह ।

नाकाग्रमिद्यते किञ्चित् पूर्वमाकाशलक्षणात् ।

अलक्षणां प्रसज्येत स्यात् पूर्वं यदि लक्षणात् ॥

तत्र बद्धधातव उक्ताः पृथिव्यपतञ्जोवाय्वाकाशविज्ञानाख्याः । तत्राकाशमधिकृत्योच्यते
पूर्वत्वं स्वरूपविरूपणात् । इहाकाशस्यानावरणं लक्षणमुच्यते । यद्युक्तात् पूर्वमाकाश-
मनावरणलक्षणात्वं स्यात् । तत्र लक्षणप्रवर्तनस्यावरणलक्षणात् पूर्वमाकाशं लक्षणप-
्रमिति । यदा चेत् —

नाकाग्रमिद्यते किञ्चित् पूर्वमाकाशलक्षणात् ।

तथा ह्यलक्षणां प्रवर्त्तताम् । तदभावे खपुण्यवद्वास्वाकाशमित्याह ।

अलक्षणां प्रसज्येत स्यात् पूर्वं यदि लक्षणात् ।

अलक्षणां न किञ्चिद् भावः सम्मिद्यते क्वचित् ॥ इति ।

अत्राह । लक्षणप्रवृत्तिं लक्ष्यं भवेत्तत्समावाहकमण्यतीति । यतदपि नार्हात यस्मात् ।

अवयवसत्तये भावे क्रमतां कुत्र लक्ष्यम् ।

लक्षणाद् पूर्वमलक्ष्यभावे नास्तीत्युक्तं ततश्चासत्यवस्थित्युक्त्याने लक्षणे लक्षणरहिते भावे तदानीं लक्षणं प्रवर्ततामिति नास्ति लक्षणप्रवृत्तिः । अपि चेदं लक्षणं प्रवर्तमानं सलक्षणेन प्रवर्ततालक्षणेन वा उभयथा च नोपपद्यते इत्याह ।

नालक्षणे लक्षणस्य प्रवृत्तिर्न सलक्षणे ।

सलक्षणासलक्षणाभ्यां नाप्यन्यत्र प्रवर्तते ॥

तत्रालक्षणे सलक्षणावयवम् लक्षणप्रवृत्तिः । सलक्षणे सलक्षणेऽपि भावे सलक्षणप्रवृत्तिर्नोपपद्यते प्रयोजनगभावात् । किं हि लक्षणवतः प्रसिद्धस्य भावस्य पुनः लक्षणज्ञानं मादित्यं न च व्याप्त्यप्रमत्तैवेवं स्यात् । न ह्यसौ कदाचिद्गुण सलक्षणः स्यादिति सर्वत्र लक्षणप्रवृत्तिः प्रसज्यते । न चेतिदिष्टं तस्मात् सलक्षणेऽपि भावे सलक्षणप्रवृत्तिरुपपद्यते । प्रयोजनमपि तत्रैव स्यात् सलक्षणालक्षणाभ्यामन्यत्र प्रवर्तिष्यते इत्युच्यते ।

सलक्षणासलक्षणाभ्यां नाप्यन्यत्र प्रवर्तते ।

किङ्कारणमसद्भावात् । यदि सलक्षणे नालक्षणेः । अथालक्षणे न सलक्षणेः अतः सलक्षणस्यासलक्षणस्यैव विप्रतिषिद्धमेतत् । न च विप्रतिषिद्धं सम्भवति तस्मादसम्भवादेव सलक्षणे नालक्षणे च लक्षणप्रवृत्तिर्नोपपद्यते इति । अद्यापि स्याद्यद्यपि न लक्षणप्रवृत्तिः तथापि लक्षणमस्तीति । एतदपि नास्ति यस्मात् ।

लक्षणासम्प्रवृत्तौ च न लक्षमुपपद्यते ।

यदा लक्षणप्रवृत्तिरेव नास्ति तदा कथं लक्षणं स्यादेव सम्भवतीत्यभिप्रायः । अत्राह लक्षणप्रवृत्तिरस्य निषिद्धा न तु लक्षणं ततश्च विद्यते लक्षणं लक्षणसद्भावादुच्यते । लक्षणा-मुपपत्तौ च लक्षणस्याप्यसम्भवं । लक्षणा सम्प्रवृत्तौ च न लक्षमुपपद्यते इति प्रतिपादितं । तदलक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणस्याप्यसम्भवं निराश्रयत्वात् । यदा चेवं लक्षणं नास्ति तदा-लक्षणसद्भावात् विद्यते लक्षमिति यदुक्तं तद्गुणं यतश्चैतदेवं तस्मान्न विद्यते लक्षणं लक्षणं नत्र विद्यते इति निगमनं । यद्यपि लक्षणलक्षणे नस्तत्तथाकाशमस्ति भावरूपं च भवेत्तथाकाशं लक्षणं लक्षणं स्यात् । तस्मात्सलक्षणेऽपि सा इति । एतदप्युक्तमित्याह ।

लक्षणलक्षणनिर्मुक्तौ नैव भावोऽपि विद्यते ।

लक्षणलक्षणे यथा नस्तत्तथोक्तं प्राक् । यदानयोरभावस्तदा लक्षणलक्षणरहितत्वाकाश-कुसुमवद्भावाकाशं । यद्याकाशभावो न भवत्यभावस्तर्ह्यस्तु । एतदपि नास्ति । यस्मादविद्यमानं भावे च कस्याभावो भविष्यति । यथाकाशभावो न भवति तदा भावस्यावश्यं कस्या-भावः कस्यतां । वक्ष्यति हि ।

भावस्य चेदं प्रसिद्धिर्हि न भावेनेव सिध्यति ।

भावस्य ह्यन्यथाभावमभावं ब्रुवते जनाः ॥ इति ।

तस्माद्भावाभावोऽप्याकाशश्च सम्भवति एषाभावश्चाकाशमिति व्यवस्थाप्यते । यद्यपि रूपं चास्तदा रूपाभाव आकाशमिति व्यात् । यदा च यथोक्तेन नायेन रूपमेव नास्ति तथा कस्याभाव आकाशं व्यात् । अत्राह विद्यते एव भावाभावो तत्परीतकषट्कात् । अस्ति च भवान् भावाभावयोः परीतकः । य एव आह ।

अविद्यमाने भावे च कस्याभावो भविष्यति । इति ।

तस्माद्भवतो भावाभावपरीतकस्य कट्कात् परीततादपि भावाभावो विद्येत इति उच्यते यतदप्युक्तम् । पश्चात् ।

भावाभावविधर्मा च भावाभावस्य वेति कः ।

व्याताम्भाभावो यदि तथा तयोः परीतको भावो वा आहभावो वा यदि भाव इष्यते ॥ तच्च लललललनिर्म्यक्तो नैव भावोऽपि विद्येत इत्युक्तं दूषणं । अथाभावः —

अविद्यमाने भावे च कस्याभावो भविष्यति । इति

अन्येपक्रमे तद्वृषणम् । न च भावाभावविसदृशधर्मा कश्चित्तृतीयः पदार्थास्ति योऽनयोरेव समक इति । नास्ति भावाभावयोः परीतकः । अतएवोक्तम् भगवता ।

भावानमावानिति यः प्रजानाति स सर्व्यभावेषु न जातु सज्जते ।

यः सर्व्यभावेषु न जातु सज्जते स अनिमित्तं सृशते समधिमिति ॥ तथा —

योऽपि च चिन्तयि शून्यकधर्मान् सोऽपि कुमारं प्रपन्नकुवाचः ।

अचरकौर्त्तितशून्यकधर्मेतेच अमचर अचर उक्ताः ॥

शान्ते प्रशान्ते य चिन्तयि धर्मान् सोऽपि च चिन्तु न जातु न भूतः ।

चिन्तवितर्केण स विप्रपचास्तस्य अचिन्तिय बुध्यधर्मान् । इति विस्तरः ।

इदानीन्मतिगदिकमर्थं निगमयद्वाह । यस्माद् भावो नाभावो न लक्षणापि लक्षणमाकाशमिति । ययाकाशमवमाकाशममा धातवः पञ्च ये परे पृथिव्यादिधातवो ये पञ्च परा अविशिष्यन्ते । तेऽप्याकाशवद्भावाभावलक्षणपरिकल्पस्वरूपरहिताः परिक्षेया इत्यर्थः । तदेवं पदार्थानां स्वभावं व्यवस्थितेऽविद्यातिमिरोपहतमतिनयनतयाऽनादिधर्मास्त्वसतया भावाभावादिविपरीतदर्शनानिर्वाहानुगत्याविपरीतेनैव भावदर्शनसमर्थपरिषद्वा ।

अस्तित्वं यत्तु पश्यन्ति नास्तित्वं चात्पबुद्धयः ।

भावानाम्नेन पश्यन्ति द्रष्टव्योपशमं शिवम् ॥

द्रष्टव्योपशमशिवलक्षणं सर्वकल्पनाजालरहितज्ञानं ज्ञेयनिवृत्तिस्वभावं शिवस्वरमार्थस्वभावम् । परमार्थमजरममरमपञ्चनिर्वाणं शून्यतास्वभावं तेन पश्यन्ति मन्दबुद्धितया अस्तित्वं नास्तित्वं चाभिविविष्टाः सन्त इति । यथोक्तमार्थरत्नावल्याम् ।

नास्तिको दुर्गतिं याति सुगतिं यात्यनास्तिकः ।

यथा भूतपरिज्ञानाद्योचमदयनिःश्रित इति ॥

आर्य्यवसाधिराजे श्रोतं भगवता ।

अस्तीति नास्तीति उभेऽपि अन्ताः ।

शुद्धीति अशुद्धीति इमेऽपि अन्ताः ॥

तस्मादुभेऽन्त विषर्ज्यथित्वा ।

मध्येऽपि स्थानम् करोति पण्डितः ॥

अस्तीति नास्तीति विवाद एषः

शुद्धि अशुद्धीति अयं विवादः ।

विवादप्राप्ता न दुःखं प्रशाम्यते

अविवादप्राप्ता न दुःखस्त्रिष्यते ॥ इति ।

तस्मादसम्भवा यत्तुसांसारिकेण निर्व्वर्णसमिधगन्धत इति ।

इत्याचार्य्यचन्द्रकीर्त्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकट्टनौ

धातुपरीक्षा नाम पञ्चमप्रकरणम् ।

आत्राह विद्युन्त एव स्तन्वा धातवः कृतः तदाश्रय संक्षेपलब्धेः । इह यद्वास्ति न तदाश्रय संक्षेपोपलब्धिरस्ति वन्धादुहितृवि वन्धाद्युनोः सन्ति च रागादयः क्रोधाः संक्षेपनिबन्धनं यथोक्तं भगवता बाला भित्तवोऽहं श्रुतवान् पृथग्भजनः प्रक्षिप्तमनुपपत्तितः चक्षुषा सपाणि ब्रूया सौमनस्यस्थानीयानभिनिवेशितः मोक्षमिति विष्टुः स रागमुत्पादयति रक्तः स रागजं द्वेषजं मोहजं करोति कायेन वाचा मनसेति विस्तरः । उक्तमेत । खुः स्तन्वायतनधातवो यदि रागादय एव क्रोधाः खुः । इहायं रागः परिकल्पमानो बालपृथग्भजनैः सत्येव रक्ते परिकल्प्येतावति वा । उभयथा च न युज्यत इत्याह ।

रागाद्यदि भवेत् पूर्व्वरक्तो रागतिरस्कृतः ।

तस्मिन्तौत्य भवेद्भ्रागो रक्ते रागो भवेत् सति ॥

तत्र रागः शक्तिरध्ववसानं सङ्गोऽभिनिवेश इति पर्यायः । रक्तो रागाश्रयः स यदि रक्तो रागात् पूर्व्वं रागतिरस्कृतो रक्तः स्मादहंतामपि रागप्रसङ्गात् । यदेवं सति रक्ते न रागः अवसति तर्हि रक्ते रागोऽस्तु । एतदप्युक्तमित्याह ।

रक्तेऽसति पुनः रागः कुत एव भविष्यति ।

यदा सति रक्ते रागो नास्ति तदा कथमसति रक्ते निराश्रयो रागः स्येति । न ह्यसति फले तत्पक्षता सम्भवतीति । अत्राह । यद्यपि त्वया रागो निषिद्धस्तथापि रक्तोऽस्ति प्रतिषेधाभावात् । न च रागसन्तरे रक्तो युक्तस्तस्मादपमप्यसीति । उच्यते आद्यागो यदि रक्तः स्यात् यस्मादपरक्त इत्यभावाः सति वा रागे परिकल्प्यतासति वा । उभयथा च नोप-
पद्यत इत्याह ।

सतिवासति वा रागे रक्तेऽप्येष समः क्रमः ।

तत्र यदि सति रागे रक्तः परिकल्प्येत तत्राप्येष एव रागानुपपत्तिक्रमोऽनन्तरोक्तो रक्तेऽपि तुल्यः ।

रक्ताद्यदि भवेत् पूर्वं रागो रक्ततिरस्कृतः ।

इत्यादि । अथासति रागे रक्त इत्येते । एतदप्युक्तं । यस्मात्, —

रागेऽसति पुनारक्तः कुत एव भविष्यति । इति ।

तस्माद्रक्तोऽपि नास्ति । रागरक्ताभावाच्च स्कन्धादयोऽपि न सन्तीति । अत्राह नेत्र हि रागरक्तयोः पौर्वापर्य्येण संभवाय तदिदं वृषणं स्यात् किं तर्हि रागरक्तयोः सहैवोद्भवः सः । चित्सहभूतेन रागेण हि चित्तं रज्यते । तच्च रक्तमित्यतो विद्यते एव रागरक्ताविति । उच्यते अथमपि सहैव पुनरुद्भूतिर्न पुक्ता । रागरक्तयोस्सहोत्पादोऽपि न पुक्तो यस्माद्भवतां रागरक्तौ हि निरपेक्षौ परस्परं । सहभावात् सर्वतरगोविषाणवदित्याभिप्रायः । अपि चानयोः रागरक्तयोः सहभाव एकत्वं परिकल्प्येत पृथक्त्वं वा । तत्र यद्येकत्वं तन्न युज्यते । यस्मात् नैकत्वं सहभावोऽस्ति । कस्मात् पुन नैकतोत्याह नैत नेत्र हि तत्सह । न हि राग-
स्त्रात्मा रागादव्यतिरिक्तो रागेण सहैति व्यपदिश्यत । इदानीं पृथक्त्वं अपि सहभावाभाव-
माह । पृथक्त्वं सहभावोऽप्य कुत एव भविष्यति । न हि पृथग्भूतयोरालोकान्यकारयोः
संसारनिर्वाणयोर्वा सहभावो दृष्ट इति । किञ्चान्यत् ।

एकत्वे सहभावश्चेत् स्यात् सहायम्बिनापि सः ।

पृथक्त्वे सहभावश्चेत् स्यात् सहायम्बिनापि सः ॥

यद्येकत्वं सहभावः स्यात् तदा यत्र यत्रैकत्वं तत्र तत्र सहभाव इत्येकस्यापि सहभावः
स्यात् । पृथक्त्वं अपि सहभाव इत्यभावे यत्र यत्र पृथक्त्वं तत्र तत्र सहभाव इति । अस्यादि-
व्यतिरिक्तस्य पृथगवस्थितस्य गोरसहायस्य सहभावः स्यात् किञ्च ।

पृथक् सद्भावश्च यदि किं रागरक्तयोः ।

सिद्धः पृथक् पृथग्भावः सद्भावस्तत्तयोः ॥

पृथक्त्वे सद्भावश्च रागरक्तयोः परिकल्प्यते । किमनयोः सिद्धः पृथक् पृथग्भावः किं रक्तनिरपेक्षो रक्तः सिद्धो यतस्तयोः सद्भावः स्यात् । पृथक् पृथक् सिद्धयोरेव हि गवा-
शयोः सद्भावो द्रष्टुः । न त्वेवं रागरक्तो पृथक् पृथक् सिद्धाविति नास्त्यनयोः सद्भावः ।
अथवा पृथक् पृथक् सिद्धयोर्न सद्भाव इति ज्ञत्वा सिद्धः पृथक् पृथग्भावो यदि वा तदा
रागरक्तयोः परिकल्प्यते भवता किमिदानीं सद्भावस्सद्भावोनाकिञ्चित्कारेण परिकल्पित-
न स्यात् ।

सद्भावं किमर्थं तु परिकल्पयसे तयोः ।

रागरक्तयोः सिद्ध्यर्थं सद्भावः परिकल्प्यते स च पृथक्पृथगसिद्धयोरान्वीक्ष्यति पृथक्
पृथक् सिद्धिरभ्युपगम्यते त्वया । नन्वेवं सति सिद्धत्वात् किमनयोः सद्भावेन कृत्यं । पृथक्
पृथक् न सिध्यतीति एवं सद्भावं विकल्पायामि । पृथक् पृथगरागरक्तयोः सिद्धिर्नास्तीति ज्ञत्वा
यद्यनयोः सद्भावमिच्छसि स च पृथक् पृथक् सिद्धयोरान्वीक्ष्यति सद्भावप्रसिद्ध्यर्थं पृथक्-
त्वं भूय इच्छसि । नन्वेवं सति इतरेतराश्रयायां सिद्धौ स्थितायां कस्यैतेदानीं सिद्धौ सत्यां
कस्य सिद्धिरस्तु । यावता पृथग्भावप्रसिद्धेः सद्भावो न सिध्यति ।

कतमस्मिन् पृथग्भावे सद्भावं सतीच्छसि ।

नास्त्येव स पृथग्भावः सद्भावोऽनयोः कुतः ॥

यस्मिन् पृथग्भावे सति सद्भावावसिद्धिः आदित्यसंभावयद्वाह ।

कतस्मिन् पृथग्भावे सद्भावं सतीच्छसि ।

तवेवं यथोदितविचारपरासर्वेण रागरक्तयोरसिद्धिद्विगमद्वाह ।

एवं रक्तेन रागस्य सिद्धिर्न सह नासह ॥ इति ।

यथा च रागरक्तयोरनं पौर्वापर्येण सिद्धिर्नापि सद्भावेन एवं सर्वभावानामपीत्यति-
दिग्गद्वाह ।

रागवत् सर्वधर्माणां सिद्धिर्न सह नासह ॥ इति ।

द्वेषद्विषमोदमुदादीनां रागरक्तवदसिद्धिरित्युच्यते । अतएवोक्तं भगवता ।

यो रज्यते यच्च वा रज्यते येन वा रज्यते ।

य इज्यते यच्च वा इज्यते येन वा इज्यते ॥

यो मुञ्चते यच्च वा समुञ्चते येन समुञ्चते स तं धर्मश्च समनुपपद्यति तं धर्मोपपलभते स तन्धर्मश्च समनुपपद्यन्नुपलभमानोऽरक्तोऽदुष्टोऽमृदोऽविपर्यस्तचित्तः समाहित इत्युच्यते तीर्णः पारग इत्युच्यते चेमप्राप्त इत्युच्यते अभयप्राप्त इत्युच्यते यावत् क्षीणाश्रव इत्युच्यते निःक्रेशोऽवशीभूतः सुविमुक्तचित्तः सुविमुक्तपन्न आज्ञानेयो महाभागः कृतज्ञात्यः कृतकरणीयः अप्रकृतभावोऽनुप्राप्तस्त्वकार्यः परिक्षीणभवसंयोजनः सत्यग्राज्ञासुविमुक्तचित्तः सर्वचेतोवशी परमपारमिताप्राप्तः श्रमण इत्युच्यते । इति विस्तरः ।

तथा ये रागद्वेषं तथा मोहस्वभावं ज्ञात्वा सङ्कल्पहेतुजनितं वितयप्रवृत्तं न विकल्पयन्ति न विरागमपेक्षं तेषामाद्यु सर्वव्यवभावविभावितानामिति ।

इत्याचार्यचक्रकौर्त्तिपादोपरचितायां प्रमन्नपदायां माध्यमकवृत्तौ

रागरक्तपरीक्षा नाम षष्ठप्रकरणम् ।

अत्राह । विद्यन्त एव संस्कृतस्वभावाः स्तन्धायतनधातवः । उत्पादादि तत्कृतलक्षण-
बद्धावात् । उक्तं हि भगवता त्रिणीमानि भित्तवः संस्कृतस्य संस्कृतलक्षणानि । संस्कृतस्य
भित्तव उत्पादादपि प्रज्ञायते । व्यथाऽपि स्थित्यन्यायाद्वर्मापि त्रितयाविद्यमानस्य खरविषाण-
स्यैव ज्ञात्यादिलक्षणमस्ति । तस्मात् संस्कृतलक्षणोपदेशात् विद्यन्त एव स्तन्धायतनधातव
इति । उच्यते यः स्तन्धायतनधातवः संस्कृतस्वभावास्तावकेन मननं यदि ज्ञात्यादिलक्षणमेव
भवति । इहायमुत्पादः संस्कृतलक्षणत्वेनैव्यमाहः संस्कृतो वा तल्लक्षणत्वेनैव्यते असंस्कृतो वा ।
तत्र यदि संस्कृत उत्पादस्तत्र युक्ता त्रिलक्षणी । त्रयाणां लक्षणानां समाहारस्त्रिलक्षणी ।
इयं चोत्पादस्थितिभङ्गमसाहस्यमात्रा सर्वसंस्कृताद्यभिचारिणीति ज्ञात्वा यदुत्पादः
संस्कृत इति परिकल्प्यते तदोत्पादोऽपि त्रिलक्षणी प्रसज्यते ततश्च रूपादिवल्लक्ष्यते इत्युत्पादस्य
स्याद्र संस्कृतलक्षणत्वम् । अथात्पादोऽपि त्रिलक्षणी नेष्यते तत्र त्रिलक्षणोर्हितत्वादा-
काशवत् संस्कृतलक्षणत्वमप्यावर्जयित इत्याह । अथासंस्कृत उत्पादः कार्यं संस्कृतलक्षणत्व-
मिति । नेतत् संस्कृतलक्षणमित्यभिप्रायः । अपि चेमे उत्पादादयः संस्कृतस्य लक्षणत्वेन
परिकल्प्यमाना व्यस्ता वा प्रपञ्च वा लक्षणत्वेन परिकल्प्येरन् । समस्ता वा सहस्रता वा
उभयथा च न युज्यत इत्याह ।

उत्पादाद्यास्त्वयो व्यस्ता नासं लक्षणकर्मणि ।

संस्कृतस्य समस्ताः सुरेकश्च कथमेकदा ॥

तत्र व्यस्ता लक्षणकर्मणि न युज्यन्ते । यद्युत्पादकाले स्थितिभङ्गो न आतां तदा स्थितिभङ्गरहितव्याकाशस्यैव संस्कृतलक्षणत्वेनानुपपद्यत एवोत्पादः । अथ स्थितिकाले उत्पादभङ्गो नस्तदा तद्वहितस्य स्थितिः आत् । उत्पादभङ्गरहितस्य पदार्था नास्त्येवेति नास्याविद्यमानस्य खपुष्यवत् स्थितिर्युज्यते । किञ्च स्थितियुक्तस्य पश्चादनिवृत्तयापि भङ्गो न आत् तद्विरोधिधर्म्मक्रान्तत्वात् । अथ आत् पूर्वं शाश्वतो भूत्वा पश्चादशाश्वत इति ।

नचैकपदार्थः शाश्वतश्चाशाश्वतश्च युक्त इति । नोत्पादभङ्गरहितस्य स्थितिः तथा यदि भङ्गकाले स्थित्युत्पादो न आतामेवमप्यनुत्पन्नस्य स्थितिरहितस्य खपुष्यस्य विनाशोऽपि नास्तीति । एवं तावदुत्पादादयो व्यस्ता नासं लक्षणकर्मणि । नास्त्यन्व पर्याप्ता इत्यर्थः । इदानीं समस्ता अपि न युज्यन्त इत्याह ।

संस्कृतस्य समस्ताः सुरेकचने कथं कदा ।

एकत्र पदार्थ एकस्मिन् काले परस्परविरुद्धत्वाद्वागवेराप्यवदालोकान्धकारवद्वा न युज्यन्त इत्यभिप्रायः । यस्मिन्नेव चक्षे पदार्था जायते तस्मिन्नेव तिष्ठति विनश्यति चेति कः सचेताः प्रतिपद्यते । तस्मात् समस्तानामप्युत्पादादीनां संस्कृतस्य लक्षणकर्मणि नास्ति सामर्थ्यम् । अथ यदुक्तं यदि संस्कृत उत्पाद इत्यादि यद्युत्पादादीनां त्रिलक्षणी प्राप्ता प्रचक्ता ततः को दोषः । अथासंस्कृत एवमप्यदोष इति । उच्यते ।

उत्पादस्थितिभङ्गानामन्यत् संस्कृतलक्षणम् ।

अस्ति चेदमवस्थैवजास्ति चेत्ते न संस्कृताः ॥

ननु च पक्षद्वयेऽपि विहित एव दोषस्तत्र किमनुरक्ताभिधानेनेति । खलुमुक्तो दोषः खलु नाचार्य्यस्य किन्तर्हि तृत्तिकारंण ।

अथ पूर्वप्रतिज्ञातमेव वृषणान्तराभिधानेन स्वप्तीकरणार्थं पुनराचार्य्याभिहितवान् यद्युत्पादस्थितिभङ्गानामन्यदुत्पादादिकं संस्कृतलक्षणमित्यते तदा तेषामप्यन्यतोऽप्यन्य-दित्यपर्यवसानदोषः आत् । सति चापर्यवसानदोषं किं पूर्वं आत् । यत उत्तरकालमपरम्भ-वेदिति व्यख्याभावादसम्भव एवोत्पादादीनामित्यभिप्रायः ॥ अथवा पूर्वं मुख्यत्वात् उत्पादस्यैव वृषणमुक्तमपुना तु सामान्येनेति । नास्ति चेत्ते न संस्कृता इति गतार्थमेतत् । अत्राह । स्यामि-तोयाः सन्ति व्योत्पादादीनामुत्पादादयो नयानवस्थाप्रसङ्गा लक्षणानुलक्षणानां परस्परनिव्याद-कत्वात् । यस्मादिह संस्कृतो धर्मः कुशलः स्निहो वा उत्पद्यमान आत्मना पचदश्च उत्पद्यन्ते ।

सधर्मस्तस्य चोत्पादः सप्तधागमः स्थितिर्जरा अनित्यता । यद्यसौ धर्मः क्षिप्तो भवति तस्य मिथ्या विसृक्तिः । अथ शुभस्तस्य सत्यविवसृक्तिः यदि नैर्याणिको भवति तस्य नैर्याणिकता । अपानैर्याणिकतेत्येष परिवारः । इदानीं उत्पादस्यापर उत्पादः यावदनैर्याणिकतेत्येष परिवारः । तत्र योऽयं मौल उत्पादः स आत्मानं विरहय्यान्वान् चतुर्दश धर्मान् जनयिष्यति । उत्पादोत्पादसंज्ञकस्त्वनुल्लस्यभूत उत्पादो मौलमेवोत्पादं जनयति । एवं यावदनैर्याणिकता चतुर्दशधर्मान् न निर्याणयति न तद्विर्याणं प्रापयति इत्यर्थः । नैर्याणिकता नैर्याणिकतास्तु प्रापयति अनैर्याणिकता अनैर्याणिकतामेवेति । तदेवमुत्पादादीनां आनन्दस्यां परिहरद्वाह ।

उत्पादोत्पाद उत्पादो मौलोत्पादस्य केवलम् ।

उत्पादोत्पादमुत्पादो मौलो जनयते पुनः ॥

द्विविधो ह्युत्पाद एको मौल उत्पादः अपरश्च उत्पादोत्पादसंज्ञकः । उत्पादोत्पादः उत्पादोत्पाद इति कृत्वा तत्र योऽयमुत्पादोत्पादसंज्ञक उत्पादः स मौलोत्पादस्य केवलमुत्पादकः । तच्चैदानीं उत्पादोपादाख्यमुत्पादं मौल उत्पादो जनयति । तदेवं परस्परनिवर्त्तनादस्ति न विलस्यो उत्पादादीनां न वानवस्थाप्रसङ्ग इति । अत्रोच्यते ।

उत्पादोत्पाद उत्पादो मौलोत्पादस्य ते यदि ।

मौलेनाजनितस्तं ते स कथं जनयिष्यति ॥

यदि तथोत्पादोत्पादस्य उत्पादो मौलोत्पादस्य जनक इति मतं । स कथमिदानीं मौलोत्पादेनामुत्पादितः । स न उत्पादो मौलं जनयिष्यति । अथ मनसो उत्पादादित एव मौलोत्पादेनोत्पादो मौलं जनयिष्यति । एतदप्यसदित्याह ।

स ते मौलेन जनितो मौलं जनयते यदि ।

मौलस्य तेनाजनितस्तमुत्पादयते कथम् ॥

स उत्पादो उत्पादसंज्ञक उत्पादमौलेन जनितो यदि मौलं जनयति स मौल उत्पादोत्पादेनाजनितो अविद्यमानः कथमुत्पादोत्पादं जनयिष्यति तस्मात् मौलेन जनितः सन् उत्पादोत्पादो मौलं जनयतीति न युज्यते । ततश्च परस्परनिवर्त्तनवर्त्तकत्वाभावात् स एवानवस्थाप्रसङ्ग इति नास्त्युत्पादः । अत्राह उत्पद्यमान एव मौलोत्पाद उत्पादोत्पादोत्पादयति स एवोत्पादोत्पाद उत्पादं जनयिष्यतीति । उच्यते ।

अथमुत्पद्यमानसो काममुत्पादयेदिमम् ।

यद्ययमुत्पादयितुमजातः स कुर्यादयं कामसयं मौलोत्पाद उपपद्यमान उत्पादयेदयमेवाजातः प्रक्रुपाह कथमपरमजातमुत्पादयितुमुत्पद्यमानोऽनागतः । स वा जातः कथमुत्पाद-

यिष्यतीति न युक्तमेवेतदित्यभिप्रायः । स्वमुत्पादोत्पादेऽपि वाच्यं । अत्राह नैव मुत्पादयो-
त्पादय च उत्पादोऽस्ति यतः अनवस्थाप्रसङ्गः स्यात् । किं तर्हि, —

प्रदीपः स्वपरात्मनोः सम्यक्प्रथिता यथा ।

उत्पादस्य परात्मानावुभायुत्पादयेक्षया ॥

यथा प्रदीपः प्रकाशस्वभावः स्यादात्मानं प्रकाशयति घटादींश्च स्वमुत्पादोऽप्युत्पादस्वभावः
स्यादात्मानमुत्पादयिष्यति प्रपञ्चेति । उच्यते । स्यादेतदेवं यदि प्रदीपः स्वपरात्मानौ सम्य-
क्प्रथयेत् । न चेवं यस्मात् ।

प्रदीपे नान्यकारोऽस्ति यत्र चासौ प्रतिष्ठितः ।

किं प्रकाशयति दीपः प्रकाशो हि तमोबन्धः इह प्रकाशो नाम तमसः बन्धः तमस्य
प्रदीपस्वान्मनि तावन्न सम्भवति विरोधात् यत्तमोन्नतः स्वात्मप्रकाशत्वं स्यात् । न चापि
प्रदीपां यत्र देशे तिष्ठति तत्र तमोऽस्ति यत्तमो निम्नतः प्रदीपस्य परप्रकाशकत्वं स्यात् ।
अतोऽपि नास्ति प्रदीपस्य स्वपरात्मप्रकाशकत्वं । यदा चेवं तदा प्रदीपवत् उत्पादस्य
स्वपरात्मोत्पादकत्वं न सम्बन्धिष्यति इति । अयुक्तमेतत् । अत्राह ।

यदतदुक्तं । प्रदीपे नान्यकारोऽस्ति इति स्तब्धस्य नान्यकारघाते युक्तमेव वक्तुं । यस्मात्पुण्य-
मानेनेव प्रदीपेन तमो निहतं तत्र प्रदीपे नान्यकारोऽस्ति । यत्र च प्रदीपोऽस्ति तत्राप्यन्य-
कारो नास्ति इति युज्यते । यदि प्रदीपेन नान्यकारघातः कृतस्तदनुत्पन्न इति प्रदीपे
उत्पन्नेऽपि घटादयो नापलभ्येरन् । अन्यकारघाताभावात् प्रागवस्थयोरिव तस्मादस्थैवान्य-
कारघातलक्षणं प्रकाशनं प्रदीपस्य । तच्चानेनाल्पदृशमानेन प्रदीपेन कृतमित्युच्यते । कथ-
मुत्पद्यमानेन प्रदीपेन तमो हतं नोत्पद्यमानो हि तमः प्रदीपः प्राप्नुते यदा । इहालोकान्य-
कारधोर्ध्वमपट्टाभावात् प्राप्तृरभावः । यदा चैवम्याप्तिरभावस्तदा कथं केन प्रकारेण हृदानी-
मुत्पद्यमानेन प्रदीपेन तमो कृतमिति युक्तम्यरिकल्पयितुं । यस्माच्चैवमुत्पद्यमानः प्रदीपः तमो
न प्राप्तृति तस्माद्वैद्याप्राप्तत्वात् प्रदीपः किञ्चिदपि प्रकाशयतीत्यवसीयतां । अथ मनस्ये
यथा प्राप्तयेवाविद्या ज्ञानं निहन्ति । अप्राप्तमेवं रूपं वस्तु पश्यति । अप्राप्तमेव दौर्घमय-
स्कान्तो मशिराकर्षति स्वमप्राप्तमेवान्यकारं प्रदीपो निहनिष्यतीति । स्तब्धस्य सारमित्याह ।

अप्राप्येव प्रदीपेन यदि वा निहतं तमः ।

दृश्यः सर्वलोकस्य च तमो निहनिष्यति ॥

यद्यप्राप्येव प्रदीपेन तमो निहतमेवं सति दृश्यस्य स्य प्रदीपः सर्वलोकस्य तमो निह-
निष्यति । अप्राप्तत्वात् समीपस्थमित्येवमभिप्रायः । एतेन न्यायेन ज्ञाननाविद्यातः वस्तुषो
रुपदर्शनमप्यस्मान्मशिनो अयं आकर्षणमित्येवमदिक्षं साध्यस्यं ज्ञेयं ।

अप्राप्तावपि सत्तामयस्यान्तर्गतिप्रसूतीनां योष्यदेशावस्थितानामेव स्वकार्यकृत्त्वं भविष्यतीति चेत् तदपि न युक्तं । अप्राप्तो हि सत्तां त्रिप्रकृष्टदेशावस्थितवृद्धवहितदेशान्तरावस्थितवृद्धाप्रामत्तात् योष्यदेशावस्थितत्वं न युक्तमिति कुतो योष्यदेशावस्थितानां कार्यकृत्त्वं प्रवेक्ष्यति । वृष्टमेतल्लोकत इति चेन्नैतदेवं । यथाहि भवान् परिकल्पयति न तथा लोके वृष्टं । यस्माद् लोकः प्रायः प्रायवे विन्तामेवमादौ विषयेऽवतार्य प्रज्ञापादोनां प्रकाशकत्वादिकं कल्पयति । यथोक्तित्तु विचार मनवतार्यं प्रकीर्णेन समो हतं न चतुषा रूपदर्शनं अप्रस्थान्त-प्रतिना अप्र आकर्षणमिवेत्तार्कीकृति । पश्यतु वा लोक एवं तन्वविचारकालेतु लोकव्या-प्राप्ताप्यान् तेन बाधा शक्यते कर्तुं । एवं तावदप्राप्यप्रकाशनमयुक्तं । प्राप्तावपि विषयवि-प्रवृत्तमयुक्तमेव । प्राप्तिर्हि शक्यं सति भवति यदा चैकत्वं तदा स्वकवर्णनाकर्षणादिकं नास्ति । यद्यपि चेयं प्रात्यप्राप्तादिविन्ता लार्किकवृद्धहारे नास्ति ततोनि निरुपपत्तिकत्वेन वृषार्पत्वाइत्य तथापि तत्त्वविचारेऽवतार्यं माभूत् ।

परमार्थतोऽपि निरुपपत्तिकपक्षानुपपन्न इत्यलं प्रवृत्तेन । यदि च स्वपरात्मानौ प्रज्ञीपः प्रकाशयतीति परिकल्पने त्वया तमसोऽपि तर्हि प्रतिपक्षभूतस्य स्वपरात्मनोः प्रच्छादनं प्रकल्प्यतामित्याह ।

प्रदीपः स्वपरात्मानं सञ्जकाशयते यदि ।

तमोऽपि स्वपरात्मानौ च्छादयिष्यत्यसंशयम् ॥

प्रतिदृष्टित्वा प्रदीपव्रतमोऽपि स्वपरात्मगतं व्यापारं करिष्यति । ततश्च परवदात्मान-मपि च्छादयिष्यति । यदि वात्मानं च्छादयितमस्तस्यैवानुपलब्धिः स्यात् । घटादिव्रतमस्य प्रच्छादितत्वात् अतस्त्वाक्तमायीपालिपृच्छायां ।

इह सामनौ सुरमणीय प्रवजता गृहिलिङ्गं जहत्वा । वलवन्तु भविष्य अथा एष निदर्शयितुं कारुणिकेन प्रवजित्वा गृहिलिङ्गं जहत्वा । सत्यफलस्य भविष्यति प्राप्तिः पुनर्दुर्गन्धभाव तुलित्वा सर्वफलं न फलं न च प्राप्तिः । अल-भन्त फलन्त तथ प्राप्ति आश्चर्य्यं पुनर्जायति तेषां महातिकाण्डिको नरसिंहो सुद्रूपदेशित युक्ति जिनेनेति ॥

तथार्यरत्नकूटसूत्रे ।

यथा दीपो नयने चिरस्य लुप्तो हि गेहे पुरुषेण केनचित् ।

तत्रात्मकारस्य न होति एवं चिरस्थितो नाहमिती गमिष्ये ॥

तमोऽन्धकारस्य न शक्तिरस्ति लुप्ते प्रदीपेन विगच्छनीयम् ।

प्रतीत्य दीपस्य विगच्छते तम उभयं पि शून्यं न च किञ्च मन्यति ॥

ज्ञानमथा आर्यं प्रतीय नाश्रवं अज्ञानको क्लेशोपसिन्न विगच्छति ।

सम्पर्कं तेषां कदाचिद्विद्यते ज्ञानस्य क्लेशस्य च नित्यकालम् ।

ज्ञानं न कस्येति अज्ञानुना भवेत् ज्ञानं प्रतीत्यैव विगच्छते तमो ।

भयं पि अयास्यस्युष्यसन्निभं ज्ञानं तथाज्ञानुभयं पि शून्यं ॥ इति ।

किञ्चान्यत् इहायमुत्पादो यद्यात्मानमुत्पादयेत् । स उत्पन्नो वा स्वात्मानमुत्पादयेदमुत्पन्नो वा । उभयथा च नोपपद्यते इत्याह ।

अनुत्पन्नोऽयमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत् कथम् ।

अथोत्पन्नो जनयते जातः किं अन्यते पुनः ॥

यद्यमुत्पन्न उत्पादः स्वात्मानमुत्पादयेत् सुखदुःखजटाशिरसिश्चिरात्स्वानमुत्पादयेत् । अथोत्पन्न उत्पादयेत् किमुत्पन्नस्यापरेण उत्पादेन प्रयोजनमिति । एवं तावदुत्पाद आत्मानं नोत्पादयति । इदानीं परमपि यथा नोत्पादयति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नोत्पद्यमानं नोत्पन्नं नानुत्पन्नं कथञ्चन ।

उत्पद्यते तथा ख्यातं गम्यमानगतागतैः ॥

यदि हि किञ्चिदुत्पद्यते तदोत्पाद उत्पादयेत् न तु किञ्चिदुत्पद्यतेऽभ्यवयेऽप्युत्पादा-
सम्भवात् । एतच्च गम्यमानगतागतैः प्रमेयान्कं तत्र यथा गतं न गम्यते अतीतवर्त्तमानयो-
र्विरोधात् । नाप्यगतं गम्यते अनागतवर्त्तमानयोर्विरोधात् । नापि गम्यमानं गम्यते गता-
गतव्यतिरिक्तगम्यमानानुपलम्भादित्युक्तं । एवमुत्पद्यमानो भावो नोत्पद्यते । उत्पन्नानुत्पन्न-
व्यतिरेकेणोत्पद्यमानाभावात् । उत्पन्नोऽपि नोत्पद्यते अतीतवर्त्तमानयोर्विरोधात् उत्पन्न
इति हि उपरतोत्पत्तिक्रियं अनादुच्यते । उत्पद्यते इति वर्त्तमानक्रियादिष्टः । तत्तत्तत्तत्
उत्पद्यते इत्युच्यमाने अतीतवर्त्तमानयोरेककालता स्यात् ।

अनुत्पन्नोऽपि नोत्पद्यते अनागतवर्त्तमानयोर्विरोधात् । तस्मादुत्पादः परमुत्पादयतीति
न युक्तं । अत्राह उत्पद्यमानमेवोत्पद्यते नोत्पन्नं नाप्यनुत्पन्नमिति । अथ अन्यस्य उत्पन्ना-
नुत्पन्नव्यतिरेकेणोत्पद्यमानासम्भवात् नोत्पद्यमानमुत्पद्यते इति । एतच्च नास्ति यस्मादिहो-
त्पत्तिक्रियायुक्तमुत्पद्यमानमिति व्यपदिश्यते तस्मादुत्पत्तौ सत्यामुत्पत्तिं प्रतीव्योत्पद्यमान-
विद्वेस्यद्यमानमेवोत्पद्यते तच्चोत्पद्यमानमुत्पादमुत्पादयतीति उच्यते ।

उत्पद्यमानमुत्पत्ताविदं न क्रमते यदा ।

कथमुत्पद्यमानन्तु प्रतीव्योत्पत्तिमुच्यते ॥

यदुक्तमुत्पत्तिं प्रतीत्य उल्लेख्यमानं भवति तच्चोत्पद्यते इति । ननु विशेषत एतदुक्तं व्याख्यातोत्पत्तिं प्रतीत्यैवं नामोत्पद्यमानं भवति इति । न चेदमुच्यते न हि तदुत्पद्यमानं विशेषतो निर्धारयितुं शक्यते इह तदुत्पद्यमानमिति । अनुत्पन्नत्वात्तन्निमित्ताग्रहणतः । तत्तच्चोत्पद्यमानसम्भवात् उत्पत्तिक्रियापि नास्तीति । कथमस्यामुत्पत्तौ तां प्रतीत्योत्पद्यमानं व्यात् । तस्मात्तुत्पद्यमानमुत्पद्यते तच्चोत्पादमुत्पादयतीत्युक्तं । अत्राह आहोवताहमतीव भवतो दृष्टादृष्टशब्दार्थनिरपेक्षाकथन्तनास्तिकाद्विभेदिनो योहि नाम भवोत्पादगतप्रवचन व्याख्यानयाज्जेन दूषणमात्रकौशलमेवात्मनः प्रकटयन् परमधिगतिमिदं प्रत्ययताप्रतीत्य समुत्पादलक्षणं परमार्थस्य तथागतानां निवृत्तिं । इह भगवता तथागतैः प्रकृतौस्वस्वभावकालान् नारायणजैमिनिकणाडकपिलादितोषकारकर्तृवाङ्मिरासेन सर्वभाषाणां तत्त्वमादर्शितं । यदुक्तस्मिन् सतीहं भवति ।

अन्योत्पादविदमुत्पद्यते । यदुत्ताविद्याप्रत्ययाः संस्कारा इत्याद्यविपरीतं प्रतीत्यसमुत्पादं प्रकटयता तस्य च त्वया नोत्पद्यमानं नोत्पन्नं नास्त्यनुत्पत्तिरित्यादिना दूषणं विदधता तथागतजनन्याः प्रतीत्यसमुत्पत्तिमातुर्वेद्य एवावहित इत्यलं भवता सर्वनास्तिकेन त्वयैति उच्यते । नाहं सकलदृशवलजननीं प्रतीत्यसमुत्पत्तिमातरं निवृत्तिम् । भवानेव तु परमगम्भीरप्रतीत्यसमुत्पादाधिसुक्तिविग्रहाद्विपरीतं तदर्थमवधार्यास्माकमेवाधिमयं करोति । ननु चेदं प्रतीत्यैवं भवतीत्येवमभिधानेन भगवता तथागतैः निस्वभावत्वमेव सर्वधर्माणां व्युत्पन्नोदितं ।

यस्मात्,—

प्रतीत्य यद्युद्भवति तत्तच्चान्तं स्वभावतः ।

यो हि पदार्थो विद्यमानः स स्वभावतः स्वीनात्मना त्वं स्वभावमनपायिनस्मिभर्ति । स स्मिद्यमानत्वात् नैवानात् किञ्चिदपेक्षते । नाप्युत्पद्यते इति कृत्वा स्वभावभावाभ्युपगमे सति कुतः प्रतीत्यसमुत्पाद इति भवत्येव स्वभाववतां भावानासभ्युपगच्छता सर्वेषां प्रतीत्यसमुत्पाद एव बाधितो भवति । ततश्च परमधर्मेतुदुर्धनमपि बाधितं भवति । यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति स धर्मं पश्यति, सम्बुद्धं पश्यतीत्यागमात् । अथा तु प्रतीत्यद्वीजत्वं कारणं यद्वैतलङ्घ्यं कार्यं तच्चोभयमपि ज्ञानं स्वभावाविरहितं प्रतीत्यसमुत्पन्नं प्रतिपादयता सर्वेषां भगवतां तथागतानां प्रतीत्यसमुत्पत्तिमाता द्योतिता भवति । यत एव तस्मादुत्पद्यमानश्च ज्ञानमुत्पत्तिरेव चेति स्फुटमवधीयते । अत्राह यदुक्तं ।

उत्पद्यमानमुत्पत्ताविदं न क्रमते यदा ।

कथमुत्पद्यमानं तु प्रतीत्योत्पत्तिमुच्यते ॥ इति ।

तद्युक्तं यस्माद्विदमुत्पद्यमानमित्येवं सम्भवति तथाहि घटोत्पत्तिं प्रतीत्य घट उत्पद्यमानो भवति तथोत्पद्यमानमुत्पाद उत्पादयतीत्युच्यते ॥ इत्ययमुक्तं यस्मात् ।

यदि कश्चिदनुत्पन्नो भावः सम्बन्धयते स उत्पत्तिक्रियां प्रतीत्योत्पद्यते न चेवं कश्चिदुत्पादात् पूर्वं क्वचिदस्ति । तस्मिन्नसति घटे किमुत्पद्यते । अथ व्यावयवयुत्पादात् पूर्वं घटो नास्ति नानुत्पन्नस्य घटसंज्ञा प्रतिलभ्यते । तद्भाविन्या संज्ञया न दोष इति । इत-
दप्युक्तं यदि क्लृप्त्यत्तिक्रिया वर्तते तदा वर्तमानोभूतो भावो घटाख्यां प्रतिलभते ।
यदा ह्यनागतभावाद्यम्बन्धेन क्रियाया अप्रवृत्तिस्तदा कुतो वर्तमानता । अथ घटाश्रयेन
क्रिया प्रारभ्येत तद्वक्तव्यं । योऽसावघटः स किं भवितुमर्हति घट उत नैव किञ्चिद् यदि
घट उत्पद्यमानः स कथं उत्पन्नघटो भविष्यतीति ।

अथ नैव किञ्चित् कथं तदाश्रया क्रिया प्रवर्तते कथम्वा सह उत्पन्नः सद् घटो भवेदिति
सर्वथा भावितव्यकथनाप्युक्ता । तस्मादुत्पद्यमानमप्युत्पादो नात्पादयतीति सिद्धं । अपि
चैवं न पुन्यमानायामप्युत्पद्यमानयोस्तयो भवताभ्युपेयोच्यते ।

उत्पद्यमानमुत्पादो यदि चोत्पादयत्ययम् ।

उत्पादयेत्तमुत्पादमुत्पादः कतमः पुनः ॥

यद्यप्युत्पद्यमानं पदार्थमुत्पाद उत्पादयेत् भवन्मतेन इदन्तु वक्तव्यं । तदिदानीमुत्पादो
कतमोऽपर उत्पादमुत्पादयिष्यतीति । अथ व्यादुत्पादस्यापर उत्पाद उत्पादकः परिकल्प्येत
तदानन्तस्यादोषप्रसङ्ग इत्याह ।

अथ उत्पादयत्येनं यमुत्पादोऽनवस्थितिः ।

इतस्त्रोक्तं अथ नाद्यापर उत्पाद इष्यते न त्वेवं सति विनोत्पादेन उत्पाद उत्पद्यते इत्यर्थं
प्राप्नोति तत्तच्चोत्पादोत्पाद्यानामपि पदार्थानां विनोत्पादेनोत्पत्तिरस्तु भावत्वादुत्पादव-
दिति प्रतिपादयन्नाह ।

अथोत्पादादनुत्पन्नं सर्वमुत्पद्यते तथा । इति ।

अपि चोत्पाद आत्मानं परांश्चोत्पादयतीत्यत्र पक्षं वृषणमत्र न वक्तव्यमधुनास्माभि-
र्यस्मादत्र पक्षं वृषणं ।

सतश्च तावदुत्पत्तिरसतश्च न युज्यते ।

न सतश्चासतश्चेति पूर्वमेवोपपादितम् ॥

नैवासतो नैव सतः प्रत्ययार्थस्य युज्यते ।

न सञ्जासन्न सदसन् धर्मा निर्वर्तन्ते सदा ॥

इत्यादिना उक्तानो निश्चित एव पूर्वं । ततश्चैवमुक्त्वावे निश्चिते उक्तव्यमानमुक्त्वा उक्ता-
दयति स्वपरात्मानौ बोध्यादयतीत्यस्या कल्पनायाः नास्त्येवावतार इति कुत एतत्प्रवेक्ष्यति ।
उक्त्वा उक्तव्यते उक्तव्यमानमुक्तव्यते स्वपरात्मानौ बोध्यादयतीति । किञ्चागत् इहाय-
मुक्त्वाः परिकल्पमानो निरुध्यमानस्यानित्यतानुगतस्य वर्तमानस्य वा भावस्य परिकल्प्यते
अनिरुध्यमानस्य वा अतीतानागतस्यानित्यताविरहितस्य । उभयथा च नोपपद्यते इत्याह ।

निरुध्यमानस्योत्पत्तिर्न भावस्योपपद्यते ।

यस्मान्निरुध्यमानस्तु स भावो नोपपद्यते ॥

तत्र निरुध्यमानस्य वर्तमानस्य विद्यमानत्वाद्बोधाद्वा नोपपद्यते अन्निरुध्यमानस्यापि विना-
शरहितस्यातीतानागतस्य भावलक्षणविलक्षणस्य स्वपुण्यस्यैव नास्त्युत्पाद इति । एवं भावाना-
मुत्पादभावं प्रतिपाद्यातः परं स्थितिर्विचार्यते । अत्राह विद्यते एव भावनामुत्पादः तद्भाव-
भाविधर्मसद्भावात् नानुत्पन्नस्य स्थितिः सम्भवतीत्युत्पादभावेन स्थितेर्भावात् स्थिति-
रुत्पादभावभाविनी भवति तस्माद्बोधाद्वाऽप्यस्थितभावो भाविधर्मसद्भावात् । इह यन्नास्ति
न तद्भावभाविधर्मसद्भावस्तद्वयथा गगणकुसुमसौख्यमप्यति । उच्यते चादुत्पादो यदि
तद्भावभाविनी स्थितरेव स्यात् यस्मान्नास्थितास्थितव्यतिरिक्तवन्तिपुमानभावाच्च । अपि
च कोऽनुत्पन्नस्य तिष्ठति । इहोत्पादप्रतिषेधात् कोषानुत्पन्नः पदार्थो यस्तिष्ठति । सर्वथा
नास्ति स्थितिः । अपि चेयं स्थितिर्निरुध्यमानस्य भावस्य स्यात् अन्निरुध्यमानस्य वा
उभयथा च न युज्यते इति प्रतिपादयन्नाह ।

स्थितिर्निरुध्यमानस्य न भावस्योपपद्यते ।

यस्मान्निरुध्यमानस्तु स भावो नोपपद्यते ॥

निरुध्यमानस्य निरोधाभिमुखस्य तावद्भावस्य विरोधिनी स्थितिर्न सम्भवति । यस्माद्य-
निरुध्यमानः स भाव एव न भवति कुतस्तस्य स्थितिर्भविष्यति अपि च जरसा मरणेन च
सर्व्व एव भावाः क्षणमपि न त्यज्यन्ते यदा चैतद्वत् तदा जरामरणविरोधिण्याः स्थितेर्भावेषु
प्रवृत्त्यवकाश एव नास्ति इति प्रतिपादयन्नाह ।

जरामरणधर्मेषु सर्व्वभावेषु सर्व्वदा ।

तिष्ठन्ति कतमे भावाः जरामरणं विना ॥

ते हि नो जरामरणरहिता भावाः येषां स्थितिः स्यात् तस्मान्नास्त्येव स्थितिरित्यभिप्रायः ।
अपि चाद्याः स्थितेरन्या वा स्थितिः स्थित्यर्थं परिकल्प्यते स्वयम्भा स्वात्मानं स्थापयेत्
उभयथा च न युज्यते इत्याह ।

स्थित्यान्वया स्थितेः स्थानं तथैव च न युज्यते ।

उत्पादस्य यथोत्पादो नात्माना न परात्माना ॥

अनुत्पन्नोऽयमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत् कथमित्यादिना यथोत्पादः स्वात्मानं न जनयति
इत्युक्तमेवं स्थितिरपि नात्मानं स्थापयति इति वक्तव्यं ।

अस्थिता स्थितिरेषा तु स्वात्मानं स्थापयेत् कथम् ।

स्थिता चेत् स्थापयत्येषा स्थितायां स्थापयतेऽयं किं ॥

इति योज्यं । यथाच अन्य उत्पादयत्येवं यद्युत्पादोऽनवस्थितिरित्युत्पादे व्याख्यातमेवं
स्थितावपि व्याख्येयं । अस्यां न स्थापयत्येनां स्थितिर्यद्यनवस्थितिरिति । एवं स्थितिरपि
न युक्ता । अतएवोक्तं भगवता ।

अस्थिता हि इमे धर्माः स्थितिशेषां न विद्यते ।

अस्थितिः स्थितिशब्देन स्वभावेन न विद्यते ॥

न स्थितिर्नापि या जातिः लोकनाथेन देहिता ।

लोकनाथं विदित्वैवं समाधिं तेन जानथाः ॥

उक्तं चार्यं सचर्यगाथायु —

आकाशनिश्चितसमानुत अयस्कन्धो वह्निर्निश्चिता इयं मही पृथ्वी जगच्च
सत्त्वा न कर्मा उपभोगनिदानमेवमाकाशस्य न कृतचित्तं एतमर्थं यावदस्मानु
अयुः स्थान जिनेन उक्ता । इति विस्तरः ।

अत्राह विदितं एव स्थित्युत्पादो तत्सहचारिधर्मेन्द्रावात् । इहोत्पाद स्थितिलक्षण-
सहचारिणी संस्कृतानामनित्यतास्ति तस्मात् स्थित्युत्पादावपि सत इति । उच्यते आतां
स्थित्युत्पादो यदनित्यतेव आत् न त्वस्ति कथमिति यस्मात् ।

निरुध्यते नानिरुद्धं न निरुद्धं निरुध्यते ।

तथा निरुध्यमानं न निरुध्यते इत्यनेन सम्बन्धः निरुध्यमानमपि न निरुध्यते निरुध्य-
मानाभावात् निरोधद्वयप्रसङ्गाच्च । यतश्चैवं त्रिव्यपि कालेषु निरोधासम्भवः तस्माद्वास्तव्येव
निरोधः इति । कुतस्तत्सहचारिस्थित्युत्पादसम्भवः आत् । अपि च प्रागुत्पादप्रतिषेधावस-
म्भव एव निरोधकोत्याह किमजातं निरुध्यतं इति । अपि चायं निरोधास्त्यस्य वा भावस्य
यावदस्थितस्य वा सम्भवाया च न युज्यते इत्याह ।

स्थितस्य तावद्भावस्य निरोधो नोपपद्यते ।

स्थितस्य निरोधः निरुद्धस्य नास्ति निरोधः ।

नास्थितस्यापि भावस्य निरोध उपपद्यते ।

अस्थितस्य भावस्याविद्यमानस्य निरोधो नास्ति इति सर्वथा नास्ति निरोधः । किञ्चान्तं
इह यदि निरोधः स्यात् स तयैवावस्थया तस्या श्वावस्थयायाः आदन्यया दान्यया
पवस्थयायाः स्यात् सर्वथा च नोपपद्यते इति प्रतिपादयन्नाह ।

तथैवावस्थयावस्था न हि सैव निरुध्यते ।

अन्यथावस्थयावस्था न चान्यैव निरुध्यते ॥

तथैव तावत् क्षीरावस्थया सैव क्षीरावस्था न निरुध्यते स्वात्मनि क्रियाविरोधात् ।
नाप्यन्यया इध्ववस्थया क्षीरावस्था निरुध्यते । यदि हि क्षीरदध्ववस्थयोर्योगपक्षं स्यात् तयो-
र्विनाशविनाशकभावः न तु इध्ववस्थायां क्षीरावस्थास्ति यदा च नास्ति तदा कामवर्ती
विनाशयेत् यदि विनाशयेत् स्वरविद्याखतीकृततामपि विनाशयेत् तस्मादन्यथाप्यवस्थया
नैवान्मावस्था निरुध्यते । अत्राह यद्यपि तयैवावस्थया सैवावस्था अन्यथा दावस्थया
वान्या न निरुध्यते तथापि क्षीरावस्थायाः तावन्निरोधोऽस्ति । ततश्चोत्पादोऽपि आदियुक्तं
अज्ञेयतातिजडतामात्मनो भावात् प्रकटयति । ननु च पूर्वोक्तं न्यायेन यदेव सर्वधर्मा-
णामुत्पादो नोपपद्यते इत्युक्तं तदेव सर्वधर्माणां निरोधो नोपपद्यते इति स्फुटतरमेव प्रति-
पादितं भवति । अपि च निरोधो नाम यदि कश्चित् स्यात् स सतो वा भावस्य आदिसतो वा ।

तत्र -

सतस्य तावद्भावस्य निरोधो नोपपद्यते ।

अत्रावाहप्रयुक्तस्य भावस्य निरोधो न युक्तो यस्मादेकत्वं न हि भावश्च नाभावश्चोप-
पद्यते । निरोधो हि नाम भावस्य यस्य भवति स नैव भवति ततश्चासतो भावस्य निरोध इति
ब्रुवता भावाभावयोरेकाधिकरणताभ्युपगता भवति । एकत्वे सति उभयं न युज्यते । यदि
तदानीं भावः स्यात् तदा निरोधनाभावेनावेशोद्भावव्यपदेशो युक्तः । अभावस्याप्यस्य न
युज्यते अभावनिरोधिनो भावरूपेणावियोगात् । तस्मादेकत्वे सति भावाभावयोः च
पदार्थो नैव भावो नाप्यभाव इति युज्यते । अथवा परस्परविरुद्धत्वादातोकाध्यकारवदेकत्वे
सति न हि भावश्च नाभावश्चोपपद्यते । एवं तावत् सतो भावस्य निरोधो न युक्तः । इदानी-
मसतोऽपि भावस्य निरोधो नोपपद्यते । अविद्यमानस्याभावस्य न विनाशोऽस्ति वस्त्यातनयस्य
वाविद्यमानत्वात् । अतएवाह न द्वितीयस्य श्रिसंख्येदनं विद्यते यथा प्रसिद्धसत्यस्यैव
नराणां द्वितीयस्य श्रिसो हृष्टान्तत्वेनोपादानात् परिपूर्वतानिर्वृशः सति नोपात्तं ।
तदेवमसतो भावस्य निरोधो न सम्भवति । सतोऽपि न यतश्चोभयथापि न सम्भवति ।
स केनात्मना स्थितः नास्थित्य निरोध इति प्रतीयतां । किञ्चान्तं यदि निरोधो नाम भावानां
निरोधक इति कथ्यते तर्ह्यदानीं किमन्यो निरोध इत्यते उत न यदौच्यते तन्न युज्यते ।

न स्वात्मना निरोधोऽस्ति निरोधो न परात्मना ।

कथं पुनर्नास्ति इति प्रतिपादयद्वाह । न तत्र यथा, —

उत्पादस्य यथोत्पादो नात्मना न परात्मना ।

अनुत्पन्नोऽयमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत् कथम् ॥

इत्यादिनोत्पादः स्वात्मानं नोत्पादयति । एवं निरोधेऽपि स्वात्मानं न निरोधयति । कथमित्युच्यते ।

अनिरुद्धो निरोधोऽयं स्वात्मानं नाशयत्ययम् ।

अथ नष्टो नाशयति नष्टे किं नाशयते पुनः ॥ इति ।

समुत्पादेन समं वक्तव्यं । एवञ्च स्वात्मना न निरोधोऽस्ति निरोध इदानीं परात्मनापि नास्ति । कथं तत्र यथोत्पादे यदि तन्मय उत्पादयत्येनात्मनाऽयं निरोधेऽपि वक्तव्यं ।

अन्यो विनाशयत्येनं नान्यो यद्यनवस्थितिः ।

अथाविनाशो नष्टोऽयं सर्वं नश्यत्तु ते तथा ॥ इति ।

तदेवं परात्मनापि निरोधो न सम्भवतीति नास्ति निरोधस्य निरोधः । अथ सत्यस्य नास्ति निरोधस्य निरोध इति तदयुक्तं । यदि हि निरोधस्य निरोधो न स्यात् तदा निरोध-रहितत्वात् संस्कृतलक्षणमवहीयते । तदेवं यदि विनाशस्य विनाशः परिकल्प्यते । तथापि न युक्तो विनाशः अथ न परिकल्प्यते तथापि न युक्त इति कथं त्विदानीं विनाशो योज्यते परस्परं । अथ स्यात्तथाप्येवमेव विचारे सति विनाशो न युज्यते सतयोः समत्वैककक्षोऽपि भवति इत्युच्यते । नैवं चेत् चेदं समापतति किं कारणं । यस्यात्मना निस्वभावा भावास्ते च निस्वभावा एव सन्तो जालानां इदं सत्याभिनवविशं व्यवहारपथमुपपाति । अविचार-प्रसिद्धेयं व्यापेनति तेषु नास्ति यथोदितविचारावतारोऽस्माकं । मायास्यप्रगन्धर्व्वनगरा-दिकन्तु लौकिकाः पदार्थाः निरुपपत्तिका एव सन्तः सर्व्वलोकस्याविद्यातिमिरोपहत-मलिनचेतसः प्रसिद्धिमुपगता इति । परस्परपेक्षयैवं केवलं प्रसिद्धिमुपगता वा तैरभ्युप-गम्यते । यथोक्तं श्रुतके ।

अस्मात्तत्त्वनिर्माणस्वप्नमायाम्बुसङ्कैः ।

धूमिकान्तःप्रतिशुक्ला मरीच्यैः समो भव ॥ इति ।

तस्मात् सद्युत्पादे उत्पादः सद्युत्पादे उत्पाद्यं सति निरोधे निरोधः सति निरोधे निरोधः । यथा निरोधे सति निरोध इत्येवं लौकिकव्यवहारस्याभ्युपगमात् कुतोऽस्मात्पक्षे समप्रस-ङ्गता भवितुमर्हति । यस्तु विनाशस्याहेतुकत्वमभ्युपेत्य दृष्टिकतां संस्काराणांमाह तस्य निर्हेतुकत्वात् सद्युत्पादविनाशभावात् कुतः दृष्टिकत्वं भावानां सत्त्वति । कुतो विनाश-

रहितानां संस्कृतत्वमपीति सर्वमेवावमगच्छं तस्य जायते । जातिप्रत्ययं कारमरणं संस्कृत-
लक्षणायाश्च संस्कारस्त्वान्तर्भावं दर्शयता भगवता ननु सहेतुकत्वं स्पष्टमादर्शितं । विनाशश्च
जातिमात्रायेतत्वात् चास्य सखभङ्गोऽपि सुखसाध्य इति सर्वं सुस्थं जायते । अथ स्याद्वि-
नाशो हि नामाभावो यथाभावः किं तस्य हेतुना कर्त्तव्यं । अतो निर्हेतुको विनाश इति ।
ननु च भावेऽपि हेत्वभावप्रसङ्गो भवतो भावो हि नाम विद्यमानो यस्य विद्यमानस्य च
हेतुना प्रयोजनं । न हि जातं पुनरपि जगते । तस्मात् सर्वत्रैव हेत्वभावप्रसङ्गादयः ।
युक्तमेतत् । अपि च यथोक्त्याः सहेतुकः पूर्वभावात् पश्चाच्च भावात् एवं विनाशोऽपीत्यतः
विनाशोऽपि न सर्वदा भवति । उत्पादात् पूर्वं सद्यभावात् पश्चाच्च भावात् । यद्विच्यते
यस्याभावस्य किं हेतुना कर्त्तव्यमिति तदयुक्तं । यस्मान्न ययं विनाशस्य हेतुना किञ्चित्
क्रियमानं इच्छामः । किं तर्हि विनाश एव क्रियत इति वक्ष्यामः न त्वयं सति क्रियमान-
त्वाद्द्विनाशोऽपि भावः प्राप्नोतीति चेद्विध्यत एवेतद्विनाशो हि स्वरूपापेक्षयाभावो रूपादि-
धर्मेनिवृत्तिस्त्वभावत्वात् न भावः । अपि च मरणमपि विविधकार्यप्रत्युपस्थानसंस्कार
विध्वंसनं करोति । अपरिच्छानं यच्चैवं सत्याममात् कथं सहेतुको विनाशः । अपि च
कल्पितभावाभावलक्षणायाश्च शून्यतायाः परेण भावरूपतामभ्युपगच्छता कथमभावस्य
भावत्वं नाभ्युपगतं भवति भावत्वाच्च कथमसंस्कृतत्वं शून्यतायाः स्यात् अतः सर्वमभ्युपेतं
विहीयते भवता । अतएव वक्ष्यते, —

भवेदभावो भावश्च निर्वाणमुभयं कथम् ।

न संस्कृतं हि निर्वाणं भावाभावौ च संस्कृतौ ॥

इत्यलं प्रसङ्गेन प्रकृतमेव व्याख्यास्यामः । अत्राह यद्युत्पादस्थितिभङ्गाः संस्कृतस्य
निषिद्धाः तथापि संस्कृतमस्ति विशेषलक्षणमयुक्तं । तथाहि काठिण्यादिकञ्च तस्य विशेष-
लक्षणमुपदिशते, तस्मात् संस्कृतस्य सद्भावात् तल्लक्षणमप्यस्तीति उच्यते । स्यादेवं यदि
संस्कृतमेव वस्तु स्यात् कुतो यस्मात्

उत्पादस्थितिभङ्गानामसिद्धेर्नास्ति संस्कृतं ।

यदा यथोक्तं न्यायिनां स्यादस्थितिभङ्गाः एव निषिद्धाः तदा कुतः संस्कृतं वस्तु तद्वि-
शेषलक्षणमप्यस्तीति । अत्राह । विद्यत एव संस्कृतं तत्प्रतिपत्तासंस्कृतसद्भावात् उच्यते ।
स्यादेतदेवं । यद्यसंस्कृतमेव स्यात् यस्मात्

संस्कृतस्याप्रसिद्धौ च कथं सेत्स्यसंस्कृतं ।

अत्रैकेत्याकाशप्रतिसंख्यानिरोधनिर्वाणानि असंस्कृतानीति कल्पयन्ति । अपरे शून्यतां
तत्रतालक्षणमसंस्कृतं परिकल्पयन्ति तदेतत् सर्वं संस्कृतस्याप्रसिद्धौ सत्यां नास्त्येवेति स्पष्ट-
मादर्शितं । अत्राह । यद्युत्पादस्थितिभङ्गा न सन्तीत्यवधारितं । तर्हि दमनावरणज्ञानिना
मुनिना संस्कृतस्य भिन्न एतादोऽपि प्रज्ञायते ययोऽपि स्थित्यन्तवमपि इत्युदाहृतं
तत् कथं वेदितव्यमित्युच्यते ।

यथा माया यथा स्वप्नो गन्धर्व्वमरं यथा ।

तथोत्पादक्षया स्खलनं तथा भङ्ग उदाहृतम् ॥

यथा मायाइयः स्वभावेनानुत्पन्ना अविद्यामायादिशब्दवाचाः मायाशिविज्ञानमन्याश्च
लोकस्य एवमेतेऽपि लोकप्रविष्टिभावेनोत्पादाइयः स्वभावेनाविद्यमाना अपि भगवता
तथाविधविनेयजनानुग्रहचिकीर्षुणा निर्दिष्टा इति । अतएवोक्तम् ।

लक्ष्म्यायुमांसास्त्रिसमुच्चये च उत्पाद्यसंज्ञा समुपन्तिरेवाम् ।

मृदा हि वासा जनयन्ति रागस्थित्यो न जानन्ति यथैव मायाम् ॥

यथा कुमारी सुखिनान्तरेस्त्रिन् चरिषुष जातश्च मृतश्च पश्यति ।

जातेऽतितुष्टा मृते दौर्मनस्विता तथोपमान् जानत सर्व्वधर्मान् ॥

यथैव गन्धर्व्वपुरं मरौचिका यथैव माया सुपिनं यथैव ।

स्वभावशून्या तु निमित्तभावना तथोपमान् जानत सर्व्वधर्मान् ॥

तथा संकृतासंस्कृतधर्मविविक्ता नास्ति विकल्पेन तेषामृषीणाम् ।

सर्व्वगतीषु असंस्कृतप्राप्नो दृष्टिगते हि सदैव विविक्ता ॥

नित्यमरक्त अदृष्ट अनुदास्तस्य स्वभाव समाहितचिन्ता ।

एष समाधि वलौ वलवन्तो यो इमु जानति शून्यकधर्मान् ॥ इति ।

इत्याचार्य्यसम्प्रकीर्त्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकट्टतौ

संस्कृतपरौचा नाम सप्तमं प्रकरणम् ॥

५

अत्राह विदुस्त एव संस्कृतस्वभावतां विज्ञानाइयः संस्कृता धर्मास्तद्वैतुक्तकर्मकारक
सङ्गावाहुक्तं हि भगवतः । अविद्यानुगतोऽयं भित्तवः पुरुषपुरुषल पुण्यानपि संस्कारानभि-
संस्कृतेति अपुण्यानपि अनिन्द्यानपि संस्कारानभिसंस्कारोतीत्यादिना कर्मिणां कारको व्यप-
विष्टः तत्कर्मैकलक्ष्यं विज्ञानादिकं संस्कृतपुण्यदिष्टं यस्य च कारकोऽस्ति तदस्ति यथा घटः ।
यद्वाति न तस्य कारकः तद्यथा कूर्मैरामप्रावरक्यति । उच्यते व्याहृतिज्ञानादिकं संस्कृतं
यदि तस्य निव्यादककर्मकारको व्यातां ननु स्तः यस्मात्, —

सङ्कृतः कारकः कर्म सङ्कृतं न करोत्ययम् ।

कारको नाप्यसङ्कृतः कर्मासङ्कृतमिच्छते ॥

तत्र करोति इति कारकः कर्त्ता । कुर्वीत्यर्थे च क्खित् कारकव्यपदेशो नाकुर्वीत्यर्थः । तच्च कर्णं सद्भूतस्य वा कर्तुः परिकल्प्येतासद्भूतस्य वा सदसद्भूतस्य वा क्रियते इति कर्मे कर्तुरीप्सिततमं तदपि त्रिविधं सद्भूतमसद्भूतं सदसद्भूतञ्च । तत्र सद्भूतः कारकः क्रियायुक्तः सद्भूतं क्रियायुक्तं कर्मे न करोति इत्यंका प्रतिज्ञा । इदानीमसद्भूतोऽपि क्रियारहितोऽसद्भूतं क्रियारहितं कर्मे न करोतीत्यपरा प्रतिज्ञा । तत्राद्यां प्रसाधयितु-
काय ग्राह ।

सङ्कृतस्य क्रिया नास्ति कर्म च स्यादकर्तृकम् ।

क्रियानिबन्धनत्वात् कारकव्यपदेशस्य करोतिक्रियायुक्त एव क्खित् सद्भूतः कारक-
व्यपदेशं लभते ततश्च तस्यैवाम्बध्यस्य क्रियाहेतुकलब्धकारकव्यपदेशस्यापरा क्रिया नास्ति । यया कर्मे कुर्वीत् क्रियाभावाच्च यदा कारकः कर्मे न करोति तदा कारकनिरपेक्षमकर्तृकं कर्मे स्यात् । न चाकर्तृकं कर्मे सम्भवति बन्धासूनुरेव घटकरणमिति । एवं तावत् सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्मे च स्यादकर्तृकमिति दोषप्रसङ्गात् सद्भूतः कारकः कर्मे न करोति । इदानीं सद्भूतमपि कर्मे कारको न करोति इति प्रतिपादयद्वाह ।

सङ्कृतस्य क्रिया नास्ति कर्त्ता च स्यादकर्षकः ।

सद्भूतं नाम कर्मे क्रियायुक्तं तस्यैदानीं क्रियानिबन्धनलब्धकर्मेव्यपदेशस्यापरा क्रिया नास्ति । यया कर्मे क्रियते इति । एवं तावत् सद्भूतस्य कर्मेणः क्रिया नास्ति । यदा नास्ति परा क्रिया तदा कारकस्तत् सद्भूतं कर्मे नैव करोति । यदाच न करोति कर्मेणो द्वितीयक्रियाभावात् । तदा अकर्मेणैव स्वाविद्यमानकर्मेणैव स्वाकर्मेणैव एव तस्य कर्मेणः कारकः स्यात् । न चतत् युक्तं । न ह्यज्ञानानन्तर्यकर्मेणः आनन्तर्यकर्मेकारकत्वं तदुचित्यर्थं सद्भूतकारकः सद्भूतं कर्मे न करोति इति संसाधेदानीं यथाऽसद्भूतमपि कर्मे सद्भूतः कारको न करोति तथा प्रतिपादयद्वाह ।

करोति यद्यसङ्कृतोऽसङ्कृतं कर्म कारकः ।

अहेतुकं भवेत् कर्म कर्त्ता चाहेतुको भवेत् ॥

असद्भूतः कारको यः क्रियारहितः क्रिया च कारकव्यपदेशे हेतुरिति क्रियारहितः कारकोऽपि निर्हेतुकः स्यात् । कर्म्मण्यसद्भूतं निर्हेतुकं स्यात् । सति चाहेतुकादाधुपगमे कार्यस्य कारणस्य सर्वप्रयोजितं स्यात् । इत्याह,—

हेतावसति कार्यस्य कारणस्य न विद्यते ।

सत्येव हि हेतोःश्रुपगमं हेतुना यन्निष्पाद्यते तत्कार्यं तस्य च यो निष्पादकः तत्कार्य-
कारणमिति युज्यते तथापि घटस्य सदा हेतुर्घटः कार्यं तस्य च चक्रादयः सहकारि-
कारणानि । अहेतुकवादाभ्युपगमं तु मुच्यते जटाशिशोमशिरयं घटवद्गम्यताम् । अयं
घटः सति घटे कूटस्तत्कारणमिति ।

एवं - हेतावसतिकार्यस्य कारणस्य न विद्यते ।

ततश्च - तदभावे क्रिया कर्ता करणञ्च न विद्यते ॥

तदभावे कार्यकारणभावं किं कुर्वीतस्य क्रिया सम्भवेत् कस्यां वा क्रियायां कुम्भकारस्य
स्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वं स्यात् । न चापि सृष्टास्तावदस्यप्रसृष्टा साधकतमत्वेन कारणत्वं युज्यते
इत्येवं तावत् ।

तदभावे क्रिया कर्ता कारणञ्च न विद्यते ।

ततश्च धर्माधर्मेतिविद्यते क्रियादौनाससम्भवे इह यदा देवदत्तप्राणातिपातविरति
क्रियास्वातन्त्र्यात् कर्ता सन् स्वतन्त्रकार्येन कारणभूतेन प्राणातिपातविरतिःक्रियां करोति
तदायं कर्मेति उपजायते । एवं दशस्त्रीपि कुलेषु कर्मेतिपद्येषु कुशलक्रियानिष्पाद्येषु रत्नत्रय
मातापितृपुत्र्यपूजादिलक्षणेषु च कुशलधर्मेप्रारम्भेषु योज्यम् ।

एवमधर्मेऽपि प्राणातिपातादिलक्षणे कुशलविपर्ययेण क्रियाकर्तृकरणानामभावं सति
कर्मेत्यामभावप्रसङ्गं वद्भावनीयः । यदा चेवं धर्माधर्मे न सम्भवतः तदा तत्फलमपि
नास्त्येवेति प्रतिपादयन्नाह ।

धर्मो चासत्यधर्मो च फलं तस्य न विद्यते ।

धर्माधर्मेतिनितनिष्ठानिष्ठफलं सुगतिदुर्गाद्योऽभावे सति न स्यात् ततश्च फले सति
न शोक्षाय न स्वर्गायोपपद्यते मार्गः । यदि हि फलनिष्ठानिष्ठयालौकिकस्य मार्गस्य
ध्यानाद्यसमर्थाधिसमापत्तिलक्षणं स्वर्गस्तदानीं लौकिकमार्गभावनया ज्ञायनी स्यात् । कु-
मतिगमनकर्मपथविरतिषाफलस्य स्यात् । यदि चेतोऽन्तलक्षणं निर्व्याणफलं स्यात् तदपि
लोकोत्तरार्थाद्भुक्तमार्गभावनयासाफल्यं स्यात् । यदा तु फलं नास्ति तदा फले सति न शोक्षाय
न स्वर्गायोपपद्यते मार्गः । किंचैवं फलाभावे सति सर्वक्रियाणां नेरर्थकां प्रपञ्चने । यो
अपि स्मृताः कृषिवाणिज्यवलागतादिकाः क्रियाः फलार्थं प्रालभ्यन्ते ता अपि सर्वाः फलाभावे
सति नोपपद्यन्ते इति । एवं सर्वक्रियाणां नेरर्थकां प्रपञ्चने भवतां । न चासां नेरर्थकां
तस्मान्निरवयवदोषविषयत्वाकरभूतोऽयं धर्माधर्मोपवर्गादिनरकादिसहायायप्रपातवत् न हेतु-
दृष्टादृष्टपदार्थविरोधीति कृत्वा सद्विरसद्भूतः कारणकोऽसद्भूतः कर्मेति करोतीति पक्षं निष्ठु
एवेत्याहुः । तदेवं प्रतिपादयं संज्ञाधेदानीं उभयरूपमपि कर्मेति करोतीत्याह ।

कारकः सदसद्भूतः सदसत् कुर्वते न हि ।

तत्र यदेतत् सदसद्भूतं कर्म क्रियायुक्तमक्रियायुक्तञ्च तत् सदसद्भूतः कारको न करोतीति ।

यस्मात् — परस्परविरुद्धं हि सच्चासच्चैकतः कुतः ।

एकपदार्थः एकस्मिन्काले क्रियायुक्तमक्रियायुक्तमिति न युज्यत एवेतत् । ततश्च सदसद्भूतोऽपि कारकः सदसद्भूतं कर्म न करोति अत्रिगुणानत्वादित्यभिप्रायः । एवं समेपक्षे तोषसुद्धाद्य विषमपक्षस्यापि निराचिकीर्षया ग्राह्य ।

सता च क्रियते नासन् नासता क्रियते च सन् ।

कर्ता सता सद्वभूतेन तावत् क्रियाप्रयुक्तोऽसद्वभूतमसत्क्रियायुक्तं कर्म न क्रियते । यस्मात् सर्व्वः प्रवज्यते दोषस्तत्र तत्रैव हि सद्वभूतस्य क्रिया नास्ति कर्म यस्मादकर्तृकं इत्येवं तावत् सद्वभूतः कारकः कर्म न करोति नाप्यसद्वभूतं कर्म क्रियते असद्वभूतं हि कर्मा हेतुकं भवेत् । ततश्च, —

हेतावसति कार्य्यञ्च कारणञ्च न विद्यते ।

इत्यादिना सर्व्वं दूषणमापद्यते । तस्मात् पूर्व्वोक्तैरेव हेतुभिर्दृष्टित्वात् अस्य विषमपक्षस्य न पुनर्हेतोरुपादानमनुचीयते तथा चेत्तत् सता कर्ता सत्कर्म न क्रियते इति प्रतिपादितमेवमसता कर्ताऽक्रियायुक्तं सत्कर्म न क्रियते इति व्याख्येयमुक्तपथानुसारेण । एवं तावत् विषमपक्षे एकैकपदपरामर्शेन दूषणमभिधायेदानीमेकैकस्य पक्षस्य पदद्वयपरामर्शेन दूषणमभिधानमाह ।

नासद्भूतं न सद्भूतं सदसद्भूतमेव वा ।

करोति कारकः कर्म पूर्व्वोक्तैरेव हेतुभिः ॥

स कारकः सद्वभूतोऽसद्वभूतं कर्म सदसद्भूतमेव वा न करोतीति कथमित्याह पूर्व्वोक्तैरेव हेतुभिरिति । तत्र सद्वभूतस्य क्रिया नास्ति इत्यादिना सद्वभूतः कारको न करोति असद्वभूतमपि कर्म न क्रियते । अहेतुकं भवेत् कर्म हेतावसति कार्य्यं चेत्यादिना विहितदोषात् । सदसद्भूतमपि कर्म न क्रियते परस्परविरुद्धं हि सच्चासच्चैकतः कुतः इति वचनात् । एवं तावत् सद्वभूतः कारकोऽकारणोऽसद्वभूतञ्च कर्म न करोति । इदानीमसद्वभूतोऽपि कारकः सद्वभूतं कर्म सदसद्भूतञ्च कर्म न करोतीत्याह ।

नासद्भूतोऽपि सद्भूतं सदसद्भूतमेव वा ।

करोति कारकः कर्म पूर्वान्तरैरेव हेतुभिः ॥

असद्भूतः कारको निर्हेतुको भवेत् हेतावसति कार्यस्य इत्यादिनोक्तदोषात् । असद्भूत-
कारको न करोति सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्ता च आदिकर्मक इति प्रसङ्गात् । सदसद्-
भूतोऽपि कर्म न क्रियते परस्परविरुद्धं हि सत्त्वासत्वेकतः कुत इति वचनात् । इदानीं
सदसद्भूतोऽपि कारकः एकैक एवोभयवृत्तः सन् यथा सद्भूतसदसद्भूतस्य भिन्नसङ्कृतं कर्म
करोति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

करोति सदसद्भूतो न सत्त्वासत्त कारकः ।

कर्मकन्तु विजानीयात् पूर्वान्तरैरेव हेतुभिः ॥

परस्परविरुद्धं हि सत्त्वासत्वेकतः कुतः इति वचनात्, -

सदसद्भूतः कारको न करोति सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्ता च आदिकर्मक इति
प्रसङ्गात् । सद्भूतं कर्म न क्रियते असद्भूतमिति कर्माहेतुकं हेतावसति कार्यस्येत्यादि-
नोक्तदोषात् न क्रियते । यतश्चैवं समपक्षेषु विषयपक्षेषु च कर्तुः कर्मणश्च सर्वथा सिद्धिरपुष्ता
तस्मात् यदुक्तं विरुद्धं एव विज्ञानादयः संस्कृता धर्माः संस्कृतस्वभावास्तद्वैतुक-कर्मकारक
सद्भावादिति तदयुक्तं । अत्राह किमवधारितमेतद्भूतता न सति भावा इति न हि भव-
तस्तु स्वभावभाववादिनः स्वभावस्य भावानां वैयर्थ्यात् सर्वभावापवादः सम्भाव्यते । ययस्तु
प्रतीत्योत्पन्नात् सर्वभावानां स्वभावमेवं नोपलभायह । तत् कथापवादं करिष्यामः ।
यथोक्तसामर्थ्यवत्त्वात् ।

परिचिन्धोऽयमित्येतदिति मत्वा गतोऽत्र सन् ।

यदि नास्तीति तत्तोऽयं गच्छीद्यान्मृदु एव सः ॥

मरीचिप्रतिमं लोकमेवमस्तीति गृह्यतः ।

नास्तीति चापि मोहाय सति मोहो न मुच्यते ॥

अज्ञानाकल्पितं पूर्वं पञ्चात्तलार्थनिर्णये ।

यदा न लभ्यते भाव अभावस्तु तदा कुह ॥ इति ।

तदेवं निस्वभावानां कुतो यथोक्तप्रकारसिद्धिः । तस्मात्सोक्तं विपर्ययसमभ्युपेत्य साव्यु-
तानां पदार्थानां मरीचिकाजलकल्पानां इदमव्ययतामात्राभ्युपगमेनेव प्रसिद्धिर्नान्येनत्याह ।

प्रतीत्य कारकः कर्मा तं प्रतीत्य च कारकम् ।

कर्मा प्रवर्तते नान्यत् पश्यामः सिद्धिकारणम् ॥

इहाकुर्वीत्यस्य कर्मानिरपेक्षस्य कारकत्वाभावात् कर्मापेक्षकारकस्य कारकत्वं भवति कारकत्वेन वा क्रियमाणास्य कस्यचित् कर्मत्वाभावात् । क्रियमाणास्यैव कर्मव्यपदेशात् तं कारणं प्रतीत्य कर्म प्रवर्तते इत्येवं कर्माकारकयोः परस्परापेक्षकत्वमुक्त्वा नान्यत् सिद्धिकारणं पश्यामः यथाच कर्माकारकयोः परस्परापेक्षिकौ सिद्धिरिवमन्त्राभ्यामपि भावानामव्यतिरिक्तज्ञात्वात् ।

एवं विद्यानुपादानव्युत्सर्गादिति कर्मणः ।

कर्तुंश्च । एवमित्यनेनान्तरा कर्माकारकप्रज्ञप्तिं दर्शयति । उपात्तिरुपादानं ज्ञानेन चोपात्ति-
क्रियमाणा । सा च स्वसाधनं कर्तारनुपादानात् कर्म उपादानं बुद्धिधापयति तयोच्चेपा-
देयोपादानोः परस्परापेक्षयोः कर्माकारकत्वेन सिद्धिर्न स्वाभाविकी । कस्मात् पुनः स्वाभा-
विकी न भवति इत्याह व्युत्सर्गादितिकर्मणः कर्तुंश्चेति । इति शब्दो हेतु परामर्शव्युत्सर्गा-
द्युदाहः । तत्साधनस्य उपपद्यते यैरेव हेतुभिः कर्तुः कर्मणश्च व्युत्सर्गः सोऽस्माभिरुक्तः तैरेव
हेतुभिरुपादाना उपादेयश्च प्रतिषिद्धं वेदितव्यं । ननु बोधजननयोरनोपापेक्षिकौ सिद्धिः
कर्तुंश्च कर्मणश्च प्रतिषेधनादप्यपि च कर्माकर्तृभ्यां शेषान् भावान् विभावयेत् प्राज्ञ इति
वाक्यशेषः । कर्माकारकोपादेयोपादानव्यतिरिक्ता संज्ञं भावा जन्मजनक गन्तुगमन दृष्ट्य-
दर्शन लक्ष्यलक्षणोत्पादोत्पादकाः । अथावयवाचयविगुणगुणौ प्रमाद्यप्रमेयादयो निरवशेषा
भावास्तेषां कर्तृकर्माविचारेण स्वभावतोऽस्तित्वं प्रतिषिध्य परस्परापेक्षिकौमेव सिद्धिं
प्राप्तौ निरुत्सुर्जराजातिमरणादिबन्धनेभ्यो मोक्षाय विभावयेत् । इद्याश्च विस्तरेण विचारो
मध्यमकावतारादिभ्योऽवश्यः । ननु च शेषान् भावान् विभावयेदित्यनेनैवोपादानोपा-
दानोरपि मतत्वानुपादानोपादानं पुनरयुक्तं सत्यमेतत्तथापि तत्त्वविचारे प्राधान्यज्ञापनार्थं
उपादानोपादानोर्भेदेनोपादानं तथा ह्युत्तरेषु प्रकरणेषु भूयसानयोरेव विचारयिष्यतीति ।
अतएवोक्तं भगवताचार्य्यापलिप्रवृत्त्यायां ।

अयदर्शित नेरयिकं मे सत्य सहस्र सम्बजित

नेकेन च विद्यति कस्यिह सत्तो धो व्युत्त गच्छति ।

धोरुय पापं मरकारक कारण सन्ति येहि कृता

असितो मरण भक्ता कल्पवत्रेण तु पश्यति तच्च ॥

काय पतन्नि अपायित शक्ताः

चिच मनोरम संज्ञित श्रेष्ठाः ।

स्वर्णं विमानं ज्वलन्ति मनोज्ञाः

तेष्वपि कारुण्यं नास्ति ह कश्चित् ॥

तेऽपि च स्थापितं कल्पवृक्षेन

सङ्क्रयहेतुं विकल्पितुं वास्तुः ।

भो च गृहोऽगृहोऽसम्भृतो

माद्य मरीचि समो हि विकल्प इति ॥

इत्याचार्यैश्च कौर्त्तिपादोपरचितायां प्रवक्ष्यपदायां मध्यमकवृत्तौ
कर्मकारकपरीक्षा नाम प्रकरणमष्टम् ।

अत्राह यदुक्तमेवं विद्यानुपादानव्युत्पत्तिरिति कर्मणः कर्तुं शक्तिं तद्व्युक्तं यस्मात् ।

दर्शनश्रवणादीनि वेदनादीनि चाप्यथ ।

भवन्ति यस्य प्रागेभ्यो सोऽस्तीत्येके वदन्त्युत ॥

यद्योपादानदर्शनश्रवणघ्राणरसनदीनि वेदनास्पर्शसंस्कारादीनि च भवन्ति स उपादानात्
पूर्वमेभ्य उपादानेभ्यः अस्तीति सम्मतीया वदन्ति । किं कारणं यस्मात् ।

कथं ह्यविद्यमानस्य दर्शनादि भविष्यति ।

भावस्य यस्मात् प्रागेभ्यः सोऽस्ति भावो व्यवस्थितः ॥

इह विद्यमानं एव देवदत्तो धनोपादानं कुरुते नाविद्यमानो बन्धातनयः । एवं यदि
तावत् पुङ्गवो दर्शनादिभ्यः पूर्वं व्यवस्थितो न स्यात् नासौ दर्शनादिकथोपादानमकरिष्यत् ।
तस्मादस्य धनात् प्रागेव स्थितदेवदत्तवत् दर्शनादिभ्यः पूर्वं पुङ्गवो योऽस्योपादानं
करिष्यतीत्युच्यते ।

दर्शनश्रवणादिभ्यो वेदनादिभ्य एव च ।

यः प्रागव्यवस्थितो भावः केन प्रज्ञायतेऽथ सः ॥

योऽसौ पुङ्गवोदर्शनादिभ्यः पूर्वमस्तीति व्यवस्थाप्यते स केन प्रज्ञायतां पुङ्गवप्रज्ञया हि
दर्शनादिकं कारणं स यदि तेभ्यः प्रागव्यवस्थितो ऽस्तीति कल्प्यते तदा दर्शनादिनिरपेक्षः स्यात्
घटादिवत् पटः । यच्च स्वकारणनिरपेक्षः स निर्द्वैतुको धनादिनिरपेक्षधनिकवत् नास्तीत्य-
भिप्रायः । किञ्चान्यत् ।

विनापि दर्शनादीनि यदि बाहौ व्यवस्थितः ।

अमून्यपि भविष्यन्ति विना तेन न संशयः ॥

यदि मनस्ये दर्शनादिभ्यः पूर्वं पुङ्गवोनामास्ति दर्शनादिकमुपादानमुपादते इति मन्वेवं
वृत्ति निरस्तं संशयममून्यपि दर्शनादीनि विना पुङ्गवेन भविष्यन्ति । तथा हि सेवदत्तो
धनसम्बन्धात् पूर्वं धनव्यतिरिक्तो व्यवस्थितः सन् आर्यान्तरभूतमेव पृथक्खिडं धनमुपादते
एवमुपादातुरपि स्वात्मव्यतिरेकेणार्थान्तरभूतं दर्शनादिकमुपादानं स्यात् न तु सम्भवति
इत्याह ।

अद्याते केनचित् कस्मिन् कस्मिन् पूर्वो विद्यते ।

कुतः किञ्चिदिना कस्मिन् किञ्चित् कश्चिदिना कुतः ॥

इह जीजास्थेन कारणेन किञ्चित्कार्यमभिव्यज्यतेऽङ्कुराखं । तत्र च कार्येन किञ्चित्-
कारणमभिव्यज्यते जीजास्थमखं कारणमिदमखं कार्यमिति । एवं यदि केनचित्दर्शना-
दिकेनोपादानेन कश्चिदात्मस्वभावाभिव्यज्यते अथायमुपादातेति केनचित्चात्मना किञ्चि-
दुपादानं दर्शनादिकमभिव्यज्यते इदमथोपादानमिति तदानीं स्यात् परस्वरापेक्षयोऽुपादानो-
पादानोः सिद्धिः । यदा तूपादातारं विना पृथक् सिद्धं दर्शनादिकमभ्युपगम्यते तदा तन्निरा-
ग्रयमसदेव तस्मान्नास्त्यभयोरपि सिद्धिरिति न युक्तमेतत् दर्शनादिभ्यः पृथगावस्थित उपादा-
तेति । अत्राह । यदुक्तं दर्शनप्रवर्णादिभ्य इत्यादि अत्रोच्यते यदि सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्यः
प्रागवस्थितः इत्युपेतं स्यात् स्यादेष दोषः । यदा तु सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्यः कस्मिन् पूर्वं न
विद्यते । किन्तुल्लोकैकस्मात् पूर्वं विद्यते यदा चेवं तदा व्यज्यते दर्शनादिनामप्येवं पुनरन्यदा
दर्शनेन दृष्टव्यमभिव्यज्यते न तदा अवलोकनीनुपादाय प्रज्ञायते ततश्च पूर्वोक्तदोषानवधर इति ।
एतदपि न युक्तं दर्शनादिरहितस्य निरुपादानस्य निर्हृतुकस्य निरङ्गनयास्तित्वासम्भवात् ।

सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्यः यदि पूर्वो न विद्यते ।

इति परिकल्प्यते एवमपि ।

एकैकस्मात् कथं पूर्वो दर्शनादेः न विद्यते ।

यो हि सर्वेभ्यः पूर्वं न भवति स एकैकस्मादपि न भवति तद्यथा सर्वेभ्यो तृत्तेभ्यः प्राक्
वनं नास्ति तदा एकैकस्मादपि नास्ति सर्वेषां च सिक्तानां तैलजननाभावे सति एकैकस्या-
अपि सिक्तापाक्षीलं नास्ति अपि च यो ह्येकैकस्मात् पूर्वं भवति न स सर्वेभ्योऽपि पूर्व
एवेत्यभ्युपगमं भवति एकैकव्यतिरेकेण सर्वस्याभावात् तस्मान्न युक्तमेकैकस्मात् पूर्वं विद्यते
इति । इतश्च न युक्तं यस्मात् ।

द्रष्टा स एव स श्रोता स एव यदि वेदकः ।

तदैकैकस्माद्भवेत् पूर्वं न च युक्तं वक्तुम् ॥(२)

स एव द्रष्टा स एव श्रोतेति यदि स्यात् तदा दर्शनक्रियारहितस्यापि श्रोतुर्द्रष्टृत्वं स्यात्
अथवाक्रियारहितस्यापि द्रष्टुः श्रोतृत्वं स्यात् न चेवं द्रष्टुं यत् दर्शनक्रियारहितोऽपि द्रष्टा स्यात्
अथवाक्रियारहितश्च श्रोतेति । अत एवाह एवञ्चेतन्न युज्यते इति प्रतिक्रियश्च कारकमेवाह
कुत इतरेवं भविष्यतीति प्रतिपादयद्वाह एवञ्चेतन्न युज्यते इति ॥ आचार्य्यमुद्रपातितस्य
व्याचष्टे एकत्वे आत्मन इन्द्रियान्तरगमनप्रसङ्गः पुरुषस्य स्यात् वातायनरजोपगमन-
वदिति । आचार्य्यभाषाविवेको वृषणमाह सर्वगतस्यात्मनो नेन्द्रियान्तरगमनसंस्कीर्य-
बोधप्रसङ्ग इति । तथैतदयुक्तं स्वयंप्रापरिकल्पितं पुरुषलज्जानिरासस्य प्रस्युतत्वात् तस्य च
सर्वगतत्वाप्रतिज्ञानात् तस्मादयुक्त एव प्रसङ्गदोषः । अथापि यथोक्तदोषपरिजिह्वीर्षया
द्रष्टा एव श्रोताभ्यो वेदकान्यः पुनर्यदि कस्यचित् तदपि न युक्तं एवं ङीष्मसाधे सति स्यात्
द्रष्टार श्रोतावच्छत्वं वात्मनां भवेत् तद्यथा गोरभ्यो श्वो न हि गवि सति न भवति यौग-
पद्यं एवं यदि द्रष्टुरभ्यः श्रोता स्यात् स द्रष्टर्यपि सति स्यात् यौगपद्येन । न चेवं सिध्यते
इति नास्त्वन्तत्वं । अपि चेवं सति नष्ट एवात्मनः प्रामुख्यं द्रष्टुं श्रोतुं वेदनादीनां प्रसङ्ग-
प्रसङ्गं चिद्व्युपगमात् । तस्मादेकैकस्मात् दर्शनादेः पूर्वं नास्ति प्रसङ्गो नास कश्चित् । अत्राह ।
विद्युत एव पूर्वं स सर्वभ्यो दर्शनादिभ्य आत्मा । अथ मतं यद्यस्ति ज्ञेन प्रज्ञाप्यतेऽथ स
इति यद्युच्यते इह दर्शनादिभ्यः पूर्वं नामरूपव्यवस्थायां स्वतारि महाभूतानि सन्ति यतः
नामरूपप्रत्ययं प्रज्ञायतनमिति दर्शनश्रवणादीन्व्युत्पद्यन्तं तस्मात् दर्शनादिभ्यः पूर्वं चतुर्म्महा-
भूतोपादानमेवास्तीति । एवमपि, —

दर्शनश्रवणादीनि वेदनादीनि वाप्यथ ।

भवन्ति येभ्यः स्तेष्वेव भूतेष्वपि न विद्यन्ते ॥

येभ्यो महाभूतदर्शनादिकमुत्पद्यते तेष्वपि महाभूतोपादाननिमित्तकोऽप्येव न युज्यते
पूर्वत्वेनैव हेतुनेत्याभिप्रायः । तत्र यथापूर्वमुक्तम् ।

कुतः किञ्चिदिना कश्चित् किञ्चित् किञ्चिदिना कुतः । इति

इहापि तथैव वक्तव्यं । महाभूतोपादानात् यस्यात्मा पूर्ववर्षिष्ठः स्यात् स महाभूतान्युपा-
दाय स्यात् । न चेवं निर्हेतुकत्वात् यश्च नास्ति स कथं महाभूतान्युपादास्यतीति दर्शनोपा-
दानवत् भूतोपादानेऽपि वृषणमुक्तमेवेति न पुनरुच्यते । अत्राह यद्यप्येवमात्मा प्रसिद्धस्तथापि
दर्शनादिकमस्यप्रतिषेधात् । न चानात्मस्वभावानां घटादीनां दर्शनादिष्वन्वयोऽस्ति तस्मात्
सम्बन्धो विद्युत एवाभ्येति । उच्यते स्यादात्मा यदि दर्शनादीन्व्येव स्युः न सन्ति यद्य दर्शना-
दीन्युपादानं स यदा नास्तीति प्रतिपादितं तदा तस्मिन्नात्मन्युपादातर्थ्यसति कुतो दर्शनादो-
नामुपादानभूतानामस्तित्वमित्याह ।

दर्शनश्रवणादीनि वेदनादीनि द्वाप्यथ ।

न विद्यते चेत् यच्च न विद्यन्ते इमान्यपि यच्च दर्शनादीनि परिकल्प्यन्ते च यदा नास्ती-
त्युक्तं ननु तदेव दर्शनादिकमपि नास्तीति स्वप्नमादर्शितम् भवति । ततश्च दर्शनाद्यभावात्
नास्त्येवास्मेति । अत्राह किं खलु भगवतो निश्चितं नाम तद्भाष्यास्मेति केनेतदुक्तं । ननु
आनन्तर्येवोक्तं दर्शनाद्यभावादात्मापि नास्तीति उक्तमेतदस्माभिः । नन्वस्यार्था भवता
व्यक्तं निश्चितो यतो भावरूप आस्मेति परिकल्पितः सर्वस्वभावतो न विद्यते तस्य च
मया स्वभावाभिनिवेशनिवर्त्तकमेव वचनमुक्तमसिद्धिपर्य्याप्तप्रतिपत्तयः । न त्वस्वाभावः
परिकल्पितः । इयं ह्येतत् परित्याज्यं यच्च भावेष्टभिनिवेशो यस्याभावेष्टभिनिवेश इति ।
यथोक्तमार्थेवेन ।

यच्च वात्मा ममानात्मा तेनात्मा नियमाच्च यः ।

न स्त्रित्येषु भावेषु कल्पना नाम जायते ॥ इति ।

एतदेव प्रतिपादयन्नाह, —

प्राक्तर्था दर्शनादिभ्यः सान्प्रतं चोर्द्धमेव च ।

न विद्येतेति नास्तीति निवृत्तास्तत्र कल्पनाः ॥

प्राक् तावदर्शनादिभ्य आत्मा नास्ति तत्र हि तस्यास्तित्वाभावात् दर्शनादिष्वभूतोऽपि
नास्ति पृथक् पृथक् सिद्धयोः सहभावादर्शनात् जगत्पञ्चपुरिदात्मोपादानयोश्च परस्परनिरपेक्षयोः
पृथक् पृथक् सिद्धत्वात् । सान्प्रतमपि नास्ति ऊर्द्धमपि । यदि हि पूर्वं दर्शनादीनि स्युः उत्तर-
कालमात्मा स्यात् तदानीमुर्द्धं सम्भवेत् न चेवं अकस्मिकस्य कस्मैनाऽसिद्धत्वात् यथैवमात्मा
दर्शनादिभ्यः प्राक् पश्चात् युगपच्च परीक्ष्यमाणो नास्ति तस्येदानीमनुपलब्धस्वभावस्यास्तित्वं
वा कः परिकल्पयेत् प्राक्तः । तस्मात् कस्मैकारकवदेवोपादानोपादानोः परस्वरापेक्षयोश्च
सिद्धिर्न स्वाभाविकीति स्थितं । अतएवोक्तं भगवताचार्यसमाधिराजभणके ।

तहि कालिणो दशसलोऽनघो

जिनु भापते दसु समाधिवल्लम् ॥

स्वप्नोपमा भगवती सकला

न हि कश्चि जायति न चो म्रियते ॥

न च सत्त्व सम्भति न जीवु नरो

दसु धर्मफलान कदलीमदृशाः ॥

माद्योपमो गगनविद्युद्यमो-
दकचन्द्रसन्निभ मरीचिषमाः ॥

न च अस्मि लोकि कृत्यु कश्चि नरो
परलोकि संक्रमि गच्छति वा
न च कर्मा नश्यति कदापि कृतं
फलं देवि विह्वल्य शुभ संसरतो
न च श्चाश्वतं न च उच्छेदं पुनो
न च कर्मसञ्चय न चापि स्थिति ॥

न च सोऽपि कृत्व पुनरव्यसनी
न च अन्यकृत्व पुर वेदयते
न च संक्रमो न च पुनरागमनं
न च सर्वमस्ति न च नास्ति पुनः
न च दृष्टि स्थान गति शुद्धिरिहा
नरसत्त्व चारु सुप्रशान्तगति ॥

अनुपादशून्यमनिमित्तपदं
सुगता न गोचरं जिनानुगुणाः ।
बलधारणौ दशबला न चलं
बुद्धानिधं वृषभिता परमेति विस्तरः ॥

इत्याचार्यचन्द्रकौर्त्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ
पूर्वपरौक्षा नाम नवमं प्रकरणम् ॥

अत्राह यदिदमुक्तं तस्मात् कर्मकारकवदेवोपादानोपादानोरपि न स्वाभाविकी विद्वि-
रिति तदमुक्तं सापेक्षाध्यामपि पदाधीनो सध्याभाव्यदर्शनात् ॥ तथा क्षुप्तिरिन्धनसपेक्ष
भवति न च निस्वभावोऽग्निः तस्य प्रदाहकत्वादिरूपभावकार्यापलम्भात् । एवमग्निमपेक्षे-
न्धनभवति न च तन्निस्वभावं वाह्यमहाभूतचतुष्टयस्यभावात् । एवमुपादानसापेक्षोऽपि
उपादाता नास्वभावतो भविष्यति उपादात्सापेक्षोपादानमित्यग्नीन्धनवदेतो भविष्यत उपा-
दानोपादातारावित्युच्यते । आदेतदेवं यद्यग्नीन्धने एव आतां न तु स्तः । कथं । इह यद्यग्नी-
न्धने आतां नियते ते एकत्वेन वा आतामन्यत्वेन वा उभयथा च न युज्यते इत्याह ।

यदिन्धनं स चेदग्निरैकत्वं कर्तृकर्मणोः ।

अन्यस्येदिन्धनादग्निरिन्धनादप्युते भवेत् ॥

तत्रैक्यते यत्तदिन्धनं शास्त्रं काष्ठादिकं बहुतं तस्य इग्धा कर्ताग्निरस्य यदि तावत् यदि-
न्धनं स एवाग्निरिति परिकल्प्यते तदा कर्तृकर्मणोरैकत्वं आत् । न चेवं तृष्टं घटकुम्भकारयो-
श्चतुष्कृतव्यथोच्चैकत्वप्रसङ्गात् । तस्य चानभूपगमात् । अघान्त्यमेवमपि यदीन्धनादग्नोऽग्निः
आत् तदेन्धननिरपेक्षध्याग्निरुपलम्भः आत् । न हि घटादग्नः घटः तन्निरपेक्षो न वृष्टः ।
न चैवमिन्धननिरपेक्षोऽग्निरिति न युक्तमेतत् अपि च यदीन्धनादग्नोऽग्निः आत् तदानीं
नित्यप्रदीप्त एव आत् अप्रदीपनहेतुकः पुनरालम्ब्यैवैयर्थ्यमेवं कर्मणः स्यात् ॥ इत्यनात्
पुष्पगभूतोऽग्निरित्यमानो नित्यप्रदीप्त एव आत् अप्रदीपनहेतुकश्च आत् पुनरालम्ब्यैवैयर्थ्यश्च
आत् एवञ्च सत्यकर्मिक एव आत् । असुमेवार्थं प्रतिपादयितुं काम आह ।

परञ्च निरपेक्षत्वादप्रदीपनहेतुकः ।

पुनरालम्ब्यैवैयर्थ्यं नित्यप्रदीप्तं प्रसज्यते ॥ इति ।

तत्र प्रदीप्यते तदिति प्रदीपनमिन्धनं प्रदीपनं हेतुरस्यति प्रदीपनहेतुकः न प्रदीपन-
हेतुकः अप्रदीपनहेतुकः । यदि प्रदीपनादग्नोऽग्निः आत् तदेन्धननिरपेक्षः आत् यो हि
यस्मादग्नः न तन्निरपेक्षो तृष्टः घटादिस्यत् पटः ततश्च यत्र निरपेक्षत्वादप्रदीपनहेतुकः आत्
प्रदीपनसापेक्षस्य क्षुप्तिरिन्धनादेव आग्निरिन्धनादेव यदा तु प्रदीपननिरपेक्षत्वात् निर्वर्णप्रत्यय-
वैकल्यात् नित्यप्रदीप्त एव भवेत् नित्यप्रदीप्ते चाग्नौ सत्यग्नेः अपरिनिर्वर्णार्थत्वाधोपादानं
भुक्त्यादिकं व्यर्थमेव आत् । एवञ्च सत्यकर्मिकोऽग्निः कर्ता आत् न चाविद्यमानकर्मकस्य
कर्तृत्वं बन्धासुप्तस्य च तस्मादिन्धनादग्निरन्यत्वेमिति न युज्यते । अत्राह यदेतदुक्तमन्यस्येदि-
न्धनादग्निरिन्धनादप्युते भवेदिति तदमुक्तं । इहान्यत्वं सत्यग्नीन्धनयोरपि नेन्धने नाग्निरस्त्वत्वं
यस्मात् ज्वालापरिणालितोऽर्था दाह्यलक्षण इन्धनं तदाश्रयेण चाग्निरुपलभ्यते पुष्पम् । यदा
चेतदेवमग्निसम्बन्धादेवेन्धनव्यपदेशो भवति इन्धनाश्रयेण चाग्निरुपलभ्यते न पुष्पम् तदा
अन्यस्येदिन्धनादग्निरित्यादिदोषप्रसङ्गस्य नास्त्येवावसर इति । अस्य पक्षस्याप्युक्ततामुद्हा-
वयन्नाह ।

तत्रैकस्मादिध्यमानमिन्धनं भवतीति चेत् ।

केनेध्यतामिन्धनं तत्तावन्मात्रमिदं यदा ॥

यदि मगधे ज्वालापरिगतोऽग्निः दाह्यलक्ष्य इन्धनं तदाश्रयस्याग्निरिति । एवमपि परि-
कथ्यमाने इन्धनमग्निर्दहतीति नोपपद्यते तस्मात् केनेध्यतामिन्धनं तत् तावन्मात्रमिदं यदा ।
इदं इन्धनमग्निर्दहतीति परिकथ्यमाने ज्वालापरिगतं दाह्यमिन्धनमिति । न चैतद्व्यतिरेके
शापरमग्निं पश्यामो येनेन्धनं दह्यते यस्मादेतावन्मात्रमिदमुपलभ्यते । यत्तु ज्वालापरिगतं
दाह्यमात्रं यदा चैतद्व्यतिरिक्तो नास्त्यग्निः तदा केन तदिन्धनं दाह्यतां । तावन्मात्रमिदं यदा
इध्यमानमात्रमिदं यदेत्यर्थः तस्माद्वाग्निरिन्धनं दहति तद्व्यतिरिक्ताग्न्यभावात् । यदा चैवं
तदा कुतः कथञ्चित् ज्वालापरिगत इति च एव दोषो न वेपते । अपि चान्यात्वाभ्युपगमे-
ऽग्नीन्धनयोरिध्यमानव्यपदेशाभावात् कुत इध्यमानमिन्धनं कुतो वेन्धनमग्निर्दहतीति प्रति-
पादयद्वाह ।

अन्यो न प्राप्यतेऽप्राप्तो न धक्ष्यत्यदहन् पुनः ।

न निर्व्यास्यनिर्वाणः स्थास्यते वा खलिक्रवान् ॥

यद्वैन्धनादग्नोऽग्निः स्यात् सोऽन्यत्वात् अन्धकारमिवेन्धनं न प्राप्नुयात् न च धक्ष्यत्यप्राप्त-
त्वात् विप्रज्जल्लेपेणाद्विषयसिद्धेयमिधायः । एवमेध्यमानमिन्धनं भवतीति नोपपन्नमेव । तत-
श्चाग्नेर्निर्वाणं न स्यात् अनिर्वाणश्च खलिक्रवानेव स्यास्यति प्रवीर्य इत्यर्थः । आश्रयो-
ऽवधारणे दृष्टव्यो विकल्पापार्थो वा खलिक्रवानेवाग्निः स्यास्यति यदि वा नास्त्यन्यत्वमग्ने-
रिन्धनादिति सप्रसङ्गे वा अन्यो न प्राप्यति न पश्यति न च निर्व्यास्यति खलिक्रवान्
स्यास्यति तस्मादग्न्युक्तमिन्धनादन्यत्वमग्नेः । अत्राह अग्न्युक्तमग्नीन्धनयोरन्यत्वं । यस्माद्वा प्राप्यते
ऽप्राप्तो न धक्ष्यत्यदहन् पुनरित्यादि तदगुक्तं । दृष्ट्वा ह्यन्यत्वं स्त्रीपुरुषयोः प्राप्तिरिवमग्नी-
न्धनयोरपि भविष्यतीत्युक्तं ।

अन्यत्र वेन्धनादग्निरिन्धनं प्राप्नुयाद्वदि ।

स्त्री सप्ताप्रोति पुरुषं पुरुषश्च स्निग्धं यथा ॥

आदेतदेवं यदि स्त्रीपुरुषवत् परस्परानपेक्षाग्नीन्धनयोः सिद्धिः स्यात् न त्वस्तीत्याह

अनेन वेन्धनादग्निरिन्धनं काममाप्नुयात् ।

आग्नीन्धने यदि स्नातामन्योन्येन तिरस्कृतः ॥

न त्वेवं सम्भवति यदिन्धनानपेक्षोऽग्निः स्यात् अग्निनिरपेक्षं चेन्धनमिति तस्मात् दृष्टान्त-
वेपथ्यं अन्योन्यापेक्षयोर्न ज्ञानात् । सत्यन्यत्वे येषांप्राप्तिः सिद्धा तेषामेव दृष्टान्तत्वेनोपादानं
नार्थं स्यात् तच्च न सम्भवतीति न युक्तमेतत् अन्यत्वं सति प्राप्तिरस्ति इति । अत्राह ।

यद्यप्यधीनयोः स्वीपुरुषवत् परस्वरापेक्षा सिद्धिर्नास्ति तथापि परस्वरापेक्षया दृढमिति तत्-
साध्यध्याधीनयोः स्वरूपसिद्धिः परस्वरापेक्षायात् न ह्यविद्यामानयोर्बन्धापुनर्दुहिनीः पर-
स्वरापेक्षा दृढमुच्यते । इदमपि ।

यदीन्धनमपेक्ष्याग्निरपेक्ष्याग्निं यदीन्धनम् ।

कतरत् पूर्वनिष्पन्नं यदपेक्ष्याग्निरिन्धनम् ॥

अर्थेन्धनस्यापमग्निर्नाहकः कर्तव्यत्वं यदीन्धनमपेक्ष्याग्निर्व्यवस्थाप्यते अस्याग्नेरिन्धनं
कर्मत्वेवमग्निमपेक्ष्य यदीन्धनं तत्कतरदेनयोः पूर्वनिष्पन्नं किमिन्धनं यदपेक्ष्याग्निः स्यात्
अतोऽग्निर्व्यवस्थेन्धनं स्यात् तत्र यदीन्धनं पूर्वनिष्पन्नमिति कथ्यते तदपुक्तमग्निरपेक्षा-
स्यानिष्पन्नमिन्धनत्वाभावात् वृणादेः सर्वस्य चैवेन्धनत्वप्रसङ्गात् । अथ पूर्वमग्निः पश्चादि-
न्धनमिति तदप्युक्तमिन्धनात् पूर्वसिद्धस्याग्नेरसङ्गात् निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् । यद्यापेक्ष्याग्निः प्र-
योजनत्वात् तस्मात् नास्त्यत्र किञ्चित् पूर्वसिद्धं यदपेक्ष्येतरस्य सिद्धिः स्यात् । अथापि मन्यसे
पूर्वमिन्धनमप्यन्वादाग्निमिति इदमपि यदीन्धनमपेक्ष्याग्निरग्न्यः सिद्धस्य साधनम्भविष्यति । यदी-
न्धनमपेक्ष्याग्निर्भवतितीति परिकल्प्यते इदन्तर्हि सिद्धस्य सतोऽग्न्यः पुनरपि साधनं स्यात्
विद्यमानस्यैव पदार्थस्य सिद्धिरूपस्यापेक्षा युज्यते । न ह्यविद्यामानो देवदत्तो पृष्ठे कश्चिद-
पेक्षते एवं यद्यपिर्विद्यमानो न स्यात् नास्तिविन्धनमपेक्षते । तस्मादस्तिव्यवसृज्युपेयं तदा
च किमिन्धनस्यापेक्षया पुनः कर्तव्यं न हि सिद्धोऽग्निः पुनरिन्धनेन कर्तव्यो यदर्थमिन्धनापेक्षा-
साफल्यं स्यात् तस्मादिन्धनमपेक्ष्याग्निर्भवतीति न युक्तं । अपि च ।

यदीन्धनमपेक्ष्याग्निर्भवतीति प्रकल्प्यते ।

एवं सतीन्धनस्यापि भविष्यति निरग्निकं ॥

यदीन्धनमसिद्धं स्यात् नैव तदग्निनापेक्ष्यतं असिद्धस्यापेक्षायोगात् तस्मादग्निर्ग-
न्येन्धनस्य सिद्धिरभ्युपेया न चैवमेतदिति न युक्तमेतदिति । अथ भूतं योगपदमेवेन्धन-
सिद्ध्याग्निसिद्धिरग्निसिद्ध्या चैन्धनसिद्धिः ततश्च एकस्यापि पूर्वसिद्धान्धनपदमात् तत्र यदुक्तं
कतरत् पूर्वनिष्पन्नं यदपेक्ष्याग्निरिन्धनमिति तदपुक्तमित्युच्यते । इदमपिष्यमाणे उभय-
स्यापि नास्ति सिद्धिः । यस्मात्

योऽपेक्ष्य सिध्यते भावस्तमेवापेक्ष्य सिद्धति ।

यदि योऽपेक्षितस्य स सिध्यतां कमपेक्ष्य कः ॥

तत्र यदि यो अग्राख्यो भावोऽप्यभिन्धनाख्यभावमपेक्ष्य सिध्यति इन्धनाख्यस्य भावो
योऽग्निना आत्कसिद्धार्थमपेक्षितस्य स यदि तमेवाग्राख्यं पदार्थमपेक्ष्य सिध्यति कथ्यता-
मिदानीं सिध्यतां कमपेक्ष्य क इति । यदा चाग्न्यभावे सतीन्धनस्य सिद्धिरेव नास्ति तदा ।

अकारणस्येत्थनस्याभावात् कुतस्तद्वस्तुकाणि प्रवेक्ष्यति । एवं य इत्थनाख्यो भावो यस्यप्राख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति अग्राख्यस्य भावो य इत्थनाख्येन सिद्ध्यर्थमपेक्षितव्यः । स यदि तने-वेत्थनाख्यं भावं अपेक्ष्य सिध्यति कथ्यतां किमिदानीं सिध्यतां कमपेक्ष्य क इति । यदा हीन्धनाभावे सत्यग्नेः सिद्धिर्नास्ति तदा निष्कारणव्याग्रेरभावात् कुतस्तद्वस्तुकमिन्धनं । इतस्याग्नीन्धनयोः परस्परापेक्षयोरपि सिद्धिरसती सिद्धासिद्धयोरपेक्षाभावादिति प्रति-पादयद्वाह ।

योऽपेक्ष्य सिध्यते भावः सोऽसिद्धोऽपेक्ष्यते कथं ।

अप्रापेक्षते सिद्धत्वापेक्षास्य न युज्यते । यो ह्यग्राख्यो भावः इत्थनाख्यं भावमपेक्ष्य-सिध्यति सोऽसिद्धो वेत्थनमप्यपेक्षते सिद्धोवा । यद्यसिद्धस्तदासिद्धत्वात् खरविशण-वन्नेत्थनमपेक्ष्य । अथ सिद्धः सिद्धत्वात् किमस्येत्थनापेक्षया न हि सिद्धं पुनरपि साध्यते ज्ञेयत्वात् । एवमिन्धनेऽपि वाच्यं तस्मात् नाग्नीन्धनायोः परस्परापेक्षया योगपद्येन वा सिद्धि-रिति । यतश्चैवं यस्मादपेक्षेत्थनमग्निं अथ व्यादेनपेक्ष्याग्निरसिद्धिर्भविष्यतीति एतदपि न युक्तमित्याह न चापेक्ष्याग्निरिन्धनं अन्यत्वप्रतिषेधादहेतुकत्वप्रसङ्गाच्च । यथा वाग्निमपेक्ष्य दानमपेक्ष्य वेत्थनं न सम्भवति एवमिन्धनमपीत्याह —

अपेक्ष्येत्थनमग्निं न नापेक्ष्याग्निमिन्धनम् ।

एतच्चानन्तरमेव गतार्थत्वाद् पुनरुच्यते । अत्राह — किमनयास्माकमतिमुष्मिकया प्रयोजनं । ये भावन्त व्यं क्रमो यस्मादग्निर्वेद्यामान मिन्धनं प्रत्यक्षत उपलभ्यते तस्मात् तत्राग्नीन्धने इत्युच्यते व्यादेनदेवं यद्यग्निरिन्धनं दहेत् यदीन्धनेऽग्निः सम्भवत् स इन्धनं दहेत् न त् सम्भवति इत्याह ।

आगच्छत्यन्यतो नाग्निरिन्धनेऽग्निर्न विद्यते ।

इत्थनव्यतिरिक्ताभावात् कुतश्चिदन्वतोऽग्रेरागमनं नास्ति तस्मात् दृष्टत्वात् निरिन्धनस्य चाहेतुकव्याग्रेरागमनाभावात् सेत्थनस्यवागमनप्रयोजनाभावात् । तत्रापि सेत्थनं तृत्य-पर्यनुयोगात् अत्रवस्थाप्रसङ्गाच्च आगच्छत्यन्यतो नाग्निरिन्धनेऽप्यग्निं सम्भवति तत्रा-नुपलभ्यमानत्वात् । अथ आदिशुमानस्यापि भूलोकादिवदभिव्यञ्जनप्रत्ययवैकल्यात् पूर्वं भनूपलभ्यमानत्वं अग्निरिन्धननिर्घर्णादभिव्यञ्जनप्रत्ययसम्भवात् पश्चादनुपलब्धिरिति । इदमेव तावत् सम्भाष्यार्थं किं पुनः भूलोदकादीनामभिव्यञ्जकैः प्रत्ययैः क्रियत इति ।

तत्र स्वरूपं तावद् क्रियते विद्यमानत्वात् । अभिव्यक्तिः क्रियत इति चेत् केयमभि-व्यक्तिर्नाम प्रकाशतेति चेत् एवं तर्हि चेत् क्रियते पूर्वमविद्यमानत्वादस्यासत्कार्यवादन्याम-शेव सापेक्षेऽभिव्यक्तैः पूर्वमविद्यमानत्वात् पश्चाच्च भावात् स्वरूपस्य सौत्पत्तिप्रत्ययनिर-पेक्षात् अणुप्यवदभिव्यक्तिप्रत्ययसापेक्षतापि न स्यात् । अग्निं चेत्यमभिव्यक्तिरभिव्यक्तस्य

वा भावस्य परिकल्प्येतानभिधत्तस्य वा तत्र तावद्व्युदभिव्यक्तं तन्नाभिधत्तस्य तस्याभिधत्ति
व्येयर्थात् । अग्निहोत्रप्रसङ्गाच्च । अनभिधत्तमपि नाभिधत्तस्य खपुष्यवदभिधत्तत्वादि-
त्येवमभिधत्तिर्न सम्भवति । आद्यापि व्याप्तिगुणान्तरैव प्रत्ययैः स्थूलं क्रियत इति एवमपि
तदेव स्थूलं पूर्व्वं नास्तीति तदेव क्रियत इति कुतः स्थूलोपादानमभिधत्तिः । स्थूलस्य
निर्हेतुकत्वावस्थयात् कस्य स्थूलतापादनादभिधत्तिः आदिति । तदेवं सर्व्वथा ह्यन्वयेऽग्नेर्न
सम्भव इति । ह्यन्वयेऽग्निर्न विद्यते न चाद्विद्यमानाग्निनेन्धनस्य इहानुपपत्तायसे इति
आद्यत्यमेवेतदुपलभ्यते भवत्य् । अपि च यथा पूर्व्वकृतागतगन्धमानानां बूधणमुक्तमनेन्धने
शेषसुक्तं गन्धमानगतागतैः आग्निनेन्धनं दह्यमानमुपलभ्यते इत्यनेन्धनप्रसादि शेषं बूधणं
गन्धमानगतागतबूधणैर्न वसं वेदितव्यं उक्तपाठे विपर्य्ययेन, —

दग्धं न दहते तावद्दग्धं नैव दहते ।

दग्धादग्धविनिर्मुक्तं दह्यमानं न दहते ॥

इत्यादिना एतदेव वक्तो नास्तीतिनेन्धनस्य इहानमिति वेदितव्यं । इहानीं यथोपपादित-
मर्थं निगमयद्वाह ।

ह्यन्धनं पुनरग्निर्न नाग्निरन्यत्र चेन्धनान् ।

नाग्निरिन्धनवान् नाग्नाविन्धनानि न तेषु सः ॥

तत्र यदिन्धनं च चेदग्निरैकत्वं कर्तृकर्मणोर्भवेदित्यनेनाग्नीन्धनयोरेकत्वं प्रतिषेधादिन्धन-
मग्निर्न ।

अन्यत्रेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्युते भवेत् ।

इत्यादिना अन्यत्वं प्रतिषेधात् ।

नाग्निरिन्धनवान्नाग्नाविन्धनानि न तेषु सः ।

तत्र यदिन्धनं च चेदग्निरैकत्वं कर्तृकर्मणोः भवेदित्यनेनाग्नीन्धनयोरेकत्वं प्रतिषेधादिन्धन-
मग्निर्न अन्यत्रेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्युते भवेदित्यादिना अन्यत्वं प्रतिषेधाद्वाग्निरन्यत्र
चेन्धनान् । तस्यान्यत्वाभयपक्षप्रतिषेधादेव तद्वत् पक्षाधाराधेयपक्षात्माव्यर्थतः प्रतिषेधात्
तामपि गमयद्वाह नाग्निरिन्धनवान्नाग्नाविन्धनानि न तेषु स इति । तत्राग्निरिन्धनवान्
भवति ह्यन्धनमस्यास्मिन् वा विद्यत इति व्यतिरेकेण वा व्युत्पादेनाव्यतिरेकेण वा । तत्र
व्यतिरेकेण तद्व्यथा गोमान् देवदत्तः अग्नितिरेकेण बुद्धिमान् देवदत्तः रूपवानित्यादिरग्नी-
न्धनयोश्च पक्षद्वयस्यापि प्रतिषेद्धत्वादिन्धनवानग्निरिति प्रतिषेधो विहितः । अन्यच्च कुणु-
न्धनः आधारात् प्रतिपद्यते न चेन्धनादित्यत्रमग्निरस्तीति नाग्नाविन्धनानौबुध्यते नाग्नौन्धने-
ऽह्यग्निरन्यत्वं प्रतिषेधादिति । एवमाधाराधेयताप्रतिषेधोऽप्यर्थतः उपपादित एव । यथाचाग्निः
पक्षधा विचार्य्यमानो न सम्भवति एवमात्मापौत्यतिदिशद्वाह ।

अग्नीन्धनाभ्यां व्याख्यात आत्मोपादानयोः क्रमः ।

सर्वो निरवशेषेण तत्रोपायी यत इत्युपादानं यच्चोपादानस्त्वन्धात्मादुपादाय प्र-
ज्ञाप्यते स उपादाता गृहीता निष्पादकः आत्मैश्वर्यते ग्रहकारविषयत्वाद्वाहितः स्यादिति-
तोऽहं मानोऽस्मिन्निति । तद्व्याख्यानः उपादानस्य स यः क्रमः सिद्धः स सर्वोऽग्नीन्धनाभ्यां
व्याख्यातोऽवगतयो निरवशेषेण । क पुनः सर्वस्य निरवशेषस्य सर्वग्रहणेन स पक्षः पक्षाः
समनस्तरप्रक्रान्ता अभिसम्बन्धन्त सर्व एते पक्षापि पक्षा अग्नीन्धनवशात्मापादानयोरप्यविकला
ढोकनीयाः । यक्षेणां प्रतिपादने उपपत्तिक्रमः प्रागुपवर्णितस्तेन निरवशेषेणात्मोपादानयोः
प्रतिषेधो वेदितव्यः । इत्यनेन सर्वान्धना प्रतिषेधसाध्यमग्नीन्धनाभ्यामात्मोपादानयोः वेदित-
व्यमित्युपदर्शनाय सर्वो निरवशेषेणेत्याह । तत्र यद्वोपादानं स एवात्मैश्वर्यं कर्तृकर्मणो-
रेकत्वप्रसङ्गात् युज्यते । नाप्यनुपादानमन्य उपादाता स्त्वन्धव्यतिरेकेणाप्यात्मोपलब्धिप्रसङ्गात्
परत्र निरपेक्षत्वादित्यादिप्रसङ्गाच्च । एकत्वानुप्रतिषेधाच्च स्त्वन्धवानप्यप्राप्ता न भवति अन्ध-
त्वाभावाच्च आत्मनि स्त्वन्धाः न स्त्वन्धेव्यात्मा । एतदेवं पक्षेषु प्रकारेव्याख्यानो न सत्त्वं तस्मात्
कर्मकारकवशात्प्रोपादानयोः परस्परपेक्षिकी सिद्धिरिति स्थितं । यस्यायमात्मोपादानयोः
क्रमः समानयोः एवन्तर्हि सादृष्टघटपटादिभिः निरवशेषैः पदार्थैः सर्वं व्याख्याता वेदितव्याः
घटादयो हि कार्यकारणभूता अवयवावयवीभूता लक्षलक्षणभूता गुणगुणिभूता वा भूः तत्र
सृष्ट्युत्पन्नं सूत्रसलिलकुलालव्यायामादयो घटस्य कारणभूता घटः कार्यभूता कपालादयो नी-
लादयो वा अवयवभूता घटा अवयवी पुष्पपुष्प-लम्बोष्ठ-शेफरीवत्वादीनि लक्षणानि
घटो लक्ष्यः प्रथमत्वादयो गुणाः घटो गुणो इत्थं व्यवस्थाप्याग्नीन्धनवत् क्रमो योग्यः । एवाच्च
घटादीनां आत्मोपादानयोश्च मध्यमकावतारप्रकरणं व्याख्यानसवशेषं । तदेवं कर्मकारक-
वशात्मापादानयो घटादीनाञ्च परस्परपेक्षिकां सिद्धौ व्यवस्थितायां तथागतवचनावि-
परीतार्थवाधाभिमानितायां तीर्थमतोपकल्पितपदार्थव्यवस्थां सौगतप्रवचनार्थत्वेनोपनीयाति-
मूढतया ।

आत्मनस्य सतत्त्वं ये भावानाञ्च पृथक् पृथक् ।

निर्दिशन्ति न तान्धन्ये शासनस्यार्थकोविदान् ॥

तत्र सद्य तेन वर्तनं इति सतत् सततो भावः सतत्त्वं अप्रपञ्चकत्वप्रत्यक्षमेकत्वमित्यर्थः ।
तदेतत् सतत्त्वं ये वर्णयन्ति न तानाचार्यः शासनार्थपण्डितान् मन्यते तद्यथा आत्मा
उपादानेन प्रज्ञाप्यते येन सद्यैव तेनापादानेन सम्भवति स न पृथक् आयतिरेकीयं भवती-
त्यर्थः । एवं येन कारणेन सृष्टादिना घटः प्रज्ञाप्यते तद्व्यतिरेकीयं सम्भवति न पृथक् एव
मात्मनो भावानाञ्च सतत्त्वं ये वर्णयन्ति न ते परमगम्भीरस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य शास्त्रतो-
च्छेदरहितस्योपादाय प्रत्यक्षमिधानत्वं पश्यन्ति पृथक् पृथक् च ते निर्दिशन्ति । पृथगुपादानं
पृथगुपादानं पृथक् कार्यं पृथक् कारणमित्यादिनामत्वं पश्यन्ति अग्रेषां न शासनस्यार्थको-
विदान् आचार्या मन्यते । यथोक्तं, —

एकत्वान्तरहितं प्रतिशुक्लोपमं जगत् ।

संक्रान्तिमासाद्य गतं बुद्धवाक्यमनिन्दितः ॥ इति ॥

एवञ्चाग्नीन्धनपरीक्षयाधिगतधर्मतत्त्वपरमस्य योगिनः कल्पेनाकारास्त्रिभूतैरपि नैव च
पूर्वज्ञाने रामद्वेषयोद्धृताग्रनेरपि चेति । यथोक्तं भगवता —

यद्य गगणं न जातु दग्धपूर्वं
सुवज्रकल्पगतैर्हि दह्यमानं ।
गगनसमं विजानमानं धर्मा
स्ते न दह्यते जातु नाग्निमध्ये ॥

सच्चिदे ज्वलमाणि बुद्धचेत्रे
प्रणिधानं करोति समाधिं चे ।
स्थिरित्वा ज्वलन्तं आयुः प्रज्ञाभ्युत्थं
मग्रेषु पृथिवि विनश्यरेवास्थान्यथात्वं ॥

तथा, —

अरणिं यथाचोत्तरारणिं
इत्यव्यायामु चयति मंगतीः ।
इति प्रत्ययतोऽग्निं जायते
यातु कृतकार्यं सपु निरुध्यते ॥

अथ पण्डितु कश्चि मार्गते
कुत अथ मार्गतु कुत याति च ।
विदिशो दिशं सर्व्वं मार्गतो
न गतिं नास्थागतिश्च स्मर्यति ॥

स्वन्वायतना विधातवः
शून्याध्यात्मिकं शून्यवाहिनाः ।
सत्त्वात्म विविक्ता नास्त्यो
धर्म आकाशस्वभावलक्षणाः ॥

रक्षु ईदृश धर्मलक्षणा
बुद्धदीपकरदर्शने तथा ।
अनुबुद्ध यथा त्वयात्मना
तथा बोधेहि सदैव मानुषान् ॥

विपरीत अभूतकल्पितैः
रागदोषैः परिदृश्यते जगत् ।
चयमद्य प्रमाप्नुशौतलां
मुद्यु धारममृतस्य नायकेति विस्तरः ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्त्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकटुसौ
अशीन्धनपरौचा नाम दशमं प्रकरणम् ॥

अथाह विशुत श्वात्मा संसारबद्धावात् । यदिच्छात्मा न स्यात् कथं पञ्चगतिके संसारे
प्राजडंज लीजाभावेन जन्ममरणपरम्परया संसरणं स्यात् । उक्तं हि भगवता अनवरागोहि
भित्तवो जातिजराभरणं संसार इति । अविद्याविवरणानां सत्त्वानां तृष्णासंगो जनानां
तृष्णारज्जुवद्भानां संसरतां संघावतां पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायते इति । यथाच भगवतुपदेशात्
संसारोऽस्ति तदा संसर्ताप्यस्ति सत्त्वात्मा उच्यते इति ।

उच्यते स्यात्मा यदि संसार एव स्यात् कथं तस्मादस्य पूर्वा प्रज्ञायते कोटिर्ननुवाच
ब्रह्ममुनिः । संसारानवरागोहि नाद्यादि नापि पश्चिमा कोटिर्भोगोदेश इति पर्यायाः पूर्वा
कोटिः पूर्वा देश इत्यर्थः यदिहि संसारो नाम कश्चित् स्यात् पश्चिममपि घटादीनामिव ।
उक्तञ्च भगवता अनवरागोहि भित्तवो जातिजराभरणं संसार इति यदेव सतः संसारस्या
नवरागवचनात् संसार एव नास्तीति ननु स्यष्टमादेशयामास स भगवान् । तस्मादस्ति
संसारः पूर्वापरकोटयनुपलम्भात् चक्रवदतिष्ठतं । अत्रेदं विचार्यते यदि पूर्वमपरं च
संसारस्य निषिद्धं भगवता कथं पुनरिदमाह तस्मात्तर्हि संसारस्तथाय प्रतिपत्सुगमहे इत्येवं
वो भित्तवः श्रितितव्यमित्युच्यते । अविद्याविवरणानां सत्त्वानामित्यादि विशेषणांपादानात्
तेषामेवायमनवरागः संसार इति प्रतीयते न पुनस्तत्त्वज्ञानेनेव च न ज्ञात्वा समुन्मूलिता
विद्याविवरणतरुणां तेषान् लोकोत्तरमार्गज्ञानाग्निना दग्धाशेषकृशश्यासनामूलनिःशेषपाद-
पानां भवत्येवाय इति विज्ञेयं । कथं पुनरादिरहितानामेकोपदेश इति यावत् दृष्टमेत-
द्वाङ्मयं सत्तादिध्यात्मभावेषु दृष्टनादिसंप्रकाशतः बद्धावः । यथोक्तमार्थवैयपादेः ।

यथा बीजस्य दृष्टान्तो न चादिस्वस्य विद्यते ।

तथा कारणवैकल्यजनानापि च सम्भव इति ॥

स चान्तोपदेशालौकिक एवाव्यवहारे स्थित्वा संसारचारकस्य बुद्धानामुत्साहनार्थं सत्त्वानां देशितो लौकिकज्ञानोपेक्षया अवस्तुकचिन्तायान्तु संसार एव नास्तिककृतोऽस्य परीक्षयः प्रदीपावस्थायां रज्जुरापरीक्षयवत् । अत्राह यद्येवं लौकिकज्ञानोपेक्षया अन्तवशादिरपि किं जीयते । उच्यते अहेतुकशेषप्रसङ्गात् लौकिकज्ञानोपेक्षयापि संसार-
स्यादेरभाव इति उभयथाप्यादेरभाव एवेति विज्ञेयं । अत्राह यद्यप्यनवरागे न सः संसारस्य तत्तापि मध्यमस्य प्रतिषेधात् । तत्तत्कालि संसारो मध्यमद्वारादिह यन्नास्ति न तस्य मध्य-
मस्ति तस्या कुर्मरोगप्रदावरण्येति । हास्यः खल्वसि । ननु च भोः

नैवायं नावरं यस्य तस्य मध्यं कुतो भवेत् ।

अप्रमिति आदिः पूर्वं प्रथममुच्यते अवरमिति अवमानमन्तो व्यवच्छेद उच्यते । यस्य संसारस्यादिरन्तस्य प्रतिषिद्धः तस्य कुतो मध्यं भविष्यति ततश्च संज्ञाभात्रकमेव विपर्ययपरवशमानसानां संसारस्यादिमध्यावमानविरहितत्वात् आकाशवदलातचक्रादिव-
दिति भावः । संसाराभावाच्च नास्त्यान्मिति । यतएवं संसारस्यादिमध्यावमानानि न सन्ति अतएव संसाराणामभावात् जातिजरामरणादीनां पूर्वोपरसहकृमा अपि नैव सन्तीत्याह ।

तस्मान्मात्रोपद्यन्ते पूर्वोपरसहकृमाः ।

यथाच नोपपद्यन्ती तथा प्रतिपादयन्नाह ।

पूर्वं जातिर्यदि भवेत् जरामरणमुत्तरं ।

निर्जरामरणा जातिर्भवेज्जायेत शमृतः ॥

यदि पूर्वं जातिर्भवेत् तदा मरणरहिता स्यात् च जरादिरहिता जातिर्युज्यते असंस्तुत त्वप्रसङ्गात् । जरामरणरहितस्य भावस्य जातो परिकल्प्यमानायामनश्वरामृतस्यैव देवदत्तस्य प्रथममिह जातिः परिकल्प्यमाना स्यात् । ततश्चादिमान्न संसारः स्यादहेतुकशेषश्च । अभूवमतीतमध्यानमित्येवं पूर्वान्तकल्पना च न स्यात् । अभूत्वा च पूर्वं पश्चादिहोत्पादः स्यात् । अथ स्यादग्नादीनां यथा पूर्वं विनापि जरामरणसम्बन्धात् प्रथममेवोत्पादो दृष्ट एव-
मात्मनोऽप्येति नैवं साध्यसमत्वात् । अत्रादीनामपि हि स्ववीजनिरोधे समुत्पद्यमानत्वात् नान्यत्रादिनष्टानामुत्पाद इति सममेतत् पूर्व्येण । अथ स्यादन्यदेव तृष्णाद्वीजमतोऽन्यत्र विनाशपूर्वकमेव तृष्णोत्पाद इति । नैवं । कार्यकारणयोरन्यत्वस्यासिद्धत्वात् । तथाच वक्ष्यति ।

प्रतीत्य यद्यदुभवति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मात् किञ्चं नापि श्लाघतम् ॥ इति ।

न च वीजादुत्पत्त्यान्वयमतः साध्यसम्भवेत् । यत्तन्वान्नासृत्तस्योत्पादो नास्ति इति न पूर्वं जातिरतोऽभ्युपेया । अथ पूर्वं जराभरणं पञ्चाज्जातिरेवमपि ।

पञ्चाज्जातिर्यदि भवेत् जराभरणतादितः ।

अहेतुकमजातस्य स्वाप्सरामरणं कथम् ॥

जातिप्रत्ययं जराभरणमिति वचनात् जातिहेतुकं जराभरणमुक्तं भगवता । यद्यत् पूर्वं आत् तत्तत् निर्हेतुकं आत् तस्मात् युक्तमेतत् । यत्रायुक्तं ।

यथा उच्छित्तिरचास्ति उच्छेदश्च न कारणं ।

नास्ति चागतिके चार्थे नान्यदस्ति च कारणादिति ॥

अत्रायत्र पक्षे । यत् न कारणं नान्यत् एवमिहापि जातिरेव कारणात्वेन विनाशश्च वर्णयमानान्यदिति नास्त्यहेतुकता विनाशस्य जातिहेतुकत्वाच्चास्यादूषनहेतुरिति ह्यस्या एवापि माया सूचिता भवति ।

यथं न संख्याता धर्माः सम्भवन्ति सत्कारणाः ।

स्वभाव एव धर्माणां यं विदन्ति समुद्रता इति ।

इदानीं सहभावेनापि जातिजराभरणानामसद्भावं प्रतिपादयन्नाह ।

न जराभरणं नैव जातिश्च सह युज्यते ।

त्रियते जायमानस्य स्वाज्ञाहेतुकतोभयोः ॥

यदि सहभावो जातिजराभरणानां आत् तदा जायमानस्य सख्यं आत् । न चेतदयुक्तं न च परस्परविरुद्धत्वादासौकान्त्यकारवर्षककालता युक्ता । न चेवं लोके दृष्टं यज्जायमान एव क्षियत इति । अपि चाहेतुकत्वं जात्यादीनां सहभावकल्पनायां आत् न हि सहभूतयोः सख्यंतरसांविघाणयोरन्योन्यहेतुकता दृष्टेति न युक्तमेतत् तदेवं ।

यत्र न प्रभवन्त्येते पूर्वापरसहक्रमाः ।

प्रपञ्चपतितां जातिं तज्जराभरणञ्च किं ॥

यस्यां जातौ यत्र जराभरणं एते पूर्वापरसहक्रमाः न सन्ति तां जातिमनुपलभमाना प्राप्याः किमपक्षयन्ति । किं शब्दो सम्भवे । नैव प्रपञ्चयन्तीत्यर्थः । अथ चैवमविद्यमानेषु जात्यादिषु तां जातिमविद्यमानां जालाः किं प्रपञ्चयन्ति तच्च जराभरणं यत्र सम्बिद्यते तस्मादवस्तुक एव चात्मानं प्रपञ्च इत्यभिप्रायः । यथाच संसारस्य पूर्वा कोटिनोक्ति एव-
मन्येषामपि भावानामित्याह ।

कार्यञ्च कारणञ्चैव लक्ष्यं लक्षणमेव च ।

वेदना वेदकञ्चैव सत्याद्यावेव केषन ॥

पूर्वा न विद्यते कोटिः संसारस्य न केवलम् ।

सर्वेषामपि भावानां पूर्वा कोटी न विद्यते ॥

तत्र यदि पूर्वं कारणं पञ्चाकार्यं स्यात्कार्यकं कारणं निवृत्तकं स्यात् । अथ पूर्वं कार्यं पञ्चाकारणमेवमपि कारणात् पूर्वं कार्यं निवृत्तकमेव स्यात् । अथ युगपत्कार्यकारणे स्याता मेवमुभयमप्येकं स्यात् । एवं लक्ष्यलक्षणे वेदनावेदको च योज्यौ । न च केवलं संसारस्य व्याख्यानं कार्यकारणादिकं व्याख्यातं वेदितव्यं । अपि च येऽप्यग्रे पदार्थां ज्ञानक्षयप्रमाण-प्रमेय साध्यसाधनावयवव्यवस्थितुल्यगुणादयस्तेषामपि पूर्वा कोटी न विद्यते इति योज्यं । अतएवाप्यैरत्नमेघसूत्रे आर्यसत्त्वान्नीवरणविष्कम्भना महाद्वाधिपसत्त्वेन भगवान् स्तुतः ।

आदिश स्ता ह्यनुत्पन्ना प्रकृत्यैव च निर्दिताः ।

धर्मा स्ते विवृता नाथ धर्मेष्वकप्रवर्त्तने ॥ इति ।

तथा, —

आदित शून्य अनागत धर्मा

अनागत अष्ठित स्थान विविक्ताः ।

नित्यमसारक मायस्वभावाः

शुद्ध विशुद्ध नभोपम सर्व्वि ॥

पञ्च प्रभाषति धर्म जगत्सो

तच्च न मन्यति सोऽक्षयतापः ।

आदि निरात्मनि सर्व्विनि धर्मा-

स्ताच्च प्रभाषति नो च क्षयेति ॥

कन्धिपत बुद्ध्यति कन्धिपतमात्रं

अन्तु न लभ्यति संसरमाणे ।

कोटि अलक्षण व्यापुर्नि आसी

देति अनागति प्रत्ययताय ॥

कर्ष क्रिया च प्रवर्त्तति एवं

हीन उक्तदृष्टया समुद्यन्ति ।

जन्तुके धर्मा सदा प्रकृतौ ये
शून्य नैरात्मवीजानथ सर्वानित्यादि ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्त्तिपादोपरचितायां प्रवक्ष्यपदायां मध्यमकट्टनी
पूर्वपरकोटिपरीक्षा नामैकादशमं प्रकरणम् ॥

अत्राह विद्युत इत्याद्या तत्त्वम्बन्धिदुःखसङ्काशात् । इह हि यद्योत्पादो न स्तन्मा
दुःखमित्युच्यते तच्चास्ति तेन च दुःखेन कथंचिद् भवितव्यं न निराश्रयेत्येतत् विद्युत एव
दुःखस्याश्रयः स चास्मिन्ति । उच्यते म्याहात्मा यदि दुःखमेव स्यात् तन्नि भवेत् स्वयं कृतं
वा भवेत् परकृतम्बा उभयकृतम्बा हेतुरहितम्बा । सर्वथा खेप्यमाणां तत्कार्यमेव नास्तीति
प्रतिपादयन्नाह ।

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकम् ।
दुःखमित्येक इच्छन्ति तच्च कार्यं न युज्यते ॥

तत्रैके वादिनः स्वयं कृतं दुःखमिति प्रतिपादयन्नाह । अपायं पुनः परकृतमने चोभय-
कृतं केचिदहेतुसमुत्पन्नमेव दुःखमिति प्रतिपन्नाः । सर्वथा च तद्दुःखमिष्यमाणं कार्यं
कर्त्तव्यं न युज्यते तदेतत्प्रतिज्ञाभावाकमिति तत्प्रतिपादयन्नाह ।

स्वयं कृतं यदि भवेत् प्रतीत्य न ततो भवेत् ।
स्त्वन्धानिमानमी स्त्वन्धाः सम्भवन्ति प्रतीत्य च ॥

यस्मादिमान् मरणान्तिकान् स्त्वन्धान् प्रतीत्य औपपत्त्याश्रिकाः स्त्वन्धा उपपद्यन्ते तस्मात्
स्वयं कृतं दुःखमिति नोपपद्यन्ते । इदानीं परकृतमपि दुःखं यथा न सम्भवति तथा प्रति-
पादयन्नाह ।

यद्यमीभ्य इमेऽन्ये स्युरेभ्यामी परे यदि ।
भवेत् परकृतं दुःखं परैरभिरमौ कृताः ॥

यद्यमीभ्यो मरणान्तिकेभ्यः स्त्वन्धेभ्यः औपपत्त्याश्रिकाः स्त्वन्धा अन्ये स्युरेभ्यो वा औपपत्त्य-
श्रिकेभ्य इमे मारणान्तिकाः स्त्वन्धाः परे स्युः । यास्तदानीं परकृतं दुःखं । न चेधामन्यत्वं दृष्टं
हेतुफलसम्बन्धावध्यामात् । वक्ष्यति हि, —

प्रतीत्य यद्यद् भवति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मात् किञ्च नापि श्राश्यतम् ॥ इति ।

अपरकृतमपि दुःखं न सम्भवति यदि ह्यन्यत्वं स्यात् तदा सत्यन्यत्वे सतेः परभूतेः स्वान्वे-
रमी परभूताः कृता इति युक्तं वक्तुं स्यात् । न चैतदेवमिति परकृतमपि दुःखं न सम्भवति ।
अथ स्यान्न कुतो यस्मात् दुःखेनैव दुःखं कृतमतः स्वयं कृतमिति किन्तर्हि पुङ्गलेन । यस्मात्
स्वयमेव कृतं नापरेण कृत्वा इत्तमित्यतः स्वयं कृतं दुःखमिति ब्रूमः । उच्यते, -

स्वपुङ्गलकृतं दुःखं यदि दुःखं पुनर्विना ।

स्वपुङ्गलः स कतमो येन दुःखं स्वयं कृतम् ॥

यदेतन्मनुष्यः दुःखं पञ्चोपादानस्वान्धलक्ष्यं स्वयं पुङ्गलेन कृतमिति परिकल्प्यते
कल्प्यतामसौ पुङ्गलो येन तदुःखं स्वयंकृतं । यदि तावद्येन दुःखेन स्वपुङ्गलः प्रज्ञायते
तदेव दुःखं तेन कृतमिति स देहेन कल्प्यतामिदं तद्दुःखमयमथ कर्तति । तर्थापि मनुष्य
दुःखोपादानेन पुङ्गलेन तदेव दुःखं कृतं स्यात् । न तर्हि स्वपुङ्गलकृतं तत् परपुङ्गलकृतमेव
स्यात् । अथोपादानमेवैष पुङ्गलभेद इत्यतः एतच्च नास्ति उपादानव्यतिरिक्तस्य भिन्नस्य
पुङ्गलस्य दृश्यमित्यत्र कृतात् । एवं तावत् स्वपुङ्गलकृतं दुःखं न भवति तत्राह क एवमाह ।
स्वपुङ्गलकृतं दुःखमिति किं तर्हि परपुङ्गलजं दुःखमन्यदेव देवदुःखान्मनुष्यपुङ्गलः मनुष्य-
पुङ्गलश्च देवदुःखं कृत्वा यस्माद्देवपुङ्गलाय ददाति तेन स देवदुःखेन देवपुङ्गलः
प्रज्ञायते तस्मात्तस्य पुङ्गलस्य कृतं दुःखं परपुङ्गलजमेव भवति । उच्यते, -

परपुङ्गलजं दुःखं यदि यस्मै प्रदीयते ।

परेण कृत्वा यदुःखं स दुःखेन विना कुतः ॥

यदि देवदुःखं मनुष्यपुङ्गलकृतं तेन न मनुष्यपुङ्गलेन तद्दुःखं कृत्वा परस्मै देवपुङ्गलाय
प्रदीयते इति सन् देवपुङ्गलो देवदुःखविनिर्मुक्तः कुतो यस्मै प्रदीयते इति । एवन्तावदपर-
पुङ्गलो यस्य दुःखस्य प्रतिग्राहक एव नास्ति । इदानीं यश्च ददाति श्रासवपि नास्तीत्याह ।

परपुङ्गलजं दुःखं यदि कः परपुङ्गलः ।

विना दुःखेन प्रकृत्वा परस्मै प्रहिणोति तत् ॥

येनोपादानेन पुङ्गलः प्रज्ञायते स मनुष्योपादानव्यतिरिक्तः कृतमो यो देवपुङ्गलाय
स देवदुःखं कृत्वा प्रज्ञायति तस्मात्परपुङ्गलजमपि दुःखं न सम्भवति । ततश्च, -

स्वयं कृतस्याप्रसिद्धेः दुःखं परकृतं कुतः ।

परो हि दुःखं यत् कुर्यात्तत्तस्य स्यात् स्वयं कृतम् ॥

यदि देवपुङ्गवदुःखं मनुष्यपुङ्गवेन कृतत्वात् परकृतमभवति ननु मनुष्यपुङ्गवस्य स्वयं कृतमेव तद्वति यतश्च नास्तीत्युक्तं ततः स्वयं कृतस्याप्रसिद्धेर्यथा मनुष्यपुङ्गवेन स्वयं कृतं दुःखं न कृतं तदा कुतः परपुङ्गवस्य देवाख्यस्य ते दुःखं परकृतमविवक्ष्यतीति । अतोऽपि परकृतं दुःखं न सम्भवति । इदानीं प्रकरणान्तरेणापि पक्षद्वयासम्भवं प्रतिपादयन्नाह ।

न तावत् स्वकृतं दुःखं नहि तेनैव तत्कृतम् ।

परो नात्मकतश्च स्यात् दुःखं परकृतं कथम् ॥

इतश्च स्वप्राभ्यां दुःखस्य कारणं न युज्यते तस्मान्न तावत् स्वकृतं दुःखं । किं कारणं यस्मात् न तेनैव हि तत् कृतं स्वान्यनि वृत्तिनिरोधादतः स्वकृतं नास्ति परकृतमपि । यस्माद्योऽर्थो यः करोतीति परिकल्प्यते स एव तावद्वात्मना कृतो नात्मना निःशब्दः तस्यापि हेत्वन्तरापेक्षत्वात् । यश्च स्वान्यना न निःशब्दः स कथमविविद्यमानस्वभावः सन् परं करिष्यतीति न युक्तमेतत् । इदानीं सुभयकृतमपि दुःखमवदित्याह ।

स्यादुभाभ्यां कृतं दुःखं स्यादेकैककृतं यदि ।

यदि ह्येकेन दुःखस्य कारणं स्यात् तदानीं उभाभ्यां कृतं दुःखं नचैकैककृतं तदुक्त-
दोषात् न येन केन प्राणान्तिपातेन कृतेन द्वाभ्यां कृतमिति व्यपदेशो दृष्टः । इदानीं निर्हृतुक-
मपि दुःखं नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

पराकारा स्वयंकारं दुःखमाहेतुकं कुत इति ।

परेणाकारोऽकरणमव्यति पराकारं स्वयंकारोऽभ्यति स्वयंकारं । यदि दुःखं स्वयं कृतं नास्ति परकृतमपि नास्ति यथोक्तेन नायेन तदिदानीं कुत एव निर्हृतुकमविवक्ष्यति खपुष्प-
सौगन्धवत् । दुःखाभावात् कुतस्तस्याश्रयभूत आत्मा यथा च सत्तुर्धा विचार्यमाणं दुःखस्य
शरेणं वाह्या अपि वीजाङ्गुरघटपटादयो भावा वेदितव्या इति प्रतिपादयन्नाह ।

न केवलं हि दुःखस्य चातुर्विध्यं न विद्यते ।

स्वैर्षां वाह्यानामपि भावानां चातुर्विध्यं न विद्यते पूर्ववत् सर्वं समं योज्यं ।
यदि खन्वैर्षां दुःखादीनां चातुर्विध्यासम्भवस्तत् कतमेन तर्हीदानीं प्रकारेणैषां सिद्धिरि-
त्युच्यते स्वभावतो यद्येतानि दुःखादीनि व्युः न कतमेषां सत्तुर्षां प्रकाराणामन्यतमेन
प्रकारेण सिद्धिः स्यात् नर्वास्ति तस्मात् स्वभावतो न सन्ति दुःखादीनि इत्यवधीयते । अथ
विपर्ययसिद्धान्तस्यात्मसत्ताका या दुःखादिसम्भूतः प्रतीत्यसमुत्पादव्यवस्था सृज्यते तदा
कर्मेकारकपरोक्षप्रकरणविविधतविधिना यथोदितपक्षसत्तुष्टयतिरस्कारेणैवं-प्रत्ययतामात्रार्थं
प्रतीत्यसमुत्पादसिद्धिरिति सिद्धिरभ्युपेया । यथोक्तं, -

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकम् ।

तार्किकैरिष्यते दुःखं त्वया तूक्तं प्रतीत्यजम् ॥ इति ।

उक्तञ्च भगवताऽर्थापारिपुष्कायां, -

एष दर्शितं भैरथकं मे

सत्त्वसहस्र सम्पन्नित नैके ।

न च विद्यति कश्चिद् सत्त्व यो

व्युत्त गच्छति घोरमपायम् ॥

न च कारक कारण सन्ति

ये हि कृता असितो भ्रमशक्ताः ।

कल्पवृक्षेण तु पश्यति तच्च

कायि पतन्ति अपायित शक्ताः ॥

चिच्चमनोरम सञ्चित श्रेष्ठाः

स्वर्णविमान ज्वलन्ति मनोज्ञाः ।

केष्वपि कारकु नास्ति ह कश्चि-

न्नेऽपि च स्थापितकल्पवृक्षेण ॥

कल्पवृक्षेण विकल्पितु लोकः

मङ्गलद्वेषेण विकल्पितु वालः ।

भो च गुह्योऽगुह्योऽसम्भूतो

मायमरौचिभमा हि विकल्पाः ॥ इति विस्तरः ।

तथा — सम्मृति भाषितु धर्मं जिनेन

संस्कृतं पश्यथ एव नास्तीह ।

भूत तु आत्मनरो वा

एतु कुलचण सर्वजगत्स्थ ॥

कृष्णशब्दं च न पश्यति कर्षं

आत्मन क्वच वेदयितव्यम् ।

नोऽपि तु संकम कर्त्तव्यस्थो
नो च अहेतुक प्रत्यनुभोति ॥

सर्व्वं भवा अलिका वशिकाचो
रिक्तकतुष्ककपोनसमाश्च ।

मायमरौचिसमा सदृश्या
देष्टितु सम्भृतु ते च विविक्ताः ॥

शैल्यगुहागिर्दुर्गनदीषु
यदत्पतिश्रुत्कजायि प्रतीत्य ।

एवमसंस्कृत सर्व्वं विज्ञाने
मायमरौचिसमं जगु सर्व्वमित्यादि ॥

इत्याचार्य्यसङ्गकीर्त्तिपादोपरचितायां प्रसङ्गपदायां मध्यमकवृत्तौ
दुःखः परीक्षा नाम द्वादशमं प्रकरणम् ।

यतश्चैवं समनन्तरानि कान्तं प्रकरणविधिना स्वपराभयकृतमचेतुसमुत्पन्नत्वञ्च निश्चयमायां
भावानामसद्व्यवस्थायादिकां विधिरसन् उत्पन्नरूपत्वेन चेत् भावा अविवक्षातिमिरोपहतमति-
नयनानां बालपुत्रगुञ्जनानां ख्यान्ति ॥ तस्माद्भिः स्वभावा एव सन्तां बालानां विसम्बादे
कामाय करितुरगादिवत्तदभिज्ञानां न तु विज्ञानां । अतएव सर्व्वधर्मस्वभावापरोक्ताधीनः ।
येन समुत्पन्नलिताग्रेषां विद्यावासनञ्च विपर्य्यासविपर्य्यया आशसत्त्वपरित्राणां यां विपरीतने-
च्छाभाव्योद्देशतत्परो बुद्ध्या जगद्भिः बोधको महाकारुणिकः, तन्मृषा मोषधर्मैः यद्भगवानित्य-
भाषत ।

सर्व्वं च मोषधर्माणः संस्कारास्तेन ते मृषा ।

सूचोक्तं तन्मृषामोषधर्मं यदिदं संस्कृतम् ॥

एतदधि खलु भिन्नतः परमं सत्यं यदिदममोषधर्मनिर्व्व्याणं सर्व्वसंस्काराश्च मृषा माष-
धर्माण इति । तथा मोषधर्मैकमप्येतत् प्रलापधर्मैकमप्येतदिति तदनेन न्यायेन यन्मोष-
धर्मैः तन्मृषेत्येवं तस्मादुक्तवान् तथागतो भगवान् सर्व्वं च मोषधर्माणः संस्कारास्तेन
मोषधर्मैकत्वेन तेषां संस्कारा मृषा भवन्ति । चित्रकारयन्त्रदारिकाद्यत् ।

लक्षणेपेतमन्वसभवारणवक्षितोदयनवत्सराजवत् । तत्र विषम्बादकमोषधर्मकवितप-
ख्यात्यालातचक्रवत् ॥

अतः स्वभावत्वेन सृष्टा सर्वसंस्कारा मोषधर्मकत्वात् मरीचिकादिबलवदिदं सत्यं न
तन्मोषधर्मकं । तदुपपा । निर्वोणमेकं ततश्च विहितयोपपत्त्याऽस्माच्चाममात् सिद्धं सर्व-
भावानां नेऽस्वाभाव्यं शून्याः सर्वधर्माणः स्वभावयोगेनेति च प्रज्ञापारमिता अद्वैतशिक्षा
पाठात् । अत्राह । यद्येवं मोषधर्मकत्वेन सर्वसंस्काराणां सृष्टात्वं प्रतिपादितं भवता । न
त्वं सति न सन्ति सर्वे भावा इति ॥ सर्वपक्षार्थापवादिनौ मिथ्यादृष्टिरेव व्यावृत्स्यते ।
सत्यं मोषधर्मकाः सर्वसंस्काराः येषां भवन्तं सुकान्ति । ननु च भोः तन्सृष्टामोषधर्म-
स्याद्यादि किन्तत्र सुष्यते । यदास्माभिस्तन्मृषा मोषधर्मकमित्युक्तं तदा किन्तत्र सुष्यते किन्त-
त्राभावो भवति ॥ किञ्चिदपि यदार्थं भविष्यति तस्यापवादादभावदर्शनात् मिथ्यादृष्टिः ।
यदा तु यदार्थमेव किञ्चिद् पश्यामस्तदा किन्तत्र सुष्यते । नैव किञ्चिदभावी भवतीति ।
अयुक्तोऽयमुपालम्भो भवतः । अत्राह । यद्यभावदर्शनमपि न प्रतिपाद्यते । किन्मुनरने-
नागमेन प्रतिपाद्य मित्युच्यते । एतदुक्तं भगवता शून्यतापरिणीपकं यदेतदुक्तं भगवता
तद्ग भावो नाम भावपरिणीपकं किन्तर्हि शून्यतापरिणीपकं स्वभावानुत्पादपरिणीपकमित्यर्थः ।
यथोक्तमनवतसद्गदापचक्रमणसूत्रं ॥

यः प्रत्ययैर्जायति स ह्यजातो

न तस्य उत्पादस्वभावतास्ति ।

यः प्रत्ययादीन् स शून्य उक्तो

यः शून्यतां जानाति सोऽप्रमत्तः ॥ इति ।

अत्राह नायमागताभावस्वभावानुत्पादं परिणीपयति किन्तर्हि निस्वभावत्वं स्वभावस्या-
नवस्थायित्वं विनाशित्वमिति । कुतः एतदिति चेत् ।

भावानां निःस्वभावत्वमन्यथा भाव दर्शनात् ।

विचार्यमानानामन्यथात्वविपरिणामदर्शनादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यदि भावानां
निःस्वभावा न खातदानीं नेवेष्टामन्यथात्वमुपलभ्यते । उपलभ्यते च परिणामः तस्मात्
स्वभावानवस्थायित्वमेव सूत्रार्थ इति विज्ञेयं ॥ इतश्चेतदेवं यस्मात् ।

नास्वभावश्च भावोऽस्ति भावानां शून्यता यतः ।

यो ह्यस्वभावो भावः स नास्ति भावानां च शून्यता नाम इष्यते । न चासति धर्मेति
तदाश्रितो धर्म उल्लङ्घ्यते । न ह्यसति बन्धातनये तच्छासतांपपद्यत इति । तस्मादस्यैव
भावानां स्वभाव इति ।

अपि च ।

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावश्चैव विद्यते ।

यदि भावानां स्वभावो न स्यादोऽयं विपरिणामलक्षणोऽन्यथाभावः स कस्य स्यादिति ।
अत्रोच्यते । एवमपि परिकल्प्यमाने ।

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावो यदि विद्यते ।

इह यो धर्मा यं पदार्थं न व्यभिचरति । स तस्य स्वभाव इति व्यपदिश्यते अपरप्रति-
बद्धत्वादेयः रीदृ हि लोके तदव्यभिचारित्वात् स्वभाव इत्युच्यते । तदत्रौघादमस्युपलभ्यमान
परप्रत्ययसम्भूतत्वात् । कृतिमत्त्वाद् स्वभाव इति । यदावेयमव्यभिचारिणा स्वभावेन भवितव्यं
तदाव्यभिचारित्वादन्यथाभावः स्यादभावः न ज्ञानं शून्यं प्रतिपद्यते एवं भावानां सति
स्वभावाभ्युपगमोऽन्यथात्वमेव न सम्भवत् ॥ उपलभ्यते वैशामन्यथात्वमतां नास्ति स्वभावः ।
अपि चायमन्यथाभावो भावानां नैव सम्भवति । यदुर्ज्ञात् स्वभावस्तथा स्यात् । यथा च न
सम्भवति तथा च प्रतिपादयन्नाह ।

तस्यैव नान्यथाभावो नाथन्यस्यैव युज्यते ।

युवा न जीर्यते यस्माद्यस्माज्जीर्णो न जीर्यते ॥

तस्यैव तावत् प्राग्वत् प्रागवस्थायां वर्तमानस्य भावस्यान्यथात्वं नोपपद्यते । तथा हि
युनो युवावस्थायामेव वर्तमानस्य नास्त्यन्यथात्वं । अथाप्यवस्थान्तरप्राप्त्यन्यथात्वं परि-
कल्प्यते तदपि नोपपद्यते । अन्यथात्वं नाम जरायाः पथ्यायः तद्यदि युवा नेष्यतेऽन्यथैव
जीर्यस्य भवतीति तदपि न युज्यते यस्मान्न हि जीर्यस्य पुनर्जरा सम्बन्धो नः प्रयोजनत्वात् ॥
किं हि जीर्यस्य पुनर्जरायाः सम्बन्धः कुर्यात् । ता गमनान्तरं जीर्यत्वाभावात् । जीर्णो
जीर्यत इति न युज्यते । अथ पुन एवान्यथाभावस्तदयुक्तं अप्राप्तजरावस्थस्य युवेति व्यप-
देशादवस्थाद्वयस्य च परस्परविरुद्धत्वात् ॥ अपि च ।

तस्य चेदन्यथाभावः क्षीरमेव भवेद्दधि ।

अथाप्य क्षीरावस्थापरित्यागेन दध्यवस्था भवति ।

अथ न क्षीरमेव दधि भवतीत्युच्यते । यदि क्षीरं दधि भवतीति नेष्यते ।
परस्परविरोधात् ।

क्षीरादन्यस्य चार्थस्य दधिभावो भविष्यति ।

किमुदकस्य दधिभावो भवत् । तस्मादसम्बद्धमेव तदन्यस्य दधिभावो भविष्यतीति तदेव
मन्यथात्वसम्भवात् । कुतस्तदुर्ज्ञात्स्वभावता भावानां प्रसङ्ग्यतीति न युक्तमेतत् । यथोक्त-
मार्थरत्नाकरमहायानसूत्रे ।

यो नपि जायति नो व्युपपद्यी
न च्यवते नपि जीर्यति धर्मः ।
तं जिनु दर्शयते नरमिह-
स्तत्र निदेयति सत्त्वमहर्षौ ॥

यस्य स्वभाव न निद्यति कश्चि
नोपरतो न तु केनचि लब्धः ।
नान्तरतो नपि बाहिरतो वा
लभ्यति तत्र निवेद्यति नायः ॥

शान्तगतौ कथिता सुगतेन
नो च गतौ उपपद्यति काचि ।
तत्र च व्यवहरसौ गतिमुक्तो
सुक्त कुम्भो वयसौ वज्रसत्त्वान् ॥

सर्व्वं वदामि निरात्मकधर्मान्
सर्व्वतु गाह्यतु मोक्षसि लोकम् ।
सुक्तस्त्वयं गतितो गतिमुक्तो
तेनसि पारगतो न च तीर्णो ॥

पारगतासि भवार्णवतीर्णः
पारगतो न च लभ्यति कश्चित् ।
पार न विद्यति नापि अपारं
पारगतोऽस्मिन्नि देशि च वाक्यम् ॥

पार न विद्यति याव च देशि
यंपि वदसि न विद्यति तंपि ।
यस्य वदसि न विद्यति सोऽपि
योपि जानति सोऽपि असन्ना ॥

तत्र प्रणष्टु जगं दसु सर्ध्वं
 वितथविकल्पनिवेशवशेन ।
 शान्त विजानति येन च धर्मा-
 स्तेहि तथागतु दृष्ट स्वयम्भूः ॥
 शान्त प्रजानति धर्मप्रणीतान्
 प्रीति स विन्दति तोषति सत्त्वान् ।
 सो भवती जिनु जित् च क्लेशा-
 म्माम जिनो च अरामस्थितस्य ॥
 तेन विजानति बोधिजिनानां
 पुद्भिय बाधयते स जगन्भीत्यादि ॥

यद्योक्तमस्वभावां भावो नैवास्ति शून्यता च भावानामिष्यते ॥ तस्मादस्ति शून्यताश्रयो
 भावस्य भाव इति । एतदपि न युज्यते इत्याह ॥

यद्यशून्यं भवेत् केचित् स्यात् शून्यमिति किञ्चन ।
 न किञ्चिदस्यशून्यस्य कुतः शून्यं भविष्यति ॥

यदि शून्यता नाम काचित् स्यात्तदाश्रयो भावस्वभावः स्यात् नत्वेवं । इहहि शून्यता
 नामेति सर्वधर्माणां सामान्यलक्षणमित्यभ्युपगमादशून्यधर्माभावादशून्यतैव नास्ति यथा
 चाशून्याः पदार्था न सन्ति अशून्यताच नास्ति प्रतिपक्षनिरपेक्षत्वात् शून्यता खपुष्पमालाव-
 न्नास्तीत्यवसीयतां । यथा च शून्यता नास्ति तदा तदाश्रया अपि पदार्था न सन्तीति स्थित
 मविकलं । अत्राह ।

त्रोहि विमोक्षसुखानि शून्यानामिमिताप्रलिहिताख्यानि विमुक्तये विनेयेभ्यो भग-
 वता निर्वृष्टानि सर्वतीर्थिकपारमितामाधारणानि सौगत एव प्रवचने समुपलभ्यन्ते ।
 येषामुपदेशार्थमेव बुद्धा भगवन्तोऽणुधर्मीयवाद्महामोहान्धकारानुगतं जगति जरादेकप्रदीपा
 नैराश्रयोपदेशाविच्छिन्नशिखा उत्पद्यन्ते । स भगवांस्तथागतप्रवचनव्याख्यानव्याजिनदानीं
 तामेव शून्यतां प्रतिक्षुम्भालम्ब्यवानित्यलम्भवता स्वर्गापवर्गमार्गसमुच्छेदकेनेति उच्यते ।
 अहोवत भवाननुसुखइवात्यन्तविपर्ययानिर्व्याणपुरगामिनं शिवसृजु परमं पन्थान-
 मवधय भावाभिनिवेशव्याकुलितं संसारकान्तारानुगममेव मार्गं शोचपुरगामित्वेन समाश्रितो
 निर्मसृजुः स संसारटवीकान्तरः सद्भिरुपालभ्य एव सद्भिर्भामानाभिनिवेशग्रहपरशशतया
 तानेत्रोपालभते ॥ ननु भो निरवशेषकेशव्याधिविचित्सुखैर्मेहवादेयरात्रेः ।

शून्यता सर्वदृष्टीनां प्रोक्ता निःसरणं जिनेः ।

येषान्तु शून्यतादृष्टिस्तानसाध्यान् वभाषिरे ॥

इह सर्वधर्मेण दृष्टिकृतानां सर्वग्रहाभिनिवेशानां यद्विःसरणं सप्रवृत्तिः सा शून्यता न च दृष्टिकृतानां निर्दुत्तित्तमार्गं भावो यन् तस्यास्यपि शून्यतायां भावाभिनिवेशिनस्तान् प्रायुवाच कारयामिति । कृतोऽस्मदुपदेशात् सकलकल्याणाद्यादृष्ट्या मोक्षां भविष्यति । यो न किञ्चिदपि न पश्यन् द्रष्टव्यमौक्तः सर्वं ददति भोस्तदेव सत्यं न किञ्चिद्वापश्यमिति प्रियात्मकनोपायेन शक्तः यस्याभावं ग्राहयितुं । एवं येषां शून्यतायास्यपि भावाभिनिवेशः केनदानीं स तेषां तस्यां भावाभिनिवेशो निवृत्त्यस्तामिति । अतो महाभयव्यापि दोषमङ्गित्वा त्वरमचिकित्सकैः महात्रैलोक्यागतेः प्रख्याता एव न । यथोक्तं भगवताध्यारवकूटसूत्रे ।

यन्न शून्यतया धर्माः शून्यान् करोति । अपि तु धर्मा एव शून्याः यथा निमित्तेन धर्माननिमित्तान् करोति । अपि तु धर्मा एवानिमित्ताः । यस्मा-
प्रणिहितेन धर्मानप्रणिहितान् करोति धर्मा एवाप्रणिहिताः । यैवं प्रत्यवेक्षा
इयमुच्यते काश्यप मथमा प्रतिबध्यमाना भूतप्रत्ययेषां । येहि काश्यप शून्य-
तोपात्मन्नेन शून्यतां प्रतिसरन्ति तानहं नष्टप्रनष्टानिति वदामि । इति प्रवच-
नात् ॥ वरं खलु काश्यप सुमेरुमात्रा पुङ्गवदृष्टिराश्रिता नलंवाभावाभिनिवे-
शिकस्य शून्यतादृष्टिः । तत्कस्य हेतोः सर्वदृष्टिकृतानां हि काश्यप शून्यतानिः-
सरणं । यस्य खलु पुनः शून्यतैव दृष्टिस्तमहमचिकित्स्यमिति वदामि । तद्यथा
काश्यप स्नानः पुरुषः स्यात्तस्मै वैद्यो भैषज्यं दद्यात् तस्य तद्भैषज्यं सर्वदोषा-
नुच्चार्य स्वयं कोष्ठगतं न निःसरेत् । तत् किं मन्यसे काश्यप अपि तु स पुरुष-
स्ततो स्नान्यनुमृक्तो भवेत् । नोहीदं भगवन् गाढतरं तस्य पुरुषस्य स्नानं भवेत्
यस्य तद्भैषज्यं सर्वदोषानुच्चार्य कोष्ठगतं न निःसरेत् । भगवानाह । एवमेव
काश्यप सर्वदृष्टिकृतानां शून्यतानिःसरणं । यस्य खलु पुनः शून्यतैव दृष्टिः
तमहमचिकित्स्यमिति वदामि ॥

इत्याचार्येण्डकोर्निपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकट्टत्तौ

संस्कारपरीक्षा नाम त्रयोदशमं प्रकरणम् ॥

अत्राह । अक्षयेव भावस्वभावस्तत्संयोगोपदेशात् । इह यद्भास्ति न तस्य संसर्गस्तदुपधा ।
बन्धासुतदुहितोः । अस्ति च संस्काराणां संसर्गोपदेशः । अतः प्रतीत्य रूपानि चोत्पद्यते
चतुर्विधानं त्रयाणां सन्निपातः स्वर्गः स्वर्गसहजा वेदनेति विस्तरः । तथा संज्ञा च वेदना च
संस्कारावेतो धर्मा न संस्काराविति तदेवं संसर्गोपदेशाद्विद्यत एव भावस्वभाव इत्युच्यते ।
आदेतदेवं यदि संसर्गो एव भगवतो भवेत् । यस्मात् ।

द्रष्टव्यं दर्शनं द्रष्टा चोत्थेतानि द्विशो द्विशः ।

सर्वशस्य न संसर्गमन्योन्येन व्रजन्त्यतः ॥

तत्र द्रष्टव्यं यत् दर्शनं चतुः द्रष्टा विज्ञानं यथा त्रयाणां द्विशो द्विशः संसर्गो नास्ति
चतुष्पा रूपस्य च चतुष्टो विज्ञानस्य च विज्ञानस्य रूपस्य च संसर्गो नास्तीत्येवं द्विशोद्विशः
संसर्गो न भवति । सर्वशस्यपि त्रयाणामप्येषां युगपच्च संसर्गो नास्ति यथा च द्रष्टव्यदर्शन-
द्रष्टृणां द्विशोद्विशः सर्वशस्य संसर्गोभावः ।

एवं रागस्य रक्तस्य रञ्जनौयस्य दृश्यताम् ।

रागस्य रक्तस्य च संसर्गो नास्ति । रागस्य रक्तस्य रञ्जनौयस्य च त्रयाणामपि युगपत्संसर्गो
नास्ति यथा चैवमेवं जैधेन जेषाः क्लेशश्च जेषाणां यतनानि चान्योन्येन संसर्गो न व्रजन्ति ।
तयः प्रकाशस्तिथा त्रिधाभाव स्वैधं तेन जैधेन जेषाः क्लेशाः द्वेषमोहादयस्तत्र ते द्वेषद्विष्ट-
द्वेषणीयादिना जैधेन आत्र आत्र आतत्वादिनाः च । कस्मात् पुनरेषां संसर्गो नास्तीत्याह ॥

अन्योन्यस्य संसर्गस्तत्त्वान्यत्वं न विद्यते ।

द्रष्टव्यप्रभृतौनां यच्च संसर्गो व्रजत्यतः ॥

यदित्यर्थं यस्मादर्थः । यदि द्रष्टव्यादीनां परस्परसम्यत्वं स्यात् तदा क्षीरोदकयोरिवानो-
नान्यस्य संसर्गो स्यात् । तत्त्वान्यत्वं यस्मादेषां द्रष्टव्यप्रभृतौनां न सम्भवत्यनेनैव संसर्गो व्रजन्ति ।
अपि च, -

न च केवलमन्यत्वं द्रष्टव्यादेर्न विद्यते ।

कश्चित् केनचित् सार्द्धं नान्यत्वंमुपपद्यते ॥

न च केवलं कार्यकारणभावस्थितानां द्रष्टव्यादीनामन्यत्वं सम्भवति । घटपटादीनामपि
पदार्थानां सर्वेषां नैव सम्भतीत्यवधीयतां । यथा चैषां द्रष्टव्यप्रभृतौनां परस्परतोऽन्यत्वंसत्तथा
प्रतिपादयद्वाह ।

अन्यदन्यत् प्रतीत्यन्यन्नान्यदन्यदतोऽन्यतः ।

यत्प्रतीत्य च यत्तस्मात्तदन्यन्नोपपद्यते ॥

इह यदेतत् पठाख्यं वस्तु घटादन्यदिति व्यपदिश्यते । तदेतदन्यत् प्रतीत्यान्यद्ववति । अन्यतस्तु शब्धोऽन्यतो विमान्यदन्यद् भवति । यच्च घटाख्यं वस्तु अन्यत् पठाख्यं वस्तु प्रतीत्यान्यद्ववति । तस्मात् पठाख्याद्वस्तुनस्तद्घटाख्यं वस्तु नान्यद्ववतीत्यवधीयतां यस्मात् पत्रतीत्य यद्ववति तस्मात्तदन्यद् भवति सापेक्षत्वाद्बीजाङ्कुरवत् द्वस्वदीर्घवन्निति । तथाच वक्ष्यति ।

प्रतीत्य यद्यद्ववति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मात्कोष्णिकं नापि शास्यतम् ॥ इति ।

अत्राह यदि घटादन्यः पटः स्यात्तच्च पृथग्भूतं पटभवेत्यान्यो घटः स्यात्तत्र को दोष इति । उच्यते ।

यदन्यदन्यदस्यस्मादन्यस्मादप्युते भवेत् ।

तदन्यदन्यदस्यस्मादुते नास्ति च नास्थितः ॥

एकोऽत्रान्यशब्द उपदर्शने । अपरश्चापार्तरपरामर्शं अन्यच्च प्रसिद्धोच्चारणमिति अन्य-शब्दत्रयोपाशनं । यदि ह्येतत् घटाख्यं वस्तु पटादन्यस्मात्तद्घटाख्यं वस्तु अन्यस्मादपि घटाख्याद्वतेऽन्यद्ववेत् तदा च पटनिरपेक्षस्यैव एककस्य घटस्यान्यत्वं भवेत् । यद्वि यस्मा-दन्यत्तत्तनं त्रिनापि सिद्धति । तद्यथा । स एव घटो न स्वस्वरूपविषयतावन् घटभवेत्तत् । स्वमन्यत्वमपि घटस्यान्यस्मात्तद्घटाद्ववेत् तदानीं घटनिरपेक्षस्य पटस्यापरत्वं स्यात् । न त्वेककस्य निरपेक्षस्य घटस्यान्यत्वं दृष्टं तस्मादन्यद्ववतीति ब्रुवता यदपेक्ष्य यदन्यत्तत्तदन्यद् भवतीति स्फुटमभ्युपेतं भवति । अत्राह । यदि खल्वन्यत्वमेवं कुतश्चित् कस्य चिद्नास्ति । नन्विदमपि तदा न सम्भवति वस्तु यस्मादन्यत् प्रतीत्यान्यदन्यद्ववतीति । तस्मादेव तदन्यदन्यद् भवती-त्युच्यते यत एव हि परस्परापेक्षिकी भावानामन्यत्वमिति रतस्यान्यदित्युच्यते लौकिके व्यवहारे स्थित्वा । वस्तुतस्तु परीक्षमाणमन्यत्वं न सम्भवतीति ब्रूमः । यदि तर्ह्येवमपि विश्रुमान्ऽप्यन्यत्वं लांकसम्भृत्या पटादन्यो घट इति व्यपदिश्यते । अथ कस्माद्बीजाङ्कुरयो-रप्येवमन्यत्वं न व्यपदिश्यते । उच्यते । नैव हि लोको घटपटयोरिव बीजाङ्कुरयोरन्यत्वं प्रतिपद्यते । घटपटयोरिव जन्यजनकत्वाभावप्रसङ्गात् । योगपट्याभावप्रसङ्गात् । अपि च यस्माद्बीजमात्रमुक्त्वा बीजकार्यं वृक्षमुपदर्शयति पुमान् । लोकेऽयं वृक्षो मयोम इति तस्मात्कोकऽपि कार्यकारणभूतानां नास्त्येव परत्वमिति व्यवस्थाप्यते । अत्राह । यदि पदार्थान्तरं पदार्थान्तरसापेक्षापरबुद्धिः स्यात् स्यादेव दोषः । तस्मात्तदन्यद् भवतीति न त्वेवं ब्रूमः । किन्तार्ह इहान्यत्वं नाम सामान्यविशेषोऽस्ति । तद्यत्र समष्टेर्न स पदार्थान्तर-निरपेक्षतापि पर इत्युच्यते । तस्मात्तुक्तदोषानवस्थाऽस्मिन् पक्षे इत्युच्यते । स्यादेतदेवं यद्वान्यदेव स्यात् न त्वस्ति । इहेदमन्यत्वं कथ्यमानमन्यस्मिन् वा कथ्यमानमन्यस्मिन् वा उभयथा च नोपपद्यते इति प्रतिपादयन्नाह ।

नान्यस्मिन् विद्यतेऽन्यत्वमनन्यस्मिन् न विद्यते ।

तत्रान्यस्मिन्नन्यत्वमस्तीति कथ्यते किन्तुदानीमन्यत्वमपि परिकल्प्यतान्यव्यपदेशसिद्धयर्थं हि भगवतोऽन्यत्वं परिकल्प्यते यच्चान्यव्यपदेशं विनाप्यन्यत्वेन सिद्धं एव । तस्मात्तुल्यान्यव्यपदेश एव पदार्थं अन्यस्मिन्नन्यत्वं कथ्यत इत्येवं तावदन्यस्मिन्नन्यत्वं न सम्भवति । इदानीमनन्यस्मिद्वपि अन्यत्वं नास्ति । यस्मादनन्य उच्यते एकस्यैव चान्यत्वविरुद्धमेकत्वमस्तीति । अतो विरोधानन्यस्मिद्वप्यन्यत्वं न सम्भवति । यत्वेदानीं नान्यस्मिद्वानन्यस्मिन् विद्यते । तदव्यतिरिक्तस्य पदार्थान्तरस्यासम्भवादेतद्व्यतिरिक्तंऽपि पदार्थं न सम्भवति । तद्वन्नास्ति अत्रिष्टाभ्याने चान्यत्वं यदा चैत्रमन्यत्वमेव नास्ति तदान्यत्वसमवायनिवन्धनोऽप्युक्तद्विध्वनिप्रवृत्तिहेतुरन्योऽपि पदार्थो नास्तीति सिद्धं । अत्राह यद्यप्यन्यत्वं नास्ति तथाप्यन्यत्वावर्जित न चासत्यन्यत्वेऽन्यो भवितुमर्हति । अतोऽन्यत्वं भविष्यतीत्युच्यते ।

अविद्यमाने चान्यत्वे नास्त्यन्यद्वा तदेव च ।

यदान्यत्वमेव नास्तीति प्राक् प्रतिपादितं तदा कुतोऽन्यत्वान्यत्वेऽन्यद्वा तदेव वा भविष्यति । तदेवेति अनन्यत्वमित्यर्थः तस्मान्नास्त्यन्यद्वा तदेव वा । अत्राह । त्रिवृत्त एव दर्शनादयः संसर्गसद्भावात् । इह दर्शनादीनां यदप्यन्यत्वं नास्तीति प्रतिपादितत्वापि त्रयाणां सन्निपातसङ्गतित्यर्थ इति संसर्गोऽस्ति ततश्च संसर्गसद्भावाद्विद्यन्त एव दर्शनादय इत्युच्यते । स्युरेवं यदि तेषां संसर्ग एव स्यान्न त्वन्ति यथा च नास्ति तथा प्रतिपादयद्वाह ।

न तेन तस्य संसर्गो नान्योन्यास्य युज्यते ।

इह यदि दर्शनादीनां संसर्गः स्यात् न एकत्वेन वा परिकल्प्येतान्यत्वेन वा । तत्रैकत्वं नास्ति संसर्गो न ह्येककं तीरमुदकनिरपेक्षमुदकेन संसृज्यते इत्युच्यते । पृथक्त्वेऽपि परमंसर्गो नास्ति । न ह्युदकात् पृथगवस्थितं तीरमुदकेन संसृज्यत इति कथ्यते । एवं दर्शनादीनां यदोक्तं सति संसर्गः परिकल्प्यते सोऽनुपपन्नः । एककस्यापि चक्षुषः संसृष्टिप्रसङ्गात् । अथ पृथक्त्वमेवमन्यनुपपन्न एककस्यापि चक्षुषो रूपादिभ्यः प्रथगभूतस्य संसृष्टिप्रसङ्गात् । अस्मिन् संसर्गे नास्ति दर्शनादिकमिति सिद्धं । अत्राह ॥ यद्यपि संसर्गो नास्ति तथापि संसृज्यमानं संसृष्टं संसृष्टा चास्ति तदप्रतिषेधात् । न च संसर्गमन्तरेण संसृज्यमानं संसृष्टं संसृष्टा च सम्भवति । तस्मात् । संसर्गोऽपि भविष्यतीत्युच्यते । एतदपि न युक्तं । यस्माद्यदा संसर्ग एव नास्ति प्रतिपादितमसति च संसर्गं तदा कुतः संसृज्यमानादिकं । तत्र वर्तमानसंसर्गक्रियासाधनकर्मेभूतं संसृज्यमानं संसृष्टं निष्पन्नसंसर्गक्रियः संसृष्टा कर्त्ता क्रियानियत्यतो ज्ञातत्वेवावस्थितः । तदत्र संसर्गाभावादेव संसृज्यमानादिकमपशंसत्प्रतिषेधं निगमयद्वाह । संसृज्यमानं संसृष्टं संसृष्टा न च त्रिवृत्त इति । यथोक्तं भगवता ।

यत्संबन्धो गतु पश्यति यच्च-

स्तत्र न पश्यति प्रत्यक्षहीनम् ।

चक्षुः प्रपश्यति नैव कदाचित्
तेन संयोगविद्योगविकल्पः ॥

आलोकसमाश्रित पश्यति चक्षु
रूप मनोरम चित्रविशिष्टम् ।
येन च योग समाश्रित चक्षु-
स्तेन न पश्यति चक्षु कदाचित् ॥

ये परिनिर्हृत लौकिकशूरा
ये हि स्वभावत जातिनिधर्माः ।
कामगुणैर्हि चरन्ति असङ्गाः
संसर्गं विवर्जय सत्त्व विनेन्ति ॥

न च सत्त्व न जीविह कस्मिन्
सत्त्वहितं च करोन्ति जिनेन्द्राः ।
ईमु इष्टु नु ते च महान्त सत्त्वेन
अस्ति करोति च अर्थं सगुण ॥

सङ्गं न विद्यति अत्र कदाचि-
देवमसंगतयो धिकमुक्ति ।
तस्य न विद्यति वेदन लोके

तथा

भावितु मार्गप्रवर्त्तितु ज्ञान
शून्यकधर्मं निरात्मक सर्व्वि ।
येन विभावित भोजन्ति मि धर्मा-
स्तस्य भवेत् प्रतिभानमनन्तमित्यादि ॥

इत्याचार्य्यचन्द्रकीर्त्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकट्टप्तौ
संसर्गपरीक्षा नाम चतुर्दशमं प्रकरणम् ।

अत्राह । विद्यते एव भावानां स्वभावस्तन्निष्पादकहेतुप्रत्ययोपादानात् ॥ इह यन्नास्ति न तस्य निष्पादकहेतुप्रत्ययोपादानमस्ति यथा खपुष्पस्य । उपादीयन्ते च वीजाविद्यादयो हेतुप्रत्ययाः अक्षुरसंस्कारादीनां निष्पादका इत्यतो विद्यते एव भावस्वभाव इत्युच्यते ॥ यदि भावानां संस्काराक्षुरादीनां स्वभावोऽस्ति किमिदानीं विद्यमानानां हेतुप्रत्ययैः प्रयो-
जनं । यदा वर्तमानाभूतानां संस्काराक्षुरादीनां भूयोनिव्यक्तया नाविद्यावीजादीनामुपादानं क्रियते । एव मन्यदपि तदुत्पत्तये न कर्तव्यं आतत्स्वभावस्य विद्यमानत्वादिति प्रति-
पादयन्नाह ।

न सम्भवः स्वभावस्य युक्तः प्रत्ययहेतुभिः ।

अथ यान्निवोत्पादपूर्वं कस्यचिद्भावस्य भावोऽस्ति यतोऽस्य विद्यमानत्वात्प्राप्तित्वैयर्थं
न्याह किन्ताह वत्पादात् पूर्वमविद्यमानस्यैव स्वभावस्य हेतुप्रत्ययान् प्रतीय पश्चादुत्पादो
भवतीति । एवमपीष्यमाणे हेतुप्रत्ययसम्भूतः स्वभावः कृतको भवेत् । अथ यदिष्यते एव
हेतुप्रत्ययसम्भूतत्वात् स्वभावस्य कृतकत्वं कस्मात् कृतकस्यैव स्वभावस्याभ्युपगमात् । कृत-
कत्वप्रसङ्गो नास्माकं बाधक इति । एतदपि न युक्तमित्याह ।

स्वभावः कृतको नाम भविष्यति पुनः कथम् ।

कृतकस्य स्वभावश्चेति । परस्परविरुद्धत्वादसङ्कुतार्थमेव तत् ॥

इति स्वाभावः स्वभाव इति लोकव्यवहारे व्यवस्थिते व्यभिचरानां ब्रह्मो यदेतदीष्टान्त-
रव्यग्रं स्वभाव इति व्युत्पत्तये कृतकः पदार्थः स लोकेनेव स्वभाव इति व्यपदिश्यते तद्यथा
अपानोत्थं धातु यश्च प्रयत्ननिव्यादितः कर्कतनादीनां पद्मरागादिभावश्च यत् स कृतकः
स स्वभावस्तथा । अग्ररीष्टाणां जातानां पद्मरागादीनां पद्मरागादिस्वभावश्च स हि तेषां
पदार्थान्तरसम्पत्कजनितत्वात् स्वभाव इत्युच्यते । तदेवमकृतकः स्वभाव इति लोकव्यवहारे
व्यवस्थिते व्यभिचरानां ब्रह्मो यदेतदीष्टां तदव्यग्रं स्वभावो न भवतीति शङ्कतां कृतकत्वात् ।
इह मनीन्धनादिसमागमादरणिनिघर्षणादेषाम्यैः हेतुप्रत्ययसारेष्वेतदोपलभ्यते न चाधि-
व्यतिरिक्तमोक्षं सम्भवति । तस्मादोक्ष्यमपि हेतुप्रत्ययजनितं ततश्च कृतकं कृतकत्वाच्चाय-
मोक्षयत् स्वभावो न भवतीति स्फुटमवसीयते । ननु च गोपालाङ्गनाजनेप्रसिद्धमेतदम-
रौष्ट्रं स्वभाव इति । किं खल्वस्माभिस्तु न प्रसिद्धमिति । एतत्तु व्यं ब्रह्मो नायं
स्वभावो भवितुमर्हति स्वभावलक्षणवियुक्तत्वादविद्याविपर्ययाधनुश्रमस्तु लोको निःस्वभाव-
मेव भावजातं सस्वभावत्वेन प्रतिपन्नः यथाहि तैमिरिकास्तिमिरप्रत्ययादसत्तमेव क्षाशादि-
स्वभावं सस्वभावत्वेनाभिनिविष्टः । एवमविद्यातिमिरोपहतमतिनयनतया वालाः निःस्वभावं
भावजातं सस्वभावत्वेनाभिनिविष्टाः । यथाभिनिवेशलक्षणमाचक्षते । अग्ररीक्षां स्वलक्षणं
ततोऽनामुपलभ्यात् । आसाधारणत्वेन स्वमेव लक्षणमिति कृत्वा वालजनप्रसिद्धैव च भगवता
तदेवैवां सत्तं स्वरूपमभिधर्मव्यवस्थापितं साधारणस्वत्वमित्यादिकं समान्यलक्षणमिति

चोक्तं । यथा तु विभक्ताविद्यातिमिरावदातप्रज्ञा चक्षुषां दर्शनमपेक्षते तथा वितिमिरे-
स्तेमिरिकोपलब्धलोकादर्शनवहालजनमिति परिकल्पितानुपलब्धस्वभावैराध्यं परमुच्यते
परहितव्यापारेर्नायं स्वभावो भावानामिति । यथोक्तं धार्म्यलङ्कावतारसूत्रे ।

क्षेत्रान्तकं यथा मिथ्या गृह्यते तैमिरिकैर्जनैः ।

तथा भावविकल्पोऽयं मिथ्या बालैर्विकल्प्यते ॥

न स्वभावो न विज्ञप्तिर्न च वस्तु न वा ज्ञयः ।

बालैर्विकल्पिता ह्येते श्रवभूतैः कुतार्किकैः ॥ इति ।

तथा स्वभावानुत्पत्तिं सत्त्वाय महामते मया ।

सर्वधर्मा अनुत्पन्ना इत्युक्ता इति विस्तरः ॥

अत्राह यदि खल्विदमग्रादेगोष्ण्यादिकं हेतुप्रत्ययं सम्भूतत्वे कृतकत्वान्नःस्वभावमित्यु-
च्यते । किमिदानीं तत्त्वभावस्य लक्षणं कस्यासौ स्वभाव इति वक्तव्यं । उच्यते ।
प्रकृतिमस्वभावो हि निरपेक्षः परत्र च । इह स्वभाव इति यस्य पदार्थस्य यदात्मीयं रूपं
तत्तस्य स्वभाव इति व्यपदिश्यते । किञ्च कस्यात्मीयं यद्युच्यतेकृत्रिमं यत्तु कृत्रिमं न तत्तस्या-
त्मीयं तद्यथा यदेष्टव्यं यच्च यस्यायं तदपि तदात्मीयं तद्यथा स्वस्थ्याः स्वानि धनानि ।
यसु यस्य पराधनं न तत्तस्यात्मीयं । तद्यथा तावत्कार्त्तिकार्याचितकमस्त्रतन्त्रं यतश्चैवं
कृत्रिमस्य परसापेक्षस्य स्वभावत्वं नेष्टं अतएवौच्यते हेतुप्रत्ययप्रतिबद्धत्वात् सर्वमभूत्वा
पश्चादुत्पादेन कृतकत्वाच्च न स्वभाव इति युज्यते । यतश्चैतदेवमतो यदेवायुः कालत्रये-
ऽप्यव्यभिचारिणि यदुपमकृत्रिमं पूर्वं भूत्वा पश्चात् यन्न भवति यस्य हेतुप्रत्ययसापेक्षं न
भवत्युपासोदावत्परावारवत् दीर्घद्वन्द्वद्वया तत्त्वभाव इति व्यपदिश्यते । किं खलु तदित्यं
स्वरूपमिति न चापि नास्ति स्वरूपतः यद्यप्येवं तथापि श्रोतृणां उत्साहपरिवर्जनार्थं सम्प्रदा-
यमारोप्य तदस्तीति ब्रूयः । यथोक्तं भगवता ।

अनधरस्य धर्मस्य श्रुतिः का देशना च का ।

श्रूयते यद्य ते चापि समारोपादनचर इति ॥

इहापि च वक्ष्यति ।

शून्यमिति न वक्तव्यमशून्यमिति वा भवेत् ।

उभयं नोभयं चेति प्रश्नस्यैव तु कथ्यते ॥ इति ।

यदि खलु तद्व्याप्तीपेक्षा भवद्विरक्तीलुच्यते कीदृशं तत् । या सा धर्माणां धर्मिता न सैव
तत्त्वस्वरूपं । अथ केयं धर्माणां धर्मिता धर्माणां स्वभावः कोऽयं स्वभावः प्रकृतिः । काचैय

प्रकृतिः येयं भूतृता कोयं भूतृता नैःस्वाभाव्यं । किमियं नैःस्वाभाव्यं । तद्वता । कोयं तत्पता । तथाभावो विकारित्वं सदेव स्थापिता सर्वदा अनुत्पाद एव हि ब्रह्मादीनां परस्मिन्नेकत्वा-
दकृत्रिमत्वात् स्वभाव इत्युच्यते । एतदुक्तं भवति । अविद्यातिमिरप्रभावोपलब्धं मावजातं
येनात्मना विद्यताविद्यातिमिराणामाचार्याणां अदर्शनयोगेन विद्ययत्वमुपयाति तदेव
स्वरूपनेषां स्वभाव इति व्यवस्थाप्यते । तस्य चेदं लक्षणं । अकृत्रिमः स्वभावो हि निर-
पेक्षः परत्र चेति व्यवस्थापयाम्बुबुराचार्या इति विज्ञेयं । स चैव भावानामनुत्पादकः
स्वभावो किञ्चित्स्वेनाभावभात्रत्वादस्वभाव इवेति कृत्वा नास्ति भावस्वभाव इति विज्ञेयं ।
यथोक्तं भगवता ।

भावानभावनिति यः प्रजानति स सर्वभावेषु न जातु सज्यते । स आनिमित्तं व्युत्पद्ये
समाधिभिति । अत्राह । यद्यपि स्वभावो नास्ति भावानान्तथापि व्यवहारस्तादृश इति तद-
प्रतिषेधात् । इति च परभावे स्वभावोऽपि भविष्यति । स्वभावमन्तरेण परभावाप्रसिद्धि-
रिति । उच्यते ।

कुतः स्वभावस्याभावे परभावो भविष्यति ।

स्वभावः परभावस्य भाव एव हि कथ्यते ॥

इह स्वभाव एव हि लोके कश्चित् स्वभावान्तरापेक्षया पर इति व्यपदिश्यते । यदि
नादौषाणं स्वभावः स्यात् तद्वस्वभावसलिलसापेक्षया परभाव इति व्यपदिश्येत । यदा तु
मुमुक्षुभिः विद्यार्थमाख्य कथयित् स्वभाव एव नास्ति तदा कुतः परत्वं स्यात् । परभावाच्च
स्वभावोऽपि नास्तीति सिद्धं । अत्राह यद्यपि स्वभावपरभावौ न स्तः तथापि भावस्ताव-
दस्यप्रतिषेधात् । स च भावो भवेत् स्वभावो वा भवेत् परभावो वा । तस्मात् स्वभावपर-
भाववपि भविष्यत इति ॥ उच्यते ।

स्वभावपरभावाभ्यामस्ते भावः कुतः पुनः ।

स्वभावः परभावस्य सति भाव हि सिध्यति ॥

भावो हि परिकल्प्यमानः स्वभावो वा भवेत् परभावो वा । तौ च पूर्वोक्तविधिना न स्त
इति । तथोरभावाद्भावाऽपि नास्तीत्यवसीयतां । अत्राह । यद्यपि भवतां भावः प्रतिषिद्ध-
स्तथाप्यभावोऽस्ति प्रतिषेधाभावात् । ततश्च भावोऽपि भविष्यति प्रतिषिद्धस्तद्भावादभाव-
वदित्युच्यते स्याद्भावो यद्यभाव एव स्यान्न व्यसंतीत्याह ।

भावस्य चेदप्रसिद्धिरभावो नैव सिध्यति ।

भावस्य ह्यन्यथाभावसमावं ब्रुवते जनाः ॥

इह हि यदि भावो नास्ति कश्चित्भविष्यत् स्यात्तस्यान्यथाभावादभावः । घटादयो विवर्त-
मानावस्थायाः प्रच्युताः सन्ताऽन्यथाभावमापन्ना अभवध्वनिवाद्या भवन्ति । लोके यदा
त्वमीं घटादयो भावरूपत्वेन वा सिद्धास्तदा कुतोऽपिद्यमानस्वभावानमन्यथात्वमिति ।

अतोऽभावोऽपि नास्ति । तदेवं सर्वथा स्वभावपरभावभावाभावेष्वनुपपद्यमानेष्वविद्या
तिमिरोपहतमतिनयनतया विपरीतं ।

स्वभावं परभावञ्च भावञ्चाभावमेव च ।

ये पश्यन्ति न पश्यन्ते तत्वं हि बुद्धशासने ॥

यदि तथागतप्रवचनाविपरीतव्याख्याभिमानितया पृथिव्याः जाटिस्थं स्वभावो वेदनाया
विषयानुभवः । विज्ञानस्य विषयं प्रति विज्ञप्तिः स्वभाव इति स्वभावं भावानां
वर्णयन्ति । अन्यद्विज्ञानस्य परमस्यैव वेदनेत्येवं परभावं वर्णयन्ति । वर्णमानावव्यव्याह
विज्ञानादिकं भावत्वेन ये वर्णयन्ति विज्ञानादिकमेव चातीततात्मापन्नमभाव इति न ते
परमगाम्भीर्यं प्रतीयन्त्यनुत्पादय तत्वं वर्णयन्ति । यस्मादुच्यतेतोपपत्तिविरुद्धं स्वभाव-
परभावादीनां नास्ति त्वं नचोपपत्तिविरुद्धं पदार्थं स्वभावमेव वर्णयन्ति तथागतः स्वयम
विपरीताशेषपदार्थतत्त्वब्रह्मोधात् । अतएव बुद्धानामेव भगवतां वचनं प्रमाणमित्युपवर्णयन्ति
विशेषतः । उपपत्तिकत्वेनाविषम्बादकत्वात् । अतएव च । अर्हद्भ्यः प्रज्ञैराश्रयदोषेभ्यः
भगवतात् आगमयतीति समन्तात्तत्वं गमयतीति वाभिमुख्यागमनाद्वा तदाश्रयेण लोकाय
निर्वाणारागसंयुक्तगमनस्यैवामभावं व्यवस्थाप्यते । तदनुसृतानां रूपपत्तिविपुक्तत्वाद्वा प्रामाण्य-
मागमाभात्वञ्च व्यवस्थाप्यते । यस्माच्चेतानि स्वभावपरभावभावाभावदर्शनानि युक्तिविधु-
रत्वाद्वा तत्त्वानि । अतएव सुसुबूणां विनियजनानां कात्यायनादवाङ्मदस्ति नास्तीति चोभयं
प्रतिषिद्धं भगवता भावाभावविभाविना । उक्तं हि भगवता आर्यकात्यायनादवाङ्मदबूत्रं ।

यद्बुद्धसा कात्यायनायं लोकोऽस्ति तस्माभिनिविष्टो नास्ति तं च तेन न
परिमुच्यते । जातिजरायाधिमरणं शोकं परिदेवं दुःखं दौर्मनस्योपायाशेषो
न परिमुच्यते । पञ्चगतिकात् संसारचारकागारबन्धनाच्च परिमुच्यते । माह-
मरणसन्तापदुःखाच्च परिमुच्यते । पिहमरणसन्तापदुःखादिति विस्तारः ।

इदञ्च सूत्रं सर्वानिकायेषु पठ्यते । तदस्मदागमाद्युपोपवर्जितायाश्चोपपत्तेर्नास्तीति प्राज्ञः
स्वभावपरभावभावाभावदर्शनं तथागतवचनाद्यन्तविरुद्धमाख्यातुं भगवता प्रतिषिद्धत्वात् ।
किं विशिष्टेन भगवता भावाभावविभाविना । भावाभावौ विभावयितुं शीलमस्तीति भावा-
भावविभावौ । यथावस्थितभावाभावरित्येतत्स्वभावपरिचानात् भावाभावविभावोति भग-
वानेवोचते । तेन भगवता भावाभावविभाविना यस्मादस्ति त्वञ्च नास्ति त्वञ्चोभयमेतत् प्रति-
षिद्धं तस्माद् युक्तं भावाभावदर्शनमिदमाख्यातुं । तथास्तीति काश्यप आर्यमेकोऽन्तो
नास्तीति काश्यप आर्यमेकान्तः । यदेतद्दुर्लभो रन्तरयोर्मध्यं तदकचमनिर्दर्शनमप्रतिष्ठमना-
भासमनिर्ज्ञेयमविज्ञापिकमिदमुच्यते काश्यप मध्यसा प्रतिप्रदा मध्यसा प्रतिधर्माणां भूत-
प्रत्यवेक्षति । तथा, —

अस्तीति नास्तीति उभेऽपि अन्ता
 शुद्धौ अशुद्धौति इमेऽपि अन्ता ।
 तस्मादुभे अन्त विवर्जयित्वा
 मध्येऽपि स्थानं न करोति पण्डितः ॥

अस्तीति नास्तीति विवाद एषः
 शुद्धि अशुद्धौति अयं विवादः ।
 विवादप्राप्या न दुःखं प्रशाम्यति
 अविवादप्राप्या न दुःखं निरुच्यते ॥ इति ।

अत्राह यदि पुनरेवमग्राहीनां स्वभाव एवास्तित्वं स्यात् को दोषः स्यात् । उत्तरदोषः
 हेतुप्रत्ययवम्भतः स्वभावः कृतको भवेदित्यादिना । अपिच यद्ययमेवाग्राहीनां स्वभावः
 स्यात्तस्य विद्यमानस्य सतो न स्यात् पुनरन्यथात्वमिति प्रतिपादयन्नाह ।

यद्यस्तित्वं प्रकृत्या स्यान्न भवेदस्य नास्तित्वा ।

यद्यग्राहिर्भावस्य प्रकृत्या स्वभावतोऽस्तित्वं तदास्य स्वभावस्य प्रकृत्या विद्यमानस्य पुनर-
 स्यान्वथात्वं न स्यात् । यस्मात्, -

प्रकृतेरन्यथाभावो न हि जातृपपद्यते ।

यद्येषामग्राहीनामियमेव प्रकृतिः स्यात् स्वभावः स्यात् तदा प्रकृतेरविकारित्वाद्
 कदाचित् पुनरन्यथाभाव उपपद्यते । न ह्याकाशस्यानावरणत्वं कदाचिद्विषयव्यथात्वं प्रतिपद्यते ।
 एवमग्राहीनां प्रकृत्या विद्यमानानां पुनरन्यथात्वं न स्यात् उपलभ्यते च भावो नैषामन्यथात्वं
 प्रवन्वापरमलक्षणं विनाशः । तस्माद्विपरिणामधर्मत्वात्पादोद्भावनापारम्भो स्वभाव इति
 प्रतीयतां । अत्राह । यदि प्रकृत्या विद्यमानस्यान्यथात्वं अपलभ्यमानत्वात् प्रकृतिरेषां
 भावानां नास्त्युच्यते । ननु वैवमपि, -

प्रकृतौ कस्य वा सत्यामन्यथात्वं भविष्यति ।

अस्यैवानीं प्रकृत्या स्वरूपेणाविद्यमानस्य रूपस्य वा अन्यथात्वं भविष्यति । तस्माद्विद्यु-
 मानप्रकृतिकथान्यथात्वानुपलम्भादन्यथात्वस्य च दर्शनादस्यैव स्वभाव इत्युच्यते । यदि तावत्
 केन मतेन प्रकृत्या स्वभावेन संविद्यमानस्यान्यथाभावादन्यथात्वस्य च दर्शनात् प्रकृतिरि-
 त्युच्यते । एवमपि, -

प्रकृतौ कस्य वासत्यामन्यथात्वं भविष्यति ।

कस्येदानीं प्रकृत्या स्वभावेन विद्यमानस्य वर्तमानस्यैवान्वयात् भवित्यति । तस्मात् प्रकृत्या विद्यमानस्यान्यथात्वं नास्तीति सर्वथान्वयात्वासम्भव एव ततश्च नास्ति प्रकृतिर्भावा-
नामिति द्वितीयं । यद्येकमन्यथात्वस्य दर्शनमस्ति प्रकृतिरिति तदपि परमार्थद्वान्वय-
दर्शनमपि प्रकृत्योक्तमतोऽस्माभिः कदाचिदपि कस्यचिदन्यथात्वमभ्युपेतं । तदेवमप्यन्तः
प्रकृतावस्थाविद्यमानायां सर्वधर्मैस्त्वस्मिन्विद्यमानेषु तदन्यथात्वं वा स्मिन्विद्यमाने यो होशानी-
मस्ति नञ्चित्त्वं च भावानां परिकल्पयति तस्यैव परिकल्पयतो नियतमेव ।

अस्तीति ग्रास्यतयाशो नास्तीत्युच्छेददर्शनम् ।

स्वर्गापवर्गभागान्तरायकरत्वाद्यस्मान्महानर्थक्यं ।

तस्मादस्तित्वनास्तित्वे नास्तीयेत विषयश्चः ।

कस्मात् पुनर्भावाभावदर्शने सति ग्रास्यतोच्छेददर्शनप्रसङ्गो भवतीति पश्चात् ।

अस्ति यद्विस्वभावेन न तस्मास्तीति ग्रास्यतम् ।

नास्तीदानीमभूत् पूर्वमित्युच्छेदः प्रसज्यते ॥

यत् स्वभावेन नास्तीत्युच्यते ।

स्वभावस्यानपायित्वान्न तत् कदापि नास्तीति । एवं भावस्यास्तित्वभ्युपगमे सति ग्रास्यत-
दर्शनमापद्यते । पूर्वं च वर्तमानावस्थायां भावस्वरूपमभ्युपेयैदानीन्तद्भिन्नदृष्ट्वान्नास्तीति
पश्चादभ्युपगच्छत उच्छेददर्शनं प्रसज्यते । यस्य तु भावस्वभाव एव नोपपद्यते तस्य ग्रास्य-
तोच्छेददर्शनप्रसङ्गो भावस्वभावानुपलम्भात् । ननु च भावानां स्वभावो नास्तीत्यभ्युपगच्छतो
माभूत् । भावदर्शनाभावाच्छाश्वतदर्शनमुच्छेददर्शनम् नियतं प्रसज्यत इति । नैवस्वभाव-
दर्शनं भवति यो हि पूर्वं भावस्वभावमभ्युपेत्य पश्चात्तद्भित्तिमालम्ब्यते तस्य पूर्वापलब्ध-
स्वभावापवादात् स्यादभावदर्शनं । यस्तु तैमिरिकोपलब्धकेशजिव वितैमिरिको न किञ्चि-
दुपलभते स नास्तीति ब्रूयतो किञ्चिद्नास्तीति ब्रूयात् प्रतिषेधाभावात् । विपर्यस्तानान्तु
मिथ्याभिनिवेशनिवृत्त्यर्थमेतैमिरिका इवचर्यक्रमान्न सन्ति सर्वभावा इति ।

न चैवं ब्रूयतामस्माकम्यरहितयापारपरायणानामुच्छेददर्शनप्रसङ्गः । यथोक्तं सूत्रे यो
हि भगवन् पूर्वं रागद्वेषमोहभावाभ्युपगमं कृत्वा पश्चान्न सन्ति रागद्वेषमोह भावा इति
ब्रवीति स भगवन् वै नास्तिको भवतीति विस्तरः । यस्तु परतन्त्रचित्तवैयर्थ्यं यस्तुमात्रम-
भ्युपेत्य तस्य परिगतस्वभावाभावाऽस्तित्वदर्शनं परिहरति । संक्षेपव्यवधाननिवन्धनस्य च
परस्याप्युपनिषातात् कुतोऽन्तर्द्वयपरिहारः हेतुप्रत्ययजनितस्य च स्वस्वभावेनायुक्तत्वप्रति-
पादनवपुक्तमेवास्य व्याख्यानं । तदेवं मध्यमदर्शनं एवास्तित्वनास्तित्वद्वयदर्शनस्याप्रसङ्गो
विज्ञानवादिदर्शनमिदं विज्ञेयं । अतस्त्वोक्तमार्थरत्नावल्यां ।

स साक्षात्तन्निधन्यपुङ्गवस्तन्मवादिनम् ।

वृष्ट्वा शोकं यदि वदत्यस्तिनास्तिव्यतिक्रमः ॥

धर्मयोगकमित्यस्मादस्तिनास्तिव्यतिक्रमम् ।

बिद्धिं गम्भीरमित्युक्तं बुद्धाणां शास्त्रमावृतम् ॥ इति ॥

तथाविधद्विनयजनबोधानुरोधात् परमार्थदर्शनस्योपायमुत्तमान्नेयार्थत्वेन भगवता महा-
काव्यापरतन्त्रतया विज्ञानादिवादे देशितः साम्प्रतीयपुङ्गववादवत् । नातीतार्थ इति
विज्ञेयं । यथोक्तमार्थसमाधिराजभट्टारके -

नीतार्थसूचान्तं विशेषजानती

अथोपदिष्टां सुगतेन शून्यताम् ।

यस्मिन् पुनः पुङ्गव सत्त्वपुरुषो

नेयार्थतां जानति सर्वधर्मान् ॥

एतच्चाय्याक्षरमितिर्दृष्ट्यादिषु विकलरेण बोद्धव्यमिति । भावाभावदर्शनद्वयप्रसङ्गो याव-
त्तावत् संसार इत्यवयवमुत्तुभिरेतद्दर्शनद्वयविरागेन खड्गमथ्यमा प्रीतिभावनीया ॥ यथा
भवेदिति । एतच्छोक्तं भगवता ।

भाव अभाव विभायथि ज्ञानं

सर्वं विचिन्तयि सर्वं अभूतम् ।

ये पुन स्तितवशानुगता ते

दुःखिता भव कोटिप्रतेषु ॥

भावानभावानिति यः प्रजायती

स सर्वभावेषु न जातु सर्वते ।

यः सर्वभावेषु न जातु सर्वते

स आनिमित्तं सृष्टते समाधिम् ॥ इति ।

तथा स्मरान्यहं पूर्वमतीतमध्वनी

अचिन्तये कश्चि नराण्युत्तमः ।

सत्यं लोकार्थकरो महर्षी-
नामेन सो भावसमुद्गतोऽभूत् ॥

स जातमात्रो गगणे स्थित्वा
सर्वाण्य धर्माणमभावु देशधि ।
तदानुरूपं कृतु नामधेयं
शब्देन सर्वम्विश्वस्य विज्ञयी ॥

देवा अपि सर्वं प्रमोदशब्दं
अभावनामेति जिनो भविष्यति ।
यो जातमात्रः पदसप्त प्रक्रम-
कभाव धर्माण्य समं प्रकाशयी ॥

बुद्धा तदो भेष्यति धर्मराजः
सर्वाण्य धर्माण्य प्रकाशको मुनिः ।
दृष्टगुणदृष्टौषधिपर्वतेषु
अभाव धर्माण्य रवो भविष्यति ॥

द्यावन्ति शब्दास्तहि लोकधातौ
सर्वं ह्यभावा न हि कस्य भावः ।
तावन्ति खे तस्य तथागतस्य
न बोधिसूरी लोकविनायकस्य ॥ इति ।

भवतीति भावः सत्ता न विद्यते सत्ता स्वभावः सर्वभावनानित्यभावाः । सर्व-
धर्माः शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावा योगेनेति प्रज्ञापारमितापाठात् । भावः स्वभाव-
स्वादुपपत्तिरभाव धर्माण्य रवो भविष्यतीत्यादि ॥

इत्याचार्यवन्द्यकौर्त्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकदृष्टौ
स्वभावपरीक्षा नाम पञ्चदशम प्रकरणम् ।

अत्राह । विद्यत एव भावानां स्वभावः संसारसङ्गात्वात् ।

इह संसरन् संसृतिर्गततत्पन्तरागमनं संसार इत्युच्यते । यदि भावानां स्वभावो न स्यात् कथं गततत्पन्तरागमनं संसारे आसृज्यत्वविद्यमानानां ब्रह्मासृज्यसंस्काराणां संसरणं दृष्टं तस्मात् संसारसङ्गात्वाद्भूयत एव भावानां स्वभाव इत्युच्यते । आसृज्यानां स्वभावो यदि संसार एव भवेत् । नत्वस्ति । इह यदि संसारः स्यात् अनियतं संस्काराणां भवेत् । सत्यम् । किंवात उभयथा च शेष इत्याह ।

संस्काराः संसरन्ति चेन्न नित्याः संसरन्ति ते ।

संसरन्ति च नानित्याः सत्यस्यैव समक्रमः ॥

तत्र यदि संस्काराः संसरन्तीति परिकल्प्यते किन्त्वनित्याः संसरन्ति उतानित्याः । तत्र न नित्याः संसरन्ति निष्क्रियत्वादनित्यानां च घटादीनां सक्रियत्वोपलम्भात् । अथानित्याः ये त्वनित्यास्त उपादयमनन्तरमेव विनष्टाः येच विनष्टाः कुतस्तथा विद्यमानत्वाद्ब्रह्मासृज्य-संस्काराणामिव क्वचिद्व्ययमित्येवमनित्यानामपि नास्ति संसारः । अथपि स्यादनित्या एव सन्ता हेतुफलसम्बन्धाः परस्परैषां अविविक्तसङ्गमाः । सन्तानेन प्रवर्तमानाः संस्काराः संसरन्तीति एतर्थाप नोपपद्यते कुतः । यत्तावदुत्पद्यते कार्यन्तस्य संसारो नास्ति कुतश्चिदना-गमनात् क्वचिच्चागमनात् । यच्च कारणं नष्टं तथापि संसारो नास्ति कुतश्चिदनागमनात् क्वचिच्चागमनात् संस्कारमात्रव्यतिरेकेणातीतानागतयोः सिद्धत्वात् । नष्टा ज्ञातत्वेनाविद्यमानत्वा-दुत्तरस्मिन्क्षणे उत्पन्नं पूर्वं संसरतीति चेत् । यदि पूर्वोत्तरयोः सत्यपरेकत्वं स्यात् । स्यादेत-देवं न त्वैकत्वमस्ति कार्यकारणभावात् । वस्तुरूप वस्तुविज्ञानो नास्ति च किञ्च एकत्वं सति पूर्वोत्तरसत्यवाक्यमैकन न स्यात् । नष्टांकां देवदत्त एकदा पूर्वोत्तरर्क्षेति व्यपदिश्यते । यत्रमि-द्वैकत्वात् पूर्वोत्तरसत्यव्यपदेश एव न स्यात् । अपिच पूर्वोत्तरयो नष्ट इति । तस्मादुत्तरसत्यव-दव्यतिरिक्तत्वात् । उत्तरसत्य उत्पन्न इति न स्यात् पूर्वोत्तरसत्यवदव्यतिरिक्तत्वात् । अथान्यत्वं सति संसरणं स्यादेवं सत्यहतामपि संसरणं स्यात् । अन्यस्य प्रथमजनस्य संसारोत्पत्तिरङ्गात्वात् । निवृत्तस्य प्रदीपः प्रदीपास्तरे ज्वलति ज्वलतीति स्यात् । किञ्चान्यत् । नष्टाद्वा पूर्वोत्तराहु-त्तरस्यसत्ययोदयः स्याद्वनष्टाद्व्ययमानाद्वा । तत्र यदि नष्टादियते वद्विदग्धादपि वीजाङ्गुरा-दयः स्यात्तस्य निर्हेतुकः स्यात् ।

अथानष्टादेवमपि । अविकृतेऽपि वीजेऽपि फलोदयः स्यात् । कार्यकारणयोश्च यौगपद्यं स्यात् निर्हेतुकयोऽप्यादः स्यात् । नष्टमानादिति चेत् । नष्टानष्टव्यतिरेकेण नष्टमानाभावात् । नष्टानष्टप्राज्ञ विद्वत्तदोषत्वान्नष्टमानादपि नास्त्युत्पत्तिरिति कुतः कार्यकारणव्यवस्था वा भविष्यति ।

यदा च पूर्वोत्तरसत्यव्यवस्था कार्यकारणव्यवस्था नास्ति तदा सन्तानोऽपि नास्ति तदभावा-द्वास्ति भवतां संसार इति । अनित्यानामपि संस्काराणां वास्ति संसार इति । अनेके-वर्षयन्ति । सद्यं संस्कारा न संसरन्ति । उत्पत्तिविद्भूत्वात् । किं तर्हि सत्यः संसरतीत्युच्यते ।

सत्वेऽप्येष समक्रमः । सत्तः संसरतीत्युच्यमाने किमसौ नित्यः संसरति उतानित्य इति विचार्यमाणो य एव संस्काराणां संसरणमुपपत्तिक्रमः स सत्यात् सत्वेऽपि सतो निपतति तस्मात् सत्वेऽपि न संसरति । अत्राह । नैव हि सत्त्वं संस्काराणां संसाराणां संसारेऽनुपपत्तिक्रमः समो भवितुमर्हति । यथादिह संस्काराणां नित्यानित्यभूतानां संसरणं नास्तीत्युक्तं । न चैवमात्मा नित्यानित्यभूतः । तच्च हि स्वान्तेभ्यः सत्त्वान्यत्वाद्वाप्यंतावनित्यत्वेनाप्यवक्तव्यता व्यवस्थाप्यते । तस्मादात्मैव संसरतीति न चोक्तदोषप्रसङ्ग इत्युच्यते । पुंश्लः संसरति चेत् स्वान्धाप-
तनधातुषु पञ्चधा सुखमाणोऽसौ नास्ति कः संसरिष्यति । यदि पुङ्गवो नास कश्चित् स्यात् संसरेन्नित्यं यस्मात् स्वान्धापतनधातुषु पञ्चधा सुखमाणो नास्ति । कथं कृत्वा, -

इत्थं पुनरग्निर्नाग्निरन्यच्च चेन्भनात् ।

नाग्निरिन्धनवाक्त्राविन्धनानि न तेषु सः ।

अग्नीन्धनाभ्यां व्याख्यात आत्मोपादनयोः क्रमः ॥

इत्थं स्वान्धापतनधातुस्त्रिधा आत्मा न भवति । सोऽपि सत्त्वोच्यतिरिक्तः । न स्वान्धा-
पतनधातुमान् ।

न स्वान्धापतनधातुआत्मा नात्मनि स्वान्धापतनधातवः । इत्थं पञ्चधा सुखमात्र आत्मा न संभवति पूर्वोदितनन्यापेन यथेदानीं स्वान्धापतनधातुष्वेव विचार्यमाणः पञ्चधा न संभवति स कथमविद्यमानः स न संसरिष्यतीति । एवमात्मनोऽपि नास्ति संसारो ब्रह्मासुतस्ये वादिद्यमानत्वात् । अपि चायमात्मा उपादानादुपादानं संसारविभवो भवत् ।

विभवस्यानुपादानः कः स किं संसरिष्यति ।

भवतु काममात्मनः संसारोपपादानुपादानस्य सतोऽस्य संसारो युक्तः स्यात् । कथं पुनरस्यानु-
पादानता प्रसज्यत इति प्रतिपादयद्वाह ।

उपादानादुपादानं संसरन् विभवेदिति ॥

इह हि मनुष्योपादानादेवोपादानं गच्छन् । यो नित्यं वा मनुष्योपादानात् देवोपादानं गच्छेत् । अपरित्यज्यते वा यदि तावत्परित्यज्य गच्छतीत्युच्यते तदा पूर्वोपादानस्य परि-
त्यागावुत्तरस्य वानुपादानात् तदन्तरालविभवः स्यात् । विगतो भवो यथेति विभवः । पञ्चा-
पादानस्वान्धास्तद्रहितः स्यात् । यच्च विभवादुपादानः स्वान्धरहितत्वात् प्रज्ञमुपपादानकारण-
रहितत्वात् निर्हेतुकः स्यात् । यथानुपादाननिरञ्जनोऽव्यक्तो निर्हेतुकः कः स न कश्चित्
स नास्त्येव स इत्यर्थः । तस्मिंश्चासति भावादेवोपादानमपि निरुपादात्कं नास्तीति किं
संसरिष्यति । नास्त्येव तत् यत्संसरिष्यतीत्यर्थः । अथवा किमियेतत्संसरणे क्रियाविशेषणं
ततश्चाविद्यमानत्वाद्देवं संसरणक्रिया क्रियां करिष्यति । एवं तावत् पूर्वोपादानपरित्यागो
न संसरणसमुत्कं । अथापरित्यागेन तथापि नोपपद्यते किं कारणं । पूर्वस्यात्यागावुत्तरस्य
च ग्रहणात् यस्यैकस्यात्मनोद्गमात्मकता स्यात् । न चैतदित्यस इति । तस्मादपरित्यागेनापि

संस्तरणादिति । अथ पूर्वोत्तरयोर्मध्ये अन्तराहविकल्पात्मकसंभवात्तो च सोपादानत्वाद्युपादानं संस्तरतोऽपि न विभक्तौति प्रसङ्ग इति । तदपि न युक्तं । पूर्वोक्तपरित्यागापरित्यागात्मना-भविकल्पात्मकसंस्तरतोऽपि तुल्यप्रसङ्गात्त्यागोपादानादोष इति चेत्तुच्यते । किमेकदेशेन पूर्वो-पादानं त्यजते एकदेशेनान्तराभावोपादानं संस्तरति । अथ सर्वोत्पन्ना तत्र यद्यवयवेनेति परिकल्प्यते तदाध्यात्मिकताप्रसङ्गादित्युक्तदोषः । अथ सर्वोत्पन्ना स्वमपि च एव विभक्ता प्रसङ्ग आपद्यते । एतावांस्तु विशेषो यदन्तराभवसंचारेऽतिशयोक्त्यात् सूक्ष्मं कालभ्रानुपादानं स्यात् । नच सर्वोत्पन्ना एकस्य पदार्थस्य भिन्नपदार्थस्य विषये युगपत्यागोपादाने दृष्टे । न ह्येकस्य देवदत्तस्य भवोत्पन्ना गृहादृष्टं संस्तरत एकदा त्यागोपादानकिये द्वे सम्भवतः । अप्रयेनेन पादेनैकस्य परित्यागादपरस्य आशानाद्युगपत्यागोपादानपरिकल्पना नवेवं सति पादद्वयवत्तद्व्यात्मकतात्मनः स्यात् । अनेन पूर्वोक्तव्यानारंभेन चोत्तरभावस्यानादमेका-वयवता प्रसज्यते । तस्माद्योगपक्षेनापि त्यागोपादानं न सम्भवतः इत्यपरिहार इत्यायं । तस्मा-दन्तराभवयुगपदुपादानस्य च एव दोषप्रसङ्ग इति । सर्वोत्पन्नोऽपि नास्ति संसारः । यदा च संस्काराणामात्मनश्च संसारो नास्ति तदा नास्त्येव संसार इति स्थितं । अत्राह । विद्यते एव संसारः प्रतिद्वन्द्विसद्भावात् ।

इह यो नास्ति न तस्य प्रतिद्वन्द्वी विद्यते तद्यथा बन्धासूनोरिवेति । अस्ति च संसारस्य प्रतिद्वन्द्विनिर्व्याणत्वात्कार्त्तिक संसार इत्युच्यते । तच्चाह संसारो यदि तस्यतिद्वन्द्वि निर्व्याणं स्यात् । न त्वस्तीत्याह ।

संस्काराणां न निर्व्याणं कथञ्चिदुपपद्यते ।

सलस्यापि न निर्व्याणं कथञ्चिदुपपद्यते ॥

यदि निर्व्याणं नाम किञ्चित् व्यातत्परिकल्प्यमानं संस्काराणां नित्यानां वा परिकल्प्यतेऽ-नित्यानां वा । तत्र नित्यानामविकारिणां किं निर्व्याणं कुर्यात् । अनित्यानामपि संविद्य-मानानां किं निर्व्याणं कुर्यादिति । सर्वं पूर्वोक्तं तुल्यं । न कथञ्चिदिति न सेनापि प्रकाश-योग्यार्थः । अथ सत्यस्य निर्व्याणं परिकल्प्यते । तदपि नित्यस्य वा पूर्वोक्तोपपद्यते । अथ नित्यानित्यत्वेनाव्याच्य परिकल्प्यते । न त्वेवं सति निर्व्याणोऽप्यात्मास्तीत्यभ्युपेक्षं भवति । संसार इव अपि च सोपादानस्यैवात्मनाऽवाच्यता युज्यते नच निर्व्याणे उपादानमस्तीति कुतोऽप्यावाच्यता । भवतु तत्त्वोऽन्येभ्यो वा वाच्यतात्मनोऽपि तु किमसौ निर्व्याणेऽस्ति उत नास्ति । यद्यस्ति तदा सा तस्य सद्भावाभिप्रायता स्यात् । अथ नास्ति तदाऽनित्य आत्मा स्यात् । ततश्च जन्मभ्यो वाच्यता तावद्विद्यानित्यत्वेनाप्यात्मनोऽव्यक्तयेति न स्यात् । अथ निर्व्याणोऽप्यात्मनोऽस्ति नास्ति त्वेनाव्याच्यतेवेत्यते । स्वमपि किमसौ तत्र विज्ञेयार्थेन यदि विज्ञेयो न तर्हि निरुपादानोऽप्यात्मा निर्व्याणे विज्ञेयत्वात् संसार इव । अथनविज्ञेयते तत्रावावृत्त्येवस्वरूपत्वात् खपुष्यवद्वास्त्येवेति कुतोऽप्यावाच्यता । तदेवं निर्व्याणमपि नास्ति तदभावाद्वास्ति संसार इति । अतस्त्वोक्तं भगवतामृष्टाहविकल्पायां निर्व्याणमप्यायुच्यन्

सुष्ठुते मायोपमं स्वप्नोपमं । सुष्ठुचक्ष्मैः प्रापुष्यन् सुष्ठुते मायोपमाः स्वप्नोपमा इत्यादि । स चेत् कुलपुत्र निर्वाणादप्यधिष्ठेदो नान्यो धर्माऽभविष्यत्तस्यैवं मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि । तथा आर्यसमाधिराजभट्टारके । परमार्थसत्यसूपिनेन समन्निर्व्याणस्वप्नसमाप्तरतीमन इवमात्तरति ये न विदुः मनः स्वरेण कथितं श्रेष्ठं श्रयं । तथा निरोधसत्त्वं सूपिनं तथैव स्वभावात्म्यं निर्देष्टि । येनेह वाचोत्तरिबोधिनस्योऽप्यं सुखोवुष्यति वाचसम्बरः ।

अत्राह । यद्यपि त्वया संसारनिर्व्याणे प्रतिषिद्धे तथापि बन्धमोक्षौ सिध्यते न वाऽ-विद्यमानस्य भावस्वभावस्य बन्धमोक्षौ सम्भवतः । तस्माद्बन्धमोक्षसङ्गादाद्विद्यते एव भावानां स्वभाव इत्युच्यते । स्याद्भावानां स्वभावो यदि बन्धमोक्षावेव आतां नतु स इत्याह ।

न बध्यन्ते नैव मुच्यन्ते उदयव्ययधर्षिणः ।

संस्काराः पूर्ववत् सत्त्वो बध्यते नैनमुच्यते ॥

इह य इमे रामादयः क्लेशाबद्धा नाम स्वतन्त्रोत्पत्तये बन्धनमिति श्रुपदिष्यते । येन बद्धाः पुनक् जनानां सौधातुनातिक्रमन्तीति व्यवस्थाप्यते । तदेतद्रामादिकं बन्धनत्वेन परिकल्प्यमानमुदयव्ययधर्षिणां तावत्कालिकानां संस्काराणामुत्पादानन्तरध्वंशिनां नष्टानामसत्त्वाद्गम्यते । रामादिबन्धनविच्छेदलक्षणोऽपि भोक्तो नित्यानां संस्काराणामविद्यमानत्वाद्गम्यते । पूर्ववत् पूर्वोक्तविधिनिर्णयः । यथा च पूर्वोक्तविधिना संस्काराणां बन्धमोक्षौ न सम्भवतः एवंपूर्ववदेव सत्त्वोऽपि न बध्यते नापि मुच्यते । इत्येवं बन्धमोक्षावपि न ततः ।

अत्राह । यद्यपि संस्काराणां सत्त्वस्य वा बन्धो नास्ति तथापि रामादिकमुत्पादानाख्यं बन्धभूतमस्ति तत् सद्भावोद्बोधोऽपि भविष्यतीत्युच्यते । स्यादुत्पादानं बन्धनं यदि किञ्चित् पदार्थं बध्नीयाद्गुणं बध्नाति । यथा च न बध्नाति तथा प्रतिपादयद्वाह ।

बन्धनं चेदुत्पादानं सोपादानो न बध्यते ।

बध्यते भानुत्पादानः किमवस्थोऽयं बध्यते ॥

तत्र विद्यमानोत्पादानं सोपादानः स तावद्भावो न बध्यते । यो हि सोपादानः स बद्ध एव तस्य पुनरपि बन्धनयोगः किं कुर्यात् । यस्याप्यनुत्पादानो बन्धनरहितोऽसावपि बन्धनरहित-त्वात्तथागतवद्गम्यते । अनुत्पादानो बन्धनरहितो बध्यते इति परस्परविरुद्धत्वाच्चापुक्तं यत्तत् । यस्मैवं विरुध्यमानः सोपादानोऽनुत्पादानो वा न बध्यते स इदानीं किमवस्थो बध्यतां । नास्त्येवाहो काचिदपरा श्रव्यावस्था यस्यां बध्यते इत्यभिप्रायो यदा चेवं निरुपपन्नो बन्धनं किञ्चिदपि बध्नाति । यदा काञ्चिदप्यबध्नत उपादानस्य रामादेः कुतो बन्धनमिति । तस्माद्बन्धनमपि नास्ति ।

अपि च ।

बध्नीयाद्बन्धनं कामं बन्धं पूर्वं भवेद्यदि ॥

न चास्ति तत् । इह बन्धव्यतिरेकेण बन्धननिगतादिकं । पूर्व्वसिद्धं स्वधर्मेनैवैवर्तं
बध्नातीति दृढं । एवं यदि बन्धव्यः संस्कारेभ्यः पुंगलादा बन्धात् पूर्व्वं रागादिकं बन्धनं सिद्धिः
स्यात्तेन पूर्व्वसिद्धनवबन्धनं स्यात् संस्काराणां पुंगलस्य वा । तच्चैतन्न सम्भवति निराशयस्य
रागादिकस्यासिद्धत्वात् । पूर्व्वसिद्धस्य च बन्धनस्य पश्चाद्बन्धनसदृशं बन्धस्य निष्पृगोजनत्वात् ।
बहुस्य च बन्धनात् पृथक् सिद्धस्य पूर्व्वबन्धनापेक्षानि प्रयोजनत्वाच्च नास्ति बन्धाद्बन्धनस्य
पूर्व्वसिद्धिः तस्मादेव बन्धनं किञ्चिदपि बध्नाति । न च कथञ्चित्पञ्चम्यता बन्धनत्वं
युक्तमिति । नास्ति बन्धनं बन्धनाभावाच्च बन्धोऽपि नास्तीति सिद्धं यत् पुनरत्र शेषं वृष्यं
तच्छेषमुक्तं गन्धमावगतागतेर्वदितव्यं । श्लोकपादपरिवर्त्तनेन ।

बद्धो न बध्यते तावद्बध्यो नैव बध्यते ।

बद्धाबद्धविनिर्मुक्तो बध्यमानो न बध्यते ॥

इत्यादिना योज्यं ॥

अत्राह । यद्यपि भगवता बन्धनं प्रतिषिद्धं तथापि संसारवारणागारी न बुद्धानामत्राशानां
स्वप्नानां मृदाकाशजिह्वेक्षयागतैः शीलबलाधिः प्रज्ञात्मकस्त्वस्यो त्रयोदशोऽयमुक्तः स ताव-
न्मोक्षोऽस्ति न तावद्बन्धः पुंसां मोक्षः । तस्माद्बन्धोऽप्यस्तीति । स्याद्बद्धो यदि मोक्ष एव
स्याद्विहायं मोक्षः परिकल्प्यमानो बहुस्य वा परिकल्प्यतेऽबहुस्य वा किं चात उभयथा च न
युज्यते इत्याह ।

बद्धो न मुच्यते तावद्बद्धो नैव मुच्यते ।

स्वातां बद्धे मुच्यमाने युगपद्बद्धमोक्षणे ॥

तत्र बहुस्य मोक्षो न सम्भवति बहुत्वात् । अथानुबन्धस्य वा ये न पश्चान्मोक्ष इति कृत्वा
बहु एव मुच्यते इति स्यान्न तर्हि बद्धो मुच्यते इति वक्तव्यं तर्हि मोक्षत इति । वर्त्तमान-
समीप्यादेव मुच्यते इति चेत् । यदि कदाचिदपि मोक्षः सम्भवत् तदा समीपे स्यात् ।
यदा तु तस्यां चिदप्यवस्थायां मोक्ष इत्यस्यां बहुस्य मोक्षासम्भवेन मोक्षाभावः प्रति-
पादयिषित इति कुतो वर्त्तमानसमीपता । एवं तावद्बद्धो न मुच्यते इति स्थितं । इदानीं-
मबद्धोऽपि न मुच्यते स हि मुक्त एव तस्य पुनरपि मोक्षः किं कुर्व्यात् । मुक्तानां चाहर्ता
पुनरपि मोक्षापेक्षत्वावनेव स्यात्तत्तत्तार्हतेवतोऽपि बन्धः स्यात् । अथ स्याद्बहुस्य मोक्षा
सम्भवाद्बहु एव मुच्यते इति । एवं सति बहु मुच्यमाने परिकल्प्यमाने बहुत्वान्मुच्यमन्त्याच्च
योग्यपटो न बन्धमोक्षस्य स्यात्, न च परस्परत्रिबहुत्वादालोकात्म्यकारवदेकस्मिन् काले बन्ध-
मोक्षयोः उपपद्यते । यत्तच्चैव बद्धाबद्धयोर्मोक्षासम्भवस्तस्मान्मोक्षोऽपि नास्ति तदभावाच्च
बन्धनमपि नास्तीति सिद्धं ।

अत्राह यदि भवतेषु संसारनिर्वाणि निषिद्धे बन्धमोक्षौ च प्रतिषिद्धौ । य एव
संसारविनिर्मुच्युष्णामविद्यासाम्प्रत्यकारविनिर्मुक्तमनःकथितसंस्कारवितसत्तयं साक्षादि-

त्रिविधापर्यन्त्यस्य नानिष्टतरविपुलविपाकफलदानुशयत्रिषट्पञ्चकुलं त्रिंशतिशिखलसमुद्भूत-
तरातिप्रपञ्चसत्त्वायदृष्टिप्रहाये लपरिवेष्टितसर्वान्द्युखं त्रिषयसुखाशान्तिपिच्छलविपुल-महात-
टविवरवाहितृष्ट्यानदीमहापविषं संसारसहाटवीकान्तारं निस्तितीर्षणां परमाश्वासकरः
कुशलतो महाधर्मैच्छन्दः कदा तु खल्वहं मङ्गलानां निर्व्याघासि कदा तु अनिव्याघं
भविष्यतीति ।

ननु स्वार्थक एव संज्ञायते । पञ्चाद्वर्जितमुत्पादितकुशलसमलविपुलधर्मैच्छन्दानां कल्याण-
मित्रसंवेद्यानशौलभ्यतचिन्ताभायनादिक्रयानिर्व्याघप्रापये ननु तस्यापि वैयर्थ्यं स्यादिति
वक्ष्यते । योज्यं निस्त्रिषयैषु प्रतिदिग्भवरीचिकासालातचक्रप्रमाणेन्द्रजालसदृशे-
ष्वान्तात्म्योपलब्धपात्ररहितेषु विपर्ययसमात्रानुगमात्तमेव सत्त्वायदृष्टिमहाङ्कारसहृदाकारपरि-
ग्रहणोत्पाद्यं मन्यते ।

निर्व्याघास्यनुपादानो निर्व्याघं ने भविष्यति ।

इति येषां ग्रहणीयानुपादानमहापट्टः ॥

अहमनुपादानः सर्वानुपादानरहितो निर्व्याघासि मम वैवं प्रतिपन्नस्य निर्व्याघं भवि-
ष्यतीति एवं येषां मुमुक्षूणां ग्रहो भवति ननु तदेवाहंकारममकाराख्यं सत्त्वायदृष्टोपादानमेवं
महाप्रहो भवति न वैवंविधप्रहा महापट्टावभिनविष्टानां शान्तिः सम्भाव्यते । निरवशेष-
प्रहप्रहणेनेव भोक्तावाम्ये यावदहं ममेति प्राहोऽभिनविशो यावच्च निर्व्याघं नामास्तीति
प्राहोऽभिनविशो यावच्चोपादानव्यागाभिनविशस्तद्विषयमेवानुपायेन निर्व्याघं प्राप्यतीति
सर्वोपवारात्मा व्यर्था भवति । तस्मात् मुमुक्षुणा सर्वमेतत् परित्याज्यं । यथोक्तं भगवताऽर्य-
ध्यायितभूषिषूने । अथ खलु भगवान् मङ्गुश्रियं कुमारभूतमेतद्वोचत् ।

चतुर्णामार्यसत्यानां यतो भूतार्थदर्शनात् ॥

चतुर्भिर्विपर्ययै विपर्ययचित्ताः सत्त्वा एवमिममभूतं संसारं नातिक्रामन्ति । एवमुक्ते
मङ्गुश्रीः कुमारभूतो भगवन्तमेतद्वोचत् । देशयन्तु भगवन् कथोपलम्भतः सत्त्वाः संसारं
नातिक्रामन्ति । भगवानाह । आत्मात्म्योपोपलम्भान् मङ्गुश्रीः सत्त्वाः संसारं नातिक्रामन्ति ।
तत् कथं हेतोः । यो हि मङ्गुश्रीरात्मनं परं च समनुपश्यति तस्य कस्याभिसंस्कारा भवन्ति ।
बालो मङ्गुश्रीरभ्युतवान् प्रयगञ्जान् आयत्तपरिनिर्लेतान् सर्वधर्मेभ्यो प्रज्ञानान् आत्मानं परं
वोपलभते उपलभ्य त्रिविशते । अभिनिविष्टः सन् त्रिविधं कर्माभिसंस्करोति । कायेन
वाचा मनसा साहसं समारो येन विकल्पयति । अहं स्तोऽहं विष्टो अहं हृष्ट इति तस्य तथा
गतशसनप्रवर्जितस्यैवं भवति । अहं शीलवानहं ब्रह्मचारीति । अहं संसारं समति-
क्रमिष्यामि । अहं निर्व्याघमनुपाप्यामि । अहं दुःखेभ्यो मोक्ष्यामि । स विकल्पयति । इमे
कुशलता धर्मा इमेऽकुशलता धर्माः प्रहातव्याः इमे धर्मेभ्यो सात्तात्कर्तव्याः । दुःखं परिहातव्यं
दुःखदयः प्रहातव्यो निरोधः सात्तात्कर्तव्यो मार्गो भावयितव्यः । स विकल्पयति । अनित्याः

सर्वसंस्काराः आदिताः सर्वसंस्कारा योऽन्वहं सर्वसंस्कारेभ्यः परापेयं । तथैवमवेत्तामस-
स्योत्पद्यते निर्विस्तृष्टगतो मनसिकारोऽग्निमित्तपुरागतस्तथैवमभवति इयमेवा धर्माणां
साक्षात्क्रिया । इहं समुदयप्रहाणं । यादृशमेव धर्मस्याऽत्तोयनाविज्ञगुणान् । तथैव
भवति । निरोधः साक्षात्कर्तव्यः समुदयं कल्पयित्वा निरोधं च जानाति । एषा सा निरोध-
साक्षात्क्रिया तथैव भवति । यदूनमहं मार्गं भावयेयं च एकोऽवहागतस्तान् धर्मान् मनसि
कुर्वन् समर्थः प्रतिलभते । तस्य निर्विस्तृष्टगतेन मनसिकारेण समर्थ उत्पद्यते । तस्य सर्व-
धर्मेषु वित्तं न प्रतीयते प्रतिवहति प्रत्युपावर्तत अतीयते उदीयत अनभिनन्दना
चित्तमुत्पद्यते ।

तथैव भवति । सुक्ताऽग्नि सर्वदुःखेभ्यो न मयभूय उत्तरि किञ्चित्कारणाय ग्रहं नक्षत्री
स्वात्मानं संजानाति । समस्तकाले समयउत्पत्तिपात्मानं समनुपप्यति तस्य कांक्षा च
विविक्तित्वा च भवति । बुद्धबोधो विविक्तित्वा वातितः । कालगतां बहानिर्गण्य
प्रपतितः । तत् कथं जैतार्यथागीदमनुत्पन्नान्धस्मान्कल्पयित्वा ।

अथ खलु मज्झिमाः कुमारभूतो भगवन्तं एतदवाचत् । कथं पुनर्भगवंशत्वाद्यर्थसत्त्वानि
दृष्टव्याणि । भगवानाह । येन मज्झिमारनुत्पन्नाः सर्वसंस्कारा दृष्टास्तन दुःख परिज्ञातं ।
येनासमुत्किताः सर्वधर्मा दृष्टास्तस्य समुदयः प्रहाणः येनात्यवर्गानर्तताः सर्वधर्मा
दृष्टास्तन निरोधः साक्षात्कृतः येनात्यन्तगूढा सर्वधर्मा दृष्टा स्तन मार्गो भावितः येन
मज्झिमारैव चत्वार्यर्थसत्त्वानि दृष्टानि संकल्पयति न कल्पयति । इमे कुशला धर्मा इमे-
ऽकुशला धर्माः इमे धर्माः प्रहातव्याः । इमे धर्माः साक्षात् कर्तव्या दुःखं परिज्ञातव्यं समुदयः
प्रहातव्यो निरोधः साक्षात्कर्तव्यो मार्गो भावयितव्य इति । तत् कथं जैतोस्तथा हि म तं
धर्मं समनुपप्यति यः परिकल्प्यते बालपृथक्कुलनास्वेतामधर्मान् कल्पयन्तो रक्षन्ति च द्विषन्ति
च सुहृन्ति साधनकंविधर्ममापूहति निर्यूहति । तथैवमनापूहताग्निपूहतस्त्वेषात्कवित्तं
न रजति ।

अज्ञातं सर्वतैषामुक्तं समनुपप्यतीति विज्ञातः । अतएवसादासमात्यरमार्थसत्य उच्यते ।
सर्वथा न निर्वीणसमारोपो न संसाराप्रकर्षणं ।

य एकस्तत्र संसारो निर्वीणं किं विकल्प्यते ।

यत्र हि नाम परमार्थसत्यमेव निर्वीणसमारोपो न च निर्वीणाधारादः सम्भवति ।
अनुपरभ्यमानत्वात् । नापि संसारापकर्षणं संसारपरित्यो न सम्भवति । कस्तत्र संसार-
विकल्पतात्पर्यं किं वा तत्र निर्वीणं यत्प्राप्त्यर्थं विकल्प्यते । अथवा यत्र निर्वीणं न
कथयितुं मयस्य संसारोदयकर्षणं अपनयनं निर्वीणं च समारोपणं प्रयत्नवतापि न शक्यत
कर्तुं संसारनिर्वीणयोरप्यनुपलभ्यमानत्वात्तत्र किं निर्वीणं विकल्प्यते । नैव किञ्चिद्विकल्पयितुं
युक्तमविकल्पयतश्च नियतं यथादितसंसारादृढाकान्तारातिक्रमो निर्वीणनगरपुरप्रामाण्य
भविष्यतीति । अतएवात्तमार्थसामरस्यमनूय । अथ मज्झिमाकुमारभूतस्तस्यां वेलायां तथारूपं

रश्मिवाहरं रश्मिवाहरति स्म । यन्मारपापीयानिन्द्रकीलबन्धनबद्धो धरणीतरपतिपत उल्काश्रति स्म । शादबन्धनबद्धोऽस्मि मधुश्रीराह । अस्ति पापीयन् सत्ताद्वन्द्वं गार्धतरं बन्धनं येन त्वं नित्यबद्धो न पुनर्बध्यसे । तत् पुनः कतमद्यदिदमस्मि यानविपर्यायबन्धनं वृणा द्वष्टि-
बन्धनमिदं पापीयन् बन्धनं । अतो बन्धनाद्गार्धतरं बन्धनं न संविद्यते । तेन त्वं नित्यबद्धो न पुनर्बध्यसे । पयालमाह । किं त्वं पापीयान्नात्समना भूयो यदि मुच्यथ । आह । आत्समना भवेयं परमात्समना भवेयं । अथ खलु सुयामो वंशपुत्रो मधुश्रियं कुमार-
भूतमेतद्वोचत् । उत्तमज मधुश्रीमरं पापीयांसं गच्छतु स्वभवनं । अथ खलु मधुश्रीः कुमारभूतो मारं पापीयांसमेतद्वोचत् । केनास्मि पापीयान् बद्धा यदाभ्यासमुत्तमजयसि । आह । न जान मधुश्रीः केनास्मि बद्ध हति । आह । यथा त्वं पापीयान् बद्धाबद्धसंज्ञी । यत्रैव सर्वज्ञाल पृथग्भूतना अनित्यं नित्यसंज्ञिनः । दुःखे दुःखसंज्ञिनः अशुभे भुवसंज्ञिनः । अगान्ध्यात्मसंज्ञिनः अरुचे रूपसंज्ञिनः । अवदनायं वेदनासंज्ञिनः । असंज्ञायां संज्ञा-
संज्ञिनः । असंस्कारे संस्कारसंज्ञिनः अविज्ञाने विज्ञानसंज्ञिनः । अपि तु खलु पुनः पापीयन् यत्त्वं भोक्तव्यं कुतो भोक्तव्यं । आह । नाहं जाने कुतश्चिन्मोक्षः । यवमेव पापीयन् येऽपि ते भोक्तव्यं । न ते कुतश्चिद्वै भोक्तव्यं । अन्वात्र याथा च समुत्तं संज्ञा तां परिजानन्ति तां परित्याज्य त्रिमुक्ता इत्युच्यते । अतएवागमात् कामद्विपर्यायकल्पनाभावा-
त्तानाबन्धनविच्छेदो विमोक्षो निर्वोद्यमिमुच्यते । स्वप्नोपलब्धश्च नन्वाला निर्वोपलब्धस्त-
हनिलसिलैरिति ।

इत्याचार्यचन्द्रकीर्त्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ

बन्धमोक्षपरीक्षा नाम षोडशमप्रकरणम् ॥

अत्राह ॥ विद्यत एव संसारः कर्मेकलसम्बन्धोऽग्रयत्वात् ॥ यदीह सन्तानादिच्छेदकसण-
जन्मसरसपरस्परयोर्हेतुकलभात्रप्रवृत्त्या संस्काराणामात्मनो वा संसरणं स्यात् ॥ आसदादीं
कर्मेकलसम्बन्धो यथा पण्डितः संसाराभावेतु । उत्पत्त्यनन्तर विनाशित्वाच्चित्तस्य कर्मा-
क्षयकाले च विपाकः स्यात् सद्भावात् कर्मेकलसम्बन्धाभावाच्च एव स्यात् ॥ संसारसद्भावे तु
सर्तुः कृतस्य कर्मेणो जन्मान्तरेऽपि विपाकलसम्बन्धात् कर्माणां फलसम्बन्धो न विरो-
धितः भवति ॥ तस्माद्विद्यत एव संसारकर्मेकलसम्बन्धाग्रयत्वादिति ॥ कानि पुनस्तानि
कर्माणि किं वा तत्फलमिति । तत्प्रभवदविषय इत्युच्यते ॥

आत्माश्रयमकं चेतः परानुयाहकं च यन् ।

मेघं सङ्कल्पसाद्रीशफलस्य प्रत्ययेऽहवे ॥

तत्राहित इत्यादिता आहं मनोऽस्मिन्निति आत्मास्त्वन्मातुपाशाय प्रसव्यमानः पुकल
आत्मैत्युच्यते ॥ विनातितुममभुधं कर्मविपाकज्ञानसामर्थ्यं नियमयतीति चेतचित्तं मनो-
विज्ञानमिति ॥ तस्मैव रक्ष्यायाः आत्मानं संयमति विषयव्यवस्थन्वयति रागादिद्वन्द्ववशेन
यद्वृत्तिं निवारयतीति आत्मसंयमकं तद्वृत्ततात्मसंयमकं कुशलं चेतः प्राणादिपातादिषु प्रवृत्ति-
विधारकं दुर्गतिगमनाद्धारयतीति धर्म्म इत्युच्यते ॥ धर्म्मशब्दोऽयं प्रवचने त्रिधा व्यवस्थितः
स्वल्पक्षयधारणार्थेन कुशतिगमनविधारणार्थेन यक्षगतिकसंस्वारागमनविधारणार्थेन तत्र स्वल्-
पक्षयधारणार्थेन ॥ इद्वंवाच्यवाचधर्म्मा इत्युच्यते ॥ कुशतिगमनविधारणार्थेन इक्षुक्षलादयो
धर्म्मा इत्युच्यते ॥

धर्म्मचारी सुखं गेतेऽस्मिन्नैके परच च ।

प्राज्ञातिकसंस्वारागमनविधारणार्थेन निर्वर्ण्युच्यते । धर्म्मवरणं गच्छतीत्यत्र ॥ इह तु
कुशतिगमनविधारणार्थेनैव धर्म्मशब्दोऽभिप्रेतः ॥ किं पुनरात्मसंयमकमेवेकं ॥ चेतः धर्म्म
इत्याह ॥ किन्तिर्हि परानुप्राहकं चसावपि वर्धः ॥ येनमित्यत्र च शब्दालुप्तनिर्वृष्टौ
वेदितव्यः । तत्र परमनुप्राहकतौति परानुप्राहकचेतः वेतुसंग्रहयस्तुप्रवृत्तं भवपरित्राणप्रवृत्तं
चेयक्षातोऽभावपि धर्म्म ॥ मित्रभवमित्ररुद्धं सत्त्वु यद्वन्तस्त्वं मित्रचेतः । मित्रमेव वा मित्रं
यद्वन्तस्त्वमेव चेतः यद्वन्तं त्रिभिधचेतो निर्दिष्टं सधर्म्म इत्युच्यते विपर्ययादधर्म्मा योज्यः ।
यद्वन्तं निर्दिष्टप्रभेदं चेतनद्वौजं फलस्य आसाधारणफलमभिवृत्तौ यत्कारणं तदेव वीज-
मित्युच्यते ॥ तद्वयथा ॥ आत्मं कुलस्य आलितौजं । जन्तुसाधारणं चित्तादि न तद्वौजं
कारणमेतत् ॥ यथैवद्वमिहापि ॥ इष्टस्य विपाकस्याभिवृत्तौ त्रिभिधं चेतां भवति वीजं
पुच्यकादयस्तु कारणमवेकस्मिन्पुनः कालद्वौजस्य फलनिष्पत्तिरित्याह ॥ प्रत्येवह च प्रत्येव-
द्वृज्जन्मनि इद्वन्तिद्वृज्जन्मनोवर्धः ॥ एतच्चागमात् त्रिस्तरेण बोद्धव्यं ॥ एवन्तावचित्तात्मक-
मेवेकधर्म्मं व्यवस्थाप्य पुनरपि द्विभिधं । भगवता चेतनाचेतनमत्वाचकस्मात्कृतं च पविणा
परमार्थदर्शना दृष्टः ॥ परमसाक्षाद्विषयेति परमर्षिः सच्चाकालतया परमार्थगमनाद्
च-
प्रत्येकबुद्धेभ्योऽपि उत्कृष्टत्वात् परमर्षिः ॥ सम्बुद्धो भगवान् । तेन परमर्षिणा चेतनाक-
चेतयित्वा च कर्म्मैत्युक्तं सूत्रं ॥ यद्वन्तद्विभिधं कर्म्मैकं तस्य एकविधोभेदः कर्म्मैकः परि-
कीर्तितः ॥ कथं कृत्वा ॥

तत्र यद्वन्तेनेत्युक्तं कर्म्म तन्मानसं स्यतम् ।

चेतयित्वा तु यत्कर्म्म तन्तुकायिकम्भाविकं मनसिप्रभवं मानसं । मनोद्वारेणैव तस्य निष्ठा-
गमनात् ॥ कायवाक्प्रवृत्तिनिषेधत्वाच्च मनोविज्ञानं संप्रयुक्तं च चेतनामानसं कर्म्मैत्युच्यते ॥
तत्र शब्दानिर्द्धारणे यन्तु द्वितीयं चेतयित्वा च कर्म्मैत्युक्तं तत् पुनः कायिकं वाचिकं च
वेदितव्यं ॥ एवं चेवं कायवाग्-न्यां प्रवर्तितस्य इत्येवं । चेतसावचित्तस्य यत्क्रियते ॥ तद्वन्त-
चित्ता कर्म्मैत्युच्यते ॥ तत् पुन द्विभिधं कायिकं वाचिकं कायवाचोर्भवत्वात्तद्वारेण च

निष्ठागमनात् ॥ एतच्च त्रिविधं कायिकं वाचिकं मानसं तत्र एतदपि त्रिविधं कर्म्म पुनः
पुनर्विद्यमानसप्तविधं संजायते । इत्येव तस्य कर्म्मणो भगवता बहुप्रकारी भेदोऽनुवर्णितः ॥

कथं कृत्वा वाग्विस्तृन्दाऽवितरयायास्याविज्ञप्तिर्ज्ञप्तिः ।

अविज्ञप्तय एवान्धाः स्मृता विरतयस्तथा ॥

परिभागान्वयं पुण्यमपुण्यं च तथाविधम् ।

चेतना चेति सप्तै ते धर्माः कर्माञ्जनाः स्मृताः ॥

तत्र व्यक्तवर्णाधारणं वाक्निष्पन्नः शरीरचैष्टाः तत्र कुशलाऽकुशला वा वास्तव्ये च
विरतविरतिलक्षणाः विज्ञप्तिरसुख्यापिका सामान्येन वागिति वृत्त्ये ॥ एवं कुशलाकुशले
कारित्यविरतिलक्षणो विज्ञप्तिवस्तुत्यापको विध्यन्तः सामान्येन वृत्त्ये ॥ यथा चेतविज्ञप्त
द्विधाभेद एवमविज्ञप्तिरपि ॥ अविरतिलक्षणा अविज्ञप्तिराविरतिलक्षणाश्चेति ॥ कृत्वा तत्र
विरतिलक्षणा अविज्ञप्तिरुक्तद्वयथा ॥ अद्यप्रवृत्ति मया प्राणिनं कृत्वा चाथं कृत्वा जीविका
परिकल्पयितव्येति ॥ पापकर्म्मोत्पन्नगमलक्षणात् प्रवृत्तितदकारिणोऽपि अकुशलकर्म्मोत्प-
न्नगमलक्षणाः स्वतन्त्रमितर्थाविज्ञप्तिरः बहुपञ्चायन्ते ॥ केवलादिनां च जालादिपरिकर्म्म-
कालात् प्रवृत्ति तदकारिणामपि या अविज्ञप्तयः उपजायन्ते ता एता अविरतिलक्षणा अवि-
ज्ञप्तय इत्युच्येते ॥ यथा चैतास्तयान्नाविरतिलक्षणाः ॥ कुशलस्वभावा अविज्ञप्तयः ॥
तद्वयथा ॥ अद्यप्रवृत्तिप्राणादिप्राणादिभ्यः प्रतिविरमानौति ॥ कायवाग्विज्ञप्ति परिसमा-
प्तिकालक्षणात् प्रवृत्तितदुत्तरकालं प्रमत्ताद्यवस्थस्यापि या कुशलापचयस्वभावा अवि-
ज्ञप्तय उपजायन्ते ॥ ता एता विरतिलक्षणा अविज्ञप्तय इत्युच्यन्ते ॥ एतानुपक्रियास्वभावा
अपि सत्त्वाविज्ञप्तिवस्तुप्राग्नि विज्ञापयन्तेति अविज्ञप्तयः ॥ तथा परिभागान्वयं पुण्यं
कुशलमित्यर्थः परिभागेनान्वयाच्चति परिभागान्वयं परिभागः परित्यक्तस्य वस्तुनः संख्या-
विभिरुपभागाः । अन्वया अनुगमादायकसंज्ञानजकुशलापचये इत्यर्थः ॥ अपुण्यं च तथाविधं
परिभागान्वयमित्यर्थः ॥ तद्वयथा ॥ देवकुलादिप्रतिष्ठापनं ॥ तत्र सत्त्वाद्यन्ते ॥

यथायथा हि तत्कौर्त्तौ प्राणिवाङ्मन्यते तथा ॥

तत्रेवकुलाद्युपभागात्तत्कर्त्तुको सन्तानपरिभागान्वयमपुण्यमपि जायते ॥ इत्येवमपुण्यं च
तथाविधं भवति ॥ वित्ताभिसंस्कारमनस्कर्म ॥ सखाचेतनाचेति ॥ संप्रपञ्चेत् सप्तविधं
कर्म्म भवति ॥ कुशलाकुशला वाक्कुशलाकुशलाविस्तृन्दाः कुशलमविज्ञप्तिलक्षणं । अकुशल-
मविज्ञप्तिलक्षणं परिभागान्वयं पुण्यं ॥ परिभागान्वयमपुण्यं ॥ चेतना चेति एते च सप्तधर्माः
कर्माञ्जनाः कर्म्मत्वेनाभिधेयताः कर्म्मलक्षणाः स्मृताः ॥ अत्रैको परिवादयन्ति ॥ यदेतत् कर्म्म
बहुविधमुक्तं ॥ तत्किन्वा विषयकारादेवेति विध्यतोऽप्य न तिष्ठति । सत्यन्त्यनन्तरविनाशि-
ह्यात् यदि तावत्सिद्ध्यप्रापककालाच्चेत् कर्मेतन्निवृत्तामिरात् ॥

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत् किं फलं जनयिष्यति ।

यद्युत्पन्नं इत्कर्म विपाककालं स्वरूपेणावतिष्ठत इति परिकल्प्यत तदियन्तं कालमव्य-
नित्यतापद्यत विनाशरहितत्वात् ॥ पश्चाद्विनाशमद्वावद्वा नित्यत्वमिति चेन्नैतदेवं ॥ पूर्व-
विनाशरहितत्वाकाशादिवत् ॥ पश्चाद्विनाशेन हम्बन्धाभावात् ॥ विनाशरहितस्य वा
संस्कृतस्य प्रसंगेऽसंस्कृतानां च विपाकादर्शनात् ॥ अविपाकत्वेन वदेवावस्थानात् ॥ नित्य-
ताभ्युपगम एव कर्मणा नोपपद्यते ॥ इत्येवमेतावन्नित्यत्वदोषः ।

अथोपादानान्तरविनाशित्वमेव कर्मणा संवसभ्युपेतत्वं चेति निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत् किं
फलं जनयिष्यति । अभावीभूतं इत्कर्मो विद्यमानस्य भावत्वान्नैव दोषस्तावदस्माकं नाप-
पद्यते ॥ यथाप्युक्तम् ॥

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत् किं फलं जनयिष्यतीति ।

अत्रापि परिहारं ब्रूयः ॥

याऽकुलप्रभृति जानप्रभृतिबीजात् सनानातिप्रवर्त्तते ।

ततः फलमृतबीजात् स च नाभिप्रवर्त्तते ॥

इहवीजं कृशिकमपि सत्स्वजाती च विफलं च शेषनिष्पत्तिव्यामर्शविशेषपुन्यकथेन
सनानाया कुलकाष्ठनालपत्राद्यभिधानस्य हेतुभावस्युपसम्यनिर्दिष्टत यस्मात्पुनः कुलप्रभृति-
बीजसनानः प्रवर्त्तते ॥ तस्मात् क्रमशश्चकारिकारणादेकस्य सति स्वत्वादिपि हेतो-
र्विपुलफलप्रचय उपजायते ॥ अथवीजाद्विनाबीजात् ॥ संज्ञाङ्गुराक्षिरन्तारोऽभिप्रवर्त्तते
तदेवं तद्वाविभाविष्यन् तदभावे वा भाविष्यन् बीजहेतुकत्वेन कुरादिसन्तानस्य फलव्या-
वर्धितं भवति ॥ तदेवम् ॥

बीजाच्च यस्मात् सन्तानः सन्तानाच्च फलोद्भवः ।

बीजपूर्वं फलं तस्माज्जोष्किञ्च नापि शायतम् ॥

यदीह बीजमप्रमृयाङ्गुरादिसन्तानं तालं शारादिविरोधः प्रत्ययासाद्विधिनिरुध्यत तदा तत्र
कार्यसन्तानप्रवृत्त्यदर्शनात् स्फोटोद्दर्शनं ॥ यदि च बीजं न निरुद्यताङ्गुरादिसन्तानस्य प्रव-
र्त्तते तदा बीजध्यानिरुद्धाद्युपगमाच्छ्रुतदर्शनं स्यात् ॥ न चैतदेवमित्यतो नास्ति बीजस्य
श्राव्यताच्छ्रुतदर्शनप्रसङ्गः ॥ यथा च बीजोऽयं क्रमानुवर्णित एव ॥ मत्तस्यादित्तमन्तानश्चेतसा-
भिप्रवर्त्तते ॥ ततः फलमृतचित्तात् सचिनाभिप्रवर्त्तते ॥ तस्मात् कुशलाकुशलचेतनाद्यभिभाविता
चित्तसन्तानात् सहकारिकारणसन्निधारादिकल्पे सतीष्टमनिष्टं फलमुपजायते सुगतिदुर्गतिषु ॥
अतस्तच्चित्तादित्तमन्तरेण स च नाभिप्रवर्त्तते ॥ तदेवं ।

विज्ञाञ्च यस्मात् सन्तानः सन्तानाञ्च फलोद्भवः ।

कर्षपूर्वफलं तस्मात्तोद्विजं नापि श्रायतम् ॥

यद्यहं चरमचित्तमिव तद्वैतुषारंपर्याविक्षिप्तक्रमवर्तिनो भाविनो चित्तसन्तानस्य हेतुभावमुपगम्य कुशलं चित्तं निरुध्येत तदोच्छिन्नं तत्कर्म स्यात् ॥ अत्राप्यनागतसन्तानस्य हेतुभावमुपगम्य स्वरूपादप्रच्युतं स्यात् ॥ तस्मात्तदानीं कर्मैव श्रायतं ॥ न चेतद्वैतमिति ॥ तस्मात् सायकक्रमाभ्युपगमनेऽपि नास्त्युच्छेदश्रायतदर्शनद्वयप्रसङ्ग इति । तदत्र यथोदितकर्म-
प्रभेदव्याख्याने दशकुशलाः कर्मपथा व्याख्याताः ॥ ते च धर्मेय बाधनाबाधनोपायाः शुक्ला कर्मपथा दशफलं ॥ कामगुणाः यं च धर्मेयं प्रत्यवेहव ॥ तत्र ते दशकुशलाः कर्मपथा धर्मेय बाधनोपायानिव्यक्तिहेतुभूता इत्यर्थः ॥ ज्ञः पुनरसौ कुशलकर्मपथव्यतिरिक्तो धर्मेनाम यस्मैव बाधनोपायद्वयेन कदव्याप्यते ॥ चित्तविशेष एव कश्चित् धर्मेयवदेनोक्तः ॥

आत्मसंयमकं चेतः परानुपाहकं च यत् ॥

चेतः सधर्मे इत्यनेन ॥ अथ परिनिष्ठितरूपा एते दशकुशलाः कर्मपथा धर्मेयवद्व्याख्या भवन्ति ॥ क्रियभावरूपास्तु कुशलकर्मपथशब्दव्याख्या भवन्ति ॥ तदर्थोक्तलक्षणे तदर्थोक्त-
लक्षणास्य एते दशकुशलाः कर्मपथा निव्यक्तौ हेतुत्वेन व्यवस्थाप्यते ॥ कथं पुनस्तत्प्रकाशं कर्मविधाने दशकुशला कर्मपथा इत्युच्यते ॥ वाग्विषयान्वितयतः पर्यायाविक्षिप्तसिद्धिर्ज्ञाता इत्यादिना कथिकान्तु यः कर्मपथा वारिका चत्वारो व्याख्याताः ॥ चेतनाचित्तवेनाभिध्या-
यापादा सन्त्यक्तवृत्त्या व्याख्यास्तयो मानसा व्याख्याताः ॥ इत्थेवं दशापि कुशलाः कर्मपथा अत्र व्याख्याताः ॥ ते च यथोदितस्य धर्मेय निव्यक्तिहेतवो भवन्ति । अथ च धर्मेय रूप-
शब्दशब्दरस्यद्रव्यलक्षणाः यं च कामगुणाः प्रत्यवाङ्महपरलोक इत्यर्थः ॥ इह चेतिह लोक इत्यर्थः ॥ फलमप्रयुज्यत इति । एवं तावदकीनिकाया राक्षयपरिहारवर्जितं सति तात्प्रिय परीष्टमुद्गाद्य यास्तयपरिहारं वर्जयन्त आहुः ॥

वहस्य महान्तश्च दोषाः स्युरपि कल्पनो-

त्पादिषा जनने चैषा कल्पनावापपद्यते ॥

यदि बीजादुरसाधर्म्येण चित्तसन्तानश्रायतोच्छेदोऽदृश्यदोषप्रसंगपरिहारः स्यात्तदा वहस्य दोषाः संख्याबहुत्वेन महान्तश्च दृष्टवृष्टविरोधेन परपक्षं प्राप्नुवन्ति ॥ कथं कृत्वा ॥ यदि हि बीजसन्तानदृष्टान्तेन शालिव्रीजाच्छालङ्कारादिसन्तान एव प्रवर्तते न बीजानीय-
शालङ्कारादिसन्तानाच्च शालिफलसंबोपजायते ॥ न विलम्बफलं भिन्नं जातीयत्वादिवमिहापि कुशलचित्तात् कुशलसन्तान एवं स्यात् ॥ सप्रानजातीयत्वाद्वाकुशलाव्याकृतं सन्तानो विज्ञा-
तीयत्वात् ॥ सप्रमकुशलाव्याकृतचित्ता दशकुशलाव्याकृतचित्तसन्तान एव व्याज्ञानाभि-
जातीयत्वात् कामरूपाख्याचरनानाश्रयचित्तेभ्यः सदृशानां च चित्तानां कामरूपास्य

चरानाथवात्सामुत्पादः स्याद्भिन्नजातीयानां मनुष्यचित्तान्मनुष्यचित्तमेव स्याद्देवचरक
तीर्यगाद्यन्यचित्तं । ततश्च यावत्तः सद्य एव स्याद्या मनुष्यस्य मनुष्य एव स्यादित्यादि ।
ततश्चाकुशलमपि कुर्वतामेव मनुष्याणां रामविरामनिवर्णवृत्तीन्द्रियवल्लभपरागादिवैचित्रं
न स्यादप्रापयतनं हृष्यत संतुल्यमिति ॥ एवं ब्रह्मवत्तु मज्झान्तश्च गोत्रा यस्माद्भौतजनान
साधर्म्यैकत्वादाय प्रसज्यन्ते तस्मान्नैषा कल्पनापपद्यते ॥

इमे पुनः प्रवक्ष्यामि कल्पनां याच योष्यते ।

बुधेः प्रत्येकबुद्धैश्च आवकैस्त्रानुवर्णिताम् ॥

कादाची कल्पनेत्याह ॥

पञ्च यथाऽविप्रणाशस्तथैवमिव कर्म च ।

चतुर्विधो धातुतश्च प्रकृत्याव्याहृतश्च सः ॥

इह कुशलं कर्मैककृतं सत्पादानन्तरमेव निरुध्यत न च तस्मिन् निरुक्तकलाभावेप्रसङ्गः ।
यस्मादुपदेव तत्कर्मैककृतं तदेकस्य कर्मैकोऽविप्रणाशोक्तानामविप्रवृत्तो धर्मेः कर्तुः सत्तानं
मनुष्याणां ॥ अथ यत्र स्थानीयः तत्रैवं पञ्च यथा विप्रणाशस्तथा त्रिदिव्यो यस्य वा स च
विप्रणाशाभावे धर्मे उच्यते । अथमिव तत्कर्मैकैवेदितव्यं । यथाच अणपत्रावस्थाना-
दप्रवृत्तमपि धने धनिनो नधननाशो भवति सम्बन्धत एव सकारात्तरे क्षापंचयनधनस्कन्धेन
तथा विनष्टं त्रिकर्मैकापि प्रणाशाव्यधर्मान्तरावस्थानात्तद्विमिश्रकनफलेनाभिसम्बध्यत एव
कर्त्ता । यथाच अणपत्रं दातुर्धनात्यागमप्युत्थानिर्भुक्तं सत् पुनरपि विद्यामानस्याऽविद्यामानं
वा नधनात्यागममसंघर्षमेव सविप्रणाशोऽपि दत्तं विपाकः ।

संविद्यमानो धानशकोटिनिर्भुक्तपत्रवत्कर्तुः पुनरपि विपाकसम्बन्धकर्तुः ॥ यथायमविप्र-
णाशोऽस्माभिरुक्तः सूत्रान्तरोक्तश्चतुर्विधो धातुतः सत्कामरूपरुपाखरणाश्रयभेदात् प्रकृत्या-
ऽव्याकृतश्च सः कुशलाकुशलत्वेनाव्याकरणादव्याकृतं स्यादविप्रणाशः ॥ यदुस्यचकुशलानां
कर्मैणां अकुशलः स्यात्तदा कामवीतरागानां न स्यात् ॥ यदि च कुशलानां कुशलं स्यात्
समुच्छिन्नकुशलमूलानां च न स्यात् ॥ तस्मात् प्रकृत्या व्याकृतं स्यादौ किं च ।

प्रज्ञानो न प्रज्ञया भावनाह्वय एव वा ।

सचाथमविप्रणाशः प्रज्ञाणतो न प्रज्ञयः ॥

पार्यगजिनिकानि कर्माणि दर्शनमार्गेनेव प्रहीयन्ते ॥ साधुदार्ढ्यं पृथग्जनकर्मसम्पन्नागत
इति ॥ अविप्रणाशास्तु तत्कर्मप्रदायेऽपि दर्शनमार्गेण प्रहीयन्ते किन्तु भावनामार्गेण वा
‘अथ प्रज्ञा न भवति धानुसमतिक्रमणप्रज्ञय एवेति वा शब्दाविकल्पार्थः ॥ यतश्चेवमविप्र-
णाशः कर्मविनाशं विनश्यति कर्मप्रदायेऽपि न प्रहीयते ।

तस्मादपि प्रणशेन जायते कर्मणां फलम् ।

यदि पुनरथाविप्रणाशश्च कर्मणः प्रहायेन प्रहायोत्प्रहायतः प्रहायं स्यात् ॥ कर्मणश्च संक्रमणकर्मणो विनाशेन कर्मोन्तरसंमुख्यभावेन विनाशः स्यात् को दोषः स्यादिति उच्यते ॥ प्रहायतः प्रहतः स्यात् कर्मणः संक्रमणे वा ॥ यदि दोषाः प्रसङ्गवस्तत्र कर्मवेधादयः यदि दर्शनमार्गश्च पार्श्वगुञ्जनीककर्मवदविनाशः प्रहीयते तदा कर्मणो नाश एव स्यात् ॥ कर्म-विनाशाच्चाय्यायाभिष्टानिष्टकर्मफलविपाकः पूर्वकर्मफलहेतुका न स्यात् ॥ प्रकृतस्यैव कर्मणः फलादयः स्यात् ॥ कर्मफलाभावदर्शनाच्च मिथ्यादर्शनं स्यादिति ॥ एवं कर्मवेधा-दयो दोषाः प्रसज्यन्ते प्रहायतः प्रहयत्वाभ्युपगम सत्यविप्रणाशश्च ॥ एवं कर्मणः संक्रमणस्य योन्यम् ।

सर्वेषां विशभागानां सभागानां च कर्मणाम् ।

प्रतिबन्धौ सधातूनामेक उत्पद्यते तु सः ॥

भिन्नजातीयानि कर्मणि विषभागानि सद्ग्राहानि सभागानि तेषां सर्वेषामेव सभागानां साविषभागानां च कर्मणां कामरूपाण्यधातुप्रतिबन्धिषु सर्वकर्मोपसङ्गेन एक सर्वाविप्र-णाशः उपपद्यते ॥

स चापि धातूनां समानधातुकानामेवोत्पद्यते न विषभागधातुकानाम् ।

कर्मणः कर्मणेदृष्ट धर्म उत्पद्यते तु सः ।

द्विप्रकारश्च सर्वस्य विपक्षेऽपि च तिष्ठति ॥

स चायमविप्रणाशश्चो धर्मः ॥ सर्वस्यैव कर्मणः चेतनाचेतयित्वात् स्वभावश्च साश्रवा-नाश्रमेवेन वा विप्रकारभिन्नस्य दृष्टधर्मे इद्वैव जन्मनि कर्मणः कर्मणश्च एकेकाविप्रणाश सत्युच्यते ॥ स चायमविप्रणाशो विपक्षेऽपि विपाकेनावश्यं निरुध्यत निर्मुक्तपत्रवच्च विद्या-मानाऽपि सद्गुणं प्रति पुनरपि विपक्षं फलव्यतिक्रमाद्वा समरसाद्वा निरुध्यते ॥

अनाश्रवं साश्रवं च विभागं तच्च लक्षयेत् ॥

तत्र फलव्यतिक्रमात् निरुध्यते ॥ ययोक्तं भावनाद्वेय एवेति सरणाग्निरुध्यते यथोक्तम् ।

प्रतिबन्धौ सधातूनां एक उत्पद्यते तु सः ॥ इति ।

स चायं साश्रवानां साश्रवाऽनाश्रवानां अनाश्रव इत्येवं विभागं लक्षयेत् ॥

तत्रैवं,—

शून्यता च नवोच्छेदः संसारश्च न शाश्वतः ।

कर्मणोऽविप्रणाशश्च धर्मो बुद्धेन दर्शितः ॥

यस्मात् कर्मकृतं सङ्गृह्यते न स्वभावेनावतिष्ठते तस्मात् कर्मणः स्वभावेनावस्थाना-
च्छ्रुत्या आपपद्यते ॥ न चैव कर्मणोऽनवस्थानातुच्छेदशेनप्रसङ्गाऽविप्रणाशपरिकल्पना-
भावाच्च नानागतजातियानि घातुमेदभिन्नस्य यां च गतिकः संसारो विविधः सिद्धो भवति
न च शाश्वतवादिप्रसङ्गः कर्मणः स्वरूपेणानवस्थानाभ्युपगमात् ॥ कर्मणां चाविप्रणाशो-
ऽविप्रणाशोऽविप्रणाशसद्भावादिस्ति ॥ एवं निरवशेषाविद्यानिर्वापगमात् विबुद्धेन भगवता
यस्मादयं धर्म्मो देशित तस्याद्यपूर्वमुक्तं परेण ॥

तिष्ठत्यापककालाच्चेत् कर्मतत्त्वतामिथात् ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत् किं फलं जनयिष्यतीति ।

तदस्मत्पक्षेणापपद्यत इति ॥ तस्मादस्माभिरेववर्णितकल्पनैव नापति ॥ अत्रोच्यते ॥
किमिह भगवन्तो गन्धर्वनगराकाशपतनामकौतयातीर्षोद्धिष्टात्परित्तापनिश्चयमासमा-
धत्ताः । येनास्य धूयं कर्मण्यनुपपद्यमाने तत्फलनिमित्तं विप्रवदध्वं ॥ यदि हि कर्मणः
स्वरूपेणैवोत्पादः स्यात्तस्यापिपाकमवस्थानानित्यत्वं स्यात् विनाशादुच्छेदः स्यात् ॥
विनाशादुच्छेदः स्यादपि तु कर्मणैवोत्पद्यते स्वभावशून्यत्वानदा तस्य कुतोऽवस्थानं
विनाशो वा यत एषां विन्ताध्यादत्राह ॥ कर्मणोत्पद्यते कस्मात् ॥ आचार्य्य आह ॥
निःस्वभावं यतस्ततः यस्माद्भिः स्वभावात् कर्म तस्माद्भापपद्यते ॥ यदि खल्वेवं निःस्वभावत्वात्
कर्मनोपपद्यते ॥ तत्कथमेवमुक्तं भगवता ॥

न प्रणशन्ति कर्माणि कथकोटिशतैरपि ।

सामर्थी प्रायकालञ्च फलन्ति खलु देहिनामित्युच्यते ॥

यस्मात् तदनुत्पन्नं न तस्माद्विप्रणशन्ति इत्येवं भगवतोऽभिप्रायमिति ॥ अतीनायमस्माकं
बाधकविधिरिति ॥ अवश्यं चेतदेवं विज्ञेयं निःस्वभावं कर्मेति ॥ अन्यथा हि ॥

कर्षं स्वभावतश्चेत् स्यात् शाश्वतं स्यादभ्ययम् ।

अहृतं च भवेत् कर्षं क्रियते न हि शाश्वतम् ॥

यदि हि कर्मस्वभावतः स्यात् मुक्तसंशयं तच्छाश्वतं स्यात् ॥ स्वभावस्यान्यथा भावो वा
भावास्तन्नाहतमेव कर्म भवेत् कर्तुः स्वतन्त्रस्य क्रियया यदीक्षिततमं तत्कर्म एतच्च
न युज्यते किं कारणं ॥ यस्मात् क्रियते न हि शाश्वतं शाश्वतं हि नाम अविद्यमानसत्ताकं
यच्च विद्यमानं तच्च कश्चानुपपत्तस्तं नैव कारणमपेक्षत इति बुद्धान्तरं कर्मकृतमेव शक-
क्षस्य लोकस्य विपाको यस्मात्तस्य ॥

अकृताभ्यागमभयं स्वात् कर्मात् कृतकं यदि ।

अत्रल्लक्ष्यार्थवासस्य दोषस्ताव प्रसज्यते ॥

यदि ह्यकृतं कर्म भवेत्तदाऽकृतकाभ्यागमभयं स्यात् ॥ येनापि हि प्राणातिपातादिकं न कृतं तस्मादाकृतमपि सत्तत्कर्मस्त्विति तेनाप्यस्य संबन्धदकृतकाभ्यागमभयं स्यात् ॥ अत्रल्लक्ष्यार्थवासस्य तत्र पक्षे प्राप्नोति किं कारणं परितुष्टल्लक्ष्यार्थवासानामपि सतामकृतमेवात्रल्लक्ष्यार्थमस्तीति सर्व्वपक्षमेवात्रल्लक्ष्यार्थवासान् कथयित्विद्विषयेन भवितव्यं स्यात् ॥ किं वातः ॥

व्यवहारा विरुध्यन्ते सर्व्वेष एव संग्रहः ।

पुण्यं पापकृतौ नैव प्रतिभागस्य युज्यते ॥

युज्यते कृषिवाणिज्यगोरासादयः क्रियारम्भाफलार्थमारभ्यते ॥ तेषां सर्व्वेषामकृतानामेव विद्यमानत्वात् प्रारम्भवेद्यर्थे स्यादुत कुत्र पटं कुर्व्वित्येवमादयश्च सर्व्व एव लौकिकव्यवहारा-
विरुध्यन्ते । घटादीनां सर्व्वेषामेव विद्यमानत्वात् ॥ पुण्यबुद्धयं पापबुद्धयमिति च प्रति-
भासो न प्राप्नोति । उभयोरपि पुण्यपापं कृतोरकृतयोरपि पुण्यपापयोः प्रत्येकं विद्यमान-
त्वात् किञ्च ।

तद्विपक्षविपाकं च पुनरेव विवक्ष्यति ।

कर्म व्यवस्थितं यस्मान्नस्मात् स्वाभाविकं यदि ॥

विपक्षविपाकमपि कर्मणः पुनर्विपक्षकानसापशुते स्वरूपादप्रच्युतत्वात् ॥ अविपक्ष-
विपाकावस्थायामिव ॥ तदेवं यदि कर्मस्वभाविकमिति मन्यसे ॥ यस्मात्तत्कर्मव्यव-
स्थितमस्ति तस्माद्विपक्षयं यथोपवर्णिता दोषाः प्राप्नुवन्ति स्वभावत्वे तस्माद्विपक्षभावं
कर्म यतश्च निःस्वभावं कर्म तस्माच्छाश्वतोच्छेददृशेनप्रवर्णादापानेवाद्य किमेवं व्याप्त-
नासापशुत इति ॥ अथाह ॥

विद्यत एव स्वभावतः कर्म तत्कारणवद्भावात् ॥

इह यद्भास्ति न तस्य कारणमस्ति कूर्म्मरोगप्रदावारस्य च । अस्ति च कर्मणः कारणं
क्रोधाः अविद्याः प्रत्ययाः संस्काराः उपादानप्रत्ययाभाव इति वचनात् ॥ तस्माद्विद्यत एव कर्म
स्वभावत इत्युच्यते ॥ अयुक्तमेव किं कारणं यस्मात् कर्मक्रोशात्मकं चेदं तस्य क्रोशात्मकं
तस्य तस्य क्रोशानतत्त्वतः ॥ न चेत्तन्न स्वतः क्रोशाकर्म स्यात्तत्त्वतः कथं इदं कर्मक्रोशात्मकं
क्रोशहेतुकं न च क्रोशानतत्त्वतो न सन्ति ॥ चेदयदि ॥ ह्यभास्यविपर्य्यासात् संभवन्ति प्रती-
त्ययेतदस्वभावाद् विद्यते तस्मात् क्रोशानतत्त्वत इति ॥ तदेवं तावता चेन्न तत्त्वतः क्रोशा यद्-
तत्त्वहेतुकं कर्म तदानीं कृतस्तत्त्वतो भविष्यति । तस्माद्विद्यत कर्म स्वभावतः ॥ अथाह ॥

विद्यन्त इयं क्लेशाः कर्माणि चेतत्कायसद्भावात् ॥ इह हि कृत्रकर्मणो देहाणां कार्य-
मुपलभ्यते ॥ यद्य च कार्यमुपलभ्यते तदस्ति ॥ अविद्यामानस्य खगुष्पादेः कार्यदर्शनादि-
ब्रूयते स्मः कृशाः कर्माणि च यदि तत्काविहायिचोरन् ॥ न तु विद्यन्त इति प्रतिपादय-
द्वाच ॥

कर्माकृशाश्च देवानां प्रत्यये समुदाहृता ।

कर्माकृशाश्च ते शून्या यदि देहेषु काकथा ॥

यथा कर्माकृशाश्च शून्यास्तथा प्रतिपादितं ॥ ततश्च कर्माकृशा यदा एव न सन्ति तदा
तत्कार्याणां देहानामवत्त्वे काकथा भविष्यति ॥ नास्ति त्वं तेषां पूर्वमेव विद्वं यस्मात्तत्का-
द्याव किञ्चिद्व्यतिशेषोऽस्तीत्यभिप्रायः ॥ अत्राह ॥

विद्यत एव स्त्रभावतः कर्म तत्फलभोक्तृसद्भावात् ॥

यद्वास्ति न तस्य फलोपभोक्तास्ति ॥ तद्यथा गमयधृतफलस्येति ॥ अस्ति च कर्मेष्टः
फलाय भोक्ता अविद्यानिर्वृते जन्तुस्तृणासपाजनश्च सः ॥ स भोक्ता स च लोके तु अन्यो
न च स एव सः । तत्राविज्ञानतमः संमोह इति पर्यायाः । अविद्या निर्वृष्टावितः पक्षगतिक्
संसारे पुनः पुनर्जायत इति जन्तुः सत्त्वः पुङ्गवः प्राणातीतस्यैव पर्यायाः । तृष्णा रागः
शक्तिविशक्तिस्त्रिति पर्यायाः संयाजनं जन्तुः । तृष्णासंयाजनमस्येति तृष्णासंयाजनः तृष्णा-
वन्धन इत्यर्थः । यधोक्तं सूत्रे ॥

अविद्या निर्वृताः सत्त्वाः तृष्णासंयाजना इति ॥

अथच पुनरिदं पापं कर्मे स्वयमेव कृतमस्य स्वयमेव विपाकः प्रत्यनुभविता इति
वचनात् ॥ स च भोक्ता कर्मेफलस्य स च कर्तुरन्यो न च स एव सः । तत्तान्यतान्यत्वा
वाच्यत्वात् ॥ तस्मात् फलोपभोक्तृसद्भावादस्यैव कर्मेति ॥ अत्रोच्यते ॥ व्यात् कर्मेष्टः कर्ता
कर्मेफलस्य चोपभोक्ता यदि कर्म च स्यात् । न त्वस्ति कथं कृत्वा ।

न प्रत्ययसमुत्पन्नं नाप्रत्ययसमुद्भिन्नम् ।

अस्ति यस्मादिदं कर्म तस्मात् कर्तापि नास्त्यतः ॥

कर्म चेन्नास्ति कर्ता च कुतः स्यात् कर्माजं फलम् ।

असत्येऽथ फले भोक्ता कुत एव भविष्यति ॥

यदि कर्मेनास किञ्चित् स्यात् तत्प्रत्ययसमुत्पन्नं वा भवेत् ॥ प्रत्ययसमुत्पन्नम् ॥ यदि
तावत्प्रत्ययसमुत्पन्नमिष्यते तत्र युक्तं प्रत्ययपरीक्षायामुक्तज्ञापत्वात् ॥ अथाप्रत्ययजनितं निर्हेतुकं

तदपि हेतुः प्रवृत्तिः कार्यव्यापारणं व्यावृत्तिनामकर्मकारणपरीक्षायां विस्तरेण प्रतिपादितं । यतमेव प्रत्ययसमुत्पन्नोऽप्रत्ययसमुत्पन्नं वा कर्मैवं न सम्भवति ॥ यदा चैव कर्म च कर्ता च नास्ति तदा निर्हेतुकं कर्मैवं फलं कुतो भविष्यतीति ॥ अस्ति च फले कुत एव फलभोक्ता भविष्यतीति ॥ सर्वमेतत् स्वभावतोऽस्त्विवद्यमानमेवेति विज्ञेयं ॥ अत्राह ॥ यद्येवं नैः-
स्वाभावं भावानां व्यवस्थापितं भवेत् ॥ यत्तद्वृत्तं भगवतास्वयं कृतं कर्मणः स्वयमेव विपाकः प्रत्यनुभवितव्य इति तदेतत् सर्वधनुनाग्यायेनापाकृतं भवति ॥ कर्मफलपटाश्व प्रघातो नास्तिको भवानित्युच्यते ॥ न वयं नास्तिकाः नास्त्यद्वयवाद निरासने तु वयं निर्वाणपुरमाग्निमद्वयपथमविद्यातयाः । न च वयं कर्मकर्तृ फलादिकं नास्तीति ब्रुमः किन्तु निःस्वभावमेवेति व्यवस्थापयामः ॥ अथ मनसि निःस्वभावानां भावानां व्यापारकराणामुपपत्तेरुच्यते एव दोष इति ॥ एतदपि नास्ति । स्वभावानामेव व्यापार-
दर्शनानिःस्वभावानामेव व्यापारदर्शनानिःस्वभावानामेव च व्यापारदर्शनात् ॥ तथा हि निःस्वभावा एव सन्तो घटादयो लोके स्वकार्यकृता उपलभ्यन्ते ॥ अपि वा युष्मानुष्ठानात् स्वघृतरादयमर्थोऽवचीयतां । यथा निर्मितकं शास्त्रानिर्मितं तद्वि संपदानिर्मितानि निर्मित-
मीतान्यं स च निर्मितकः पुनः तदयमेकं निर्मितकं शास्त्रा बुद्धो भगवानुद्विग्नपदा अद्वि प्रभावेन निर्मितकः स चापि निर्मितकः पुनर्योऽयं बुद्धेन भगवता निर्मितः स पुनर्भूयो-
ऽन्यपरं निर्मितकं निर्मितमीति । तत्र य एष निर्मितकोऽपरशान्निमित्तकस्य निर्माता सशून्यां नः स्वभावः तथागतस्वभाववदित इत्यर्थः ॥ यश्चायमपरो निर्मितकायां निर्माणेन निर्मित-
कोऽभावोऽपि शून्या निःस्वभावः तथागत स्वभाववदित इत्यर्थः । यत्रात्र निःस्वभावानां निःस्वभावकार्यकृतं कर्मकर्तृव्यपदेशश्च भवति ॥ तथा निर्मितकाकारः कर्ता यत्कर्म तत्कृतं ॥ तद्वयथा ॥ निर्मितान्गन्यानिर्मितानिर्मितस्तथा यो ह्यत्र कर्मणः कर्ता स निर्मितकाकारः ॥ स्वभावशून्यः तेन च स्वभावशून्येन स्वतन्त्रः कर्ता यत्किञ्चित्कर्म क्रियते तदपि स्वभावशून्यं ॥ तद्वयथा ॥ निर्मितको नान्यो निर्मितको निर्मितस्तथा वेदितव्यः । यथोक्तमागमे ॥

एकस्य भाषमाणस्य सर्वे भाषन्ति निर्मिताः ।

एकस्य दृष्टीभूतस्य सर्वे दृष्टीभवन्ति हि ॥

तस्मादद्वयवादिनां माध्यमिकानां कुतो मिथ्यादर्शनं । उक्तं चायं समाधिगजः ।

यदसतं कथां कथंति नाथो

वीथिगतो मनुजो न कृपायमानः ।

निर्मितं जिनु निर्मिनिता

विचरति तेषु पुण्यैतु बुद्धधर्मान् ॥

प्राणिशतसहस्रतं श्रुतिना
प्राणिदधिविन्तु चरायबुद्धज्ञाने ।
कदचेयस्यभि ज्ञानमेव रूपमाणयुक्ता
त्यजिनोऽस्य व्याकरोति ॥

रश्मिशतसहस्रं अप्रमेयानरश्मि विपाकइतरेहि धर्म्मराजा ।
सर्वं निरयशीतला भवन्ति दुःखं अपनौत सुखं भवेदयन्ति ।
धर्म्मं दशबलप्रभाषितं तत्रा मनु मनुजानं विशुद्धमिति ॥
समुत्पत्त्यादिकवित्तव्यहं जनयन्ति ।
तत्र कालपसमचित्तिपते हिरण्यलाभः ॥

यदि जिननिमन्त्रितो नरेन्द्रो नवधर्मेभ्यः तस्य लक्षणाया इत्यादि विष्टरे तथा आर्थ-
विमलकीर्तिनिर्देशे तं निर्मितं ब्रह्मचर्यसंग्रहमुपशान्तिपात्राणां कथास्तत्र त्वन्यासापस्तुतयेषां भाज-
नमानेनानां नानाशब्दजन्यत्वाद्यादिसम्प्रयुक्तं पृथक्पृथग्विविधरससंकभाजनं सर्वं तद्भावेक-
बोधिसत्त्वसङ्घराजगजाभ्यां पुराहितान्तःपुरदौवारिकसार्धब्राह्मदिजनपदं सन्त्यर्था प्रीत्याकारं
नाम महासमाधिं लभयामासेति ॥ विनायकबलं निर्माणां दृष्टान्तनरेः स्वभावदर्शनमुप-
पत्त्यामनुरूपमपि चार्थाभ्यां दृष्टान्तैः स्फुटं नैव भावं भावनं प्रतीयतामिति प्रति-
पादयन्नाह ॥

क्लेशाः कर्माणि देहाश्च फलानि च ।

गन्धर्व्वनगराकारा मरौषिस्त्वप्रसजिभाः ॥

तत्र क्लेशा रागादयः कृच्छ्रान्ति सत्त्वचित्तसन्तानानीति कृता । कर्माणि कुशलकुशला-
न्येतानि देहाः शरीराणि कर्तार आत्मानः फलानि विपाकाधिपत्यनिष्पन्दादीनि ॥ तत्र ते
क्लेशादयोऽप्यौगन्धर्व्वनगराकारादिविद्विः स्वभावा वैदितव्याः । तस्मान्माध्यमिकानामेव भावानां
स्वभावाभावाभ्युपगमाच्छाश्वतोच्छ्ददर्शनद्वयप्रसङ्गो नास्तीति विज्ञेयम् ॥ अत्र च कर्मेफल-
सम्बन्धविचारकुशाग्रशेषोक्त्य परिहारा मध्यमका चैतद्विस्तरेणावशेषो यथोक्तसार्ध-
रत्नकूटसूत्रे । पञ्च च भिसुश्रतानि ध्यानलाभान्युक्तायासनेभ्यः प्रकान्तानि इमां गम्भीरां
धर्मेदेशनामनवधमानान्मनवेतरेभ्यो नव शाहयमानान्यसिद्धिमुख्यमानानि ॥ भगवानाह ॥

तथा ह्येते काश्यप भिसवो आभिमानिका इमासनाश्रवं शीलविशुद्धिं नावतरन्ति नाव-
शाहन्ते नाधिसुच्यन्ते सन्त्यस्यन्ति सन्तासमापद्यन्ते ॥ गम्भीरः काश्यप गाथाभिर्निहारो
गम्भीरो च सुप्तानां भगवतां बोधिः सा नशकाऽनवरोपितकुशलबुद्धिः सत्त्वेः पापमित्रपरिपृष्टीते-
रनधिसुक्तिबहुरेदधिमेतु ॥ अपि चैतानि काश्यप पञ्च भिसुश्रतानि काश्यप तस्य तयागतस्य
प्रवचनेऽन्यतौर्धिकाश्रयका अभवन् ॥ तेरेव तस्य काश्यपस्य तयागतस्यान्तिकादुपराम्भा-

भिप्रायेः यथा धर्मदेशना श्रुताश्रुता वैकचित्तप्रसादात्तया ॥ एवं तैर्वाग्भाषिता ग्राह्यं
यावन्मधुरप्रियमाणा काश्चपक्षपातातोऽर्हस्यकृष्ण्युक्त इति ॥ सत्र ते वैकचित्तप्रसादन-
प्रतिलब्धेन काशगतास्त्रयस्त्रिंशेषु देवेषु प्रपन्नास्ते तेऽनुताः समाना इहाप्रपन्नास्तीनेव च
हंतुना ॥ इह मम श्रावणप्रव्रजितास्त्रान्येतानि काश्चपक्ष पञ्चभिस्तुष्टतानि दृष्टिप्रस्थान्यानी मां
शम्भोरां धर्मदेशनां नावतरन्ति नावगाहन्ते नाधिसुचन्ते उल्लस्यन्ति सन्तर्धान्ति सन्ता-
वमापद्यन्ते ॥ कृतं पुनरेषासनया धर्मदेशनया परिकर्मणा भूयो हर्षतिविनिपातं गमिष्यन्ति ॥
एभिरेव च स्तब्धं परिवाच्यन्ति ॥ अथ खलु भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमामन्वयते स्म ॥
गच्छ सुभूते एतान् भित्तुन् संक्षपय ॥ सुभूतिराह ॥ भगवता एव तावदेतद्भाषितं विजो-
कयन्ति कः पुनर्वादो मम ॥ अथ भगवांस्तस्यां वेलायां येन मार्गेऽस्मै भित्तवो गच्छन्ति स्म
तस्मिन् मार्गे हं भित्तुमिमीने स्म ॥ अथ तानि पञ्चभिस्तुष्टतानि येन मार्गेण ह्यो भित्तु-
निर्मितको तेनोपसंक्रामन्ति स्म ॥ उपसंक्रथ्यतदवाचत् कुत्रायुष्मन्तो गमिष्यथः । तावदो-
चताम् ॥ गमिष्यथ आवां सरण्यायतनेषु तत्र ध्यानसुखस्पर्शविहारैर्विहरिष्यावः ॥ तान्यपि
पञ्चभिस्तुष्टतान्येतदवोचन् ॥ त्रयमप्यायुष्मन्तो भगवन्तो धर्मदेशनां नावतरामो नावगाहामहे
नाधिसुचामहे उल्लस्यामः सन्तर्ष्यामः सन्तावमापद्यामहे ॥ तेन वयं सरण्यायतनेषु
ध्यानसुखस्पर्शविहारैर्विहरिष्याम इति ॥ निर्मितकाश्चवोचताम् ॥ तेन ह्यायुष्मन्तः सकृ-
त्यामो न विवादित्वाः आविवादपरमा हि अस्यधर्माः यद्विरमायुष्मन्त उच्यन्ते । निर्वाण-
मिति कतमः स धर्मा यः परिनिर्वाणस्यति ॥ कस्मिन् पुनरत्र काय आत्मा वा सत्त्वं जीवो
कन्तुर्वा योषा वा पुंशो वा पुंशुलो वा मनुजो वा मानवो वा यः परिनिर्वाणस्यति ॥ तस्य
वाचयात् परिनिर्वाणमवाचन् ॥ रागद्वेषमोक्षयात् परिनिर्वाणम् ॥ निर्मितकां च
वोचतां किं पुनरायुष्मन्तं सन्धितुन्ते रागद्वेषमोक्षयात् परिनिर्वाणं ॥ निर्मितकां चावो-
चतां किं पुनरायुष्मन्तं सन्धितुन्ते रागद्वेषमोक्षं यान् क्षपिष्यथः । तेऽवोचन् ॥ न तेऽध्यात्मं
न बहिर्द्वारोभयमन्तरेणापलभ्यन्ते । नापि ते परिकल्पिता उत्पद्यन्ते निर्मितका वदोचन् ।
तेन ह्यायुष्मन्तो भाकल्पयत भाविकल्पयत । यदा चायुष्मन्तो न कल्पयिष्यथ न विकल्पयिष्यथ
तदा न वक्ष्यथ न विरक्ष्यथ यश्चारक्तोऽपि रक्तः सशान्त इत्युच्यते ॥ शीलमायुष्मन्तो न संसरति
न परिनिर्वाति समाधिः प्रज्ञाविमुक्तिज्ञानदर्शनमायुष्मन्तो न संसरति न परिनिर्वाति । एभि-
श्चायुष्मन्तो धर्मेनिर्वाणं सूचते ॥ एते च धर्माः शून्या विदित्ता आग्राह्या निश्चेष्टा प्रजडि,
वैतानायुष्मन्तः संक्षेपपटुत परिनिर्वाणमिति ॥ याव संज्ञायां संज्ञा काष्ठं चावसंज्ञाया
संज्ञां परिज्ञावीठ ॥ याहि संज्ञायाः संज्ञां परिज्ञानाति ॥ संज्ञाकथनमेवायं तद्वदति ॥
संज्ञां चेदपि तद्विरोधमपान्तिसायुष्मन्तः समापद्यध्वम् ॥ संज्ञां चेदपि तद्विरोधमपान्ति
समापन्नध्वं भित्तवो नास्त्युत्तरौकरणीयमिति ॥ वदावः ॥ अस्मिन् खलु पुन धर्मपर्याय-
निर्मितकभिस्तुष्टां माध्यसाणं तेषां पञ्चानां भित्तुश्रतानामनुपादायाश्चैवास्त्रिस्तानि विमु-
क्तानि । ते विमुक्तचित्ता येन भगवांस्तनापसंक्रान्ता उपसंक्रथ्य भगवतः पादौ शिरोभिरभि-
वन्द्येकान्ते गच्छेदन् ॥ अथायुष्मान् सुभूतिकान् भित्तून्तदवाचत् कुत्रायुष्मन्तो गताः कुतो वा
आगता तेऽवाचन् ॥ न क्वाचद्रूपनाथ न कुतश्चिदागमनाथ भदन्त सुभूते भगवता धर्मे-

वेशितः ॥ आह ॥ को नाम युष्माकं शास्ता आहुः यानोत्पन्नो न परिनिर्वाण्यति ॥ आह ॥
 कथं युष्माभिः धर्म्मैः श्रुतः ॥ आह ॥ न बन्धनाय न मोक्षाय ॥ आह ॥ केन वृथं विनीताः ।
 आहुः ॥ यस्य न कायो न चित्तम् ॥ आह ॥ कथं वृथं प्रयुक्ताः ॥ आहुः नाविद्याप्रहाणाय
 न विद्यान्यादनाय ॥ आह ॥ कथं वृथं सावकाः ॥ आहुः येन प्राप्तं नाभिसंयुद्धम् ॥ आह ॥
 केन युष्माकं सन्नद्धाचारिणः ॥ आह ॥ यथैधातुकेनोपविचरन्ति ॥ आह ॥ कियञ्चरेणा-
 युष्मन्तः परिनिर्वाण्यन्ति ॥ आहुः ॥ यदा तथागतनिर्मिताः परिनिर्वाण्यन्ति ॥ आह ॥
 कृतं युष्माभिः करणीयम् ॥ आहुः ॥ ग्रहंकारमसकारपरिज्ञानतः ॥ आह ॥ लीला युष्माकं
 लेशः ॥ आहुः ॥ अत्यन्तक्षयात् सर्वधर्म्माणां ॥ आह ॥ धर्षितोयुष्माभिः सारः ॥ आहुः ॥
 स्कन्धसारानुपलब्धतः ॥ आह ॥ परिचरितो युष्माभिः शास्ता ॥ आहुः ॥ न कार्यं न वाचा
 न मनसा ॥ आह ॥ विशोधिता युष्माभिर्दोषिणोया भूर्मिराहुः । अग्राहताऽप्रतिग्राहतः ॥
 आह ॥ तीर्थी युष्माभिः संसारः ॥ आहुः । अनुच्छेदतांऽग्राहतः ॥ आह ॥ प्रतिपन्ना युष्मा-
 भिर्दोषिणीया भूमिः ॥ आहुः ॥ सर्वग्राहविमुक्तितः ॥ आह ॥ किं गामिन आयुष्मन्तः ॥
 आहुः ॥ यं गामिनस्तथागतनिर्मिताः ॥ इति ह्यायुष्मन्तः सुभूते परिपृच्छतस्त्वां भिक्षूणां
 विषय्यतां तस्यां पर्यट्टगानां भिक्षुशतानामनुपादायाश्चवैश्वस्यश्रितानि विमुक्तानि द्वात्रिंशत्स
 ग्राहिसहस्राणां विराजो विगतसर्पं धर्म्मेषु धर्म्मेवचतुविहृष्टमिति ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्त्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ

कर्मपरीक्षा नाम सप्तदशमं प्रकरणम् ॥ • ॥

आह ॥ यदि लेशाः कर्म्मोणि च देहाश्चकर्त्तरिश्च फलानि च सर्वमेतत् ॥ न तत्त्वं न
 केवलं तु गन्धर्व्वनगरादिवदत्वमेव स तत्त्वाकारणप्रतिभासते ॥ वालानां किं पुनरत्र तत्त्वं कथं
 वा तत्त्वव्यावसार इति ॥ उच्यते ॥ आध्यात्मिकवाद्याशेषवत्त्वनुपलम्भनाध्यात्मवद्विषयः
 सर्वथाहकारमसकारपरिज्ञाय इदमत्रतत्त्वं । तत्त्वावसारः पुनः सत्कायद्वृष्टिप्रभानुशेषान्
 लेशाश्च धिया विपश्यन् ॥ आत्मानसम्याविषयं च बुद्धयाङ्गीकरोत्यात्मनिर्गन्धमेवेत्याङ्गी-
 नामकायद्वृष्टिपूर्वकमेव संसारमनुपश्यं तस्याश्च सत्कायद्वृष्टिनालम्बनमात्मानमेव समनुपश्यन्
 आत्मानुपगम्यश्च सत्कायद्वृष्टिप्रहाणं तत्प्रहाणाच्च सर्वलेशव्यावृत्तिं समनुपश्यन् प्रथमेत-
 मात्मानमेवावपरीक्षते ॥ कायमात्मानमतियाहंकारविषयः ॥ स चायमहंकारश्च विषयः
 परिकल्प्यमानः स्कन्धस्वभावो वा भवेत् स्कन्धव्यतिरिक्तो वा ॥ आधाराधेयतद्भूतप्रज्ञाणा-
 मप्येकत्वान्वत् पक्ष एवान्तर्भावान् सत्तयस्यैव विवर्त्तितत्वादेकत्वान्वत् पक्षद्वयप्रतिषेध-
 नेवात्मनिर्गन्धमालम्बुकामः ॥ आचार्य आह ॥

आत्मास्कन्धो यदि भवेदुदयव्ययभागवत् ।

स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेत्भवेदस्कन्धसत्त्वः ।

किमर्थं पुनरन्यत्र तथागतपरीक्षायास्योनपरीक्षायां वयश्च पक्षा उपपन्ना इह तु पुनः पक्षद्वयमेवं युज्यते येनेव तत्र प्रकरणद्वये पक्षः पक्षः पक्षा निर्दिष्टा अतएवान्यत्र निर्दिष्टत्वाद् पुनरिह निर्दिश्यते ॥ संक्षेपेण तु पक्षद्वयमुपन्यस्यत इति ॥ तत्र यदि स्कन्ध आत्मसि परिक्लप्यते तदीयव्ययभागुल्यातोऽत्र विनाशो वात्मा प्राप्नोति स्कन्धानामुदयव्ययभाक्ताद्-चेदपि यत् ॥ आत्मानं कदापि प्रसङ्गादहस्यति ॥

नायभूत्वा समुत्पन्नो दोषोऽन्यत्र प्रमज्जते ।

कृतको वा भवेदात्मा संभूतोवाप्यहेतुक इति ॥

तथा ॥

नचोपादानमेवात्मा व्यतितस्मुदेति च ।

कथं हि नात्मोपदानमुपादाताभविष्यति इति ॥

किं च स्कन्धा आत्मा चेदतस्तेऽववश्यं नाशात्पादो नित्यतः प्राक् तन्नेपु कर्तुर्नाशस्तत् कलाभाव एव भुञ्जीतात्मनार्जनं कर्म चान इत्यादिना सापेक्षपरिहारं विहितविचारा-दपि पक्षां जातुष्य इति नेह पुनर्विस्तरः प्रपञ्च आरभ्यते ॥ एवं तावत्स्कन्धा आत्मा न भवति स्कन्धव्यतिरिक्तोऽपि न युज्यते ॥ यदि हि स्कन्धस्य आत्मा भवेदस्कन्धलक्षणो भवेत् ॥ यथा हि सौराणां षष्ठो न गोलक्षणो भवति ॥ एवमात्मस्य स्कन्धव्यतिरिक्तः परिकल्प्यमानोऽस्कन्धलक्षणो भवेत् ॥ तत्र स्कन्धाः संस्कृतत्वादेन प्रत्ययसम्भूता उत्पादस्थितिभङ्गलक्षणाः ॥ तत्र स्कन्धलक्षण आत्मा भवेत् ॥ भवत्यनेनात्मादस्थितिभङ्गलक्षणो युक्तः स्यात् ॥ यच्चैवं च न भवति सांख्यविद्यमानत्वादसंस्कृतत्वाच्च खपुष्यवर्जित्वान्नान्धानेवात्मव्यपदेशं प्रति लभ्यते ॥ नापि हेतुकारिषयत्वेन युज्यत इति ॥ स्कन्धव्यतिरिक्तोऽप्यात्मा न युज्यते ॥ अथवाय-मनार्थः ॥ यदात्मा स्कन्धव्यतिरिक्तः स्यात् सांख्यलक्षणः स्यात् ॥ इत्येतादृशमभिहितान्-ग्रन्थमभिसंस्मरणविषयप्रतिविज्ञमिलक्षणः पक्षस्कन्धाः, आत्मा च इत्यादि विज्ञानस्कन्धो व्यतिरिक्त इत्यस्यैव प्रयत्नलक्षणमिदं स्यात् प्रयत्नलक्षणमिदं स्यात् इत्यादि इति चेत् न च युज्यते ॥ तस्मात् स्कन्धव्यतिरिक्तोऽपि नास्ति ॥

ननु च तीर्थिकाः स्कन्धेभ्यो व्यतिरिक्तमात्मानं प्रतिपन्ना भिन्नलक्षणमावचतं ॥ तस्मात्तेषां च वाचक एवायं तीर्थारिति ॥ यथा च तीर्थिका आत्मनो भिन्नलक्षणमावचते । तथोक्तं मध्यमका चत्वार आत्मतीर्थः कथ्यते नित्यरूपोऽकृतो भोक्ता निशुंको निष्कृपश्च किञ्चित् किञ्चित् भेदमाश्रित्य तस्य भेदेजाताः प्राक्रियतीर्थिकानामित्यनेन । सत्यमुच्यते तीर्थिकाः स्कन्धव्यतिरिक्तस्य लक्षणं न पुनस्तत्स्वरूपतः । आत्मानमुपलभ्य तस्य लक्षणमावचते । किं तर्हि यथावदुपायप्रज्ञया न च गमनेनासमात्रकमेवात्मानं त्राशादप्रतिपद्यमानाः सन्ति अत्यादिपि परिच्छेदा सिद्धाकल्पनयेव केवलमनुमानाभासमात्रविप्रतिषेधाः सन्तो सोऽहत् परिकल्पयन्ति ॥ आत्मानन्तस्य लक्षणमावचते ॥ तेषां च कर्मकाणकपरीक्षाद्विद्यात्मापा-दानयाः परस्परसापेक्षिकीं सिद्धिं ब्रुवता संख्यापि प्रतिषेधो विहित एव उक्तं च ॥

यथादर्शमुपादाय स्वमुखप्रतिविम्बकं ।
 दृश्यते नाम तच्चैव न किञ्चिदपि तत्त्वतः ॥
 अहंकारस्तथास्कन्धानुपादायोपलभ्यते ।
 न च कश्चित् स तत्त्वेन स्वमुखप्रतिविम्बवत् ॥
 यथादर्शमनादाय स्वमुखप्रतिविम्बकं ।
 न दृश्यते तथा स्कन्धाननादायाहमित्यपि ॥

एवं विधानार्थप्रवृत्तात्तदर्थमेवचतुरवयवम् ॥ आर्यान्तः स्वयं वैच भिन्नुभयोऽभौत्तवामुक्तं
 खानिति ॥ अन्ता न पुनस्तत्प्रतिपादनार्थं यत्न आलभ्यते ॥ उपादाय प्रज्ञाप्यमान एव
 विद्याविपर्ययानुगतानामात्मभिनिर्वशास्यदभूतौमुसुत्तुभिर्बिचार्यते ॥ यस्मिन् स्कन्धपञ्चक-
 मुपमानत्वेन प्रतिभाषते । किमसौ स्कन्धलक्षण उतास्कन्धलक्षण इति ॥ सर्वथा च विचार-
 यन्तो मुमुक्षवा नैवमुपलभन्ते भावस्वभावतः तदेषां आत्मन्यसति वान्मयीय कुत एव
 भविष्यति ॥ आत्मानुपलम्भादान्मप्रज्ञानुपादानं स्कन्धपञ्चकमात्मनीयमिति सुवरां नोपल-
 भन्ते ॥ यथैव हि इग्धं रथे तदङ्गान्यपि दग्धत्वाङ्गोपलभन्ते ॥ एवं योगिनां यदेवात्मानं
 प्रतिपद्यन्ते तदेवात्मनीयस्कन्धवस्तुनैरात्म्यमपि नियतं प्रतिपद्यन्ते । यथोक्तं रत्नावल्यां ॥

अहङ्कारोद्भवाः स्कन्धाः माहङ्कारोऽनृतार्थतः ।
 वीजं यस्यानृतं तस्य प्ररोहः सत्यतः कुतः ॥
 स्कन्धानसत्याद्दृष्ट्वैवमहंकारः प्रहीयते ।
 अहङ्कारप्रहाणाच्च न पुनः स्कन्धसम्भव इति ॥

यथैव हि ग्रीष्ममध्याह्नकालावसानमासादितम्य विष्यनेनभा मध्यदेशसाविष्कर्मन्तरे-
 पत्यारम्भस्यश्च घटतुरङ्गतधुविगततस्फुल्लिकानि च विरुद्धतरमहीमखल्लोत्तापनपरात् ॥ प्रदीप-
 किरणस्य किरणोत्पत्तौ च विरुद्धतरमेव निर्देशं वामादविपरीतश्च दर्शनमेवेह्यसलिलकानां
 मरीच्य उपलभ्यमानाविदूरदेशावस्थितानां उन्मवतामति विप्रसन्नाभिनीलजलाकारं प्रत्य-
 सादधति न तु तत्समीपगतानां । एवमिहार्थं यथावदस्थितात्मात्मनीयपदार्थत्वदर्शनविदूर-
 देशान्तरस्थितानां संसाराब्धिनि चर्त्तमानानामविव्याविपर्ययानुगमनमृत्युवार्थं सेवास्कन्ध-
 सभाषां पः सत्यतः प्रतिभाषमानः पदार्थतत्त्वदर्शनेषमीपस्थानां न प्रतिभाषता यथोक्त-
 माचार्यपादे ॥

दूरादालोकितं रूपमामलैर्दृश्यते स्फुटं ।
 मरीचिर्चिदं वारि स्यादाभज्ञेः किं न गृह्यते ॥

दूरीभूतो यथा भूतोलोकोऽयं दृश्यते यथा ।

न दृश्यन्ते तदासन्नैरानिमित्ता मरीचिवत् ॥

“मरीचिस्तोयमदृशौ यथा वा भावनार्थतः ।

स्कन्धास्तथात्ममदृशा आत्मनो नापि तेऽर्थत इति ॥”

अतएवात्मान्मोयानुपलम्भादपरमार्थदर्शनसमीपस्थोयोगी नियतं भवति ॥ निर्मेमो निरहङ्कारमसादात्मान्मनीनयाः । आत्मनिहितमात्मनीनं स्कन्धपञ्चकमात्मनीयमित्यर्थः । आत्मनोऽहङ्कारविषयः ज्ञात् शरीरस्य च स्कन्धादवस्तुनो ममकारविषयस्य ज्ञमादनुत्पादादनुपालम्भात् निर्मेमं, निरहङ्कारः च जायते योगी ॥ ननु च योऽसावेवं निर्मेमो निरहङ्कारस्य योगी भवति सतावदस्ति ॥ सति च तस्मिन् सिद्ध आत्मा स्कन्धश्चेति ॥ नेतद्वत् । यस्मान्निर्मेमो निरहङ्कारस्य सोऽपि न विद्यते निर्मेमं निरहङ्कारं यः पश्यति न पश्यति ॥ आत्मनिस्कन्धेषु व सर्वज्ञानुपलभ्यमानस्वरूपेषु कुतस्तद्व्यतिरिक्तोऽपरपदार्थो भविष्यति ॥ योऽहो निर्मेमो निरहङ्कारश्चेति यत्त्वेत्रयमं विद्यमानस्वरूपनिर्मेमं निरहङ्कारं च पश्यति ॥ सत्त्वं तेन पश्यतीति विज्ञेयं ॥ लघोक्तं भगवता ॥

शून्यमाध्यात्मिकं पश्य पश्य शून्यं वहिर्गतम् ।

न विद्यते सोऽपि कश्चिद् यो भावयति शून्यताम् ॥

तथा ॥

शान्त प्रशान्तय चिन्तयि धर्मान् सोऽपि कुमारं प्रपन्नकुवाणः ।

अक्षरकीर्तितशून्यकधर्मास्तव अनक्षर उक्ताः ॥

शान्त प्रशान्तय चिन्तयि धर्मान् सोऽपि च चिन्तनं ज्ञातुं न श्रुतः ।

चित्तवितर्कणं सार्व्विप्रपञ्चा तस्य अचिन्तय बुध्यथ धर्मानिति ॥

तथा ॥

स्कन्धस्त्रभावतु शून्यविविक्तो धातुस्त्रभावतु शून्यविविक्तः ।

योपि चरेत् सोपि शून्यस्त्रभावो ज्ञानवतो नतु बाल उनस्यति ॥

तद्वत् ।

समेत्यहमिति क्षीणे वहिर्वाधात्ममेव च ।

निश्चूत उपादानं तत् क्षयात् अस्मानः क्षयः ॥

सत्कायदृष्टिभूरिकाः सत्कायदृष्टिबभूवयाः सत्कायदृष्टिचेतोः सर्वक्लेशाः सूत्र उक्ताः सा च सत्कायदृष्टिरात्मैयानुपलम्भात् प्रहीयते तत्प्रहाणाच्च कामोपादानदृष्टिशीलव्रतात्मवादेपादानश्चमुच्यं प्रहीयते उपादानसंयमश्च जन्मनः ॥ पुनर्भवस्तत्तस्य सत्यो भवति ॥ यतश्चायं जन्मनिवृत्तिः ॥ क्रम एवं व्यवस्थापितः । तस्मात् कर्मक्लेशसंयमोऽसौ इति स्थितम् ॥ कर्म-क्लेशानां तर्हि कथं सत्यात् परिस्रय इति वक्तव्यमुच्यते ॥ कर्मक्लेशविकल्पकः ॥ तत्प्रपञ्चान् प्रपञ्चवस्तुशून्यतायां निरुध्यत ॥ अयानिश्चो हि रूपादिकं विकल्पयता बालपुत्रगृजनस्य क्लेश उपजायते रागादिकः । वक्ष्यति ॥

सङ्कल्पप्रभवो रागो देवो मोहश्च कथ्यते ।

शुभाशुभविपर्यासात् सम्भवन्ति प्रतीत्य हि ॥

उक्तञ्च सूत्रे ।

कामं जानामि तन्मूलं सङ्कल्पात् किञ्च जायते ।

न तां सङ्कल्पयिष्यामि ततो मे न भविष्येति ॥

एवं तावत् कर्मक्लेश विकल्पतः प्रवर्तते । ते च विकल्पा अनादिमत्संसारैश्वर्यलज्ज्ञान-हृद्य — वाच्यवाचक-कर्तृकर्मकरणक्रियाकर्मघटपटमुकुटरयरूपवेदनास्त्रीपुरुषललाभालाभसुख-दुःखयशोऽयशोनिन्ताप्रशंसादिलक्षणदिचित्रात् प्रपञ्चानुपजायन्ते स चायं लौकिकः प्रपञ्चा-निरवशेषः शून्यतायां सर्वभावा स्वभावशून्यतादर्शने सति निरुध्यत ॥ कथं ह्येता यस्मात् सति हि वस्तु न उपालम्भः स्याद् यथोदितः प्रपञ्चजालः । न ह्यनुपलभ्य बन्धाद्द्विष्यते रूपलावण्ययौवनवर्तौ तद्द्विष्यं प्रपञ्चमेव जनयन्ति रागिणो । नरागराः नरो न च तार्य-प्रपञ्चतद्विषयमयानिश्चो विकल्पमेव तारयन्ति ॥ नरा न च तार्य कल्पजालमहं ममेत्यभि-निर्वेशात् सत्कायदृष्टिभूलकान् क्लेशगणानुत्पादयन्ति नचानुत्पाद्य — सत्कायदृष्ट्यात्मकान् क्लेश-गणान् कर्म्मणि शुभाशुभान् निकुर्वन्ति ॥ नचाकुर्वीणाः कर्म्मणि जातिजरामरणशोक-परिवेददुःखदर्शनव्यामसज्जसमसकत्व(स्व)लोभूतं संसारकान्तारमनुभवन्ति ॥ एवं योगिनो-ऽपि शून्यतादर्शनावस्थानिरवशेषं च स्वस्थधात्वायतनानि स्वरूपं नोपलभन्ते ॥ नचानुपलभ-माना वस्तुस्वरूपं तद्विषयं प्रपञ्चमेव तारयन्ति ॥ नरा न च तार्यतद्विषयं प्रपञ्चविकल्प-मेव तारयन्ति ॥ नरा न च तार्यविकल्पं अहं ममेत्यभिनिर्वेशात् सत्कायदृष्टिभूलकं कुश-गणमुत्पादयन्ति नचानुत्पाद्यत् सत्कायदृष्ट्यादिक्लेशगणकर्म्मणि कुर्वन्ति ॥ नचाकुर्वीणाः जातिजरामरणार्थं संसारमनुभवन्ति ॥ तदवशेषप्रपञ्चापशमशिवलक्षणं शून्यतामागम्य यस्मा-दवशेषकल्पनालताप्रपञ्चविगमो भवति । प्रपञ्चविगमाच्च विकल्पनिवृत्तिः ॥ विकल्पनिवृत्त्या वाशेषकर्मक्लेशनिवृत्तिः ॥ कर्मक्लेशनिवृत्त्या च जन्मनिवृत्तिः ॥ तस्माच्छून्यतेव सर्व-प्रपञ्चनिवृत्तिलक्षणत्वान्निरव्याहमित्युच्यते ॥ यथोक्तं श्रुतके ॥

धर्मं समासतोऽहिंसां वर्णयन्ति तथागताः ।

शून्यतामेव निर्व्याणं केवलं तदिहोभयमिति ॥

आचार्यभाषिकस्तु आचकप्रत्येकबुद्धानां यथोदितं शून्यताधिगममप्रतिपद्यमान एव
वर्णयन्ति ॥ अपरास्वप्नप्रतिक्षणविषयोरुसंस्कारकलापमात्रमनात्मौयमवलोकयत आचार्य-
आचकस्यापि आन्मात्मौयवत्स्वभावाद्गुर्ममात्रमिदं जायते क्षियते चेति दर्शनमुपपद्यते ॥
अहंकारविषयो ह्यात्मा तदभावादेव न क्वचिदाध्यात्मिकं वाङ्मं वा दृक्स्वस्तीति ॥ समकारा-
नुपपत्तिनिर्ममां निरहङ्कारोऽहमिति ॥ नत्वहंविनिश्चितिरूपजायतेऽन्यत्र व्यदसंभृतात् ॥
प्रागेवाजातसर्वसंस्कारदर्शिनं निर्विकल्पप्रज्ञाचारविहारिणं महाबोधिसत्त्वानामिति ॥
अत आह ॥

निर्ममो निरहङ्कारो यश्च सोऽपि न विद्यते इति ॥

तदयमाचार्या यथैवंविधे विधयः ॥ नाचार्यपाटुजि मत्तानुवर्त्ती तथा प्रतिपार्शितं
मध्यमका चत्वारः दृग्भगायां तु विधायिक इत्यत्रेति ॥ न पुनस्तद्वृत्तेन यद्वा आस्थीयत ॥
अतस्त्वोक्तं ॥ भगवता आचार्यैर्गुरुदक्षिणाय भगवता आचकबोधिसभिर्ममाद्गुकार्मेन
संभूताऽस्यामेव प्रज्ञापारमितायां श्रितितत्त्वं ॥ प्रत्येकबोधिसभिर्ममाद्गुकार्मेन संभूताऽस्यामेव
प्रज्ञापारमितायां श्रितितत्त्वं ॥ अनुत्तमसम्यक्संबोधिभिसंबोद्गुकार्मेन संभूतं बोधिसत्त्वेन
महासत्त्वेनास्यामेव प्रज्ञापारमितायां श्रितितत्त्वादि ॥ आह च ॥ या इच्छती सुगत-
आचका अहं भवेयं प्रत्येकबुद्धा भविजातया धर्मराजा इमु क्षान्तिगतेति न शक्यंति प्राप्त-
मानु यया आरपागमनीयं अर्ताव च दर्शयति ॥ अत्राह ॥ यद्वैवसाध्यात्मिकवाङ्मयन्व-
नुपलम्भादध्यात्मं ब्रह्मिष्ठाहं ममेति कल्पनाभागाशमनुत्पादस्तत्त्वं सति व्यवस्थापितं यत्त-
त्तदुक्तं भगवता ॥

आत्मा हि आत्मनो नाथः परो भवेत् ।

आत्मनो हि स्वदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ॥

आत्मा हि आत्मनो नाथः परो भवेत् ।

आत्मा हि आत्मनः साक्षी कृतस्थापकतस्य च ॥

तथार्यसमाधिरात्रः ॥ कृतं शुभं च न नश्यति कस्मि आत्मनः ज्ञाने च वेदयितव्यं । नो
चित्तसकर्मनि कस्मिफलपानायअहेतुकप्रत्यनुभावीति विस्तरः ॥ तत् कथं न निरुध्यत
इत्युच्यते ॥ इदमपि किं नोक्तं भगवता ॥ तास्तीह सत्त्वा आत्म वा धर्मास्त्वेन सहेतुका
इति तथाहि रूपं नात्मा रूपवान्नापि वात्मा कषेणात्मानात्मनि रूपम् ॥

एवं पावद्विज्ञानं नात्माविज्ञानवाग्नात्मा विज्ञानेनात्मा नात्मनि विज्ञानमिति ॥

तथा आत्मनः सर्वधर्मा इति ॥ तत्त्वमिदानीमनेनागमनपूर्वकस्यागमस्य निरोधो न स्यात् । तस्माद्देशनाभिप्रायाःत्र भगवताऽनेघां सामान्येन तु भगवद्भिर्बुद्धैः प्रवचननयनी-
तार्थवित्तरप्रभेदऽशेषकगद्विलयबुद्धिपद्माकविबोधनपरैरादित्यक्त्येनैकं गतिर्महाकुरुणोपाय
विज्ञानगर्भात्तद्विस्तरेः । आत्मव्यपि दर्शितं ॥

बुद्धैरात्मा नवा नात्मा कश्चिदित्यपि दर्शितं ।

अत्र चायमभिप्रायः ॥ इह यो वात्मा यः सर्वपथ्यासकुदर्शनघनतमिरपतनवच्छादि-
नाशेषबुद्धिनयनतया लौकिकावदितदर्शनविषयानतिक्रान्तमपि भावजातमपश्यन्तो व्यवहार
मत्यावस्थिता एव भन्तः तित्तिसलिलज्वलनपवनभिधातुस्वसाधानुवर्जनपरा मूलाइनोडक-
रण्यादिदुर्वाविशेषपरिपाकमात्रप्रत्ययोत्पन्नमदबुद्ध्यादिचामर्थ्यविशेषानुरागमद्युपानां पलम्भेत्
फललादिमहाभूतपरिपाकमात्रसंभूता एव बुद्धोरनुवर्त्यन्तः पूर्वान्ता परान्ताश्च वाऽप्रवृत्ताः
सन्तः परलोकात्मानं वापवदन्ते ॥ नास्त्ययं लोको नास्ति परलोको नास्ति सुकृत-
हृक्कृतानां कर्मणां फलविपाको नास्ति सत्त्व रूपादिक इत्यादिना ॥ तदपवादाच्च स्वर्गाप-
वर्गविशिशुफलविशेषात्तयपरा अस्त्राः मनतस्मिन्मकुशलकर्मभिर्मस्त्रैरुत्तमपवृत्ता नरकादि
महाप्रयातपतनाभिमुख्यास्त्राणान्तस्त्वृष्टिनिवृत्त्यर्थं चतुरशीतिचित्तचरितमवस्रभेदभिन्नान् स-
त्तधातोर्याश्रयानुवर्तकैरशेष-रुत्तधातुतरणात्तमप्रतिज्ञासम्यादनतत्त्वैः प्रकोपायमहा-
कक्षासम्भारपुरःशरैर्निरुपमानैकजगद्भुविर्निरवशेषकक्षेय-महावार्धचिकित्सकैर्महदेवराज-
भूतैर्हानमर्थात्कृष्टविनयेजनानुजिष्टृत्तया ह्योनानां विनयेनानामकुशलकर्मकारिणांमकुश-
लादि निर्वर्त्तयितुं बुद्धैर्भगवद्भिः क्वचिदात्मभ्यामपि प्रवृत्तपितं लोको व्यवस्थापितं ।
अहेतुवादिप्रतिषेधोपपत्तिश्च कर्मकारकपरोक्षितानामप्यहेतुतः । इत्येता मध्यमकावतराश्च
वित्तरैण वेदितव्यति ॥ तत्प्रतिषेधार्थं नेह पुनर्यत्र आस्थीयते ॥ ये तु समुतात्मवृष्टिक
विनातिदीर्घतरात्माभ्यामवच्छेदसूत्रकालबद्धा विहङ्गमा इव सुदूरमविगताः । कुशलकर्म
परे व्याख्या अपि नु शक्नुवन्ति ॥ त्रैधातुकभवापपत्तिमिति वाह्यशिवजमरमरण-
निर्व्याणपुरमभिगन्तं तेषां मर्थानां विनयेनां सत्कायदर्शनाभिनिवेशश्रित्यलोकरणाय
निर्व्याणाभिलाषमज्जनाशुबुद्धैर्भगवद्भिर्विनयेजनानुगृह्यक्षीर्णभिरनात्मभ्यामपि दर्शितं ॥ ये
तु पूर्वभ्यः सविशेषानुगतगम्भीरधर्माधिभोक्तृलववीजपरिपाकाः प्रत्यासन्नवृत्तिर्नानिर्व्याणे
तन्नामुत्कृष्टानां विनयेनां विगतात्मस्त्रैहानां परमगम्भीरमोनीन्द्रप्रवचनार्थतत्त्वावगाहन-
समर्थानामधिमुक्तिविशेषमवधार्य बुद्धैरात्मा नवा नात्मा कश्चिदित्यपि दर्शितं । यथैवह्या-
दर्शितं । यथैवह्यादर्शनमतत्त्वभेदं तत्त्वतिपक्षभूतमयनात्मदर्शनं नेव तत्त्वमिति ॥ एवं
नास्त्यात्मा कश्चिन्नवाप्यनात्मा कश्चिदस्तीति दर्शितं ॥ यथोक्तमार्थैरत्रकृते ॥ आत्मेति
काश्यप श्रयमेकान्तः ॥ नेरात्मनीत्ययं द्वितीयान्तः ॥ यदतदनयोरन्त्योर्मध्यं । तदह्य-
मनिदर्शनमप्रतिपुमनाभासमविज्ञप्तिकमनिकेतकमित्ययसुच्यते काश्यप मध्यमाप्रतिवर्द्धसाणां
भूतप्रत्यवर्त्तति ॥ उक्तद्वार्थैरत्रवत्यां ॥

नैवमात्मा नवानात्मा यथाभूतानलेत्यतः ।
 आत्मानात्मकते दृष्टौ च वारात्मान्महामुनिः ॥
 दृष्टंश्रुताद्यं मुनिना नसत्यं नमृषोदितं ।
 पचाद्विप्रतिपद्यः स्नादुभयं तेष्वनार्थ इति ॥

यतश्चेवं जैनमथोत्कृष्टविनेयजनाश्रयनानात्मेन । आत्मानात्मतदुभयप्रतिषेधेन सुष्ठुनां
 भगवतां धर्मदेशना प्रवृत्ता तस्मान्नान्महामहो माध्यमिकानां अतएवोक्तमार्थद्वयपादैः ।

वारणं प्रागपुण्यस्य मध्ये धारणमात्मनः ।
 सर्वस्य धारणं पश्चाद्योजानीत सबुद्धिमानिति ॥

तथाचार्यपरिहृतं ॥

यथैव वैद्याकरणो मातृकामपि पावयेत् ।
 बुद्धोऽवदत्तथा धर्मं विनेयानां यथोत्तमं ॥
 केषाञ्चिदवदद्भूमिं पापेभ्यो विनिवृत्तयः ।
 केषाञ्चित् पुण्यमिदृष्य केषाञ्चिद्व्यनिश्रितं ॥
 दद्यानिश्रितमेकेषां गभीरं भीरुभीषणं ।
 शून्यताकरुणागर्भं केषाञ्चिदोधिषाधनमिति ॥

अथवापमन्त्रार्थः । आत्मभ्यांऽपि प्रज्ञापितं सांख्यादिभिः । प्रतिकल्पविनश्वराणां
 संस्काराणां कर्मफलसम्बन्धाभावमुत्प्रेक्ष्य अनात्मभ्यांऽपि प्रज्ञापितं लोकायतिकैरुपपत्त्यात्मानं
 संसत्तारमपश्यति ।

एतावानेव पुरुषो यावानिन्द्रियगोचरः ।
 भद्रवृकपदं क्षतद्यददन्ति बह्वश्रुताः ॥

इत्यादिना ते भित्तिकोपलम्बकशमकादिखिव विनेसिरिकैरिव बालजनपरिकरि-
 तान्मानान्मादिवस्तुस्वरूपं सर्वं येषापरिदुर्बुद्धैरात्मानवानात्मा कश्चिदित्यपि दर्शितं । यथोक्त-
 मर्थं तथामतगुह्यमूत्रे ॥

अथ खलु शान्तमतिबोधिषत्त्वो भगवन्तमेतदवौचस्व । उपशम इति भगवन्नृचते ॥
 क यथ उपशमो नाम कस्य वा जमाद्युपशम इत्युच्यते ॥ भगवानाह ॥ उपशम उपशम इति
 कुलपुत्रोच्यते ॥ क्लेशोपशमस्यैतदधिपचनं ॥ क्लेशोपशम इति संकल्पविकल्पपरिकल्पोपशम-
 स्यैतदधिपचनं । संकल्पविकल्पपरिकल्पोपशम इति । संज्ञा मनधिकारोपशम इति विप-

य्योपोपशमस्यैतदधिचरनं ॥ विपर्ययोपोपशम इति हेतुत्वाम्बयोपशमस्यैतदधिचरनं ॥
 हेतुत्वाम्बयोपशम इत्यत्रिष्टाभवतुकोपशमस्यैतदधिचरनं ॥ अत्रिष्टाभवतुकोपशम इति ॥
 अहंकार समकारोपशमस्यैतदधिचरनं ॥ अहंकार भयकारोपशम इत्यष्टौपशमस्यैतदधिचरनं ॥
 उच्छेदशास्त्रनदृष्टुपशम इति सत्कायदृष्टुपशमस्यैतदधिचरनं ॥ इति
 ज्ञानमतयः क्वचिदशम्यहंकारदृष्टिसंयुक्ताः संज्ञेयाः प्रवर्तन्ते सर्वतः सत्कायदृष्टिरुत्पद्यन्ते
 सत्कायदृष्टिरुत्पद्यन्ते सत्कायदृष्टुपशमात् सर्वदृष्टुपशम इति ॥ सर्वदृष्टुपशमात् सर्व-
 प्रणिधानोपशम इति ॥ सर्वप्रणिधानोपशमात् सर्वज्ञोपशमः ॥ तद्यथापि नाम ज्ञान-
 मत्तत् सत्त्वलोद्भिद्धे सर्वशाखापत्रफलानि गृह्णाति ॥ एवमेव ज्ञानमतसत्कायदृष्टुपशमात्
 सर्वज्ञोपशमः ॥ सत्कायदृष्टौ ज्ञानमतोऽपरीक्षार्थं सर्वोपादानोपज्ञेया उत्पद्यन्ते ॥
 सत्कायदृष्टुपरिज्ञानापि न ॥ सर्वोपादानोपज्ञेया नोत्पद्यन्ते न वाधन्ते ॥ ज्ञानमतिराह ॥
 का नाम भगवन् सत्कायदृष्टुपरिज्ञा ॥ भगवानाह ॥ आत्मा समुत्थानं ज्ञानमतसत्काय-
 दृष्टुपरिज्ञा स्वस्वामसमुत्थानं जायसमुत्थानं पुंगलासमुत्थानदृष्टिमसमुत्थानं सत्कायदृष्टुपरि-
 ज्ञानं खलु पुनः ज्ञानमतं सा दृष्टिर्नोऽध्यात्मप्रतिष्ठिता न बहिर्वर्ति प्रतिष्ठिता सा दृष्टिः
 सर्वतोऽप्रतिष्ठिता या तस्याः प्रतिष्ठिता या दृष्टिरप्रतिष्ठितेति ज्ञानमियं ज्ञानमतं सत्काय-
 दृष्टुपरिज्ञा ॥ सत्कायदृष्टुपरिज्ञेति ज्ञानमतं श्रुत्यनायासतदधिचरनं ॥ यच्छ्रुतानु-
 लामिकान्तान्या तां दृष्टिं नो गृह्णाति इयमपि ज्ञानमतसत्कायदृष्टुपरिज्ञा सत्काय-
 दृष्टिरिति ॥ ज्ञानमतं श्रुत्यनानिमित्ता प्रणिहितानभिधंस्काराजातानुत्पद्यदृष्टया तां दृष्टिं
 नो गृह्णाति ॥ इयमपि ज्ञानमतं सत्कायदृष्टुपरिज्ञा सत्काय इति ज्ञानमतं अकाय
 एव कसति न विकसति न त्रिनांति नोपविनांति आदित एव तदभूतं परिकल्पितं ॥
 यद्वाभूतं परिकल्पितं तद् परिकल्पितं न परिकल्प्यते तद् क्रियते न विपश्यते नो नोद्भाव्यते
 नाध्यवस्यते ॥ तद्व्युत्पत्त उपशम इति ज्ञानमतिराह ॥ उपशान्त उपशान्त इति भगवद्वच्यं
 कस्यापशमा उपशान्त इत्युच्यते ॥ भगवानाह ॥ आरम्भनतः ज्ञानमर्ताचितं ज्वलति ॥
 यद्बभूव आरम्भनोऽकरोति तद् ज्वलति अज्वलन्पशान्त इत्युच्यते ॥ तद्यथापि नाम
 ज्ञानमतोऽप्रीकपादाननाद्वालेयनुपादानतः श्राम्यति ॥ एतमवालम्बनश्चित्तं ज्वलति ।
 अनालम्बनतः श्राम्यति ॥ तत्र ज्ञानमतं उपायकुशलोऽयं बोधिमत्त्वः प्रज्ञा पारमिता
 परिशुद्ध आलम्बनसमता च प्रजानाति ॥ कुशलमुलारम्बनं वशमयतोऽप्यहं ॥ अत्राह ॥
 यदि बुद्धिर्भगवद्ग्राह्येति दर्शितं । नानास्मृति किं तर्हि दर्शितमिति ॥ उच्यते ॥

निवृत्तावभिधातयं निवृत्तिचित्तगोचरः ।

अनुत्पत्त्या निरुद्धा हि निर्व्याणमिव धर्मता ॥

इह यदि किञ्चिदभिधातयं वस्तु स्याद्विध्यते । यदा त्वभिधातयं निवृत्तिं वाच्यं
 विषयो नास्ति ॥ तदा किञ्चिदपि नैव विध्यते लुङ्गे ॥ कस्मात् पुनरभिधातयं नास्तीत्याह ॥
 निवृत्तिः चित्तगोचर इति चित्तस्य गोचरः चित्तगोचरः ॥ गोचराविषय आरम्भस्य-

मित्यर्थः ॥ यदि चित्तस्य कश्चिद्गोचरः स्यात्तत्र किञ्चिद्विभक्तमध्यारोप्यं स्याद्वाचां प्रवृत्तिः । यदा तु चित्तस्य विषय एवानुपपन्नस्तदा क्व निमित्ताध्यारोप्येण वाचां प्रवृत्तिः स्यात् ॥ कस्मात् परचित्तविषयो नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ॥

अनुत्पन्ना निरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता ॥

यस्मादनुत्पन्ना निरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता धर्मस्वभावा धर्मप्रकृतिः व्यवस्थापिता तस्मान्न तत्र चित्तं प्रवर्तते ॥ चित्तस्याप्रवृत्तौ च कुतो निर्मितताध्यारोपः तदभावात् ॥ कुतो वाच्यं प्रवृत्तः । अतश्च न किञ्चिद्बुद्धेर्भगवद्भिर्देशितमिति स्थितमविकलं ॥ अतएव व्यवहृतिः ॥ सर्वोपलम्भोपशमनं जितः न क्वचित् कश्चित् कश्चिद्गोचरे बुद्धेन देशित इति ॥ एवञ्चैतत् ॥ अथवायमर्थः पूर्वपक्षे यदुक्तं प्रपञ्चस्तु भूततायां निरुध्यत इति ॥ कथं पुनः प्रपञ्चस्य भूततायां निरोध इत्युच्यते ॥ यस्मान्नित्तमभिधातव्यमित्यादि पूर्ववद्वाक्येण अथवा यदेतदुक्तं प्रागात्मिकवाङ्मयत्वनपरम्भेन (धातुं) दर्शय यः । सर्वदाऽङ्कारममकार-परिणतयः इक्षुभत्र तत्त्वमिति । कौटुशं तत् कित्तदुक्तं वा शक्यं तस्मान्नित्तमभिधातव्यं नित्तचित्तगात्रस्तत्र तत्त्वत इति वाच्यशेषः ॥ किं पुनः कारणं तत्र तत्त्वनित्तमभिधातव्यं नित्तचित्तगात्र इत्याह ॥ अनुत्पन्ना निरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मतेति पूर्वकमेवमेव व्याख्यातं योज्यं ॥ अतएवोक्तमार्थं तथागतगुह्यमुत्र ॥ यां च शान्तमरणात् तथागतानुत्तरं सम्यक् सम्बोधिमभिषम्बुद्धौ यां च रात्रिमुपादाय परितोर्वास्यति ॥ अस्मिन्मृतरे तथागतैर्नाकातरमपि नोदाहृतं न प्रव्याहृतं नापि प्रव्याहरिष्यति ॥ कथं तर्हि भगवता सकलसुरासुरनरकिन्नरसिद्धविद्याधरांगप्रवृत्तिविनेयजनैभ्यो विविधप्रकारधर्मे-देशना देशिता ॥ एकतन्त्रवागुदाहरैश्चैव तत्त्वतनभस्तमोद्गच्छी बहुविधवृद्धिनिर्लान्धन-विबोधिर्न जगामकसरित्सागरोच्छ्रापिणी कल्पकालानलसमाकरश्मिविसरदुषिणी शरद-रुणसहाप्रभत्याह ॥ तदेव सूत्रं ॥

यथा यन्वक्तुं त्वर्थं वाद्यते पवनेरितं ।

वाच वादकः कश्चिन्निश्चिरन्वय च खराः ॥

एवं पूर्वं सुशुद्धत्वात् सर्वसत्ताश्रयेरितः ।

वाग्निश्चरति बुद्धस्य भवात्मास्तीह कल्पना ॥

प्रतिश्रुत्यादयः शब्दा नाध्यात्मं न वहिः स्थिताः ।

वागधेयं नरेन्द्रस्य नाध्यात्मं न वहिः स्थिता ॥

तथादत्तायादनिदुस्तुमिदियाकस्मैपाकनित्तमरुणं देवप्रसन्नविहारिणं स्यात्वा बुद्धमि-
धोषप्रमुञ्चनभोता ॥

सर्वं अनित्यं अशाश्वतका कामा ।

ईश्वर अभुवफल स्वभावाः ॥

माया मरौचिसमोदकचन्द्राः सर्वभवाः ।

सुपिनोवस्वभावाः ।

दुन्दुभिवादित शकमरुद्भिः सार्द्धं सकमि धर्मसभायां ॥

धर्मकथां प्रकरोति मरुणां पाकय शान्तविरागनुकूलाः ॥

तथार्थसमाधिगताः ॥

बुद्धायभयति धर्मराजः सर्वाण धर्माण प्रकाशका मुनिः ।

भृगुस्मृत्यौषधि-शैल पर्वत अभाव धर्माणरवा भविष्यति ॥

थावन्ति शब्दाश्च हि लोकधातौ सर्वं ह्यभावा नहि कश्चि भावः ।

तावन्तु खातस्य तथागतस्य स्वरुनिसुलीलाकविनायकस्य ॥

विष्णुरेषा एकस्वरोतु तव लोकहिता नानाधिसुक्ति स्वरुनिसुरती ।

एकैकमन्त्रिम मभाषि जिना ब्रुहि स्मितं प्रकल्लकस्य कृत ॥

यत्रैके परिवादयन्ति । नास्तिका विजिष्ठा साध्यात्मिका यस्मात् कुशलाकुशलं कर्म-
कर्तारश्च फलं च सर्वंश्च लोकं भावस्वभावमिति ब्रुवते । नास्तिका अपि ह्येतद्वाक्तीति
ब्रुवते तस्मान्नास्तिका विजिष्ठा साध्यात्मिका ॥ इति नैवं कुतः । प्रतीत्य समुत्पादादिना
हि साध्यात्मिका हेतुप्रत्ययान् प्राप्य प्रतीत्य समुत्पन्नत्वात् सर्वसंवेदलोकपरलोकं निःस्वभावं
वर्णयन्ति ॥ यथास्वरूपवादिनो नैव नास्तिकाः ॥ प्रतीत्य समुत्पन्नत्वाभावभूतत्वेन न पर-
लौकाकाद्यभावं प्रतिपन्नाः ॥ किन्तु हि हेतुलौकिकवस्तुजातमुपलभ्य स्वभावस्तस्य परलोका-
दिहासमनमिहलौकाच्च परलोकमनमपश्यन्तु इहलोकापलब्ध पदार्थसदृशपदार्थान्तरापवादं
कुर्वन्ति तथापि वस्तुस्वरूपेणाविद्यमानस्यैव तन्नास्तित्वं प्रतिपन्ना इत्यमुना तावद्वर्णनेन
साम्यमस्तीति चेत् ॥ नहि कुतः समुत्पत्त्या साध्यात्मिकरस्तित्वेनाभ्युपगम्यान् तुल्यता ॥ वस्तु-
तस्तुल्यतेति चेत् ॥ यद्यपि वस्तुनार्जितत्वं तुल्यता तथापि पात्रभेदादितुल्यता ॥ यथा हि
कृतचौर्यं पुरुषभक्तः सम्यगपरिचायेव तदभिन्नप्रतिरूपं मिथ्याभ्यां वस्तुचौर्यमनन-
कृतमिति ॥ अपरस्तु साक्षाद्वृष्टविषयः ॥ तत्र यद्यपि वस्तुनो नास्ति भेदस्तथापि
परिष्ठातृभेदादेकस्तत्र वृष्टावादीत्युच्यते ॥ अपरस्तु सत्यवादीति ॥ एकस्यायशसाचापुष्पेन
च सम्यक् परीक्षमाणो युज्यते नापरः । एवमिहापि यथावद्विहितवस्तुस्वरूपाणां साध्या-
त्मिकानां ब्रुवतामयगम्यतां च वस्तुस्वरूपाभेदापि यथावद्विहित वस्तुस्वरूप नास्तिकैः
सह ज्ञानाभिधानयोर्नास्ति साम्यं ॥ यथैव ह्यपेक्षा सामान्यप्रतिषेध्या प्रतिषेध्याया पक्ष-

कथानिश्च पुण्यश्रुतार्हतोऽर्हत्यन्वयस्तुभ्यतोश्च विषयप्रयातप्रदेशविनिश्चितसामान्येऽपि यथास्ति समद्वान्विषयस्तथा नास्तिकानां माध्यमिकानां च विज्ञेयो भविष्यतीति ॥ पृष्ठाचार्य इत्यनेन प्रसंगेन प्रकृतमेव व्याख्यास्यामः ॥ अत्राह यद्यप्यस्य अनुत्पत्त्या निरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मेना तस्यैव ॥ नास्ति वाक् किल या प्रवृत्तिस्तथापि नैवासावदेश्यमाना शब्दा जने-
विज्ञानमियवत् तस्यास्यतारणार्थं विनयेजनानां सम्बृत्तितयापेक्षया कदाचिद्विज्ञानानुपूर्व्यं भवितव्यमित्यतः ॥ सा कथ्यतामित्युच्यते ॥ इयमेव बुद्धानां भगवतां तत्त्वामृताक्षितारं श्रुतानुपूर्व्या विज्ञया यदुत सर्वं तथ्यं तथ्यं वा तथ्यमेव नैवातथ्यं नैव तथ्यमेद्वद्बुद्धानुशासनं तत्र ॥ यद्यप्यस्य प्रियं पूर्वोक्ततत्त्वस्य समाचरेत् ॥ नहि प्रतिपातः पात्रं बहुस्मैव कथ-
ज्ञेयत्वादि तस्य तावद्भगवता स्वप्रचिद्धपदार्थभेदस्वरूपविभागवत्खण्डजातभिलाषस्य विनयेजनस्य ज्ञानया भाषया प्रश्नः श्रको ग्राहयितुं तथा । न लौकिकमतं लोकः श्रको ग्राहयितुं तथा ॥ तथा भगवतां तत्त्वं ॥ लाका मया साद्धं विवदति नाहं लोकेन साद्धं विवदामि ॥ यक्षोक्तं अस्मत्तं तन्ममाप्यस्ति अस्मत्तं ॥ यक्षोक्तं नास्ति अस्मत्तं समापि तन्नास्ति अस्मत्तमित्यागमाच्च ॥ यदेतत् स्तब्धधात्वायतनादिकमविद्यातैमिरिकः सत्यतः परिकल्पितमुपलब्धं तदेव तावत् सत्यमित्युपदर्शितं भगवता तदुशंनापक्षया आत्मनि लोकस्य गौरवोत्पादनाद्यर्थवद्भित्तिरवशेषलोकवृत्तास्ताऽयं भगवान् सर्वज्ञ सर्वदर्शनैव भव्याप्र-
पर्यन्तस्य वायुमण्डलादकाशानुषण्यवमानस्य भाङ्गनलोकस्य सत्यलोकस्य वाऽविपरीतं स्थित्युपादमलादिकं सार्तिविचित्रप्रभेदं सहेतुकं सकलं साम्राजं सादोनं वापदिष्टतानिति तदेवं भगवन्नभ्युन्नमन्नेत्रबुद्धविनयेजनस्य उत्तरकारं तस्य सर्वज्ञत्वा तथ्यमित्युपदेशितं ॥ तत्र तथ्यं नाम यस्यान्यथत्वं नास्ति विद्यते च प्रतिपक्षविनाशित्वात् संस्काराणा-
मन्यथाभावस्तस्मादन्यथाभावसद्भावाद्भावा तथ्यं ॥ आर्यज्ञानापेक्षया तु सर्वमेव सृष्टा । तैरेवमनुपलम्भादिति ॥ केषांचिद्वेति विगम्यस्तत्त्वदर्शनानां किञ्चिन्मात्रानुस्यूता-
चरणतत्त्वज्ञानानां नैवातथ्यं नैवतथ्यं तदिति देशितं तस्यापि किञ्चिन्मात्रस्याचरणस्य प्रकाशार्थं कस्यामुत्तम्य चेदग्यासताप्रतिषेधवद्भयमनप्रतिषिद्धं ॥ एतच्च बुद्धानां भगवता-
मनुशासनमनुसारीदयनौपम्यस्य ह्युपागोप्रतिष्ठापनं शासनं ॥ एवमनुपूर्व्योशासनमनुशासनं ॥ विनयेजनानुपेक्षया वा शासनं अनुशासनं ॥ सर्वज्ञैता देशना बुद्धानां भगवतां सद्भा-
करुणोपापज्ञानवतां तत्त्वाश्रुताः सत्त्वागपायत्वेन व्यवस्थिताः ॥ नहि तथागतात्त्वाश्रुताव-
तागनुपायभूतवाक्यमुदाहरन्ति ॥ व्याधनुरुपभेदव्यापसंहारवर्तविनयेजनानुजिष्टत्वा यथा-
नुरुप धर्मं देशयन्ति ॥ यथोक्तं शतबी ॥

सदसत् सदसचेति नोभयं चेति कथ्यते ।

ननु व्याधिवशात् पथ्यमौषधं नाम जायते इति ॥

किं सत्तत्त्वं पुनस्तत्तत्त्वं यस्यैता देशना देशना अवतारार्थमुपदिशन्ति भगवन्तः । एक-
मेतदस्माभिः निवृत्तिमभिधातव्यं ॥ निवृत्तचित्तगोचर इति ॥ यदा चैवमेवं तदा किसर्गं

पृच्छते ॥ यद्यप्येवं तथापि व्यवहारसत्त्वानुरोधेन लौकिकतथावृत्त्युपगमवत्त्वस्यापि समा-
रोपिता लक्ष्यबुध्यतामिति ॥ तदुच्यते ॥ अपरप्रत्ययज्ञानं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं ॥

निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तत्त्वस्य सञ्चयम् ॥

तत्र नास्मिन् परप्रत्ययास्तत्त्वपरप्रत्ययं परोपदेशागम्यं स्वयमेवाधिगन्तव्यमित्यर्थः । यथा
हि तैमिरिकाव्रितस्थं कक्षमशकमात्मिकादिरूपं पश्यन्तो वितिमिरांपदेशंनार्पि न शक्नुवन्ति
कक्षानां यथावदवस्थितं स्वरूपदर्शनमायेनाधिगन्तव्यमसौमिरिकाऽवाधिगन्तुं क्लेशं तैमि-
रिकांपदेशान् मियेतद्विद्यतावन्मा एकमेव प्रतिपद्यन्ते ॥ यदा तु तिमिरांप्रध्यात्यविपरीत-
भूतता दर्शनाद्भित्तवृद्धिनयना मन्तुः समुत्पन्न तत्त्वज्ञाना भवन्ति ॥ तदा तत्तत्त्वमनधि-
गमनयोगेन स्वयमधिगच्छन्तीति ॥ एवमपरं प्रत्ययं भावानां यतस्वरूपं तत्तत्त्वं ॥ यतश्च
ज्ञानस्वभावमसौमिरिककक्षादर्शनवत्स्वभावविरहितमित्यर्थः ॥ अत एतत् प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं ॥
प्रपञ्चो हि वाक्प्रपञ्चयत्यर्थानिति ॥ कृत्वा प्रपञ्चैरप्रपञ्चिवाग्मिरव्याकृतमित्यर्थः ॥ निर्वि-
कल्पश्च तद्विकल्पाद्यन्तरागतद्रष्टितत्वात्तत्त्वं निर्विकल्पं ॥ यथोक्तं सूत्रे ॥ परमार्थसत्त्व-
कतमत् ॥ यत्र ज्ञानम्यायप्रचारः कः पुनर्वादाऽन्तराणामिति ॥ एवं निर्विकल्पः नानार्थो-
ऽयति नानार्थं ॥ भिन्नार्थमभिन्नार्थमित्यर्थः ॥ यथोक्तमार्यसत्त्वद्वयावतारसूत्रे ॥ देवपुत्र
आह ॥ कतमः पुनर्मज्जुघ्नीः सत्यकप्रयागः ॥ मज्जुघ्नीराह ॥ यत्समा देवपुत्र परमार्थतः
तथता धर्मेधामुगत्यन्ता जातिश्च तत्समानि परमार्थतः ॥ पञ्चानन्तर्था ॥ यत्समानि
पञ्चानन्तर्धानि तत्समानि दृष्टीकृतानि ॥ यत्समानि दृष्टीकृतानि तत्समा पृथग्जनधर्माः ॥
यत्समाः पृथग्जनधर्मास्तत्समाः जैष्ठधर्माः यत्समाः जैष्ठधर्मास्तत्समा अजैष्ठधर्माः ॥
यत्समा अजैष्ठधर्मास्तत्समाः सत्यक् सन्मुद्रधर्माः ॥ यत्समा सत्यक् सन्मुद्रधर्मास्तत्समं
निर्व्याणं ॥ यत्समं निर्व्याणं तत्समः संसारः ॥ यत्समः संसार तत्समः संसारस्तत्समः
परमार्थतः संज्ञेयः ॥ यत्समः परमार्थतः संज्ञेयस्तत्समं परमार्थता व्यवदानं ॥ यत्समं
परमार्थता व्यवदानं तत्समाः परमार्थतः सर्वधर्माः ॥ एवं परमार्थतः सर्वधर्मासमता
प्रयुक्ता देवपुत्र भित्तुः ॥ सत्यक्प्रयुक्त इत्युच्यते ॥ देवपुत्र आह ॥ कतमया पुनर्मज्जुघ्नीः
समतया यावत् परमार्थता यत्समतया व्यवदानं तत्समाः सर्वधर्माः परमार्थत इति ॥
मज्जुघ्नीराह ॥ परमार्थतः सर्वधर्मानुत्पादः समतया परमार्थतः ॥ सर्वधर्मात्यन्ताजात
समतया परमार्थतः समाः सर्वधर्माः ॥ तत् कथादेताः परमार्थता निर्व्याणा करणा हि
देवपुत्र सर्वधर्माः ॥ अत्यन्तनिरुपादतामुत्पादय ॥ तद्वयापि नाम देवपुत्र यच्च
महाजनस्यात्यन्तरभाकाशं यच्च रत्नभाजुनस्यात्यन्तरभाकाशं आकाशघातुरेवेषः ॥ तत्पर-
मार्थतो नाकिञ्चिन्नाकरणं ॥ एवमेव देवपुत्राः ॥ कुग्रपरमार्थतः ज्ञान्तानुत्पादता ॥ यदपि
व्यवदानं तदपि परमार्थताऽत्यन्तामुत्पादता ॥ संसारोऽपि परमार्थताऽत्यन्तामुत्पादता ॥ याव-
द्विज्वाण्यमपि परमार्थताऽत्यन्तामुत्पादता ॥ नात्र किञ्चित् परमार्थतो नानाकरणं ॥ तत्
कक्षाद्वेतोः सः ॥ परमार्थताऽत्यन्तामुत्पादतात् सर्वधर्माणांमिति ॥ तदेवमनानार्थता तत्त्वस्य

लक्षणं वेदितव्यं शून्यतमेकपक्षात् ॥ उत्तरोत्तरव्याख्यानं ॥ वात्र वेदितव्यं ॥ एवं ताव-
दाध्यक्षां ज्ञानिजगमरखसंसारपरिखयाय कृतकार्याणां तत्त्वलक्षणं लोकिकन्तु तत्त्वलक्षण-
मधिष्ठानोच्यते ॥

प्रतीत्य च्छब्द भवति नहि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मात्प्रोक्षितं नापि श्राव्यते ॥

यत्कारणं प्रतीत्य कार्यमुत्पद्यते ॥ तद्यथा शालीव्रीजं प्रतीत्य ध्रुविव्यादिसमग्रौ च
शाल्वङ्कुरमुपजायते ॥ नहि तावत्तदेव तदिति शक्यते वक्तुं ॥ नच यदेव वीजं च एवा-
ङ्कुरः ॥ अन्यजनकयोरेकत्वप्रसङ्गात्ततश्च पितापुत्रयोग्यकत्वं स्यात् ॥ अनन्तत्वाङ्कुरा-
वस्थायाङ्कुरवद्वीजप्रवृत्तमपि स्यात् ॥ वीजवद्वाङ्कुरस्यापि सङ्गं स्यात् ॥ नित्यतः चेत्
वीजस्य स्याद्विनाशाभ्युपगमात् ॥ ततश्च श्राव्यतयादप्रसङ्गात् सहादापराश्रिः स्यात्
कस्मैफलाद्यभाक्षप्रसङ्गात् । एवं तावद्यदेव वीजं च एवाङ्कुलमिति ॥ न युज्यते ॥
नचान्यदपि तत्तथात् ॥ नापि वीजाङ्कुरस्यान्यत्वं वीजमङ्कुरेणाप्यङ्कुरादयमप्रसङ्गात् ॥ यद्यन्य-
हम्यदनास्मादनास्मादप्यतो भवेदिति वचनाङ्कुरो वक्तुनार्पि वीजानुच्छेदप्रसङ्गात् ॥ ततश्च
चतुर्कार्यवाङ्मोक्षः स्यात् ॥ यत्तच्चैवं सत्कारणं प्रतीत्य यत्कार्यमुत्पद्यते नैव सत्कारणं
कार्यं भवति ॥ नच तस्मात् कारणात् तत्कार्यमन्यत तस्माद् कारणमुद्भिन्नं नापि श्राव्यत-
मिति शक्यते व्यवस्थापयितुं यथाक्तमार्थदेवपादः ।

यस्मात् प्रवर्तते भावस्तनोच्छेदो न जायते ।

यस्मान्निवर्तते भावस्तन नित्यो न जायत इति ॥

उक्तं चार्थललितविस्तरमुत्र ॥ वीजस्य सता यथाङ्कुरो नच यो वीजः च चैव अङ्कुरो
नच अङ्कुरता नचैव तदेवमनुच्छेद श्राव्यतधर्मेनेति ॥ तदेवं यथोपरिर्हितेन न्यायेन ॥

अनेकार्यमनानार्थमनुच्छेदमश्राव्यत ।

मेतत्ते लोकनाथानां बुद्धानां ज्ञानमावृतं ॥

महाकस्योपाय महाभेदपटलनिरन्तरावच्छादितकाशधानुपर्यन्तदिङ्मण्डलानां रागादि
केशशरासमुदाहारां तिस्रोत्तरादित्यमण्डलापतापितजगज्ज्ञानिजगमरखदुःखरुचनधन्तापोप-
श्रमसत्पराणां सतताविगतयथानुरूपचयितप्रतिपत्तिसधर्मदेशनासुतधारापानेयधानुरूपविनय-
जनकुशलसुलक्षणौघधिलसृललोत्पन्नानिदृशानुजिष्टृणां सद्गुणसुत महावर्षवर्षिणां
सम्यक् सम्बुद्धमहानायानां सत्तालोकोक्तिकत्राणानां अनाथनाथानां सकललोकापाना-
मत्तत्तद् सद्गुणसुत सकलतेधानुसमवदुःखस्यस्वभावं यथापवादिनेन न्यायेनेकत्वान्त्ये
वेदितं श्राव्यताच्छेदवाङ्मोक्षमं च विगतं च विज्ञेयं ॥ एतद्वैतत्तासुतप्रतिपन्नानां श्रावकानां

श्रुतचित्ता भावनाकामात् प्रवर्त्तमानानां श्रीलक्ष्माधिपचात्मकस्त्वन्वयाश्रुतसंस्थापयोगा-
नियतमेव जगामरक्षयस्यभावनिर्वाणाधिगमा भवन्ति ॥ अथापि कथं चिदिदानीं
परिपक्वकुशलमूलकुशलमूलतया श्रुत्याय तत्तदुद्गम्यते द्रष्टुं एव धर्म्मज्ञ मोक्षमासादयन्ति ॥

तथापि जन्मान्तरेऽप्यवश्यमेषां पूर्वं हेतुबलादेव नियता सिद्धिः संपद्यते । यथोक्तं श्रुतके ।
इह यद्यपि तत्त्वज्ञो निर्वाणं नाधिगच्छति ॥ प्राप्नोति यत्रतोऽवश्यं पुनर्जन्मनि कर्म वेदिति ॥
तथापि त्रिसंख्यद्वानामनुत्पादस्यावकानां पुनः क्षयस्यार्थमागोपदेशककल्याणमित्रप्रत्यय-
वैकल्याद्वा स्यादुद्गम्यते तत्त्वाध्यायिनाधिगमस्तथापि पूर्वं जन्मान्तर्धर्मतत्त्वप्रवणहेतुबलादेव वैहलौकि-
कोपदेशनिरपेक्षाणामपि प्रविवेकसरोसात्रोपनतप्रत्ययानां स्वायम्भवं ज्ञानं प्रत्येकबुद्धाना-
मसंगात् ॥ प्रवर्त्तते कायचित्तमाऽप्रतिविवेकोऽसंसर्गः ॥ कल्याणमित्रं पर्येषणं वा ॥ तस्मा-
दसंसर्गाद्विज्ञोः प्रत्येकबुद्धानामसंबुद्धकंऽपि काले यस्माद्भगवतश्च धर्मतत्त्वाधिगमः । तस्मा-
दवस्थाना सिद्धिरस्य संबुद्धसहावेत्तागजप्रणीतस्य स्वदुर्गमत्वमश्रुतधर्मव्यवस्थिति विज्ञेयं ॥ यतश्चैव
देवं मताऽतिप्राज्ञः प्राज्ञानपि परित्यज्य सद्गम्यते पर्येषितुमिति । यथोक्तं भगवता आर्याभु-
वाहलिकायां भगवत्यां ॥ कथं च भवगन् महाप्रवृत्तिरिति बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन ये प्रज्ञा-
पारमिता पर्येष्या ॥ एवमुक्तां भगवानायुस्मन्तं शुभ्रं स्थविरमेतदवोचत् सदा प्रवृत्तिरिति
बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन पूर्वं प्रज्ञापारमिता पर्येषमाख्येन कार्येऽनर्पिकेन जीवितनिरपेक्षेण
लाभवत्कालज्ञोऽप्येति श्रुतं पर्येषमाख्येन पर्येष्या ॥ तेन प्रज्ञापारमिता पर्येषमाख्येनारण्य-
गतेनान्तर्गतो निर्घोषः श्रुतोऽभवत् ॥ गच्छ कुलपुत्र पूर्वं चार्क्षि तत्र प्रज्ञापारमितां
श्रोष्यसि ॥ तथावगच्छ यथा न कायक्रमणे मनसि कालमुत्पादयसि न स्थानसिद्धिं मनसि
कारमुत्पादयसि ॥ न भाजनमनसिकारमुत्पादयसि यावन्मा कुर्वितुं प्रविशसि ।
अध्यात्मं या वदित्वा ॥ सा च कुलपुत्र तस्मिन्नावलोकयेयस्वा ॥ सा इति श्रुत्वा सा पश्चिमेन
सा उत्तरेण सा ऊर्ध्वं सा अधः ॥ सा चानुव्रित्तमवलोकय वा । तथा च कुलपुत्र गच्छ
यथा न सर्वकार्यतश्च शशिनो रूपतो न वेदनातो न संज्ञातो न संस्कारेभ्यो न चलसि ॥
याज्यतश्चरति सवितिरुत ॥ या बुद्धधर्म्मेभ्यो वितिरुत ॥ यावद्बुद्धधर्म्मेभ्यो वितिरुत
संस्कारे चरति । यः संस्कारे चरति स प्रज्ञापारमितायां न चरति ॥ न च तामनुप्राप्नोतीति ॥
यावन्मारेण पार्ष्णीयसा उदकान्तद्वर्षितः ॥ अथास्यैतद्भगवन् ॥ यं स्वहमात्मनः कार्यं
ब्रह्मा पृथिवीप्रदेशं रुधिरं च सिद्धं ॥ तत् कस्य हेतोरय पृथिवीप्रदेशोऽद्वैतजस्त्रासा
मकोधातुरिता धर्मीदूतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य शरीरे निपतत् किमहमात्मभावेन
करिष्याम्यवश्यं भेदनं धर्म्मसावरं खलु पुन मयैवं रूपया क्रियया आत्मभावाय विनाशकृतो
भवेत् ॥ न त्वेवं निःसामर्थ्यी क्रियया बहूनि च समात्मभावावसहस्राणि कामहेतोः कामनिदानं
भिन्नानि पुनः पुनः संसारे शंस । रतो न पुनरेवं रूपेण स्थानेषु ॥

अथ खलु महाप्रवृत्तिरिति बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्तीत्याश्रयं सर्वं त्वा समनादात्मनं ब्रह्मा
अनन्तस्यपृथिवीप्रदेशं स्वकेनारुधिरं सासिद्धेदित्यादि ॥ अथ खलु महाप्रवृत्तिरिति बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वः सहदर्शनदधर्म्मदूतस्य बोधिसत्त्वस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्येवं रूपं सुखं
प्रणयलभत ॥ तद्यथापि नाम ध्यानसमापन्नस्य भिषैकाग्रमनसिकारयते त्रयं धर्म्माकृतस्य,

बोधिबलस्य महाबलस्य प्रज्ञापरमिता देशना यदुत सर्वधर्मसमस्या प्रज्ञापरमिता समता सर्वधर्मैविविक्ततया प्रज्ञापरमिता विविक्तता सर्वधर्मैवलतया प्रज्ञापरमिता चलता सर्वधर्मैवमननतया प्रज्ञापरमिता मननता सर्वधर्माश्चक्षिततया प्रज्ञापरमितोच्च स्थितता सर्वधर्मैकरमतया प्रज्ञापरमिताभेकरसता सर्वधर्मापर्यन्ततया प्रज्ञापरमिता पर्यन्तता सर्वधर्मानुत्पातया प्रज्ञापरमितानुत्पादता सर्वधर्मैनिरोधतया प्रज्ञापरमिता निरोधता गगनापर्यन्ततया प्रज्ञापरमितापर्यन्तता यावत् सर्वधर्मा संभवनतया प्रज्ञापरमिता संभवन सर्वधर्मानुपलब्धतया प्रज्ञापरमितानुपलब्धिता सर्वधर्मासमस्या प्रज्ञापरमिता समता । सर्वधर्मातिशेष्टतया प्रज्ञापरमिता निशेष्टता सर्वधर्माचिन्त्यतया प्रज्ञापरमिता चिन्त्यता वेदितव्येति ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रमञ्जपदायां मध्यमकचतुर्थौ

आत्मपरीक्षानामाष्टदशमं प्रकरणम् ॥

अत्राह । विद्यत एव भावानां स्वभावः कालत्रयविज्रमिहेतुत्वात् ॥ इहातीता नागता-
नागतप्रत्युत्पन्नास्त्यः काला भगवता चादिष्टास्ते च भावाश्रयाः यस्मादुत्पन्ना निरुद्धा हि
स्वभावातीता इति व्यपदिश्यन्ते ॥ उत्पन्ना निरुद्धा हि वर्तमानास्त्यः । अलघान्मभावाऽनागत
इति ॥ एवं भावस्वभावातिबन्धनाश्रयः काला उपदिष्टा स्ते च सन्ति ॥ तस्मात्तद्विबन्धनोऽपि
भावस्वभावोऽस्तीत्युच्यते ॥ आत् कालत्रयप्रज्रमिहेतुस्वभावां वा यदि कालत्रयमेतदभि-
मतो भवेत् ॥ नत्वस्ति यथा च नास्ति तथा प्रतिपद्यद्वाह ॥

प्रत्युत्पन्नो नागतश्च यद्यतीतमपेक्ष्य हि ।

प्रत्युत्पन्नो नागतश्च कारेऽतीतो भविष्यति ॥

इह तावद्यदि वर्तमानानागतौ आतां तावत्प्रवृत्तीतं कालं भवतामनपेक्ष्य वा ॥ तत्र
यद्यतीतमपेक्ष्य मिथ्यत तथानियतमतीतकाले भविष्यतः ॥ यस्माद्यस्य हि यथासत्त्वं यत्तत्त्वं
नोपेक्ष्यतः ॥ तदयथा बन्ध्यास्त्री स्वतनयेन, गगणमोलती लता स्वकुम्भेन, शिकता स्वतेलेन ॥
अविद्यमानमयस्यकारणोपेन प्रज्ञोपोऽप्यन्वकारेण प्रतिद्वन्द्वित्वनापेक्ष्यत इति चेत् ॥ नैतदेव-
मस्यापि साध्यमभवात्तदत्र यद्यतीतकालवर्तमानागतौ कासाविष्यत्तपेक्ष्य मिश्रधर्मेवं सत्य
तीतकालविद्यमानत्वाऽतीतकालस्वात्मवस्तयोरप्यतीतत्वं स्यात् ॥ तत्र चातीतोऽपि न स्यात् ॥
यस्माद्वर्तमानावस्थेति ज्ञानो ह्यतीतोऽसंप्रामोऽनागत इति स्यात् ॥ यदा तु वर्तमानाना-
गतया च त्वं भवे एव तदा कुतः कथंचिदतीतत्वं आदित्यतीतोऽपि न स्यात् ॥ अथ
यथोक्तदोषपरिजिहोषया प्रत्युत्पन्नो नागतश्च नस्तस्यान पूर्व यदि प्रत्युत्पन्नो नागतश्च आतां
कथमपेक्ष्यत ॥ तत्र चेततीतकाले यदि वर्तमानानागतौ कालो न स्त इति परिकल्प्यते ॥

एवमपि सत्राविद्यमानत्वाद्गणोद्दीवरवन्नास्यपेक्षा ॥ अथाऽपि स्यात् कालवादिनां विद्यत
एव कालस्तत्र किमप्यप्रयोजनमिति ॥ उच्यते ॥ एवमपि

अनपेक्षा पुनः सिद्धिर्नापि तं विद्यते तथा ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च तस्मात् कालो न विद्यते ॥

प्रत्युत्पन्नानागततया रसत्त्वमस्यतीतानपेक्षात् ॥ स्वरविघाणवत् ॥ यतश्चैवं प्रत्युत्पन्नो
नागतश्च तस्मात् कालो न विद्यत इति विज्ञेयं ॥ यदा चैवमतीतमपेक्ष्य वाऽनपेक्ष्य वा
प्रत्युत्पन्नानागततया नास्ति सिद्धिरिवं प्रत्युत्पन्ना पक्षया वा ॥ अतीतानागततया च नागतापेक्षया
वाऽनपेक्षया वाऽप्रत्युत्पन्नातीततया च सिद्धावधिष्यमानाया संनेव प्रत्युत्पन्नानागततयाऽतीतापेक्षा-
सिद्धिर्क्रमेण ब्रूयशक्याम्यमादिश्याद्वाह ॥

एतेनेवावग्रिष्टौ द्वौ क्रमेण परिवर्त्तकौ ।

उत्तमाधममध्यादीन् स्रज्येत् कथं कृत्वा ॥

यद्यतीतो नागतश्च प्रत्युत्पन्नमपेक्ष्य हि ।

कालातीतो नागतश्च नस्तत्र पुनर्यदि ॥

कालातीतो नागतश्च प्रत्युत्पन्ने भविष्यतः ।

कालातीतो नागतश्च नस्तत्र पुनर्यदि ॥

कालातीतो नागतश्च स्यातां कथमपेक्ष्यते ।

अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नातीतं विद्यते तथा ॥

तेनातीतो नातीतश्च कालो नाम न विद्यते ।

एव तावदेकः काल परिवर्त्तः अतीतो वर्त्तमानश्च यद्यजातमपेक्ष्य हि ॥

अतीतो वर्त्तमानश्च कालोऽजातो भविष्यति ।

अतीतो वर्त्तमानश्च नस्तत्र पुनर्यदि ॥

अतीतो वर्त्तमानश्च स्यातां कथमपेक्ष्यते ।

अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नाजातं विद्यते तयोः ॥

अतीतो वर्त्तमानश्च तस्मात् कालो न विद्यते ।

एव द्वितीयः कालपरिवर्त्त इति व्याख्यानकारिका इति ॥ एवं द्वौ कालपरिवर्त्तौ
बोद्धव्यौ ॥ यतश्चैवं विचारये कालत्रयप्राप्तिं तस्मात् कालो न विद्यते कालभावाच्च
भावधर्मावोऽपि नास्तीति सिद्धं ॥ यथा चैतत्कालत्रयं विचारितमेव मूलमाधममध्यादी-

नेकत्वादींश्चेत्यादि सत्तयेत् ॥ उत्तमाद्यसमव्यवसायीनि स्याद्विशब्देन कुशलाकुशलाव्याकृतानि
उत्पादस्थितिभङ्गाः पूर्वान्तपरान्तसंघान्ताः कामरूपारूपघातः ॥ जेत्ताजेत्ताजेव जेत्तका-
जेत्तादयो यावन्तः पडाथाः स्त्रिः पडाथाः सम्बन्धव्यवस्थितास्तं सर्वं गृह्णन्ते ॥ एकत्वादीं-
श्चेत्यनेनादिशब्देन द्वित्वबहुत्वयोर्ग्रहणात्तत्र च उत्तमादय एकत्वादयश्च कालत्रयव्याख्यानेना
वेदितव्याः ॥

अत्राह ॥ विद्युत एव कालः परिमाणवत्त्वात् ॥ इह यद्भास्ति न तस्य परिमाणवत्त्वं
विद्युतं तत्र खरविषाणस्य, अस्ति च कालश्च परिमाणवत्त्वं जलवत्सूतं दिवसरात्रहोराश-
पक्षमासस्मृत्यादिभिर्देन तस्मात् परिमाणवत्त्वा विद्युत एव काल इत्युच्यते ॥ यदि कालो
नाम कश्चित् आतस्य परिमाणवत्त्वं नत्वस्ति यस्मात् ॥

नास्तिता गृह्णते कालः स्थितः कालो न गृह्णते ।

यो गृह्णते गृह्णीतश्च कालः प्रज्ञप्यते कथं ॥

इह यदि कालो नाम कश्चिदवस्थितः क्षणादिर्वातिरिक्तः स्यात् ॥ क्षणदिभिः
परिमाणवत्त्वं गृह्णते नत्ववस्थितः कुतस्यः कश्चित् कालो नास्तीति यः क्षणादिभिर्गृह्णते ॥
तदेवं नास्तिता गृह्णते कालस्यावस्थितत्वाद् गृह्णत इत्यर्थः ॥ अप्यापि व्याघ्रिय एवावस्थितः
स्वभावः कालो नास्तीति क्षणादिभिरभिवक्ष्यन् ॥ तथाहि ॥

कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रम इति ॥

यथैवं लक्षणः सोऽवस्थितस्वभावोऽस्तीत्युच्यते ॥ एवमधिष्ठितः कालो न विद्युते ॥ यः
क्षणादिभिरगृह्यमानो न गृह्यते ॥ कस्मात् पुनः स्थितकालो नास्तीति चेत् ॥ क्षणादि-
स्थितिरक्षणागृह्यमाणत्वात् ॥ अपि चायं कालः संस्कृतस्वभावः सन्नस्तीति ॥ एवमपि
स्थितः कालो न विद्युते ॥ यः क्षणादिपरिकल्पितः संस्कृतस्वभावो वा ॥ उभयं च
संस्कृतस्य सापेक्षं प्रसिद्धं ॥ उत्पादस्थितिभङ्गो नाम भिन्नो नास्ति संस्कृतं ॥

संस्कृतसापेक्षसिद्धौ च कथं सत्त्वयसंस्कृतमित्यनेन ॥ तदेव यद्भास्ति स्ववस्थितः कालो
यो गृह्णते ॥ यथेदानीं कालो न गृह्यतास्ति तस्मादविद्यमानस्वरूपत्वात् च गृह्यमाणः
सत्त्वयं क्षणादिभिः प्रज्ञपयितुं भावतः पर्यत इत्याह ॥ अगृह्णीतश्च कालः प्रज्ञप्यते
कथमिति ॥ तस्मान्नास्त्येव कालः ॥

अत्राह ॥ सर्वं नास्ति नित्यः कालो नास्ति कश्चिद्रूपादिव्यतिरिक्तः स्वभावसिद्धः किं
तर्हि रूपानीनेव संस्कारानुपादाय प्रज्ञप्तः कालः क्षणादिशब्दवाच्यो भवति ॥ तस्माददोष
इत्युच्यते ॥ एवमपि सार्वं प्रतीय कालश्चाकालो भावो दृष्टः कुतः ॥ यद्येवं भावमतीत्य
कालो भवतीति भवता व्यवख्यायते ॥ यदा कलु भावनास्ति तदा नियतं तद्वैकुण्ठि

कालो नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ॥ नच कश्चन भावोऽस्तीति पूर्वं विस्तरेण प्रतिपादितस्य दृश्यमाणप्रतिषेधाच्च यदा चेवं न कश्चिद्भावाऽस्ति ॥ भावतस्तदा कुतः कालो भविष्यति ॥ कालाच्च न सन्ति सखलवमुद्भूतादयः कालमेदाक्ते परिणामभूता इत्यतः । कुतः परिणामवत्त्वेन कालसिद्धिर्भावयति ॥ तस्मान्नास्त्येव भावानां स्वभाव इदुक्तं हि भगवता आर्यहस्तिर्कोक्तसूत्रे ॥ यदि कश्चित् धर्मा भवेत् स्वभावः तत्रैव गच्छ जिनस्य भावको ऽकृतसधर्माणभियाञ्च न निरूप्यन्तां भविता तु पण्डित इति ॥ तथा बुद्धसहस्रशताय अतीतधर्मेसहस्रशतानि भविता नैव धर्मेण वात्तरक्षीणो नास्ति इति ॥ तद्यथा ॥ उत्पादकाः हि तयागतस्य ज्ञेयनामात्विह यो भविष्यति ॥ भविष्यतीयं कनकासृता मणौ तस्याः सदानीं कुतः आगमोऽसौ ॥ उल्लापनाः कामगुणा हि पञ्चवित्रामनोमोहनमोच-धर्मिणः सध्याह्नकाले हि तथैव ग्रीष्मजले मर्यादा हि तथैव कामाः ॥

एकेन कल्पेन भवेद्विलोक आकाशभूतो गगणस्वभावः । हाहं विनाशं च शान्तिं मनवः ॥ कुत आगमः कुत्र गतिश्च तेषामिति तद्यथा ॥ पक्षेमिति भित्तवः ॥ ब्रह्मात्मनं प्रतिज्ञामात्रं व्यवहारमात्रं सम्वृत्तिमात्रं यदुताऽध्याप्तागताऽध्याऽकाशं निर्वाणं पुद्गलर्क्षति ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्त्तिपादोपरचितायां मध्यमकवृत्तौ कालपरौचा
नामैकोनविंशतितमं प्रकरणम् ॥

अत्राह । विद्यते कालः फलप्रवृत्तौ सहकारिकारणभावात् । यो नास्ति नासौ सह-कारिकारणभावेन प्रतिपद्यते । अन्ध्यातनयवत् तस्मादस्ति कालः सहकारिकारणभावात् ॥ इह बीजावनिरालज्वलनपवनगगणाभिधानहेतुप्रत्ययसामग्रीं प्रथीत्यायसङ्कुल उप-जायमानः सत्यामपि बीजादिप्रत्ययसामग्र्यानुविशेषावन्निधानान्नापजायते ॥ यथा च वाङ्मयवमाध्यात्मिकेक्षपि ॥ यथोक्तं भगवता ॥

न प्रणश्यन्ति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।

सामग्रीं प्राप्य कालञ्च फलन्ति स्खलु देहिनामिति ॥

यस्माद्धैवमस्ति कालोपेता तस्मादस्थसौ कालानामप्यङ्गादिप्रवृत्तौ सहकारिकारणं भवतीत्युच्यते ॥ यात् सहकारिकारणता कालस्य यदाङ्गादिफलस्य प्रवृत्तेरेव स्थात् ॥ नत्वस्ति कथं कृता इह बीजादिहेतुप्रत्यया सामग्रीतोऽङ्गुादिफलादयः ॥ परिकल्पयानो-ऽव्यवस्थितस्य वा फलस्य सामग्री सत्यां तत उत्पादपरिकल्पताव्यवस्थितस्य वा किं चातः ॥ यदि तास्त्ववस्थितस्य परिकल्पते तं न युज्यत इति प्रतिपादयन्नाह ॥

इताश्चप्रत्ययानां च सामग्र्या जायते यदि ।

फलमस्ति च सामग्र्या सामग्र्या जायते कथं ॥

यदि हेतुप्रत्ययसामग्र्याः त्वन्त्ये न फलमस्ति तत्वेवं सति यस्मात् सामग्र्यामस्ति कथं ॥ तया तज्जन्यते ॥ नहि कुण्डे दधि विद्यमानं कुण्डेन जगता अपि च यदिह्यते तन्निष्पन्नत्वा-
निष्पन्नपुरोऽवस्थितघटवद्गुणैर्जन्यापेक्षते । अभिव्यक्तिः स्वल्पं वा मूर्च्छात्मनो विद्यमानस्य
क्रियते इति चेन्नाद्यापि पक्षस्य पूर्वमेवोत्तरत्वात् ॥ आगच्छत्यन्त्यो नाग्निर्न विद्यते
तद्येन्मन इत्यत्रोक्तमुत्तरं ॥ अथ नास्त्येव सामग्र्या फलमिति परिकल्पते एतदपि न प्रपद्यते
इति प्रतिपादयद्भाह ॥

इताश्चप्रत्ययानाञ्च सामग्र्या जायते यदि ।

फलं नास्ति च सामग्र्यां सामग्र्या जायते कथं ॥

यदि इताश्चप्रत्ययानां च सामग्र्यां नास्ति तत् फलं कथं तर्हि हेतुप्रत्ययसामग्र्यां फलं
जन्यते ॥ तत्राविद्यमानत्वात्मिकताभिनिवेशे नास्ति ॥ अतएवासम्भावयद्भाह ॥ फलं नास्ति च
सामग्र्यां सामग्र्या जायते कथं ॥ न तत्फलं सामग्रीतो जायत इत्यभिप्रायः ॥ किं चान्यत् ॥

इताश्चप्रत्ययानाञ्च सामग्र्यामस्ति चेत् फलं ।

गृह्यते नत्तु सामग्र्यां सामग्र्या च न गृह्यते ॥

यद्यत्रास्ति तत्तत्र गृह्यते तद्यथा ॥ कुण्डे दधि यच्च यत्र नास्ति न तत्तत्र गृह्यते ॥
तद्यथा ॥ शिकतासु तैलं मण्डूकजटायां शिरोमणिः । अथ आदित्यमाना अपि पदार्था
अतिसौम्यादतिशयान्नर्कषादतिप्रकर्षादित्ययोपघातान्मूर्तिवद्गृह्य-व्यवधानान्मूर्तिस्तद्वानाश-
त्पनोऽनवस्थानात् परमाणुवदन्तोरनुनवशाकावत् ॥ आदित्यगतवत् ॥ तैमिरिकैककण-
वत् ॥ अन्यत्रधिर्गादरूपशब्दादिवत् ॥ कर्त्तारिद्वयवहितघटादिवत् ॥ शिष्टदेवपिशाचादि-
शरीरवद्विषयान्तरव्यापृतस्य विषयान्तरवद्गृह्यते इति चेत् ॥ अन्त्येषा गृह्यमाणानामस्तित्व
विज्ञाप्यमाणमस्तित्वं सत्यनुपलब्धिरिति आनुमानोपमासमैर्ग्रहणादेशामस्तित्वमिति चेत् ॥
न तर्हि तेषामनुपलब्धिरिति वक्तव्यमनुमानादिभिरनुपलब्धमानत्वात् ॥ यद्वैर्देवपिशाचं
तदभिः कारजैर्विद्यमानमपि सन्न गृह्यते इति चेदुच्यते ॥ किमस्माभिरेवमुक्तं इति नृप-
विद्यमानं संगृह्यतेति किन्तर्हिस्मान्मेव यद्गृह्यते ॥ गृह्यते नत्तु सामग्रीमिति ॥ अद्यापि
मनसं यद्यत्र नास्ति न तत्तस्मान्त्वद्यत्र शिकताभ्यस्तैलवद्व्यवहृते च सामग्रीतः ॥ फलं
तस्मादनुमानतः सामग्र्यां फलम्यास्तित्वमिति ॥ उच्यते ॥ यद्यत्रास्ति न तत्तस्मान्त्वद्यत्र ॥
तद्यथा ॥ कुण्डादुपधीति ॥ अस्मादप्यनुमानादस्तित्वमस्यापुक्तमिति कृत्वा नास्त्येव सामग्री
फलमिति ॥ किन्न गृह्यते ॥ अद्यापि आदुर्भयोगपि पतयोरनुमाननिरोधादप्यास्तित्वं न
पुक्तमेवं नास्तित्वमपि नास्तित्वमित्युच्यते ॥ नचैयमस्यासत्त्वं प्रतिपादयामः ॥ किं तर्हि
परपरिकल्पितं सत्यमस्य निराकुर्मेः ॥ एवं नचैयमस्य सत्त्वं प्रतिपादयामः किन्तर्हि परपरि-
कल्पितमसत्त्वमस्यापुक्तमिति ॥ अन्तर्द्वयपरिहारेण मध्यमायां प्रतिपदं प्रतिपादयितुमिष्टत्वादित्युक्तं
चायं देवपदं यथैव ॥

सम्भादीनामलङ्कारो गृहस्थार्थे निरर्थकः ।

सत्कार्यमेव यस्मिन् यस्यासत्कार्यमेवेति ॥

तदेवं न सामग्रीतः फलमुत्पद्यते ॥ विद्यमानस्य ग्रहणप्रसङ्गादिति व्यवस्थितं ॥ अथ
मन्यसे नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति ॥ एवमपि—

हेतुस्यप्रत्ययानाञ्च सामग्र्यां नास्ति चेत् फलं ।

हेतवः प्रत्ययाश्च स्युरहेतुप्रत्ययैः समाः ॥

यथाहि स्वालाङ्कारादिष्वङ्कुरो नास्तीति कृत्वा तस्य हेतुप्रत्यया न भवन्ति ॥ एवं विव-
क्षितानामपि बीजानां हेतुप्रत्ययता न स्यात् तेष्वङ्कुरो नास्तीति कृत्वा न वा हेतुप्रत्ययेभ्यः
फलप्रवृत्तिः युक्तेति ॥ नास्ति स्रभावतः फलप्रवृत्तिः ॥

अत्राह ॥ नेव हि सामग्र्याः फलोत्पादनसामर्थ्यमस्ति यत् इयं चिन्ता स्यात् ॥ किं
सामग्र्याः फलमस्ति उताहो नास्तीति ॥ किं तर्हि हेतोः फलोत्पादनसामर्थ्यसामग्रीतु
हेतोरनुग्रहमात्रं करोति ॥ सहेतुः फलस्योत्पत्त्यर्थं हेतुं इत्वा विरुध्यते तेन च हेतुनानु-
गृह्यमाणं फलमुत्पद्यत इत्युच्यते ॥ नेव ह्यजातस्य फलस्य हेतोरनुग्रहमस्ति । नवा-
प्यजातस्य बन्धातनयस्य च केनचित् किञ्चिन्मात्रं कर्तुं शक्यं इत्युक्तेश्च कल्पना ॥
अपि वा हेतुर्न फलस्य इत्वा च यदि हेतुर्निरुध्यते ॥ यत् कृतं यन्निरुद्धं च हेतो-
रात्मद्वयं भवेत् ॥ यदि हेतुः फलस्योत्पत्त्यर्थमेव कुमागणां इत्वा निरुध्यत इति परि-
कल्प्यते ॥ एवं सति यदहेतुस्यनिरुद्धं च तदात्मभावद्वयं हेतोः ॥ स्यान्न चैतद्युक्तमर्द्धशाश्वत-
प्रसङ्गान्नित्यनित्ययाश्च परस्परविरुद्धयोरेकत्वाभावात् ॥ अथ हेतोरात्मभावद्वयप्रसङ्गपरि-
हारार्थं सर्वोत्पन्नो निरोधः ॥ इत्थं फलस्योत्पत्त्यर्थं किञ्चिदप्यदत्त्वा एवमपि ॥ हेतुफल-
स्यादत्त्वा च यदि सत्तु निरुध्यते ॥ हेतोर्निरुद्धे जातं तत्फलमहेतुर्न भवेत् ॥ यदि फलस्य
किञ्चिदप्यदत्त्वा सर्वोत्पन्ना हेतुर्निरुध्यते ननु तस्मिन् हेतोर्निरुद्धे यत्फलमुत्पद्यते त-
दहेतुसमेव स्यात् नचाहेतुफलस्योत्पत्त्युक्तेश्च कल्पना ॥ अत्राह ॥ यद्ययं लक्ष्य हेतानुत्पत्तो
दोष एवं सति सहात्पन्नेव सामग्री फलस्य जनिकानु ॥ तद्यथा ॥ प्रदोषप्रभाया इति ॥
यथापि कल्पना नोपपद्यते इति प्रतिपादयन्नाह ॥

फलं सहेव सामग्र्या यदि प्रादुर्भवेत् पुनः ।

एककालौ प्रसज्येते जनकायश्च अन्यते ॥

नचैककालयोः सद्यतरतोविषयाण्योर्जन्यजनकत्वं दृष्टं ॥ वामदक्षिणफलयोश्चरणयोश्चेत्य-
ुक्तेश्च कल्पनस्य युक्तमेतत् ॥ अत्राह जनकः ॥ नेव ह्यभूत्वा भावानामुत्पत्तिर्युक्ता प्राक्-

स्विकल्पप्रसङ्गात् ॥ तस्माद्धेतुप्रत्ययसामग्रीतः पूर्वमेव तत्फलमनागतावस्थायां व्यवस्थित-
मनागतात्मनस्तस्य हेतुप्रत्ययसामग्र्या वर्तमानावस्था जगते द्रव्यं तु व्यवस्थितमेवेति
तावत् प्रयुज्यते ॥

पूर्वमेव च सामग्र्याः फलं प्रादुर्भवेद्यदि ।

हेतुप्रत्ययनिर्मुक्तं फलमाहेतुकं भवेत् ॥

यदि भवतामभिहितं सामग्रीतः पूर्वमेव फलं स्वरूपतः स्यादिति ॥ तद्धेतुप्रत्ययनिरपेक्षं
स्यात् ॥ तत्तत्प्रसङ्गं स्यात् ॥ न वा हेतुकानां पदार्थानामस्तित्वं युक्तं ॥ खरतुरगोरग-
विषाखादीनामस्तित्वप्रसङ्गात् ॥ पूर्वमिदञ्च न पुनर्हेतुप्रत्ययापेक्षायां निश्चयो जननत्वादि-
त्युक्तमेतत् ॥ अन्ये पुनर्वर्णयन्ति ॥ हेतुमेव फलं जनयति न सामग्रीं ॥ न चोक्तदोष-
प्रसङ्गो यस्माद्वा ह्यन्यो हेतुर्न्यात्फलं ॥ यतः किं हेतुं इत्त्वा फलस्य हेतुर्निरुध्यते ॥ उता
इत्थैवेति विचारः स्यादपितुखा निरुद्धः फलात्मनो व्यवस्थित इत्युच्यते ॥ एवमपि ॥

निरुद्धं चेत् फलं हेतौ हेतोः संक्रमणं भवेत् ।

पूर्वजातस्य हेतोश्च पुनर्जन्यप्रमज्यते ॥

यदि निरुध्यते हेतो भवन्मतेन फलमुत्पद्यते तच्च फलं हेत्वात्मकं एव भवतीति परि-
कल्प्यते ॥ एव सति हेतोः संक्रमणं भवेत् ॥ नटस्य दृष्टान्तरपरित्यागेन वेष्टान्तरसञ्चारवत्
हेतोः संक्रमणमात्रमेव स्यात् ॥ नत्वपूर्वस्य फलस्योत्पादः ततश्च हेतौर्निरुध्यते स्यात् ॥
नच नित्यानामस्तित्वं क्वचिदस्ति । यथाक्तं श्रतके ॥

अप्रतीत्याप्ति कालोऽस्ति कदाचित् कस्यचित् क्वचित् ।

न कदाचित् क्वचित् कश्चिद्विद्यते तमग्राश्रित इति ॥

किं च इतस्य कल्पनायां पूर्वजातस्य च हेतोः पुनर्जन्य प्रामोति ॥ न च जातस्य पुनरपि
युज्यते निश्चयो जननत्वात् ॥ पुनरस्य प्रसङ्गाच्च ॥ अप्र सन्त्यसे त्नात्मनो विद्यमानो न
तन्नेवात्मनो जायते ॥ येन वात्मनो विद्यमानस्तनेव जायत इति ॥ इतदपि न युक्तं ।
अपरित्यक्तस्वभावस्य हेतुस्वरूपस्य फलमिति ॥ संज्ञान भेदादवस्थाभेदाच्च द्रव्यभेदस्य
साधयितुमशक्यत्वात् फलावस्थायां च परित्यक्तहेतुस्वभावस्य फलशब्दवाच्यत्वाद्धेतुः फला-
त्मना तिष्ठतीति यत्किञ्चिदेतत् किं खान्यत् । यदि हेतुफलं जनयेत् निरुद्धा वा जनयेत् ॥
निरुद्धो वा फलमव्युत्पन्नं वा जनयेदनुत्पन्नं वा ॥ उभयथा च नोपपद्यते इति प्रति-
पादयन्नाह ॥

जनयेत् फलमुत्पन्नं निरुद्धोऽसौ गतः कथं ।

तिष्ठन्पि कथं फलेन जनयेदृतः ॥

तिष्ठन्नपि हेतुरविकृतरूपाविरुमानेन फलेन ततः संबद्धः कथं जनयेत् ॥ इह हि कारणं विकृतिं गच्छन्न जायते ॥ अन्यस्य कारणमिति ॥ कारणभावप्रतिपद्यमानस्य हेतोरवश्य-
विकारेण भवितव्यं यस्तु नाविक्रियते सहेतुलक्षणयुक्त एव न भवतीति ॥ फलेन च संबद्धः
कथं जनयेत् ॥ फलस्य विद्यमानत्वात् अथ मन्यसे विद्यमानस्य फलस्य पुनर्जनयितुमशक्यत्वा-
दकृतं यवासंबद्ध एव हेतुफलेन फलं जनयिष्यतीति ॥ एतदप्युक्तमित्याह ॥

अथावृतः फलेनासौ कतमञ्जनयेत् फलं ।

अदि हेतुफलेनासंबद्ध एवेत्येते तदा ॥

कतमदिदानीं फलं जनयत् सर्वमेव वा फलं जनयदसंबद्धत्वात् ॥ नवा किञ्चिज्जनय-
दसंबद्धत्वादेवेत्यभिप्रायः किञ्चान्यत् यदि हेतुः फलं जनयेत् । सहेतुो वा फलं जनयदहेतुो
वा ॥ उभयथा च न युज्यत इत्याह ॥ न ह्यद्वयं दृष्ट्वा हेतुर्जनयते फलं तत्र यदि
हेतुदृष्ट्वा जनयतीति परिकल्पिते तन्न युज्यते ॥ यस्माद्विद्यमान एव द्रष्टुं पार्यतेनाविरु-
मानं विद्यमानं चेत्तन्वते विद्यमानत्वादिति ॥ एवं तावद्वेतुफलं दृष्ट्वा जनयति ॥ सर्वस्य
फलस्य हेतुर्जनकत्वप्रसङ्गात् ॥ अथ किमिदं दर्शनं किं वा अदर्शनमित्युच्यते प्रसिद्धमेत-
च्छोक उपलब्धिदर्शनमिति ॥ न त्वेकवीजादिषु चेन्द्रियेषु संभवति सम्भवे तु भावानास्मा-
नास्माकमयं पर्यनुयोगः । किन्तु हि तस्योत्पादवादिनः । तत्र यदुत्पादवादं ब्रूयात् दृष्ट्वा जन-
यतीति सत्यक्तव्यानदृष्टमेतल्लोकपट्टाजादिकं पश्यतीति तस्मादपुनरेवा कल्पना ॥ अथ दृष्टेति
कल्पयदेवमपि यावत्त्वच्छिददृष्टं सम्भवति ॥ तत्सर्वमुत्पादयन्न चोत्पादयति तस्मान्नादृष्टमपि
जनयति ॥ अनिष्टापत्त्या हि चेमां परिकल्पनां विचारयामास ॥ संसाराटवीकान्ताभिरि-
दरीप्रपाददुःखमालासंसारालातारतामिव बुद्धिपूर्वकर्तृकं च पुरुषादिकारिणो जगद-
भ्युपगच्छन्तो नियन्त्राश्चैकैन्द्रियं बीजादिकं प्रतिपन्नाः प्रसङ्गान्न व्यतिवर्त्तन्त इति ॥ तस्माद्वाप्ति
द्वादः ॥ किञ्चान्यत् ॥ यदि पुष्पदभिगताहेतोः फलस्य वान्यान्दीकनलक्षणं । संगमनं
स्यात् स्यात्तदानीं तथोर्जन्यजनकभावो यस्मान्न हि परस्परसंगतयोरालोकान्यकारयोः संसार-
निर्वर्णयोर्जन्यजनकभावोदृष्ट इति ॥ अतोऽवश्यं हेतुफलभावयोर्जन्यजनकभावोऽभिच्छ्रुता
परेण संगतिरभ्युपेया ॥ स च कालत्रयेऽपि विचार्यमाणो न सम्भवति ॥ अतो हेतुः फलं
जनयति ॥ यथा च संगतिर्वाप्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ॥

नातोतस्य स्यातीतेन फलस्य सह हेतुना ।

भाजातेन तु नष्टेन संगतिर्जातु विद्यते ॥

अतीतस्य तावत् फलस्यातीतेन सह जातु कदाचिदपि संगतिर्नास्ति अतीतत्वेनोभयो-
रप्यविद्यमानत्वात् ॥ नाप्यजातेन हेतुनाऽतीतस्य फलस्य संगतिर्जातुविद्यते नष्टाजातत्वे-
नोभयोरप्यविद्यमानत्वात् ॥ भिन्नकालत्वाच्च ॥ नापि जातेन वर्तमानेन हेतुना सहातीतस्य
फलस्य संगतिः ॥ सम्भवद्विभिन्नकालत्वान्नृण्य च फलस्याविद्यमानत्वाद्ब्रह्मापुत्रेन च
वैवश्चत्येवमभिप्रायः ॥ यथा चातीतस्य फलस्यातीतेनागतवर्तमानेन हेतुना सह कदाचित्
संगतिरस्ति ॥ एवं वर्तमानस्यापि फलस्य त्रिकालिकेन हेतुना सह नास्ति संगतिरिति
तत्प्रतिपादयन्नाह ॥

नजातस्य ह्यजातेन फलस्य सह हेतुना ।

नातीतेन नजातेन संगतिर्जातु विद्यते ॥

जातस्य फलस्य भिन्नकालत्वाद्जातेन चातीतेन च हेतुना सह संगमनं नास्ति नापि
वर्तमानस्य वर्तमानेन हेतुना सह संगतिरस्ति हेतुफलयोगोपपत्त्याभावात् ॥ समाश्चसंगति-
व्येयर्थात् ॥ किं तर्हि विद्यमानयोः परस्परनिरपेक्षयोः पुनः संगत्या प्रयोजनमिति नास्ति
संगतिः ॥ इदानीं नागतस्यापि फलस्य यथातीता नागतप्रत्युत्पन्नेन हेतुना सह संगमनं
नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ॥

नाजातस्य हि जातेन फलस्य सह हेतुना ।

नाजातेन न नष्टेन संगतिर्जातु विद्यते ॥

अजातं हि फलमसंविद्यमानं तस्य भिन्नकालेन वर्तमानेनातीतेन च हेतुना सह संगमनं
भिन्नकालत्वाद्नागतेनापि हेतुना सह नास्ति संगमनं नोभयोरप्यविद्यमानत्वाद्यद्वा चैवं सर्वथा
हेतुफलयोः संगतिर्नास्ति तदा ॥ असत्यां संगतौ हेतुः कथं जनयते फलं नैव हेतुः कथं
जनयते फलं नैव हेतुः फलं जनयति संगतेन विद्यमानत्वात् ॥ ब्रह्मापुत्रमित्रेवमभिप्रायः ॥
अथापि या सत्यानेव संगतौ हेतुफलं जनयतेति ॥ तदपि न युक्तं कालत्रयेऽपि संगत्य-
नुपलब्धः ॥ अथार्था कथंचिद्धेतुफलयोः संगतिं परिकल्प्यते । यद्यपि सत्यां वा संगतौ
हेतुः कथं जनयते फलं ॥ स हि न स्य फलस्य पुनर्जन्येयर्थात् ॥ असद्विहितानां च
संगतेन युक्तं स्यादित्यभिप्रायः ॥ किं त्वान्यद्धेतुः फलेन शून्यस्य कथं जनयते फलं । यो यः
फलस्य हेतुः फलस्य जनक इत्येते स तेन शून्यो वा भवन् फलमुत्पादयेदशून्यो वा ॥ तत्र
हेतुः शून्यः फलेन रहितः फलं जनयति ॥ अहेतुवत् फलशून्यत्वात् फलेनाशून्योऽपि हेतुः
फलं जनयति विद्यमानत्वात् फलस्य विद्यमानपुनर्देवदत्त इव ॥ एवं तावत् फलशून्यो वा
हेतुः फलं जनयति ॥ यद्यपि फलमुत्पद्यते तद्वाप्यशून्यं वा तत्र तावत् फलं नोत्पत्स्यते
शून्यमशून्यं न निरोत्स्यते ॥

अनिरुद्धमनुत्पन्नमशून्यं तद्विविष्यति ॥

अशून्यं हि फलप्रतीत्यसमुत्पन्नं स्वभावव्यवस्थितं तदेवंविधं फलं नैवोत्पद्यते ॥ स्वभावस्यानप्रायित्वाच्च न निरात्स्यते । ततश्चाशून्यं तद्विषयमाश्रमनिरुद्धमनुत्पन्नवत् स्यात् ॥ न चैतद्विष्टमित्यतोऽशून्यं तत्फलं न भवति ॥ उत्यादनिरोग्याभ्युपगमात् ॥ इदानीं शून्यमपि तत्फलं न सम्भवति ॥ अनुदयव्ययवत् स्वप्नसङ्गादिति प्रतिपादयन्नाह ॥

कथमुत्पद्यते शून्यं कथं शून्यं निरोत्स्यते ।

शून्यमप्यनिरुद्धं तदनुत्पन्नं प्रसज्यते ॥

तत्र शून्यमुच्यते ॥ यत्स्वभावेन नास्ति । यच्च वस्तुस्वभावेन नास्ति तत् कथमुत्पद्यते ॥ कथं वा निरोत्स्यते ॥ नहि स्वभावेनात्रिष्टमानस्याकाशवदनुदयव्ययो दृष्टौ तस्माच्छून्यमपि तत्फलमित्यमाश्रमनिरुद्धमनुत्पन्नञ्च प्रसज्यते । किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत् । स फलादव्यतिरिक्तो वा जनयव्यतिरिक्तो वा ॥ उभयथा नापपद्यत इत्याह ॥

हेतोः फलस्य चैकत्वं नहि जातृपपद्यते ।

हेतोः फलस्य चान्यत्वं नहि जातृपपद्यते ॥

तदेतत् प्रतिज्ञाभावाकमिति प्रतिपादयन्नाह ॥

एकत्वे फलहेत्वोः स्यादेकं जनकजन्ययोः ।

पृथक्त्वे फलहेत्वोः स्यात्तुल्यो हेतुरहेतुनेति ॥

यदि हेतोः फलस्य चैकत्वं स्यात्तदा जन्यजनकयोरेकत्वं सत्युभयत्वं न स्यात् ॥ न वानयोरेकत्वं पितापुत्रयोश्चतुर्बलुर्विज्ञानयो र्वीजादुरयाश्चैकाग्रसङ्गात् ॥ एवं तावत् हेतोः फलस्य चैकत्वं नास्ति ॥ हृदानांमनस्यमपि नास्ति किं कारणं यदि हेतोः फलस्य च भवन्मतेनाभि-
मतमन्यत्वं स्यात्तदा परत्र निरपेक्षत्वाद्विभूतिरपेक्षसंघं फलं स्यात् ॥ न चैवमसंमित्यतोऽन्यत्वं-
मपि हेतोः फलस्य न सम्भवति ॥ ययोश्चैवं विचार्यमानयोस्तत्त्वान्यत्वे न स्त स्तयोर्न कदा-
चिज्जन्यजनकभाव इष्यतेऽतो नैव हेतुः फलं जनयति । किञ्चान्यत् । यदि हेतुः फलं
जनयेत् तदा तत्फलं स्वभावेन सम्भूतं वा किं चात उभयथा च न युज्यत इत्याह ॥

फलं स्वभावसम्भूतं किं हेतुर्जनयिष्यति ।

फलं स्वभावात् सम्भूतं किं हेतुर्जनयिष्यति ॥

तत्र सत्फलं स्वभावेन सम्भूतस्वभावेन विद्यमानेनैतन्न पुनर्जन्यते विद्यमानत्वात् विद्य-
मानघटवत् ॥ यदपि स्वभावेनासम्भूतं फलं तदपि हेतुर्न जनयति स्वभावेनासम्भूतत्वात् ॥

खरविषाणवत् ॥ प्रतिविम्बनानेकान्तिकतेति चेत् भवत्यनेकान्तिकता निःस्वाभावान्तु
विद्विषाणवतां ततश्च स्वभाववाक्यागः आइस्मदादानुवर्णनमेव स्यात् ॥ स स्वभावश्च
न कश्चित् पदार्थो नामास्तीति प्रतिद्वन्द्वभावाभावाद्भिः स्वभावो नास्तीति । कुतो नैका-
न्तिकता नह्यस्माकं प्रतिविम्बकं सस्वभावं नापि निःस्वभावं धर्मैश्वर्यमन्तरेण तद्वैभवं-
रूपभावात् नह्यस्माकं प्रतिविम्बकं नाम किञ्चिद्भिः स्वभावं सस्वभावं वोपलभन्त इति ॥
तत्र पूर्वफलं नोत्पत्त्यात् इत्यादिना लोकद्वयेन बोद्धादित्यत्तिक्रियाकर्तृत्वं फलस्य निषिद्धं ॥
इदानीं हेतोः फलात्पत्तिक्रियाप्रयोजकत्वं प्रतिषिद्धमिति ॥ अयमस्य पूर्वकाविशेष इति
विज्ञेयं ॥

अत्राह ॥ यद्यपि हेतोः फलात्पत्तिक्रियाप्रयोजकत्वं निषिद्धं तथापि हेतुस्तावत् स्वभा-
वताऽस्ति न वा सति फलहेतोर्हेतुत्वं सिध्यति ॥ तस्मात् फलमपि भविष्यतीत्युच्यते
स्याद्वैतं यदाजनयतोऽस्य हेतुत्वं न स्यात् ॥ न वा जनयमानस्य हेतोर्हेतुत्वमुपपद्यते ॥
अथ स्याद् यद्यप्येवं हेतोर्हेतुत्वं नास्ति तथापि फलं तावदस्ति नच हेतुमन्तरेण फलं
युक्तमिति । फलनूदावाद्धेतुर्गपि भविष्यतीत्युच्यते । यदाऽजनयमानस्य हेतोर्हेतुत्वं नास्तीत्युक्तं ॥
तदा हेतुत्वानुपपत्तौ च फलं कस्य भविष्यतीति ॥ तस्मात् फलमिति नास्तीति ॥ अत्राह ॥
नैव हि केवलस्य हेतोः फलात्पत्तिक्रियायाः प्रयोजनकत्वं किन्तु हेतुप्रत्ययसामग्रीफलं
जनयत इत्युच्यते । उक्तशेषत्वान्न युक्तमेतत् ॥ अपि चेय हेतुप्रत्ययसामग्री यदि फलस्य
जनिकेति कल्प्यते किं साध्यमेव तावदात्मनः जनयति उताहो न । यदि जनयतीति
कल्प्यत तन्न युज्यते ॥ न ह्यनयोरात्मभावस्य प्रयोजकत्वं दृष्टमियत् सामग्र्या वाच्य लब्धात्म-
भावया भवितव्यं न लब्धात्मभावायाः पुनः स्वात्मात्पादप्रयोजकत्वं युक्तमित्यतो न सामग्री
स्वात्मानमुत्पादयति या चात्मनः नात्पादयति सा कथं फलमुत्पादयितुं शक्नोतीति प्रति-
पादयन्नाह ॥

न च प्रत्ययहेतुनाभियमात्मानमात्मना ।

था सामग्री जनयते कथं जनयतात् फलं ॥

प्रत्ययानो हेतूनां च येषां सामग्री तावदात्मनैवात्मनः नात्पादयति स्वात्मनिवृत्ति-
निर्गधात्मन्याः पुनरुत्पादवैषम्याच्च ॥ या चवमात्मनमेव तावन्न जनयति सा कथं फलं
जनयिष्यति नहि बन्धादुत्तिता आत्मानं जनयितुमशक्ता भता पुत्रं जनयिष्यतीति
पुत्रं ॥ सामग्र्यापि स्वात्माजनिका फलं जनयतीति न युज्यत तस्मान्न सामग्रीकृतं फलं ॥
अथापि स्याद् यदि सामग्रीकृतफलं संभवति । एव तर्ह्यसामग्रीकृतं भविष्यतीति चेत्
उच्यते ॥ नासामग्रीकृतं फलं न सम्भवति तदा कथमन्यन्त्यैरुद्भूतसामग्रीकृतं भविष्यति ॥
असामग्रीकृतमिति फलं सम्भवति ॥ अथास्यादृष्ट्यापि नास्ति फलं स्वभावतस्तथापि
हेतुप्रत्ययसामग्री तावदस्ति नच फलमन्तरेण हेतुप्रत्ययसामग्री सम्भवति ॥ फलमपि संभवि-
ष्यतीत्युच्यते ॥ स्याद्वैतुप्रत्ययसामग्री यदि फलमेव भवत् ॥ यदा तु यथोदितेन न्यायेन

फलमेव नास्ति ॥ तदास्ति प्रत्ययसामग्री कुत एव फलं ॥ विना फलाभावे चति निर्हेतुम्
हेतुप्रत्ययसामग्र्यपि नास्तीत्यभिप्रायः ॥ उक्तं ह्यार्यललितविकारसूत्रे ॥

कण्ठोष्ठप्रतीत्यतात्तुल्यं जिह्वापरिवर्तिरवन्तिरचराः ।
नच कण्ठगतानतारुक् अचरेकेकश्च नोपलभ्यते ॥
सामग्रीप्रतीत्येवं च सा वाचमनबुद्धिवमननीयरी ॥
मनोवाच अदृश्यरूपिणी वाङ्मयान्तरिनोपलभ्यते ॥
उत्पादव्यर्थं विपश्यतो वाचरुतघोषस्वरस्य पण्डितः ॥
क्षणिका वशिका तदादृशौ सर्वा वाचप्रतिश्रुतकोपमा ॥

तथार्यपरिपरिपुष्कयामुक्तं भगवता ॥ इह चामनिष्ठलमनो प्रवयथा दृष्टिलिंगं जडित्वा
बलवन्ता भविष्यन् श्रद्धा एषु निर्द्विगितः कार्माणकेन ॥ प्रवजित्वा दृष्टिलिङ्गं जडित्वा नव्य-
फलस्य भविष्यान् प्राप्तिः ॥ पुनर्धर्मस्वभावतुलिः सर्वफलानफलानफला नच प्राप्तिः ॥
अलभन्फलन्तथ प्राप्तिं आश्चर्य्य पुनः जायति तर्था अहो अतिकामुषिका नरमिह मृष्ट
पदार्थस्तुक्तिक्षिणेति ॥ यथार्यपञ्चापावमितायामपुसाहस्त्रिकायां ते नति कार्मिक बोधि-
सत्त्वेन महामत्त्वेन सहासं नादमन्नुत्तं न रूपे स्यात्तथं न वेदनायां न संज्ञायां न संस्कारे
पुनर्विज्ञानं स्यात्तथं ॥ नश्चातश्रापत्तिफलेन सकृदाशामिनाफलेनानाशामिफलेनार्हत्वेन
प्रत्येकबुद्धत्वेन सम्यक् सम्युद्भूतत्वं स्यात्तथामिति ॥

इत्याचार्यचन्द्रकौर्त्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकदृष्टौ
सामग्रीपरौक्षानामविशतितमं प्रकरणम् ॥

अत्राह । विद्यत एव स्वभावतः कालः सम्भवविभवनिसित्वात् ॥ इह कश्चित्काल-
सपेक्षादुरापपत्तिभावानामुत्पादां भवति कश्चित् कालविशेषमपेक्ष्य विभवविनाशो भवति ॥
न सर्वदाविद्यमानापि हेतुप्रत्ययसामग्रीत्यतो विद्यत एव कालः सम्भवविभवनिसित-
त्वात् उच्यते ॥ आत् सम्भवति भवनिसित्तो कालस्य सम्भवविभवायेव स्यातां ननुक्तः ॥
यथा च नस्तत्तथा प्रतिपादयद्वाह ॥

विना वा सह वा नास्ति विभवः संभवेन वै ।

विना वा सह वा नास्ति संभवो विभवेन वै ॥

इह यदि संभवविभवौ स्यातां तावन्नोभं सह भावेन वा स्यातां विना भावेन वा ॥
उभयथा च विचार्य्यमाणौ न सम्भवतः कथं कृत्वा ॥ तत्र तावदुथा विना संभवेनोत्पादे च

विभवो विनाशो नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ॥ भविष्यति ॥ कथं नामविभवसम्भवं विना विनैव जन्ममरणविभवं नोद्भवं विना ॥ सम्भवं विना कथं नामविभवो विनाशो भविष्यति कथं नाम सत्त्वेन प्रसिद्धमत्यन्तासम्भवं दर्शयति ॥ कथं नाम भविष्यतीति नैवेतत् सम्भवतीत्यभिप्रायः ॥ यदि पुनर्विनैव सम्भवं विभवः स्यात् कः स स्यादुच्यते विनैव जन्ममरणं स्यात् ॥ अज्ञातस्य मरणं स्यान्न वा ज्ञातस्य मरणं दृष्टमिति ॥ तस्माद्भिभवो नोद्भवं विना भवितुमर्हति ॥ आद्यनात्र आकल्याणं प्रतिज्ञासमर्थनोपादनप्रसङ्गापादनं ॥ अन्तेन निमग्नमिति विज्ञेयं ॥ एवं तावद्दिना संभवं विभवा न युक्त इति प्रतिपाद्येदानीं सह सम्भवेनापि विभवो यथा न सम्भवति तथा प्रतिपादयन्नाह ॥

संभवेनैव विभवः कथं सह भविष्यति ।

न जन्ममरणं चैव तत्कालं हि विद्यते ॥

यदि हि संभवेन सह युगपत्तस्य कालं विभवः स्यादेवं सति जन्ममरणं युगपत् स्यातां परस्परविभक्तं आलोकान्धकारवडं कस्मिन् काले विद्यते इति ॥ तस्मात् सहापि संसरणविभवस्य नास्ति सिद्धिरिति स्थितं ॥ यथा चैवं सम्भवं विना वा सह वा विभवस्य नास्ति सिद्धिरेव संभवत्प्राप्य विना सह वा विभवेन नास्ति सिद्धिरिति प्रतिपादयन्नाह ॥

भविष्यति कथं नाम संभवो विभवं विना ।

अनित्यतो हि भावेषु न कदाचिन्न विद्यते ॥

नैव हि संभवो विभवेन विना युज्यते ॥ यस्मादनित्यतो हि भावेषु भवनधर्मकोषूत्पादधर्मेकेषु न कदाचिन्न विद्यते ॥ किं वा तर्हि सर्वदेव विद्यते ॥ उक्तं हि ॥

जरामरणधर्मेषु सर्वभावेषु सर्वदा ।

तिष्ठन्ति कतमे भावा ये जरामरणं विनेति ॥

यथा चैवं नित्यमनित्यतोऽनुयताः सर्वे भावास्तदा कुतः सा कश्चिदेवस्या या विनाशरहिता स्यादित्यस्य नास्ति विभवेन विनाशस्यासम्भवं इत्येवं तावद्दिना विभवेन नास्ति सम्भवः ॥ शेषमत्र संस्कृतपरोक्षयां विचारितत्वात् विचार्यते ॥ यस्तु सहेतुको विनाशः संस्कृतलक्षणत्वादुत्पादयदिति साधनमुक्तव्याप्त्यचित्तलक्षणैरनेकान्तिकताभावात् ॥ स न युक्तमाह ॥ तद्विनाशस्यापि जातिप्रत्ययत्वेन सहेतुकत्वात् साध्यसमत्वाच्चानैकान्तिकताभावात् ॥ यदपि निर्दिष्टं भावात्मभावश्चाभूत्वा भावावृत्त्या उच्यते ॥ तस्माद्व्यसत्त्वादिषु व्यावहारतोऽपि दृष्टान्ताभाव इति ॥ तदपि न युक्तं ॥ अद्वैतसत्तां प्रतिविम्बादि ॥ न सहेतुकत्वाभ्युपगमात् ॥ यथोक्तमाचार्यपादेः हेतुतामेव वा ॥ येषां तदभावात् सन्ति यत् कथं नाम न तत्पदं प्रतिविम्बसमागतमिति ॥ अस्मादागमात् कुतो व्यवहारतो दृष्टान्ता

चिद्विः ॥ यदि च भावात् ॥ यत्तत्त्वानुत्पत्तेन न प्रकल्पे वस्तु तत्संश्लेषाणि नास्तीत्युच्यते ॥
नीलादिकमपि नास्तीत्युच्यते ॥ यथोक्तं रत्नावल्यां ।

रूपस्याभावमात्रत्वादाकाशं नाममात्रकं ।

भूतैर्विना कुतो रूपं नाममात्रकमुच्यत इति ॥

अपि च ॥ कुतो माध्यमिकानां स्वभावरूपं चिद्विषयलोकं यस्यावस्थाविशेष उत्पादयुक्तमेव
द्रष्टव्यमिति तद्व्युत्पत्तिः ॥ यद्योक्तं सहेतुको विनाशो विनाशवत्त्वाद्याऽसंस्कृतमिति ॥
तथैव ब्रह्मता महान् विरोधाऽनेन हेतुना भवति ॥ यथा ह्ययं हेतुर्विनाशश्च निर्हेतुकत्वं
साधयति ॥ एवं लक्षणं संस्कृतत्वाभावेऽपि साधयति ॥ तथा संस्कारस्त्वसंमृद्वप्रतीत्य-
समुत्पादाङ्गसंघादादिकमपि सर्व्वं विरोधयतीति न युक्तमेतन्मते ॥ तथा न विज्ञानं विषय-
स्वरूपव्येष्टिकमविज्ञानवत्त्वादसंस्कृतवदित्यादिना सर्व्वविरोधान्महत्त्वनिष्ठापत्तिर्नोपपद्यते-
ऽस्ति नाख्येयमेतत् ॥ इदानीं विभवेन सह यथा सम्भवश्च नास्ति चिद्विषयता प्रति-
पादयन्नाह ॥

संभवो विभवेनेव कथं सह भविष्यति ।

न जन्ममरणं चैव तत्कालं हि विद्यते ॥

यदि हि सम्भवो विभवेनेव सह चास्तदा जन्ममरणयोस्तत्कालता आगच्छेत् संभवति ॥
तस्मात् सह भावेनापि संभवति भवयोर्नास्ति चिद्विः ॥ अपि चाद्यद्यपि जन्ममरणयो-
रेकोभावेन वा नानाभावेन वा नास्ति तथापि विद्यते ॥ एवं संभवविभवो वाक्यत्वा-
द्विज्ञानवदित्युच्यते ॥ यदि वाक्यत्वनानयोः चिद्विरिष्यते बन्धापुत्रस्यापीष्यतां ॥ अपि च ॥

सह नान्येन वा चिद्विर्विना नान्येन वा यथोः ।

चिद्विः कथं नु खलु विद्यते । सहभावासहभावरहितं नास्ति ॥ पक्षान्तरं यतः सम्भव-
विभवयोः चिद्विः आह्वयतया चिद्विर्भवतितीति चेत् ॥ केयमव्याख्या नाम ॥ यदि
मिश्रोभावस्यानुपपन्नः । पृथग् पृथग् चिद्विर्भविष्यतीति चेत् ॥ अनिष्टार्थमानो
स्वरूपत्वाद्बन्धापुत्रस्यामगौरतादिवद्भव संभवविभवादिति व्यात् ॥ यदा चैवं संभव-
विभवौ नस्तदा तद्वैतुरपि कालो नास्तीति चिद्विः किञ्चान्यत् ॥ इह सो संभवविभवौ
परिकल्प्यमासौ सयधर्मिणो वा भावश्च परिकल्पयतामसयधर्मिणां वा । उभयथा च
नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ॥

अत्रयसंभवो नास्ति नात्रयस्यास्ति संभवः ।

अत्रयस्य विभवो नास्ति विभवो नात्रयस्य च ॥

तत्र च यस्य क्षयलक्षणस्य भावस्य विरोधिधर्मैर्बद्धावात् सम्भवो न युक्तः । अक्षयकार्यं भावलक्षणवियुक्तत्वात् खल्विषाणस्य च संभवो न युक्तः ॥ एवं क्षयस्य विभवो नास्ति नाक्षयधर्मा ह्यविरुद्धानस्तस्य निराश्रयविभवो न युक्तः । तथा विभवो नाक्षयस्य च । अक्षयधर्मा हि भावाभावलक्षणविलक्षणस्तस्याविरुद्धानस्य कुतो विभवो भविष्यति । यो न सम्भवविभवो नक्षयधर्मिणो नाक्षयधर्मिणो भावस्य संभवेत्तत्रैव सम्भवत इति नस्तः सम्भवविभवो ॥ अत्राह ॥ विद्युत एव भावानां सम्भवविभवो तद्व्याप्यधर्मैर्बद्धावात् ॥ इह भावाश्रयो संभवविभवो च च तावद्भावांस्ति तत्तद्भावात्तद्व्याप्यतावपि धर्मा भविष्यत इत्युच्यते ॥ स्यातां भावाश्रितावेतौ धर्मा यदि भावः स्यादप्यदा तु भावो नास्ति तदा ॥

सम्भवो विभवस्यैव विना भावं न विद्यते ॥

नकारात् पुनर्भवाभावता नास्तीति चेत् ॥ यस्मात्—

सम्भवं विभवं चैव विना भावो न विद्यते ॥

भावस्य हि लक्षणभूतो संभवविभवौ तौ च स्वरूपतो नस्त इति प्रसिद्धौ । यदा च तौ भावतः प्रतिप्रसिद्धौ तदा च लक्षणं संभवं विभवं च विना कुतो वा लक्षणविलक्षणो भावो भविष्यति । भावं च विना नस्तः संभवविभवो ॥ अपरं तु पूर्वोक्तं पक्षिणं कृत्वा व्याचक्षते ॥ स एव संभवविभवो भावधर्मित्वात् । इह यद्भास्ति न तस्यास्ति भावधर्मित्वं तदुच्यते ॥ मण्डुकजटाशिरामणैः भावधर्मा च सम्भवविभवो तस्मात् स एव तावति ॥ यदि कर्षावित् परमार्थतः सम्भवविभवो स्यातां सभाव इति युक्तं स्यादभिधातुं तौ च नष्ट इति ॥

सम्भवं विभवं चैव विना भावो न विद्यते ॥

भावस्य संभवविभवत्वादिति भावः ॥ तदसत्त्वे च ईतोर्गमद्वार्थता तथा संभवो विभव-
स्यैव विना भावश्च विद्यते ॥ आश्रयस्याभावादाश्रयतस्याभिनिवृत्त्यभिनिवृत्तिरिति ॥ किं
चान्यत् ॥ इह यो सम्भवविभवो परिकल्प्यमानो शून्यश्च वा भावस्य परिकल्प्यतामशून्यश्च
वा ॥ उभयथा च नापपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ॥

संभवो विभवस्यैव न शून्यस्योपपद्यते ।

अविरुद्धानाश्रयत्वादाकाशचित्रवदित्यभिप्रायः । तथा संभवो विभवस्यैव नाशून्यस्योप-
पद्यते ॥ अशून्यमासत्त्वात् निराश्रयो सम्भवविभवो नापपद्यतः किञ्चान्यत् ॥ इह यदि
सम्भवविभवो स्याता तत्वेकत्वेन वा स्यातामन्यत्वेन वा ॥ उभयथा च नापपद्यत इत्याह ॥

सम्भवो विभवस्यैव नैक इत्युपपद्यते ॥

परस्परविरुद्धयोराशौकान्धकारयोर्विकल्पानुपपत्तेः ॥

सम्भवो विभवश्चैव न नानेत्युपपद्यते ॥

उभयोः परस्परमप्यभिचारित्वात् ॥ नहि सम्भवरहितस्य विनाशो न विभवरहितस्य सम्भवो द्रष्टुं इति ॥ एवमुभयोः परस्परमप्यभिचारित्वात् ॥

सम्भवो विभवश्चैव न नानेत्युपपद्यते ॥

अथ आत् किमनयोः शून्योक्तिकयोराशौपात्माङ्गनादिको हि जनाद्यस्मात् सम्भव-
विभवं च पश्यति तस्मात् सः सम्भवविभवो ॥ न ह्यविद्यमानो बन्धातनयः शक्यो
द्रष्टुमिति ॥ एवमपि च सम्भवश्चैव विभवश्चैव तु भवेत् ॥ उच्यते ॥ अनेकान्तकमेतत् ॥
नहि यद्यलोकनोभयं लभ्यते तस्य तस्यास्तित्वं ॥ तथा ह्याशौपात्माङ्गनादिको जनो गन्धर्व-
नगरमायास्वप्नालातचकमरीचिकामालादिकमसंविद्यमानमपि पश्यति ॥ इन्द्रियोपघाता-
देवमिममपि सम्भवविभव प्रसक्तो* मोहादेव पश्यतीत्याह ॥

दृश्यते सम्भवश्चैव मोहादिभव एव च ।

अथ कस्मात् पुनरेतदेवं निश्चीयत अविद्यमानस्वरूपाविमौ सम्भवविभवौ मोहादेव
वायलोकनं दृश्यते इति ॥ युक्तो ह्येतदेवं निश्चीयते ॥ का पुनरत्र युक्तिरिह यदि कश्चि-
द्भावो नाम भवेन्नियतं स्वभावाद्वा जायते त्वभावाद्वा ॥ तथा यद्यभावां नाम कश्चित्
साक्षात् भावाद्वा जायते भावाद्वा ॥ उभयथा वाभयोरप्यसंभव इत्याह ॥

नभावो जायते भावो भावोऽभावाच्च जायते ॥

भावाभावासंभवाख्या भावस्य सम्भवाप्यस्योत्पादा न च विद्युते । कार्यकारणयोर्गै-
पद्याभावादुत्पादस्य च लब्धजन्मनः पुनरुत्पादवैदर्यादभावादपि भावो न जायते किं कारणं ।
अभावो हि नामविभवं विनाशः स च भावविरुद्धः ॥ तस्माद्भावविरुद्धात् कथं भावः
स्यात् ॥ यदि व्यातदा बन्धादुहितुरपि पुत्रः स्यान्न चैतदेवमिति ॥ तस्माद्भावादपि भावेन
भवति ॥ इदानीमभावाऽप्यभावाच्च भवति ॥ भावनिर्हृतिरूपो ह्यभावस्तत्कुलोऽस्य कार्य-
कारणसामर्थ्यं यत्र व्याप्तिरस्यस्यापि कार्यकारणसामर्थ्यं स्यात् ॥ यदि वा भावाद्भावः
व्यातदा बन्धादुहितुरपि पुत्रः स्यान्न चैतदेवमिति ॥ तस्माद्भावाऽप्यभावो न भवति
इदानीं भावाऽप्यभावो न भवति भावविरुद्धो ह्यभावः स कथं भावाद्भवेत् ॥ यदि भवेत्
प्रदीपोऽन्यकारः स्यात् ॥ यतश्चैवं विचार्यमाणौ संभवविभवौ नस्तस्मान्मोहादेव लोकेन
दृश्यते इति विज्ञेयं ॥ अथवायमन्यः पूर्वोपक्तः इह हि यदि सम्भवविभवौ स्यातां तो

* प्रसक्तो इत्यत्रापि पाठश्चिन्त्यः ।

भावाश्रयो वा त्यातामभावाश्रयो वा तो च भावाभावो सर्वथा विचार्यमाखी न सम्भवतः । ततश्च कुतो निराश्रयो संभवविभवाखिलतो दृश्यते सम्भवशेव मोहाद्विभवश्चेति विक्षेपः । यथा च भावाभावो न सम्भवतस्तथा प्रतिपादयन्नाह ॥

नभावो जायते भावो भावोऽभावाच्च जायते ॥

नाभावो जायतेऽभावोऽभावो भावाच्च जायते ॥

अन्वयः पूर्वोक्तः ॥ अपिच यदि कश्चिद्भावो नाम स्यात् ॥ तस्मादयमवयवासंभव-
विभवो व्यातां नच कश्चिद्भावः स्वरूपतोऽस्ति स्वरविहाणवत् स्वभावानुपपन्नत्वादनृत्यत्वं-
मविदुमिति चेन्न विदुं यस्मात् ॥

न स्वतो जायते भावः परतो नैव जायते ।

न स्वतः परतश्चैव जायते जायते कुतः ॥

इत्युक्तं यत् प्रकृते व्याख्यातव्यात् ॥ न पुनर्याख्यायते ॥ यश्चैवं यथोक्तं ॥ प्रकारेण
जायते च ददानीं कुतो जायते नैव कुतश्चिज्जायत इत्यभिप्रायः ॥ अत्रणं चैतदेवमभ्युपेयं
सर्वथा नास्ति भावस्योत्पाद इति ॥ भावसद्भावतोऽभ्युपगमे च भवतः शाश्वतोच्छेददर्शन-
मायते ॥ दोष्टमसमनुगतत्वात् ॥

भावमभ्युपगम्य शाश्वतोच्छेददर्शनं ।

प्रसज्यते यस्मात् स्वभावो हि नित्योऽनित्यो वा भवेत् ॥ यो हि यथाहितपदार्थव्यवस्था-
सतिक्रम्य भावसद्भावदर्शनमभ्युपेति तस्यावश्यं प्रवचनात्यन्तविमृष्टं शाश्वतोच्छेददर्शनद्वय-
मापद्यते किं कारणं ॥ यस्मात् स्वभावः परिकल्पमानो नित्यो वा भवेदनित्यो वा । यदि
नित्यस्तदा नियतं शाश्वतवादिः । अथानित्यस्तदा नियतमुच्छेद इत्युच्यते ॥

भावमभ्युपगम्य नेवोच्छेदो न शाश्वतः ।

किं कारणं ॥ यस्मादुदयव्ययसन्तानः फलहेतोर्भवः । स हि य इह हि हेतुफलयो-
रुदयव्ययानुप्रवृत्त्यः स ह्यस्माकं भवेत् संसारस्तत्र यदि हेतुनिरुध्यते तदा तद्वृत्तं फलं
नोत्पद्य तस्मादुदयव्ययवादेशः ॥ यदि च हेतुनिरुध्यते स्वल्पेणावतिष्ठितं व्याख्यात-
वादिदर्शनदोषः न चैतदेवमिति तस्माद्भावमभ्युपगमेऽपि शाश्वतोच्छेददर्शनदोषद्वयप्रसङ्गः
सर्वत्र संसारी योऽयं हेतुफलविविक्त्रक्रमवर्ती—उत्पादव्ययानुप्रवृत्त्यः संस्काराणांमिति ॥
अतो नास्त्यस्माकमयं दोष इत्युच्यते ॥ यो ह्युदयव्ययसन्तानः फलहेतोर्भवः स चेत् ॥
नन्वेवमपि सति व्ययस्यापुनरुत्पत्तिरुच्छेदः प्रसज्यते ॥ यो हि हेतुलक्षणः फलस्योत्पत्तौ
हेतुभावसुपेय निरुध्यते ॥ ननु तस्य व्ययवतो हेतुलक्षणस्य पुनरुत्पादादुच्छेददर्शन-
मापद्यते ॥ तत्रायं कथं न दोष इति च भावमभ्युपगम्यार्थं दोषो नच मयाभावोऽभ्युपगतः
स्वभावानृत्यत्वात् सर्वधर्माणां ॥

यचापि मया प्रतीत्य यद्यद्भवति नहि तावत्तदेव तत् ।

नचान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छेदे नापि शाश्वतमित्युक्तं ॥

तत्राप्यमुना नाथेन नैःस्वभावमेव भावानां प्रतिपादितं ॥ अयान्ति हि सतोः भाव-
स्वभावस्वरूपवीजाङ्कुरयोः कथमन्यत्वं न स्यात्तस्मान्नायं प्रसङ्गोऽस्माकं जायक इति ॥ एवं
तावद्भावमभ्युपगम्य हेतोः पुनरनुत्पादादुच्छेददर्शनप्रसङ्गमुद्भाव्यदानीं शाश्वतवादप्रसङ्ग-
मुद्भावयन्नाह ॥

सद्भावस्य स्वभावेन नासद्भावस्य युज्यते ॥

यदि हेतोः सद्भावः स्वभावेन स्यात्तस्य पश्चादसद्भावो न स्यात् स्वभावध्यानपायित्वात् ॥
ततश्च शाश्वतदर्शनप्रसङ्गस्तदवश्य एव किञ्चान्यत् ॥

निर्वाणकाले वोच्छेदः प्रसङ्गाद्भवमन्तः ॥

यद्यपि हेतुफलयोर्द्वयव्ययमन्तान्प्रवृत्त्या शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गः परित्रयते तथापि
यथाम्य मन्तानम्य पुनरप्यप्रवृत्तिस्तत्र निर्वाणनिमित्तमुच्छेददर्शनमापद्यते ॥ उच्छेददर्शनं च
प्रहातव्यमित्युक्तं भगवता ॥ एवंविधमुच्छेददर्शनं भविष्यतीति चेदत्यदपि किमर्थं भविष्य-
तीति भावविच्छेदालम्बनत्वात् ॥ निर्वाणकालमवाच्छेदालम्बनवदित्यभिप्रायः । यच्चोक्त-
मुदयव्ययमन्तानः फलहेतोर्भवः स हीति तदपि नोपपद्यते ॥ कथं कृत्वा इह हि चरमा-
भवागतिवृत्तिलक्षणः प्रथमागतिमन्यिलक्षणस्तत्रचरमाभवानिरुध्यमानां हेतुत्वेनावतिष्ठते ॥
उपपत्तिलक्षणस्तु प्रथमाभवः फलरूपत्वेन व्यवतिष्ठते ॥ अनयोः स्वभावयोः संसार इति
संज्ञा कृता ॥ अत्र चेदं विचार्यते ॥ य एषः प्रथमाभवः फलरूपत्वेन व्यवस्थाप्यते ॥ स किं
चरमभवनिरुद्ध उपजायते अथानिरुध्य उत निरुध्यमाने यदा हेतुफलानुप्रवन्त्यात् सर्वथा
विचार्यमाणा न सम्भवतीति प्रतिपादयन्नाह ॥

चरमे न निरुध्ये च प्रथमा युज्यते भवः ।

चरमे नानिरुध्ये च प्रथमा युज्यते भवः ॥

तत्र यदि चरमे भवे निरुध्य प्रथमाभवो जायत इति परिकल्प्यते तदा निर्हेतुकः स्यात् ॥
इह न दग्धवीजादङ्कुरोदयः स्यान्न चेतद्विष्टं ॥ तस्माच्चरमनिरुद्धप्रथमाभवो नियुज्यते ॥
इदानीमनिरुद्धेऽपि चरमभवे प्रथमाभवो न युज्यते ॥ यदि स्यान्निरहेतुकः स्यान्निरूपतो चैकस्य
सत्त्वस्य सादपूर्वसत्त्वप्रादुर्भावश्च पूर्वस्य च नित्यता स्यात् । अविनष्टं च वीजं अङ्कुरोदयः
स्यात् ॥ न चेतदेवमिष्टमिति ॥

अतश्चरमे नानिरुद्धे च प्रथमा युज्यते भव इति स्थितं ॥ इदानीं निरुध्यमानेऽपि चरम-
भवे प्रथमाभवो यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ॥

निरुध्यमाने शरमे प्रथमा जायते गतिः ।

निरुध्यमान एकः स्थात् जायमानः परो भवेत् ॥

तत्र निरुध्यमानो वर्तमानो वर्तमानप्रत्ययान्तवाच्यत्वात् जायत इत्यपि वर्तमान श्लोच्यते वर्तमानशब्दवाच्यत्वात् ॥ अथवा निरुध्यमानो निरोधक्रियाकारकः । यश्चापि जायते स चापि जनः क्रियाकारकस्तौ चैककालाविवक्षमाणौ योगपट्टनेव सन्ततश्च निरुध्यमान एकोभवः स्वाज्जायमानश्चापर इति योगपट्टनेव द्वौ भवौ प्राप्नुतः । न चेकस्य युगपद् द्वौ भवौ सम्भव इत्ययुक्तमेतत् ॥ तदेवं यथाक्तेन विचारक्रमेण न चेन्निरुध्यमानश्च जायमानश्च युज्यते ॥

साङ्गं च स्थिते येषु तेषु स्कन्धेषु जायते ॥

स शब्दः समुच्चयार्थः । पृथक् पृथक् च तत्तत्प्रतिपादयति ॥ यथैवं यथोदितन्यायेन निरुध्य शरमप्रथमाभवो न सम्भवति ॥ अनिरुद्धोऽपि शरमप्रथमाभवो न सम्भवति ॥ साङ्गं चैकस्मिन् काले शरमेन भवेन सह प्रथमाभवो न सम्भवति ॥ तत् किमिदानीं येस्व स्कन्धेषु स्थिते तेस्वैव जायत इति स्यात् ॥ येषु स्कन्धेषु स्थितां स्थिते तेस्वैव जायत इत्यन्यन्तविरुद्धमेतत् नहि स्थियमानो जायत इति दृष्टं ॥ तदेवं त्रिव्यपि कालेषु न युक्ता भवतां धीमतां भवसन्ततिः ॥ शरमभवे निरुद्धेऽनिरुद्धनिरुध्यमाने यस्मात् प्रथमाभवो न सम्भवति तस्मात् त्रिव्यपि कालेषु भवसन्ततिर्नास्ति । या चेदानीं त्रिषु कालेषु नास्ति कुतः सान्द्यनात्मना भविष्यतीति ॥ सर्वथा नास्ति भवत्यन्ता भवसन्ततिः । ततश्च यदुक्तमुदयव्ययसन्तानः कलहेन्द्रवः सहीति तद् युक्तं ततश्च भावाभ्युपगमं सति स एव शाश्वतोऽस्मदवादप्रसङ्गो दुर्निवारो भवतामित्यतो नास्त्वैव भावानां स्वभावत उत्पत्तिरिति विद्वं ॥ यथोक्तमार्यसमाधिराजभट्टारकेन ॥

तहि कालि सा दशबलाऽनखा जिनुभाषत ।

इमु समाधिवरं स्त्रोपमा भगवतो सकला ॥

नच कश्चि जायते न वा स्थिते नच मृत्यं लभ्यति ।

न जीवु नरा इमि धर्म्मफलेन कदलीसदृशाः ॥

मायोपमा गगनविद्युमभोदकचन्द्रसन्निभमरीचिसमाः ।

नव अस्मिन्नौकि मृतु कश्चि नलो परलोकि सकमति गच्छति वा ॥

नच कर्म्म नश्यति कदा विहृतं फलुदति हव्यशुभं संसरतो नच ग्राह्यतं ।

नच उच्छेदपुनो नच कर्म्मसञ्चयु नचापि स्थिति ।

नच सापि कृत्य पुनरसृजती नच अत्युहृत्य पुनर्वैदयते ॥

नच संक्रमो नचपुना नागमनं नच सर्वमस्ति नच नास्ति पुनः ।

नच दृष्टिष्ठानगतिशुद्धिरिहा नच सत्यचारं सुप्रशान्तगतौ ॥

अनुत्पादु शान्त अनिमित्तपदं सुगतानुगोचरं जिगानुगुणः ।

वरधारणीदशवस्त्रा न बलं ।

बुद्धा नियं वृषभिन्ना परमां चर शुक्लधर्मगुणमस्तिचया ।

गुणज्ञानधारणिवसं परममर्द्धविकुर्व्वणविधिः ॥

परमा चरपञ्चाभिन्नप्रतिलाभनय इति विस्तरः । तथा वीजस्य सतो यथाहुरो नच यो वीजस्य नैवाङ्गरो नच आच्युततो न चैतदसमुच्छेद आशाशतधर्मेता । सुद्रातः प्रतिसुद्रो दृश्यते सुद्रासकान्ति नचोपलभ्यते ॥ नच ग्रन्थूने चैव खान्यता ॥ एवमसमुच्छेद आशाशत-धर्मेतेति ॥ अतएवोक्तमार्थनामाज्ज्ञेनपादैः ।

स्वाध्ययदौपमुद्रादर्पणे घोषार्ककान्तवीजासैः ।

स्कन्धप्रतिसन्धिरसंकमस्य विदद्भिरवधार्येत इति ॥

तथा भगवान् आयते व्ययते तत्रापि नच जातिर्न च व्युतिः । यस्य वीजान्ते ॥ एष समाधिर्नास्य दुर्लभ इति ॥

तथा सुसुखिता सदतरलोके यद्विरचिन्तय श्रान्तिमिधर्माः ।

नच धर्मो अधर्मविकल्पो वित्तप्रपञ्च विभावित सर्वैः ॥

भाव अभाव विभाव विज्ञानं सर्वमचिन्तयि सर्वमभूतं ।

य पुन वित्तवशानुगवास्यास्ते दुःखिता भव कोटिग्रतेषु ॥

यापि च चिन्तयि शून्यकधर्मान् सापि कुमार्गप्रपञ्चकुबालः ।

अचरकीर्त्तिनशून्यकधर्मास्तव अनचर अचर उक्तः ॥

शान्तप्रशान्तयचिन्तयि धर्मान् सापि च चिन्तन जातु नभूतः ।

चित्तवितर्कणसर्विप्रपञ्चाः सूक्ष्म अचिन्तय बुद्धितधर्मानिति ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्त्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ

सम्भवविभवपरौचानासैकविंशतितमं प्रकरणम् ॥

अत्राह ॥ विद्यत एव सन्ततिस्तथागतसद्भावात् ॥

इह हि भगवता महाकरुणोपायप्रज्ञाद्वयज्ञाननिराससकलवैद्यातुकाशेषसम्पत्तादिद्वैत-
व्युपशमेकमनसा त्रिभिः कल्पसंख्यैः समभिर्वा नेगन्तव्यक्रमणोद्यच्छ्रुता तस्तेर्निरतिशयैरति-
त्रिचिन्तैः पुण्यक्रियाप्राप्त्यैः सकलजगद्भितादयैकक्रियालक्ष्यैः प्रियैकपुत्राद्याधिकतरानिगव-
शघजगदनुग्रहतत्परेण सहाकरुणापरवशेन तत्र तत्रापपत्त्यापतने त्रितिमलिलज्वलनपवन-
साधारणभेषज्यसहासदीकहृत्सर्जनानां स्वच्छतापभायतासात्वानमुपशमयता कारुणमावर्जं
सर्वाकारपरिच्छेदिपदमधिगतं ॥ न एवमधिगतसर्वज्ञज्ञानो भगवान् यथाधर्माणां तत्त्वं
वर्दास्पतं तथैवाशेषता जगत्वाद्गुह्यलक्षणागत इत्युच्यते ॥ यद्यपि भवमन्तर्निर्णयताज्ञा
तथागतोऽपि न स्यात् न ह्येतेन जन्मना शक्यं तथागततत्त्वमनुप्राप्तुम् ॥ तस्माद्विद्यत एव
भवसन्ततिस्तथागतसद्भावादिति उच्यते ॥ भववैशेषमेव रौप्यमतिमहदज्ञानं भवमन्तान-
स्यावच्छेदवर्जितां वातिर्दार्ढ्यकालं च गमयति ॥ यद्य नाम भवतातिमहदज्ञानघनान्यकार-
मेव त्रिचिन्तैरुपपत्तिशरच्चन्द्रलालाकैर्विध्वंसमानमप्यविरतकालाभ्यासविरतगोऽभिरुद्रमेघा-
विरत विध्वंस्यते न विवर्तते ॥ यत्र हि तथागतो नाम कश्चित् चात् स्वभावतस्तदा
तस्य महता कालेनाभिनिर्णयतिर्भवसन्ततिः स्यात् ॥ नच तथागतो नाम कश्चिद्वावस्वभावः
रूपावत उपलभ्यते ॥ केवलन्तु भगवान् विद्यतातिसिरोपष्टतगतिनयनतथाहृत्पुनःकृश-
सकाद्विर्वन्ध्या तथागतं नाम स्वभावत उपलभ्यते ॥ यथा च तथागतो नास्ति स्वभावत-
स्तथा प्रतिपादयन्नाह ॥

स्कन्धो न नान्यः स्कन्धेभ्यो नास्ति स्कन्धो न तेषु सः ।

तथागतः स्कन्धवाज कतमोऽत्र तथागतः ॥

यत्र हि तथागतो नाम कश्चित् पदार्थोऽसला निष्पद्यः स्यात् स्कन्धस्वभावां वा
भवेत् कथं दनामंज्ञानं स्कारविज्ञानाख्यस्कन्धपञ्चकस्वभावो भवेत् ॥ यदि वा शीलसमाधि
प्रज्ञाविमूर्तिविमुक्तिज्ञानदर्शनाव्यपञ्चस्कन्धस्वभावस्तद्व्यतिरिक्तो वा भवेत् ॥ पूर्वका
एव पञ्चस्कन्धाः कल्पप्रज्ञाभिर्निमित्तत्वादह विचारे परिगृह्यन्ते ॥ मोक्षे अत्रापकत्वादेशां
पूर्वत्रयं ग्रामप्रार्थयत्वादिति ॥ यदि वा पञ्चस्कन्धव्यतिरिक्तो भवेत् ॥ तत्र वा तथागत-
स्कन्धाः सुः स्कन्धेषु वा स भवेत्तथागतो धनवानिव देवइतः सर्वथा च विचार्यमानो न
संभवति कथं क्त्वा तत्र तावत् स्कन्धा एव न तथागतः ॥ किं कारणमुक्तं हि यदीश्वरं
स वेदागुरुकलं कर्तुं कर्मणां भवेदिति तदिहापि योज्यं ॥ बुद्धाया क्त्वादानमेकत्वं कर्तु-
कर्मणां भवेदिति ॥ तथा आत्मा स्कन्धो यदि भवेदुदयव्ययभागभवेदित्युक्तं तदिहापि
योज्यं ॥ बुद्धः स्कन्धो यदि भवेदुदयव्ययभागभवेदिति ॥ एवं तावत् स्कन्धा न तथागतः ॥
इदानीं नानास्कन्धेभ्यः तथागत इति किं कारणमुक्तं हि ॥

अन्यस्येदिन्धनादग्निरिन्धनादप्यतद्भवेत् ॥

तथा परच निरपेक्षत्वादप्रतीपनहेतुकः ॥ पुनरारम्भवैयर्थ्यमेवं वा कर्मभेदे शतीति ।
तथेहापि योज्यं ॥ बुद्ध्यागच्छदुपादानं विना भवेत् ॥

तथा ।

परच निरपेक्षत्वादनुपादानहेतुकः ।

पुनरारम्भवैयर्थ्यमेवं वा कर्मभेदे शतीति ॥

तथा ।

स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेत् भवेदस्कन्धसकचणः । इति ॥

अगत्याभावाच्च स्कन्धादीनां तथागतस्य च तथागतस्कन्धा नोपपद्यन्ते ॥ नापि स्कन्धेषु
तथागत इत्युपपद्यते ॥ उक्तं चैतन्मध्यमकावतारे पञ्चद्वयव्याख्यां स्कन्धस्यात्मा विद्युते नैव
चार्मो सन्ति स्कन्धा नानात्मनोति हि यस्मात् ॥ स्वैभ्योऽन्यत्वं स्यादियं कल्पना चैतद्यागत्वं
नास्त्यतः कल्पनेषां स्कन्धवानपि तथागतो यथा न भवति ॥ तथा तत्रैवांक्तं ब्रह्मो नात्मा
रूपवानस्ति यस्मादात्मा भव्यर्थापयोगो हि नातः । भेदगोभान् रूपवानयमभेदत्वान्यत्वं
रूपता नात्मनः स्कन्धेभ्योऽन्यत्वं यत्त एव तु पञ्चापि यत्ता अन्तर्गता वस्तुतः ॥ सत्ताप्यदृष्टि-
प्रवृत्त्यपेक्षया तु पञ्चपक्षाः समुपवर्ण्यन्ते ॥ आचार्यमति विज्ञेयं यश्चैवं स्कन्धेषु पञ्चधा
विचार्यमाणो नास्ति ॥ तथागतः सकलान्यनात्मनो भविष्यतीति ॥ सर्वथा न संबन्धेन
तथागत इति भावस्वभावात्पश्यन्त आचार्यपाशः प्राहुः कतमोऽत्र तथागत इति ॥ नास्त्येव
सकलत्रैलोक्यवस्तुविषयिष्ठद्वारस्वभाव इत्यभिप्रायः ॥ तथागताभावाच्च भवसन्ततिरपि द्रव्य-
सन्ततिर्नास्तीति मिदं ॥ अत्रैकं वदन्ति नैव हि स्कन्धास्तथागत इति ब्रूमो यथोक्तदोष-
प्रसङ्गात् ॥ नापि स्कन्धो वार्तितः । नापि तथागतेऽजाग्रवं स्कन्धं वर्णयामो हिमवति-
पर्वत इव तरुखण्डं ॥ नापि स्कन्धेषु तरुखण्डं इव सिङ्गं नापि स्कन्धवन्तं वर्णयामो
सज्जनवन्तमिव चक्रवर्तिनं ॥ एकत्वान्यत्वानत्यपगमादेव किन्तर्हि स्कन्धान् भलानुपादाय
तत्त्वान्यत्वाद्युपायान्तं तथागतं व्यवस्थापयामः ॥ तस्माद्वायं विधिरस्माकं बाधत इति ॥
अत्रोच्यते ॥

बुद्धः स्कन्धानुपादाय यदि नास्ति स्वभावतः ।

स्वभावतश्च यो नास्ति कुतः स परभावतः ॥

यदि हि बुद्धो भगवानसतो स्कन्धानुपादाय तत्त्वान्यत्विनावस्तव्यः ॥ प्रज्ञप्यते न तर्हि
स्वभावतः शास्तीति व्यक्तमापद्यते प्रतिविम्बवदुपायप्रज्ञाप्यमानत्वात् ॥ यश्चेदानीं स्वभावतो
नास्त्यान्वीयेन स्वरूपेण स कथमविद्यमानः स्वभावतः स्कन्धानुपादाय परभावतो भवि-
ष्यतीति । न ह्याविद्यमानो बन्धनतयः परभावमपेक्ष्य भवतीति युज्यते ॥ अथ स्यादुपपेक्ष-
हि प्रतिविम्बकं स्वभावतः सम्बिद्यमानमपि परभावबुद्ध्यादशादिकमपेक्ष्य भवति ॥ एवं च

तथागतो निस्वभावतोऽविवक्षमानो नाश्वरो पञ्चस्कन्धानुपादाय परभावतो भविष्यतीति ॥
स्वमपि—

प्रतीत्य परभावं यः स नात्मा प्रतिपद्यते ।

यस्य नात्मा स च कथं भविष्यति तथागतः ॥

यदि प्रतिविम्बवत् परभावं प्रतीत्य तथागत इष्यते ॥ एवं सति प्रतिविम्बवदेव
स तथागतोऽनात्मैरुपपद्यते नतु स्वभावत इति युज्यते ॥ आत्मशब्दोऽयं स्वभावशब्द-
पर्यायः यश्चात्मा निःस्वभावः प्रतिविम्बवदेव स कथं तथागतस्वभावरूपता भविष्यति ॥
अविपरीतमासीगतो न भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ किं चान्यत् ॥ इह यदि तथागतस्य कश्चित्
स्वभावः आत्मा तत् स्वभावापत्तयात् स्कन्धस्वभावः परभाव इति स्यात् ॥ तं च परभावं
प्रतीत्य तथागतः स्यात् । यदा तु तथागतस्य स्वभाव एव नास्ति तदा कुतः स्कन्धानां
परत्वं स्यादिति प्रतिपादयन्नाह ॥

यदि नास्ति स्वभावश्च परभावः कथं भवेत् ॥

यदा चेवं स्वभावपरभावो नस्तदा स्वभावपरभावार्थां स्वतः स तथागतः पदार्थो-
ऽभिवन्तु स्वभावो भवेत् परभावो वा ताभ्यां तु विना कोऽसौ च परः पदार्थोऽस्ति यस्या-
गत इति व्यवस्थाप्यते ॥ तस्माद्भास्ति स्वभावतः तथागत इति किं चान्यत् ॥

स्कन्धानुपादाय भवेत् कश्चित् तथागतः ।

स इदानीमुपाद्यादुपादाय ततो भवेत् ॥

यदि मनसि स्कन्धैस्तथान्यत्वेनावस्तव्यस्तथागतः स्कन्धानुपादाय प्रचक्ष्यत इति तत्
कदा युज्यते ॥ यदि स्कन्धानुपादायाग्रहीत्वा पूर्वं कश्चित्तथागतो नाम भवेत् स
स्कन्धानुपाद्यात् ॥ व्यतिरिक्त एव हि पूर्वंविद्वधनो देवदत्तो धनस्योपादानं कुरुते तद्वदेते
स्कन्धानुपादाय यदि कश्चित्तथागतः स्यात् ॥ स इदानीं स्कन्धानुपाद्यात् ॥ ततश्च तान्
स्कन्धानुपाद्यात् ततो भवेद्विचार्यमाणस्तु सर्वथा स्कन्धान् वायुमुपादाय नास्ति कश्चित्
तथागतः निर्हतुकप्रतिशङ्गात् ॥ यश्च नाश्वानुपादायकः कथं अविवक्षमानत्वादित्यभिप्रायः ॥
यदा चेवं न किञ्चिदुपादत्तं तदा स्कन्धानुपादाय तथागतो नाम भविष्यतीति ॥ नोप-
पद्यते यदा चेवं तथागत उपादानात् ॥ पूर्वमविवक्षमानत्वान्न किञ्चिदुपात्तं तदा तदुपा-
दानस्यापि केनचिदुपादायमानस्योपादानत्वं न संभवत्येवेति प्रतिपादयन्नाह ॥ न भव-
त्यनुपादानं च किञ्चन ॥ यदा चेवमुपादानं केनचिदुपादायमानत्वानुपादानं न भवतीति ॥
तदुपादानाभावादुपादानोऽपि कश्चिद्भास्तीति प्रतिपादयन्नाह ॥ न चास्ति निरुपादानः
कथं च न तथागत इति ॥ तदेव यथापपादितन्यायेन तत्त्वान्यत्वेन मानोऽस्ति सृग्यमाश्रय
पक्षधा उपादानेन स कथं प्रचक्ष्यते तथागतः । यो हि तथागतो विचार्यमानो सृग्यमाश्रयः

स्कन्धेभ्यः तत्त्वेन एकत्वं नास्ति ॥ अन्धत्वेन स्कन्धेभ्यः पृथक्त्वेन च यो नास्ति ॥ एवं त्वाय-
त्प्रासत्वात् ॥ आघाराधेयतद्गतप्रोक्तप्रकारैर्ह्यभाषो यो नास्ति सकथमत्यन्ततोऽसंविद्य-
मानत्वात्तथागत उपदानेन शक्यः प्रज्ञपयितुमित्यतोऽपि नास्ति तथागतानामभावात् ॥ न च
केवलमनेन विचारेण तथागत एव नास्ति ॥

यदपीदमुपादानं तत्त्वभावाच्च विद्यते ॥

यदपीदमुपादानं रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानाख्यं स्कन्धपञ्चकं तदपि स्वभावेन न विद्यते
प्रतीत्यसमुत्पादत्वात् ॥ स्कन्धपरीक्षायां च विस्तरेण प्रतिषिद्धत्वात् ॥ अथापि आद्यपृथगपि
स्वभावत उपदानं नास्ति तथापि हेतुप्रत्ययात्मकेभ्योऽभावाद्भवित्यतीति ॥ तदपि नोप-
पद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ॥

स्वभावतश्च यस्मात्सि कुतस्तत्परभावतः ।

न हि बन्धासूनुः स्वभावितोऽसंविद्यमानः शक्यः परभावेन प्रज्ञपयितुमित्यतः उपदान-
मपि नास्ति ॥ अथ वा यदपीदमुपादानं तत्स्वभावान्न विद्यते ॥ उपदानवृत्तापेक्षत्वात्
उपादावुत्तिरेक्ष्य वीणादानत्वाभावात् नास्ति स्वभावाविद्धमुपादानं ॥ अथ यद्युपादावु-
त्तिरेक्ष्यमुपादानं स्वभावविद्धं न सम्भवति ॥ एवं तत् क्रमादिभ्यपेक्षमेव भवत्वित्युच्यते ॥
एवमपि स्वभावतश्च यद्भास्ति कुतस्तत्परभावतः । स्वभावतो यदुपादानं न विद्धं तदविद्य-
मानस्वभावं कथमुपादातुः परभावतो भवित्यतीति तस्मादुपादानमपि नास्तीदानीं यथा
प्रसाधितमेवार्थमुपदर्शयन्नाह ॥ एवं शून्यमुपादानमुपादाता सर्वत्रः सर्वत्र प्रकारेण
विचार्यमाणं शून्यमुपादानं निस्स्वभावमुपादाता च शून्यस्वभाववदिति ॥ तेनेदानीमुपादानेन
प्रज्ञयते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः । नैव तत्सम्भवति यदविद्यमानेनाविद्यमानस्य
तथागतस्य प्रज्ञप्तिः स्यादिति ॥ तस्मात् स्कन्धानुपादाय तथागतः प्रज्ञयत इति नोपपद्यते ॥
अत्राह ॥ अर्हच भवद्गार्हता प्रत्याशास्माकं यदि नाम व्यं स्वविकल्पाविकल्पितानि
काविना कुदञ्जनतस्तल्लताजालावज्ज्वलनिर्व्याणपुरगाम्यविपरीतमार्गमनपरिषष्टेषु अनति-
क्रान्तसंघाराटवीकान्ताराहुर्गं कणभसाक्षपाददिगम्बरजैमिनिनैपायिकप्रभृतिषु तीर्थकरे-
ष्वविपरीतस्वर्गापवर्गेशानोपदेशाभिमानिषु कृद्वा परित्यज्य निरवशेषान्यतीर्थं भसान्ध-
कारोपघाटकं स्वर्गापवर्गाद्गुमाद्य विपरीतमार्गसंप्रकाशकम् ॥ सद्धर्मदेशनाति यदुत्तर-
किरणव्याप्यशेषाणां मुक्तं विविधविविधविनेयजनमतिकमलकुमलविबोधनतत्परं यथावद-
वस्थितपदार्थतत्त्वार्थभाजनीं समलोकचक्षुर्भूतं सकलजगच्छरणभूतमद्विनोयं दशबलवैशा-
ख्या वैशिकबुद्धधर्मावलम्वकलं महायानमहानयसारथिवरं बोध्यङ्गोत्तुंगसुरंगपशतियोजितं
सकलत्रिभुवनजनजातिज्वारमरुसंसारकान्तासरिदुष्काक्षयतत्परं चतुरस्रसाररातिसमरवर-
संपातविजयिनं सकलव्रगदसचाहाराग्रप्रहविप्रहाप्रहिनिराश्रितं तथागतसच्चितारमज्ञानघन-
महानान्यकारनिराकरकायं बोधार्थिनामुत्तरसम्यक् सम्योथार्थिनः शरत्वं प्रतिपद्वाच्यं
च त्वया ॥

एवं शून्यमुपादानमुपदाता च सर्वशः ।

प्रज्ञयते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः ॥

ह्यादिना स्वभावतोऽसत्त्वं भवता भवता हेतोरस्माकं मोक्षप्रयाशानुत्तरसम्यक्प्रवोधा-
गमाभिलाष इति ॥ तदलं भवता तथागतमहादित्यप्रच्छादकनाकालिकघनघनावली-
विसरणे च जगदन्धकारोपनेनेति उच्यते अस्माकमेव हेताः प्रयाशा भवद्विधस्यबुध-
जनेषु यदि नाम भवन्तो मांसकामतयान्यतीर्थमतानि परित्यज्य भगवन्तं तथागतमण्यविपरीतं
परमशान्तरं प्रतिपद्यपरमशान्तेरमनुत्तरं सर्वतीर्थवादासाधारणं नेगार्थसिंहनादमसह-
मानात्तरङ्गमा इव स्वाधिभुक्तिरिन्द्रितया विविधकुट्टपिण्यालमालाकुलं विपर्यस्तजनानुजातं
तमेव महाघोरोसंसारदृष्टाकान्तरचारकानुसारागैरेव ग्राहन्तं नहि तथागताः कदाचिद-
प्यात्मनः स्वान्मानं वास्तित्वं प्रकथयन्ति ॥ यथोक्तं भगवत्यां ॥ बुद्धाण्यपुष्पान् सुभूतं
मायोपमस्वप्नोपमा बुद्धधर्मा अप्यापुष्पान् सुभूते मायोपमाः स्वप्नोपमा इति ॥ तथा धर्म्म-
स्वभावेतु शून्यविविक्तो बोधस्वभावतु शून्यविविक्तो योगि चरत्स्वपि शून्यस्वभावो ज्ञान-
त्रतो नतु ज्ञानजन्योऽस्ति ॥ नच खयं सर्व्वपेयति प्रपञ्चानां तथागतानां तथागतानां नार्हास्तव
ब्रह्मो यदस्माकं तदपादकृतो दोषः भ्यात् ॥ अपि च निस्वभावं हि तथागतं व्याचक्षाणना-
विपरीतार्थमविधत्सुता योगिना सता सर्व्वथा शून्यमिति वा भवेत् ॥ उभयं नोभयं चेति ॥
सर्व्वमेतन्न वक्तव्यमस्माभिः किमुक्तं यथावदशून्यत्वं स्वभावं प्रतिपत्ताप्रतिपत्तुनं समर्थं
इति ॥ अतो वयमप्यागपतायवहारमव्यवहार्य्यायवहार्य्यायवर्जनपञ्चानामुपधेन शून्य-
मित्यपि ब्रूमः । अशून्यमित्यपि शून्याशून्यमित्यापि नेवशून्यं नाशून्यमित्यपि ब्रूमः । अत
एवाह ॥ प्रज्ञायर्थन्तु कथ्यत इति यथोक्तं भगवता ॥ शूनाः सर्व्वधर्म्मा निःस्वभावयोगेन
निर्निर्मिताः सर्व्वधर्म्मा निर्निमित्ततामुपादाय ॥ प्रणिहिताः सर्व्वधर्म्मा प्रणिधानयोगेन
प्रकृतिप्रभास्वाः सर्व्वधर्म्मा प्रज्ञापागमिता परिशुष्यति ॥ अन्वशाशून्यमुक्तमतीतं चेद्भूतत्वं
रूपनाभविष्यन्न श्रुतवानयं श्रावकाऽतीतं रूपेणाभ्यनन्दित्यत् ॥ यस्मात्तर्हि भिन्नत्रो-
ऽस्त्यतीतं रूपं तन्मार्त्यश्रावकः श्रुतवानतीतं रूपमभिनन्दतीति ॥ अनागतान् चर्द्धितत्वा रूप-
मित्यादि ॥ एवं यावदतीतं चेद्भूतत्वा विज्ञानं नाभविष्यदिति पूर्व्ववत् ॥ तथा बोधान्तिक-
मतीताऽतीतानारुतं शून्यमणदशून्यं ॥ विप्रयुक्ता विज्ञाप्र शूना ॥ विज्ञानवादेऽपि कल्पित-
स्वभावश्च शून्यत्वमतीत्यमसुत्पन्नत्वात् तैमिरिकद्विचन्द्रादिदर्शनवत् ॥

नशून्यं नापि वा शून्यं तस्मात् सर्व्वं विधीयते ॥

सत्वादसत्त्वाच्च मध्यामाप्रतिपच्च सति येन त्वभिप्रायेण शून्यत्वादिकमुपदिश्यते ॥ स आन्य-
परीक्षातो बाहुल्यः ॥ यथोक्तं सूत्रं ॥ सायापमं जगदिदं भगवता नङ्गस्वप्नमद्रुषं विहितं ॥
नात्मासत्त्वेन च जीवगती धर्म्मा मरीचि(र)इकचन्द्रममाः शून्यं च ज्ञान्तमनुत्पादमनुत्पादमयं
अविज्ञानदेव जगदुत्क्रमतीतपापनयपुक्तिरुतैरवतारयस्यापि कृपालुतया ॥ रागादिभिस्त्रिद्वि-
रोगशनेः सन्नाशितं सततमीदृजजगदवेद्योपमा विचरसंप्रतिमा परिभाचयसुगतमन्व-

सत्त्वान् । रथचक्रं विकसति ॥ सर्वज्ञगतिं यत्तमेतन्निरयेषु गता मुद्रा अदेशिका अनाथगत-
स्तेषां प्रदर्शयति मार्गचरमिति ॥ सर्वज्ञस्तो कल्पना निष्पद्यते तथागतं सम्भवति
न चैकग्रन्थं शून्यत्वादिकमेव चतुष्टयं तथागतं सम्भवति ॥ अपि वा—

शाश्वताशाश्वताद्यत्र कुतः शान्तचतुष्टयं ।

अनन्तादिषु वाप्यत्र कुतः शान्तचतुष्टयं ॥

इह चतुर्विंशत्याकृतवस्तुनि भगवता निर्दिष्टानि ॥ तद्वयथा ॥ शाश्वतो लोकः अशाश्वतो
लोकः शाश्वतशाश्वतश्च लोकः । नैव शाश्वतो नाशाश्वतश्च लोक इति चतुष्टयं ॥ अन्तवान्
लोकः । अअन्तवांशान्तवांश्च लोकः । नैवान्तवान् नानन्तवांश्च लोक इति द्वितीयं ॥ भगवति
तथागतः परं मरणाद्भवति तथागतः परं मरणाद्भवति नच भवति च तथागतः परं मरणाद्
च भवति ननभवति तथागतः परं मरणादिति तृतीयं । सजीवतच्छरीरमन्या जीवान्य-
शरीरमिति ॥ तान्येतानि चतुर्विंशद्वस्तुनि अव्याकृतत्वादव्याकृतवस्तुनोक्त्युच्यते ॥ तत्र यथा च
वर्तितेन न्यायेन यथा शून्यत्वादिकं चतुष्टयं प्रकृत्या शान्तिः स्वभावतथागतं सम्भवति ॥
एवं शाश्वताशाश्वतादिकमपि चतुष्टयस्य न सम्भवति ॥ अस्मभवादेव न चतुष्टयं बन्धापन्नस्य
श्यामगारत्वादिवद् व्याकृतं ॥ भगवता लोकस्य यथा चतुष्टयं तथागतं न सम्भवति ॥
एवमन्तामन्तादिकमपि शान्ततथागतं न सम्भवति इदानीं भवति तथागतः परमरक्षादिकेभ्यो
विकल्पनाचतुष्टयस्य प्रवृत्त्यसंभवमुद्गाढयद्वाह ॥

येन याहो गृहीतस्तु येनास्तीति तथागतः ।

नास्तीति वा विकल्पयन् निर्दृष्टस्यापि कल्पयेत् ॥

येन हि घनतरा मरुतामिनिवेशनास्ति तथागत इति ग्राह्यो गृहीतः परिकल्प्य उत्पादितः ।
सनिधत् परनिर्दृष्टस्तथागतं भवति तथागतः । परमरक्षान्तरादुत्तरकालं न भवत्या-
वच्छिन्नस्वागतं न संविद्यते इति परिकल्पयेत् ॥ तस्यैवं विकल्पयतः स्याद्विपुलं ॥ यस्य
तु न कस्याचिदप्यवस्थायां स्वभावशून्यत्वात्तथागतस्यास्तित्वनास्ति तस्य पक्षस्वभावतश्च
शून्योऽस्मिंश्छिन्ना नैवोपपद्यते ॥ परनिर्गोधाद्भवति बद्धा न भवतीति वा ॥ आकाशं चित्र-
रूपकल्पनादत् ॥ एषा कल्पना नास्तीति अभिप्रायः तदेवं प्रकृतिशान्तिः स्वभावे तथागत-
सर्वस्वमपश्चित्तमनुवृद्धितया शाश्वताशाश्वतादिकतया नित्यानित्यास्ति शून्याशून्यसर्वज्ञादिकया
कल्पनया प्रपञ्चयन्ति ये बुद्धप्रपञ्चया गौतमव्ययं ॥ तत्प्रपञ्चेतोः सर्वज्ञं पश्यन्त तथागतं ।
वस्तुनि बन्धानादि प्रपञ्चः श्रुतवस्तुनः च तत्र गतं कुतः ५ पञ्चो नाप्रवृत्तिर्भवति इति ॥ अतः
प्रपञ्चातीतस्तथागतः ॥ अनुत्पादस्वभावाच्च स्वभावान्तरागमनादवयवः ॥ तस्मिंश्चिदं तथागतं
स्वीकृतमिति मिथ्यापरिकल्पयन्मलिनमनसतया विविधैरभूतैः परिकल्प्यविशेषैः बुद्ध भग-
वन्तं प्रपञ्चयन्ति ॥ ते स्वकैरेव प्रपञ्चेतोः सन्तस्तथागतगुणसमुद्गतरात्यन्तपरोक्षवर्तिनो
भवन्ति ॥ ततश्च श्रवणता एतस्मिन् प्रवचनेन पश्यन्ति तथागतं ज्ञातव्यं इत्यादित्यं ॥

अतएवाह भगवान् ॥

ये मां रूपेणाद्राचु र्यं मां घोषेण अन्वयुः ।

मिथ्याप्रहाणप्रसूता मां द्रवन्ति (न) ते जनाः ॥

धर्मतो बुद्धद्रष्टव्या धर्मकाया हि नायकाः ।

धर्मतो वाय्वविज्ञेया न सा शक्या विज्ञानत इति ॥

द्रवन्ति ते जनाः धर्मतो बुद्धद्रष्टव्या धर्मकाया हि नायकाः । धर्मतो वाय्वविज्ञेया न तदत्र तथागतपरीक्षायां सत्यलोकः सकलः ससुरासुरनरादिः परीक्षितः यथा चायं सत्य-
लोको निःस्वभावस्तथा वा जनलोकस्यापि वायुमण्डलादेरकनिष्ठवितानमुवनपर्यन्तस्य
नैःस्वाभावमुद्धावयद्वाह ॥

तथागतो यत्स्वभावस्तत्स्वभावमिदं जगत् ॥

इदं जगदित्ययं वाजनलोक इत्यर्थः ॥ किं स्वभावस्तथागतः पुनरित्याह ॥ तथागतो
निःस्वभावमिदं जगति ॥ यथा च जगतो नैःस्वाभावं तथा प्रत्ययपरीक्षादिभिः प्रति-
पादितं ॥ अतएवाक्तं सूत्रं ॥ अनुत्पादधर्माः सततं तथागताः सर्वधर्माः सुगतन सद्गताः
निमित्तप्राज्ञैश्च बालबुद्धयोऽसत्सुधर्मेषु वरन्ति लाके ॥ तथागतो हि प्रतिविस्वभूतः
कुशलस्य धर्मेसा अनाश्रयस्य नैत्रात्र तथता न तथागतान्तिविस्व च संदृश्यते सर्वलोक-
हति ॥ उक्तं भगवत्यां प्रज्ञापारमितायां ॥ अथ खलु ते देवपुत्रा आयुष्मन्तं सुभूतिं
स्वयिरमेतदवाचन् ॥ किं पुनरार्थसुभूते मायोपमास्ते सत्वा न ते मायाः ॥ एवमुक्त आयुष्मान्
सुभूतिस्तान् देवपुत्रानेतदवाचत् ॥ मायोपमास्ते देवपुत्राः स्वप्नोपमास्ते देवपुत्राः सत्वा इति
हि मायाश्च सत्त्वाश्च द्वयमेतदद्वैधाकारं ॥ इति हि स्वप्नश्च सत्त्वश्च द्वयमेतदधिधकारं । सर्व-
धर्मा अपि देवपुत्रा मायोपमाः स्वप्नोपमाः श्रोतव्यापन्नाऽपि मायोपमाः स्वप्नोपमाः श्रोत-
व्यापत्तफलमपि मायोपमं स्वप्नोपमं ॥ एवं सकृदागाम्यपि सकृदागामिकलमपि । अनागाम्यपि
अनागामि फलमपि । अर्हन्पि मायोपमाः स्वप्नोपमाः । अर्हत्फलमपि मायोपमं स्वप्नोपमं ॥
प्रत्येकबुद्धाऽपि मायोपमाः स्वप्नोपमाः । प्रत्येकबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमं ॥ सभ्यक्
सम्बुद्धाऽपि मायोपमाः स्वप्नोपमा इति सभ्यक् संबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि ॥
अथ खलु देवपुत्रा आयुष्मन्तं सुभूतिमेतदवाचत् ॥ सभ्यक् संबुद्धाऽपि मायोपमाः स्वप्नोपमा
इति सभ्यक् संबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपममिति ॥ स आर्यसुभूते वदमि ॥ सुभूतिराह ॥
निर्व्वारणमपि देवपुत्रा मायोपमाः स्वप्नोपममिति वदामि किं पुनरगमं धर्मं ॥ देवपुत्रा आहुः ।
निर्व्वारणमप्यायं सुभूते मायोपमाः स्वप्नोपममिति वदमि ॥ सुभूतिराह ॥ यद्यपि देवपुत्रा
निर्व्वारणद्वयनः कश्चित् धर्मा विशिष्टतर स्वात्मयहं मायोपमाः स्वप्नोपममिति च चेदय-
मिति हि मायोपमस्वप्नोपमश्च निर्व्वारणं वाद्वयमेतदद्वैधाकारमिति ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्त्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ

तथागतपरीक्षामदाविश्रितितमं प्रकरणम् ॥

अत्राह ॥ विद्यत एव सन्ततिस्वात्कारणसद्भावात् ॥ इह हि क्षेत्रेभ्यः कर्मैव प्रवर्तते ॥ कर्मैर्लक्षणैस्तुकारजन्मभरणपरस्पररोपजायते ॥ सा च भवसन्ततिर्व्यपदिश्यते ॥ तस्याश्च प्रधानं कारणां क्षेत्राः प्रहीनक्षेत्रानां भवसन्ततिरभावात् ॥ ते च रागादयः क्षेत्राः सन्ति तस्मात् कायभूतोऽपि जन्मभरणं परस्परविच्छेदप्रवर्धनं भवसन्ततिरपि भविष्यतीत्युच्यते ॥ आहूय-
सन्ततिर्यदि तद्वैतभूताः क्षेत्राः स्युः च तु सन्ति ॥ कथं कृत्वा ॥ इह भगवद्भिर्बुद्धेः सकलवि-
भुवनजनमंलक्षणचुर्विध्नां विभिन्नानुसारान्तरातिव्यभिचाराजैः ॥

सङ्कल्पप्रभवोरागो देशो मोहश्च कथ्यते ।

शुभाशुभविपर्यासात् सम्भवन्ति प्रतीत्य हि ॥

संकल्पो वितर्कः संकल्पात् प्रभवतीति सङ्कल्पप्रभवः ॥

कामं जानामि ते मूलं सङ्कल्पः किल जायते ।

नलां सङ्कल्पयिष्यामि ततो मे न भविष्यतीति ॥

गाथाभिधानात् सङ्कल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोहश्च कथ्यते यत्नमूलकत्वादन्येषां क्षेत्रानां सुखत्वादिषामंत्रोपादानं त्रयाणां ॥ एते च त्रयः क्षेत्राः शुभाशुभविपर्यासात् सम्भवन्ति प्रतीत्य हि ॥ यत्र हि शुभमाकारं प्रतीत्य राग उत्पद्यते ॥ अशुभं प्रतीत्य द्वेषः विपर्यासात् प्रतीय मोह उत्पद्यते ॥ सङ्कल्पस्तथा त्रयाणामपि साधारणमुत्पत्तौ ॥ कथं पुनरेभिः सङ्कल्पप्रभव उच्यते ॥ उक्तं हि प्रतीत्य समुत्पादं भवता ॥ अविद्या हि भिन्नः २ सङ्केतका मप्रत्यया सनिदाना ॥ कश्च भिन्नः १ अविद्यायाद्वैतः ॥ अयोनिशो भिन्नः २ मनस्कारा अविद्याया द्वैतः ॥ आर्चको मोहो यो मनस्कारो भिन्नः ३ अविद्यायाद्वैतुरित्यतोऽविद्या-
प्रभवा भवति ॥ ततश्च—

शुभाशुभविपर्यासात् सम्भवन्ति प्रतीत्य ये ।

ते स्वभावाच्च विद्यन्ते तस्मात् क्षेत्रा न तत्त्व इति ॥

यदि रागादयः स्वभावसिद्धाः स्युः । नैव ते शुभाशुभविपर्यासात् प्रतीत्य सम्भवेयुः स्वभावस्योत्कृष्टविमलान्निरपेक्षत्वाच्च भवन्ति च शुभाशुभविपर्यासात् प्रतीत्य ॥ तस्मा-
द्विःस्वभावा एव ते तत्त्वतो न विद्यन्ते ॥ परमार्थतः स्वभावतां न विद्यन्त इत्यर्थः ॥
अपि च ॥

आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वे न कथञ्चिच्च सिध्यतः ।

तं विनास्तित्वनास्तित्वे क्षेत्रानां सिध्यतः कथम् ॥

आत्मनो यथास्तित्वनास्तित्वे नस्तत्त्वतो विस्तरेण ततश्च तदाश्रितस्य धर्मस्य कुतो-

स्तित्वनास्तित्वे भविष्यतः ॥ अथ यादृशस्तित्वनास्तित्वे आत्मनो नस्तस्तदा किमत्र
ज्ञानाभावात् ॥ यतस्तेषामप्यस्तित्वनास्तित्वे नस्त इति उच्यते ॥

कस्यचिद् विभवन्तीमे क्लेशाः स च न सिध्यति ।

कश्चिदाह विना किञ्चित् सन्ति क्लेशा न कस्यचित् ॥

इहार्थो रागादयः कुञ्चित् चेत् फलपक्वतादिवचोत्पत्तावाश्रयमपेक्षते । ततश्च कस्य-
चिदितं भवन्ति न विना कश्चिदाश्रयं । स चाश्रयः परिकल्पमान आत्मा वा चित्तं वा
भवेत् ॥ स तेषामाश्रयः पूर्वमेव प्रतिनिद्धत्वाङ्गुस्ति तं च कश्चिदाश्रयं विना कस्य क्लेशा
भवन्ति । नैव कस्यचिद्वर्तन्ति तस्याविवक्ष्यमानत्वादिन्याह ॥ विना कश्चित् सन्ति क्लेशा न
कस्यचिद्वत् ॥ नैव हि क्लेशानां कश्चिदाश्रयः पूर्वविद्धोऽभ्युपगम्यते न चात्मा नाम कश्चि-
दस्ति य आश्रयत्वेन व्यवस्थाप्यते निर्देष्टुं कत्वात् व्यासवृत्तकवत् ॥ किं तर्हि क्लिष्टं चित्तं
प्रतीत्य क्लेशाः उपजायन्ते तच्च चित्तं सदैव क्लृष्टरूपजायते इति ॥ एतदपि न युक्तमित्याह ॥

स्वकायदृष्टिवत् क्लेशाः क्लिष्टाः सन्ति न पञ्चधा ।

स्वकायदृष्टिवत् क्लिष्टं क्लेशेष्वपि न पञ्चधा ॥

स्वकायां हि नामरूपादित्तनसंघातः । स्वकायदृष्टिः स्वकार्यरात्मदृष्टिरात्मिमाका-
शदृष्टिरपवृत्तिः ॥ यद्येवं पञ्चधा विचार्यमाणा स्वकायं न सम्भवति ॥ तत्र क्लिष्टन्तीति
क्लेशाः क्लिष्टा इति क्लिष्टः । तत्र यदेव क्लिष्टं तदेव क्लिष्टं तदेव क्लेश इति न युज्यते
दृष्टदाक्ष्ययोरप्येकत्वप्रसंगात् ॥ अन्यत् क्लिष्टमनं क्लेश इति न युज्यते ॥ परत्रनिरपेक्ष-
त्वादक्लिष्टद्वैतकक्षेत्रप्रसंगात् ॥ अन्यत् क्लिष्टमन्यत् क्लेश इति न युज्यते ॥ परत्र निरपेक्ष-
त्वादक्लिष्टद्वैतकक्षेत्रप्रसंगात् ॥

तस्यैकत्वानांभ्यो भावादधाराधेयतद्वत्पत्ताणां वा भावान्न क्लेशः क्लिष्टः क्लिष्टक्लेशः ॥
नापि क्लेशवत्क्लिष्टमन्यत् क्लिष्टं पञ्चधा विचार्यमाणाः क्लेशा न सम्भवन्ति यथा च क्लिष्टद्वैतकाः
क्लेशा न सम्भवन्ति । यत्र क्लेशद्वैतकस्य क्लिष्टं क्लेश विचार्यमाणां पञ्चधा न सम्भवति । न हि
क्लेशा एव क्लिष्टं कर्तृकर्मणोरैकत्वप्रसंगात् । नान्ये क्लेशा आनात् क्लिष्टनिरपेक्षत्वनिरपेक्षत्व-
प्रसंगात् ॥ नच क्लिष्टक्लेशा नच क्लेशा क्लिष्टं ॥ न क्लिष्टवन्तः क्लेश इत्येवं स्वकायदृष्टिवदेव
क्लिष्टं क्लेशेष्वपि पञ्चधा नास्ति यतश्चेव स परस्परपक्षयोऽपि क्लेशक्लिष्टयोर्नास्ति सिद्धिः ।

अत्राह ॥ यद्यपि त्वया क्लेशाः प्रतिषिद्धास्तथापि क्लेशहेतवः शुभाशुभविपर्ययास्तं च
मन्ति तत्तद्भावाच्च क्लेशा सन्तीति ॥ उच्यते ननु क्लेशा यदि शुभाशुभविपर्यया एव व्युत्प-
त्तौऽपि स्वभावतो न विद्यन्ते शुभाशुभविपर्ययाः प्रतीत्यसमुत्पन्नादत्यसामप्रतियोगत्वाच्च ॥
यदा च ते न सन्ति स्वभावतस्तदा प्रतीत्य कतमा न क्लेशास्तद्वैतशुभाशुभविपर्ययाभावादि-
त्यभिप्रायः ॥ अत्राह ॥ विद्यन्ते एव क्लेशास्तद्वैतस्वरूपाः ॥ इह हि यद्वास्ति न तस्या-

लम्बनमस्ति तदयथा बन्धासृजोः । अस्ति च रूपशब्दगन्धरसस्पर्शधर्माख्यं षड्विधमालम्बनं ॥ तस्मादालम्बन-सद्भावाद्भित्तुन्त एव क्लेशा इति उच्यन्त अस्मत्तो यद्भवद्भिः ॥

रूपशब्दरसस्पर्शा गन्धा धर्माश्च षड्विधं ।

वस्तुरागस्य दोषस्य मोहस्य च विकल्प्यते ॥

तत्रत्वानम्बनं वसतीति वास्मिन्नागादिकं तदुत्पत्तिरिति कृत्वा तच्च तदालम्बनं षोढा भवति ॥ इन्द्रियानो वृत्तौ प्रतिच्छेदकारिणमन्योन्याभेदात् ॥ रूपं शब्दा गन्धा रसाः प्रवृत्त्यानि धर्मादस्ति ॥ तत्रैवमिहामुच्यते निरुपस्थात् रूपणाच्च । शब्दरसो प्रकाशरसो ममाया इति शब्दाः ॥ गन्धरसो हिंस्यन्ते यत्र प्राप्ताः ततोऽनात्रगमनादून्धाः । रच्यते स्तुत आस्वाद्याते इति रसः । स्मृयते इति स्पर्शः । स्वलक्षणाधाराणां निर्व्यासाधर्मेधाराणां धर्माधाराणां दुर्मेधाः । तदेतत् षड्विधं वस्तु भवति ॥ कस्य रागस्य द्वेषस्य मोहस्य तत्र रञ्जनं रागः रक्तिध्यावमानं रज्जनं येन वा चित्तमिति रागः । द्रष्टव्यं दोषः आघातः सत्त्व-विषयोऽसत्त्वविषयो वा दृश्यते वा अननं चित्तमिति दोषः मोहनं मोहः । संमोहः पदार्थः ॥ स्वरूपापरिज्ञानं ॥ मुह्यते वा अननं चित्तमिति मोहः । तदेवां क्लेशानां रूपादिकं षड्विधं वस्तुत्वम्बनं भवति ॥ तत्र शुभाशुभकाराधारांषेण यथा रूपादिभ्यो राग उपजायते ॥ अशुभाकाराधारांषेण मोहः सम्भवतीति ॥ सत्यं विकल्प्यते सतद्धारजनैः षड्विधं वस्तु किन्त्वविश्रुमानस्वभावसत्त्वाकमेतद्गमादीनामालम्बनत्वेन परिकल्प्यते भगवता तैमिरिक-रिवान्मक्लेशमशकलिकादिचन्द्रादिकमिति प्रतिपादयद्वाच ॥

रूपशब्दरसस्पर्शा गन्धा धर्माश्च केवलाः ॥

केवला इति कल्पितमात्रा निःस्वभावाः कथं ह्यपलभ्यन्त इत्युच्यते । गन्धर्व्वनगराकारा मरीचिचक्षुस्प्रतिभा इति ॥ एत उपलभ्यन्ते ॥ यथा गन्धर्व्वनगरादिप्रख्या एते केवला विपर्ययासादुपलभ्यन्त तदा ॥

अशुभं वा शुभं वापि कुतस्तेषु भविष्यति ।

मायापुरुषकल्पेषु प्रतिविम्बसमेषु च ॥

तदनेन मिथ्याश्रयसमुत्पन्नत्वात् शुभाशुभयोरपि निमित्तयोर्बुद्ध्यात्वमेवेति ॥ यथोक्तं ॥

अहङ्कारोद्भवाः स्कन्धाः साहङ्कारोऽस्मृतार्थतः ।

वीजं यस्यानृतं तस्य प्ररोहः सत्यतः कुतः ॥

स्कन्धानसत्यान्दृष्टैवमहङ्कारः प्रतीयते ।

अहङ्कारप्रहाणाच्च न पुनः स्कन्धसम्भव इति ॥

न केवलमाश्रयमिच्छात्वे शुभाशुभयोर्निमित्तयोर्मिच्छात्वमपि वानयाप्युपनयनया मिच्छा-
त्वाभिनि प्रतिपादयन्नाह ॥

अनपेक्षशुभं नास्त्यशुभं प्रज्ञपन्नं हि ।

यत्प्रतीत्य शुभं तस्मात् शुभं नैवोपपद्यते ॥

इह यदि शुभं नाम किञ्चित् स्यात् नियतं तदशुभमपेक्षसम्बन्धेत् पारावाराद्वैषम्यवद्वा
हृस्वदीर्घवद्वा शुभस्य सम्बन्धान्तरपदार्थसापेक्षत्वात् तच्चाप्यपेक्षणीयमशुभं शुभेन नास्ति ॥
शुभनिरपेक्षमशुभं नास्तीत्यभिप्रायः ॥ यदशुभं प्रतीत्य यदशुभमपेक्षशुभं प्रज्ञपयेमहि, व्य-
वस्थापयेमहि ॥ चण्डेदानन्तरस्याशुभस्य परामर्शः ॥ प्रज्ञपयेमहीत्यनेनान्तरस्याशुभस्य सम्बन्धः ॥
यश्चैवं शुभस्य प्रज्ञतो सम्बन्धान्तरमपेक्षणीयमशुभाख्यं पदार्थान्तरं पदार्थं नास्ति तस्माच्छुभं
नैवोपपद्यते ॥ ह्रस्वास्मत्वादिर्वा दीर्घं पारास्मत्वादिवापारमित्यभिप्रायः ॥ इदानीमशुभ-
मपि यथा न सम्भवति तथा प्रतिपादयन्नाह ॥

अनपेक्षशुभं नास्ति शुभं प्रज्ञपयेमहि ।

यत्प्रतीत्याशुभं तस्मादशुभं नैव विद्यते ॥

यदि ह्यशुभं नाम किञ्चित् स्यात् नियतं तच्छुभमपेक्षसम्बन्धेत् ॥ पारावाराद्वैषम्यवद्वा
शुभस्य सम्बन्धान्तरपदार्थसापेक्षत्वात् ॥ तदुपपत्तौ शुभं विना नास्ति अनपेक्षशुभं
नास्ति अशुभनिरपेक्षशुभं न सम्बन्धीत्यभिप्रायः । यच्छुभमपेक्षाशुभं प्रज्ञपयेमहि
अशुभं व्यवस्थापयेमहि ॥ अत्रापि चण्डेदानान्तरस्य शुभस्य नास्ति नापरामर्शः । प्रज्ञपये-
महीत्यनेन दोषस्याशुभस्य सम्बन्धः । यतश्चैवं शुभस्य सम्बन्धः । यतश्चैवमशुभस्य प्रज्ञतो
सम्बन्धान्तरसापेक्षणीयं शुभाख्यं पदार्थान्तरं नास्ति तस्मादशुभं नैव विद्यते ॥ एष चैवं
शुभाशुभस्य सम्बन्धः । यतश्चैवं शुभस्य सम्बन्धः यतश्चैवमशुभस्य प्रज्ञप्रसम्बन्धो भवति ।
अपेक्षणीयं शुभाख्यं पदार्थान्तरं नास्ति तस्मादशुभं नैव विद्यते । एतच्चैवं शुभाशुभयो-
रसम्बन्धोऽसम्बन्धोऽतः ।

अविद्यमाने च शुभे कुतो रागो भविष्यति ।

अशुभोऽविद्यमाने च कुतो द्वेषो भविष्यति ॥

शुभाशुभनिमित्तकयोः रागद्वेषयोरशुभाशुभनिमित्ताभावे सति निर्हृतकत्वात् नास्ति सम्भव-
इत्यभिप्रायः ॥ तदेवं शुभाशुभनिमित्ताभावेन रागद्वेषयोरभावमुपपाद्य विपर्ययोऽसम्भावो
भावप्रतिपादनेन मोहस्याप्युक्तो स्वभावो भावः प्रतिपादयन्नाह ॥

अनित्यनित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्ययः ।

नानित्यं विद्यते शून्यं कुतो ग्राहो विपर्ययः ॥

इह चत्वारो विपर्यासा उच्यन्ते ॥ तदुपधा ॥ अनित्ये प्रतिक्षणाविनाशनि स्तन्वपक्षे यो नित्यमिति ग्राहः स विपर्यासः ॥ अनित्यस्य ध्रुवापितं येन तदुःखं ॥ तस्मादनित्यं यत् स स दुःखमिति जायत इत्यमुना न्यायेन यदनित्यं तदुःखात्मकस्तन्वपक्षे यत् सुखं तत् दुःखमिति विपरीतो ग्राहः स परी, विपर्यासः ॥ तथाहि ॥

शुक्रशोणितसम्पर्कवौजं विघ्नमुवर्द्धितं ।

अमेधरूपं आजानं द्रवसेऽच कथंक्षया ॥

अमेधपुत्रप्रच्छन्ने तत्कदाद्रमचर्माणा ।

यः ग्रथीत स नारीणां ग्रथीत जयनोदर इत्यादि ॥

एवमिदं शरीरं सर्वान्धना मततमशुचिस्वभावं तत्र यो मोहाच्छ्रुतिन ग्राहोऽभिव्येष्टः स विपर्यासः ॥ तथा एवस्तन्वकमात्मलक्षणमस्ति त्वादुदयव्ययधर्मात्वाच्च निरात्मकमात्म-स्वभावशून्यं ॥ तस्मिन् य आत्मग्राहाभिव्येष्टः अन्यात्मत्वाभिव्येष्टः स विपर्यास इत्यतश्चत्वारो विपर्यासाः संमोहस्य हेतुभूताः । अत्रेदानीं विचार्यते । यदि नित्यत्वं नित्य-दर्शनं स्वभावशून्येषु नित्यग्राहा विपर्यास इति व्यवस्थाप्यते ॥ न चानित्यत्वं विकृते शून्यपदानित्यत्वस्याभावस्तदा कुतस्तीदृशोऽपि नित्यत्वं नित्यदर्शने विपर्यासा भविष्यति इति भावः ॥ तस्मान्नास्ति विपर्यासः ॥ यथा चानित्यत्वं शून्येन रूम्भवति ॥ भावस्वभावे नानुत्पन्नं एवं दुःखत्वमपि न रूम्भवति ॥ अशुचित्वमपि नास्ति आनात्मत्वमपि नास्ति । यदा च स्वभावशून्यादुःखत्वादिकं नास्ति तदा कुतस्तीदृशपक्षभूतानित्यसुखशुभात्मविप-र्यासा भविष्यन्ति ॥ तस्मान्न सन्ति विपर्यासाः स्वरूपतः तदभावकुलैर्भविष्यत्यदिष्टा हेतुभावात् ॥ यथोक्तं भगवता ॥

अविद्यया नैव कदाचिद्विद्यते अविद्यते प्रत्ययसम्भवश्च ।

अविद्यमानेयमविद्यलोके तस्मात्तु या उक्ता अविद्यैषा ॥

तथा कथं भगवन् मोहोधारणीयपदं ॥ भगवानाह ॥ अत्यन्तमुक्तं हि मद्भूयोः मोहस्तेनोच्यते मोह इत्यादिविपर्यय इति व्यवस्थाप्यते ॥ न त्वेवं सति स्वभावाविद्य-मानपदार्थे अनित्यत्वमित्यपि ग्राहो न सम्भवतीत्यसावपि कथ्यान् विपर्यास इति व्यवस्थाप्यते इति प्रतिपादयद्वाह ॥

अनित्यनित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्ययः ।

अनित्यमित्यपि ग्राहः शून्ये किञ्च विपर्ययः ॥

* अथ यत् सुखं तत् दुःखमिति एवं पाठो युक्तः अत्रपुनश्च लिपिकरप्रसादेन अन्येन वा केनचित् कारणेन स. सु० सा० अभिति लिखितमस्ति ।

न केवलमशुभमिच्छात् शुभाशुभयोर्निमित्तयोर्निष्ठात्वमपि जानयाम्युपयन्यायया मिच्छा-
त्वमिति प्रतिपादयन्नाह ॥

अनपेक्षशुभं नास्त्यशुभं प्रज्ञपन्नं हि ।

यस्त्वतोत्य शुभं तस्मात् शुभं नैवोपपद्यते ॥

इह यदि शुभं नाम किञ्चित् स्यात् नियतं तदशुभमपेक्षन्मवेत् पारावाराद्वैर्घटस्त्ववद्वा
दृष्टवर्धवद्वा शुभस्य सम्बन्धान्तरपदार्थसापेक्षत्वात् तज्जाप्यपेक्षणीयमशुभं शुभेन नास्ति ॥
शुभनिरपेक्षमशुभं नास्तीत्यभिप्रायः ॥ यदशुभं प्रतीत्य यदशुभमपेक्षशुभं प्रज्ञपयेमहि, व्यव-
स्थापयेमहि ॥ उच्छेदानन्तरस्याशुभस्य परामर्शः ॥ प्रज्ञपयेमहोत्यनेनान्तरस्य शुभस्य सम्बन्धः ॥
यच्चैवं शुभस्य प्रज्ञप्ती सम्बन्धान्तरमपेक्षणीयमशुभाख्यं पदार्थान्तरं पदार्थं नास्ति तस्माच्छुभं
नैवोपपद्यते ॥ दृष्ट्वासम्भवादिष्वर्धे पारासम्भवादिवापारमित्यभिप्रायः ॥ इदानीमशुभ-
मपि यथा न सम्भवति तथा प्रतिपादयन्नाह ॥

अनपेक्षशुभं नास्ति शुभं प्रज्ञपयेमहि ।

यत्प्रतीत्याशुभं तस्मादशुभं नैव विद्यते ॥

यदि ह्यशुभं नाम किञ्चित् स्यात् नियतं तच्छुभमपेक्षन्मवेत् ॥ पारावाराद्वैर्घटस्त्ववद्वा
शुभस्य सम्बन्धान्तरपदार्थसापेक्षत्वात् ॥ तद्वत्पदार्थानां शुभेन विना नास्ति अनपेक्षशुभं
नास्ति अशुभनिरपेक्षशुभं न सम्बन्धीत्यभिप्रायः । यच्छुभमपेक्ष्याशुभं प्रज्ञपयेमहि
अशुभं व्यवस्थापयेमहि ॥ अत्रापि यच्छेदानन्तरस्य शुभस्य नास्ति नापरामर्शः । प्रज्ञपये-
महोत्यनेन वृत्तस्याशुभस्य सम्बन्धः । यतश्चैवं शुभस्य सम्बन्धः । यतश्चैत्रमशुभस्य प्रज्ञप्ती
सम्बन्धान्तरसापेक्षणीयं शुभाख्यं पदार्थान्तरं नास्ति तस्मादशुभं नैव विद्यते ॥ एष चेदं
शुभाशुभस्य सम्बन्धः । यतश्चैवं शुभस्य सम्बन्धः यतश्चैत्रमशुभस्य प्रज्ञप्तिरसम्बन्धा भवन्ति ।
अपेक्षणीयं शुभाख्यं पदार्थान्तरं नास्ति तस्मादशुभं नैव विद्यते । यतश्चैवं शुभाशुभयो-
रसम्भवासम्बन्धोऽस्ति ।

अविद्यमाने च शुभे कुतो रागो भविष्यति ।

अशुभेऽविद्यमाने च कुतो द्वेषो भविष्यति ॥

शुभाशुभनिमित्तकयोः रागद्वेषयोरशुभाशुभनिमित्ताभावे सति निर्हेतुकत्वात् नास्ति सम्भव
इत्यभिप्रायः ॥ तदेवं शुभाशुभनिमित्ताभावेन रागद्वेषयोरभावमुपपाद्य विपर्ययासम्भवावो
भावप्रतिपादनं मोहस्याप्युक्तं स्वभावो भावं प्रतिपादयन्नाह ॥

अनित्यनित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्ययः ।

नानित्यं विद्यते शून्यं कुतो ग्राहो विपर्ययः ॥

इह चत्वारो विपर्यासा उच्यन्ते ॥ तदुपमा ॥ अनित्ये प्रतिस्वस्वविनाशिनि स्तन्यपक्षे यो नित्यमिति ग्राहः स विपर्यासः ॥ अनित्यस्य ध्रुवायितं येन तदुःखं ॥ तस्मादनित्यं यत् स च दुःखमिति जायत इत्यमुना न्यायेन यदनित्यं तदुःखात्मकस्तन्यपक्षे ॥ यत् सुखं तत् दुःखमिति विपरीतो ग्राहः स परो विपर्यासः ॥ तथाहि ॥

शुक्रशोणितसम्पर्कवौजं विघ्नसुवर्द्धितं ।

अमेध्यरूपं आजानं द्रुचनेऽत्र कथेच्छया ॥

अमेध्यपुञ्जप्रच्छन्ने तत्कदाद्रंभचर्माणा ।

यः शयीत स नारीणां शयीत जयनोदर इत्यादि ॥

एवमिदं शरीरं सर्वान्धना सततमशुचिस्वभावं तत्र यो मोहाच्छ्रुतित्वेन ग्राहोऽभिविवेशः स विपर्यासः ॥ तथा पक्षस्तन्यकमात्मलक्षणमस्ति तत्राहुदयव्ययधर्मित्वाच्च निरात्मकमात्मस्वभावशून्यं ॥ तस्मिन् य आत्मग्राहोऽभिविवेशः अनात्मत्वाभिविवेशः स विपर्यास इत्येतत्त्वारां विपर्यासाः संमोहस्य हेतुभूताः । अत्रेदानीं विचार्यते । यदि नित्यत्वं नित्यदर्शनं स्वभावशून्येषु नित्यग्राहो विपर्यास इति व्यवस्थाप्यते ॥ न चानित्यत्वं विद्यते शून्यपदानित्यत्वसाभावस्तदा कुतस्तद्विपर्यासि नित्यत्वं नित्यदर्शनं विपर्यासा भविष्यति इति भावः ॥ तस्मान्नास्ति विपर्यासः ॥ यथा चानित्यत्वं शून्येन सम्भवति ॥ भावस्वभावे नानुत्पन्नं एवं दुःखत्वमपि न सम्भवति ॥ अशुचित्वमपि नास्ति अनात्मत्वमपि नास्ति । यदा च स्वभावशून्याहुः स्वत्वादिक नास्ति तदा कुतस्तद्विपर्यासभूतानित्यमुखशुभात्मविपर्यासा भविष्यन्ति ॥ तस्मान्न सन्ति विपर्यासाः स्वरूपतः तदभावकुले भविष्यत्पदव्याहृतुभावात् ॥ यथांशं भगवता ॥

अविद्यया नैव कदाचिद्विद्यते अविद्यते प्रत्ययसम्भवश्च ।

अविद्यमानेयमविद्यलोके तस्मात्मा या उक्ता अविद्ययैवा ॥

तथा कथं भगवन् मोहोधारणीयपदं ॥ भगवानाह ॥ अत्यन्तमुक्तो हि मङ्गुलीः मोहलोकोच्यते मोह इत्यादिविपर्यय इति व्यवस्थाप्यते ॥ न त्वेवं सति स्वभावार्थावयुमानपदाय अनित्यत्वमित्यपि ग्राहो न सम्भवतीत्यसावपि कथ्यान् विपर्यास इति व्यवस्थाप्यते इति प्रतिपादयन्नाह ॥

अनित्यनित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्ययः ।

अनित्यमित्यपि ग्राहः शून्ये किञ्च विपर्ययः ॥

* अत्र यत् सुखं तत् दुःखमिति यथं पाठो युक्तः श्रुतपक्षके लिपिकरप्रभादेन अन्येन वा केनचित् कारणेन य. दुःखं स्व. स्वमिति लिखितमस्ति ।

यदा बोधयथापि चैव नित्यं नित्यस्थानित्यस्य च तदा तद्वृत्तिरिक्तं तृतीयमपरं नास्ति
यद्ग विपर्ययः स्यात् ॥ यदा वा विपर्ययो नास्ति तदा क्रियपेक्षाविपर्ययोः स्यादिति ॥
तस्मादसुनापि नायेन नास्ति विपर्ययः । तदभावावाच्च नास्ति अविद्यास्वरूपतः । यदा
वानित्यनित्यमित्यं ग्राह्यो विपर्ययो न सम्भवति एवं शेषविपर्ययासाधम्भवेऽपि योज्यं ॥
अतएवांक्तं भगवतायत्तदाश्रयपरिपुष्कायां ॥ भगवानाह ॥ एवमेतत् कुलपुत्र ? तस्य भवति
सार्ग्यं निःशरणं पर्येषते ॥ न कुलपुत्र तयागतनिर्गन्धनीयान् धर्मेभ्यो परिवर्त्तरागप्रहाणं
प्रज्ञतं एवं न दोषणीयान् मोहनीयान् धर्मेभ्यो परिवर्त्ततयागतं दोषसोहप्रहाणं प्रज्ञतं ।
तत् तस्माद्वेताः न कुलपुत्र ? तयागतः कस्यचित्दुष्मैस्यात्मर्गाय वा प्रतिरम्भाय वा धर्मेभ्यो
देशयन्ति न प्रतिज्ञायैव प्रहाणाय न साक्षात्क्रियैवसाह स मया येन संसारचरकतो येन
निर्वर्णगमनतो येनोत्तपाय न प्रमेदाय । नहि कुलपुत्रद्वयप्रभाविता तयागतधर्मेता ॥
तत्र यद्दे प्रवरन्ति न ते सम्यक्संपुक्ता मिथ्याप्रयुक्ता स्तं च वक्तव्याः । कतमस्य कुलपुत्रद्वयं ।
अहं रागं प्रहास्यामीति द्वयमेतत् अहं द्वेषं प्रहास्यामीति द्वयमेतत् ॥ अहं मोहं प्रहास्या-
मीति द्वयमेतत् ॥ य एवं प्रयुक्ता न ते सम्यक्संपुक्ता मिथ्याप्रयुक्तास्तं वक्तव्याः । कतमस्य
कुलपुत्रद्वयं ॥ अहं रागं प्रहास्यामीति द्वयमेतत् ॥ अहं द्वेषं प्रहास्यामीति द्वयमेतत् ॥
अहं मोहं प्रहास्यामीति द्वयमेतत् ॥ य एवं प्रयुक्ता न ते सम्यक्संपुक्ता मिथ्याप्रयुक्तास्तं च
वेदितव्याः ॥ तद्वयथापि नाम कुलपुत्र कश्चिदेव पुरुषो वा सायाकारो वा दत्तप्रत्युपस्थित-
सायाकारनिर्मितास्ते यैर्दृष्टा रागचित्तमुत्पादयेत् ॥ सारागपरीतचित्तः यैश्चक्षुषाद्यभयभया-
सनादपक्रमात् सांप्रकृत्यातामैवास्तोयमशुभता मनसि कुर्यादनीत्यतो दुःखेन शून्यताऽनात्मनो
मनसि कुर्यात् ॥

भगवानाह ॥ एवमेव कुलपुत्र भित्तिभित्तुपासकापासिका द्रष्टव्याः ॥ येऽनुत्पद्धान्
धर्मेनज्ञानानशुभतां मनसि कुर्वन्ति ॥ अनित्यता दुःखताऽनात्मतां मनसि कुर्वन्ति ॥ नाहं
तेषां मोहपुरुषाणां सार्ग्यभावां तदापि मिथ्याप्रयुक्तास्तं वेदितव्याः ॥ तद्वयथापि नाम
कुलपुत्र कश्चिदेव पुरुषः सुप्रम्वप्रान्तरस्य दृष्टराजभार्यास्यग्यत् न तया सार्द्धं श्रद्धां
कल्पयेत् ॥ स्मृतिर्भोगाश्चैवं कल्पयेत् विरुद्धाऽस्मीति मभीतस्त्वस्तः पलायेत् ॥ स सा राजा
वत्यन् स सा सा जीवितं व्यपरायेत् ॥ तत् किं मनसि कुलपुत्राऽपि नु स पुरुषो भीत-
स्त्वस्तः पलायमानस्त्वस्ता राजभार्यानिदानभयात् परिमुञ्चेत् ॥ आह ॥ नो भगवंस्तत् कस्य
हेतोः ॥ तथाहि भगवंस्तेन पुरुषेणास्मिया स्तीक्ष्णोत्पादिता ॥ अभूतस्य परिकल्पितं ॥

भगवानाह ॥ एवमेव कुलपुत्र इदंैककुलपुत्र भित्तिभित्तुपासकापासिका द्रष्टव्याः ॥
येऽरागं रागसंज्ञामुत्पाद्य रागमयभीता रागानिःसरणं पर्येषन्ति ॥ एवमदोषं दोषसंज्ञा-
मुत्पाद्य दोषमयभीता दोषानिःसरणं पर्येषन्ति ॥ अमोहं मोहसंज्ञामुत्पाद्य मोहमयभीता
मोहानिःसरणं पर्येषन्ति ॥ नाहं तेषां मोहपुरुषाणां सार्ग्यभावां तदापि मिथ्याप्रयुक्तास्तं
वेदितव्याः ॥ तद्वयथापि नाम कुलपुत्र ? सपुरुषोऽभयं भयसंज्ञामुत्पाद्य यदर्थं सत्समारापयेत् ॥
एवमेव कुलपुत्रसर्वज्ञालस्यगुणना रागाकोटिद्विगणकोटिमप्रज्ञानतां रागाकोटिभयभीता
विगणकोटिनिःसरणं पर्येषन्ति ॥ दोषकोटिमसिक्खनकोटिमप्रज्ञानतो दोषकोटिभयभीता

यकिञ्चकोटिं निःसरत् पर्यवस्यति ॥ सोऽहकोटिं ब्रूयतां कोटिब्रह्मज्ञानतो सोऽहकोटि-
भयभीताः ब्रूयताकोटिनिःसरत् पर्यवस्यति ॥ नाहं तेषां कुलपुत्र सोऽहपुरुषाणां भारीभावनां
वदामि मिथ्याप्रयुक्तास्तो वेदितव्या इति विस्तरः ॥ अत्राह ॥ यद्यप्यनित्यं एवं ग्राहो
विपर्ययो न सम्भवति तथाप्येष तावद् ग्राहोऽस्ति ॥ ग्राहश्च नाम संग्रहणं भावरूपकस्य
भावस्य साधनेन कारणेन भवितव्यम् ॥ साधकतमेन नित्यत्वादिना कर्त्ता च भवितव्यम् ।
अतस्त्वेव नित्यात्मना वित्तेन वा कर्मणा च कर्तुरीक्षिततमेन विषयेन रूपादिना वा ॥
यथा स्वभावकरणकर्तृकर्मणां विद्वो सर्वविद्वेरिष्टविद्विः स्वादस्याकमित्युच्यते अतो-
क्तयोः प्रव्याशा ननु च यथापञ्चार्थिनेन नायेन ॥

येन गृह्णाति यो ग्राहो गृहीतो यश्च गृह्णाते ।

उपशान्तानि सर्वाणि तस्माद् ग्राहो न विद्यते ॥

इह हि कश्चिदुपगृहीतो येन विशेषयेन नित्यत्वादिना कारणभूतेन किञ्चित् कर्मभूतं
रूपशब्दादिकं वस्तु गृह्णाति ॥ तदुच्यते न सम्भवति तथा पूर्वं प्रतिपादितं कथं कृत्वा ॥

अनित्यं नित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्यय इत्यादिना यथा अनित्यादिककरणं न
सम्भवति तथा प्रतिपादितगृहीतोऽपि यथा नास्ति तथा आत्मनोऽस्ति न नास्ति
कश्चिच्च विध्यत इत्यनेन प्रतिपादितम् । यच्च गृह्णाते तदपि यथा नास्ति तथा उपशब्द-
गन्धरसस्पर्शादिकेवला इत्यनेन प्रतिपादितम् ॥ यथा चैव कर्त्तृकरणकर्मणां न विद्वानि तथा
कुतो हेतुको ग्राहो भविष्यति ॥ ततश्च येन गृह्णाति यो ग्राहो यश्च गृह्णाते । उपशान्तानि
सर्वाणि स्वभावेनानुत्पन्नत्वान्निरुक्तानि सर्वाण्यौत्तर्यः ॥ यतश्चैवमेव तस्माद् ग्राहो न
विद्यते अथवा प्रत्ययपरीक्षाभिः प्रकरणीयत्वाद् सर्वेषामेव कारणता कर्तृकर्मणां
सर्वेषामुत्पादः प्रतिपादितः तस्मात् सर्वाण्येतानि भावस्वरूपविरहादुपशान्तानि अतश्च
ग्राहो न विद्यते ॥

अत्राह ॥ विद्युत् इव विपर्यया विपरीतबद्धावात् । इह हि विपर्ययावानुगतो देवदत्तो
न विद्यते नच विना विपर्ययाः सविपर्ययावानुगतः सम्भवति ॥ तस्मात् सन्ति विपर्यया
विपर्ययबद्धावाद्युच्यते ॥ इहाम्नाभिः कारणकर्तृकर्मणावभावात् सर्वेषां ग्राह इव
नास्तीति प्रतिपादितम् ॥ ततश्च ॥

अविद्यमाने ग्राहे च मिथ्या वा सम्यगेव वा ।

भवेद्विपर्ययः कस्य भवेत् कस्याविपर्ययः ॥

सम्यग्वा मिथ्या वा कस्यचित् किञ्चिदप्यगृह्यतः कुतो विपरीतत्वमविपरीतमेवेति ॥
तस्मान्न सन्ति विपर्ययाः ॥ अपि चैवमविपर्ययाः ॥ कस्यचिद्विषयावाविपरीतस्य परि-
कल्पनेन अविपरीतस्य चाविपर्ययस्यानवयवात् सर्वेषां च नोपपन्नम् इति प्रतिपादयन्नाह ॥

न चापि विपरीतस्य सम्भवन्ति विपर्ययाः ।

न चाप्यविपरीतस्य सम्भवन्ति विपर्ययाः ॥

न विपर्ययमानस्य सम्भवन्ति विपर्ययाः ।

विमृष्टस्य स्वयं कस्य सम्भवन्ति विपर्ययाः ॥

तत्र तावद्विपरीतस्य च पर्याया न सम्भवन्ति किं कारणम् ? यस्माद् यो हि विपरीतः स विपरीत इव किं कस्य पुनरपि विपर्ययसम्बन्धं कुर्याद्विषयोजनत्वात् । अविपरीतस्यापि विपर्यययोनं युज्येत विरुद्धद्वन्द्विनयनानामप्यज्ञाननिद्रातिमिरोपश्रमादुद्वानां विपर्यय-प्रसङ्गात् तथा विपर्ययमानस्यापि न सन्ति विपर्ययाः विपर्ययमानस्य भावस्याभावात् ॥ को हि नामावावयवः पदार्था यो विपरीताविपरीतविनिर्मुक्तो विपर्ययमानो नाम भविष्यति ॥ अर्द्धविपरीताविपर्ययमान इति चेत् अर्द्धविपरीतो हि नाम यस्य किञ्चिद्विपरीतं किञ्चिदविपरीतम् ॥ तत्र यदस्य किञ्चिद्विपरीतं तद्विपर्यासान् विपर्यासयति । विपर्ययस्तत्वात् यदप्यस्याविपरीतं तद्विपर्यासा न विपर्यासयत्यविषयत्वात्तन्माद्विपर्ययस्य चिद्विपर्यासा न सम्भवन्ति ॥ ये वेदान्तौ विपरीताविपरीतं विपर्ययमाना न सम्भवन्ति भ्रान्तिदानौष्णवृषतु स्वयं प्रक्षय्य मर्त्य स्युः तत् कस्य सम्भवन्ति विपर्यया इति ॥ तद्व-मावयवस्याभावा न सन्ति विपर्ययाः किञ्चान्यन् ॥

अनुत्पन्ना कथं नाम भविष्यन्ति विपर्ययाः ।

विपर्ययेष्वज्ञातेषु विपर्ययगतः कुतः ॥

ततः ।

न स्ततो जायते भावः परतो नैव जायते ।

न स्ततः परतश्चेति विपर्ययगतः कुतः ॥

कुतो विपरीत इत्यर्थः ॥ ततश्चेतवृत्तं मन्ति विपर्यया यामसङ्गादादिति तद्वसुक्तम् ॥ आधेयं कथञ्चिद्विपर्यासवत्तुष्टयमस्यैवंत्यव्युपगम्यते तथापि तस्य विपरीतस्य न शक्यमस्ति तु किं कारणं ॥ दत्त्वात्

आत्मा च श्चिन्तित्यञ्च सुखञ्च यदि विद्यते ।

आत्मा च श्चिन्तित्यञ्च सुखञ्चाच विपर्ययः ॥

यद्येतानि आत्मश्चिन्तित्यसुखानि विपर्यासा इति व्यवस्थाप्यन्ते । किमेतानि सन्ति अथ न सन्ति यदि विद्यन्ते न तर्हि विपर्यासाः विद्यमानत्वादनुरोधादि चेत् ॥ अथ न

विद्याने तदेवावविद्यामानत्वात् केवलं नास्ति विपर्ययात्वं विपर्यायप्रतिबन्धभावादाना-
त्मादीनामप्यविपर्ययादीनां नास्ति बद्धाव इति प्रतिपादयद्वाह ॥

नात्मा च शुचिनित्यश्च सुखश्च यदि विद्यते ।

अनात्माऽशुच्यनित्यश्च नैव दुःखश्च विद्यते ॥

यद्यात्मा च शुचिनित्यश्च न विद्यत इति मन्यसे विद्यमानस्य विपर्ययासम्भवादेवं सति
आत्मादीनामप्यभावाद्यदेतदनात्मादिकविपर्यायत्वेन सहैवं तदपि तर्हि त्यज्यताम्यतिषेध्या-
भावप्रतिषेधस्याभावात् ॥ यदा चैवमनात्मादिकं न सम्भवति तदा स्वल्पतोऽविद्यमानत्वा-
दान्मादिवत् कथं न विपर्यायः स्यात् ॥ तस्माज्जातिजरामरणसंसारत्राकारगारम्भाना-
न्मुमुक्षुभिः चेष्टाप्यतद्विपर्ययात् त्याज्या ॥ अथ च यद्येवमस्ति तन्निपर्यायः विचारया-
विद्यादिप्रभानङ्गेतुत्वेन पदार्थनाम्यतिपादयद्वाह ॥

एवं निरुध्यतेऽविद्याविपर्ययनिरोधनात् ।

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराद्यं निरुध्यते ॥

यदायं योगी यथादित्तं भावेन विपर्ययासाम्प्रोपलभ्यते तदेवं विपर्ययासाम्प्रोपलभन्ते न
तद्वेतुक्तस्याविद्या निरुध्यते तन्निरोधाच्च संस्कारादयोऽविद्याहेतुकजराभरणशोकपरिदेव-
दुःखदौर्मेनस्यापायायासपर्यन्ता धर्मे निरुध्यन्ते ॥

अविद्या हि सकलस्यैव संकश्रमणस्य जात्यादिदुःखस्य च हेतुभूता ॥ यथा हि कार्येन्द्रिय-
हेतुकानि सर्वानि रूपेन्द्रियाणि कार्येन्द्रियनिबध्यमाने निरुध्यन्ते, एवमविद्याहेतुकानि
संस्काराणि भवाङ्गानि प्रवर्तमानानि नियतविद्यायां निरुद्धायां निरुध्यन्ते इति प्रति-
पादयद्वाह ॥

अविद्यायां निरुद्धायां संस्कारो यन्निरुध्यत इति ।

अत्राह ॥ यदि विपर्ययनिरोधादविद्या निरुध्यतेऽस्ति ते ह्याविद्या यस्या एवं विपर्यय-
विरोधाद्विरोधो भवति ॥ तर्ह्यविद्यामानयोग्यगणभूतलतायाः ग्रहाणोपायान्वेषणमस्ति ॥
तस्माद्विद्यत एवाविद्या तन्निरोधोपायान्वेषणसद्भावात् ॥ ततश्च सन्ति तद्वेतुका रागादयः
क्षेत्राः क्षेत्रसद्भावाच्चाभ्येव संसारभवसन्तितरुच्यते ॥

अत्र हि नास्ति महदनर्थाप्राप्तित्वं परस्परयोर्हि नाम सर्वान्धनान्यन्ततुःखायासक्रंशा
समञ्जलसंसारनिरन्तरफुल्लफलप्रदेशक्षेत्रविषयवृत्तपरार्थादयश्च बहुकसैः साधुभिः प्रज्ञाया महा-
निरबलैर्निःश्रेयसात् तुल्यमनेन केवलज्ञ साहाय्यनावतिष्ठत ॥

अपि ज्ञानं तत्त्वज्ञानमिति महानिरवलानामिव भावस्तूष्णवादिमहाशैलायमान इवा-
तिविरोधितया दृष्टितो भगवानाह ॥ पुनश्चिकया तस्मैव ज्ञेयविषया उपेत्यजातिजरासरण-
शोकायावद्विषयः श्लोकफलस्य सुतरां भावतिनिवेशतयावर्कैर्नरोच्यमादिश्यते ॥

अपि च । यद्यविद्यादीनां संज्ञेयानां प्रज्ञायां सम्भवत्युत्तरप्रभावांशोपायान्वेषणाख्ये तेषां
प्रज्ञायां सम्भवति ॥ यदि स्यात्तदा तत्स्वरूपतो विद्यमानावर्कैर्नरोच्यमादिश्यते ॥ अपि च
यद्यविद्यादीनां संज्ञेयानां प्रज्ञायां सम्भवत्युत्तरप्रभावां शोपायान्वेषणाख्यारक्षणां प्रज्ञायां
सम्भवति । यदि स्यात्तदा तत्स्वरूपतो विद्यमानानां वास्त्वादविद्यमानानां वा किं वा तत्र
यदि स्वरूपतः सम्भूतानां ज्ञेयानां प्रज्ञायां विषये तद्विषयत्वे किं कारणं यस्मात् यदि
भूताः स्वभावेन ज्ञेयाः कुचिद्धि कस्यचित् कथं नाम ग्रहीयेरन् कः स्वभावं प्रज्ञायति ॥
स्वभावतो विद्यमानानां न शक्यः स्वभावो विनिवर्त्तयितुम् । नहि सित्यादीनां “कटि-
नादीनां” स्वभावो निवर्त्तते । एवं यदीमे ज्ञेयाः स्वभावनः सम्भूताः स्युः कुचिदित्य-
द्विद्यादयः कस्यचिदिति पुंश्लेष कथं नाम ग्रहीयेरन् । नैव तत् कस्यचित् कथं नाम
ग्रहीयेरन् कस्मात् पुनर्न ते ग्रहीयन्त इत्याह ॥ कः स्वभावं प्रज्ञायतीति स्वभावस्य
विनिवर्त्तयितुमशक्यत्वात् ॥ आकाशेनावरणविनिवर्त्तनासम्भववदित्यभिप्रायः ॥

अथ स्वभावेनासम्भूता इति विकल्प्यते ॥ एवमपि प्रज्ञायासम्भव एवंवाह ॥ यद्यभूताः
स्वभावेन ज्ञेयाः कुचिद्धि कस्यचित् कथं नाम ग्रहीयेरन् कांश्चिद्भावं प्रज्ञायति ॥ अभूता अपि
ज्ञेयाः स्वभावेनाविद्यमाना अशक्या एव ग्रहणाय ॥ न ह्ययं जैत्यमविद्यमानं शक्यमपाकर्तुम् ॥
एवमिमेऽपि ज्ञेयाः कुचिद् यदि कस्यचित् स्वभावतो न विद्वान् कस्तान् प्रज्ञायति ॥ नैव
चित् प्रज्ञायति ॥ तदेवमुपपत्तेऽपि प्रज्ञाणामभवो नास्ति प्रज्ञाज्ञेयानां प्रज्ञाणाभावाच्च
कुतः ज्ञेयप्रज्ञाशोपायान्वेषणमिति ॥ अतो यदुक्तं विद्वान् एवाविद्यादयः ज्ञेयास्तत्प्रज्ञाशो-
पायान्वेषणादिति तदुक्तमिति ॥ यथोक्तमार्यसमाधिराजः ॥

यो रज्यते यत्र वा रज्यते येन वा रज्यते । यो दुष्यते यत्र वा दुष्यते येन वा दुष्यते ॥
यो मुह्यति यत्र वा मुह्यति येन वा मुह्यति । स तं धर्म्मं न समनुपपश्यति तं धर्म्मं नोप-
लभते स तं धर्म्मं न समनुपपन्ननुपलभमानोऽप्रक्तोऽदुक्तोऽपुष्टोऽपि पर्यस्तचित्तः समाहित
इत्युच्यते । तीर्थापारग इत्युच्यते लोमप्राप्त इत्युच्यते इति विस्तरः ॥

आदर्शप्रष्टे तथा तैलपात्रे

निरीक्षते नारौमुखमलङ्कृतम् ।

सा तत्र रागं जनयित्वा वासा

प्रतारिता काम गवेषमाणा ॥

मुखस्य संक्राति यदा न विद्यते

मुखं नैव कदाचिन्नश्यते ।

मूढा यथा सा जनयते रागं
तथोपमान् जानय सर्वधर्मानित्यादि ॥

तथा रूपेण दर्शितो बोधिवोधाद्य ।
रूपदर्शितमिषभागेन शब्देन उत्तरो धर्माद्देशितः ॥

शब्देन उत्तरं रूपकृत्भीरं सत्स्वभावं ।
समं रूपस्य बोधिस्य नानात्वं चेत् न न लभ्यते ॥

यथा निर्वाणशब्दौ शब्देन सम्यक्काशितम् ।
लभ्यते न च निर्वाणं स च शब्दो न लभ्यते ॥

शब्दश्चाप्यनिर्वाणमुभयन्तश्च लभ्यते ।
एवं शून्येषु धर्मेषु निर्वाणं सम्यक्काशितम् ।
निर्वाणञ्जित्तिष्ठत्तं निर्वाणस्य न लभ्यते ॥

अप्रवृत्तेषु धर्माणां यथा पश्चात्तथा पुरा ।
सर्वधर्मास्वभावेन निर्वाणं स च शब्दो न लभ्यते ॥

शब्दश्चार्थनिर्वाणमुभयन्तश्च लभ्यते ।
एवं शून्येषु धर्मेषु निर्वाणं सम्यक्काशितं ॥

निर्वाणञ्जित्तिष्ठत्तं निर्वाणं न च लभ्यते ।
अप्रवृत्तेषु धर्माणां यथा पश्चात्तथा पुरा ॥

सर्वधर्मास्वभावेन निर्वाणसममञ्जता ।
नैष्कर्म्यसारे हि ये युक्ता बुद्धबोधये ॥

तथा ज्ञानेन जानाम्यहं स्वकम्बुशून्यताम् ।
ज्ञात्वा च क्षेत्रे हि न समसामि व्याहारमात्रेण ॥

आहरामि परिनिर्दृतो लोकमिमञ्जरामि ।

तथा परिनिर्दृतो लोकमिमञ्जरामि ॥

तथा परिनिर्दृतलोकितशूरा

यदि स्वभावतो ज्ञामि धर्माः ।

कामगुणैर्हि चरन्ति अश्रंगाः

संज्ञुविवर्ज्यसत्त्वविनयनीति ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्त्तिपादोपरचितायां प्रमत्तपदायां मध्यमकदृष्टौ

विपर्यायपरोक्षानामत्रयोविंशतितमं प्रकरणम् ॥

अत्राह ।

यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति नव्ययः ।

चतुर्णामार्यसत्यानामभावस्तत् प्रचक्षते ॥

यदि युज्यो नापयुज्यत इति कृत्वा सर्वमिदं बाह्याध्यात्मिकं भावज्ञानं शून्यमिति प्रति-
पादितं न चैवं सति बहवस्य महास्य दोषा भवत आपद्यन्ते । कथं कृत्वा यदि सर्वमिदं
शून्यं स्यात्तदा यच्छून्यं तद्भास्ति यच्च नास्ति तद्विशिष्टमानत्वाद्धन्यापुत्रवद्वैवात्पद्यते न चापि
निरुध्यत इति न कस्यचित् पदार्थस्याप्यप्ययस्य तदभावाच्च चतुर्णामार्यसत्यानामभावस्तं
शून्यतावादिनः प्रसज्यते कथं कृत्वा इह हि पूर्वोद्भूतजनितं प्रतीत्यसमुत्पन्नदुःखमित्युच्यते ।
एतच्च दुःखस्यार्थं यच्च विपर्यायसमूहाणं सति दुःखमिति संजानीते । नानाधर्माः विपर्या-
यानुगतत्वात् । यथा दर्शनञ्च पदार्थस्वभावव्यवस्थानात् ॥ यथा हि विपर्यायस्तीन्द्रियानां
मधुरस्वभासमपि शुद्धशर्करादिकं तिक्ततयोपलभमानानां जरादिरोशातुशाखां तिक्ततेव सत्यं
तं ज्ञानापेक्षयसमापुष्यं तेनात्यनस्तब्धं यत्नः अनुपलभमानत्वादिवमिहार्था पञ्चोपादानस्तन्वा-
दुःखस्य भावा भवन्ति तथापि यत्र तान् दुःखान्मकान् पश्यन्ति तेषामेव दुःखं व्यवस्थाप्यते ।
न विपर्यायानुगतामादित्योपलभमानानामिति ॥ अत आर्याणामेव दुःखान्मना सत्यामिति
कृत्वा दुःखस्यार्थसत्यामित्युच्यते । ननु वानयेव दुःखावेदना दुःखमिति परिच्छिद्यत इति ॥
एवं तत्कथं दुःखमाख्यातामेव सत्यं । सत्यं न हि दुःखरेख वेदना केवलं दुःखं सत्यं किं
तर्हि पञ्चापुपमानस्तन्वा इत्यत आर्याणामेव तत् सत्यामिति कृत्वा आर्यसत्यामिति व्यव-
स्थाप्यते ॥ यथोक्तम् —

ऊर्षासो यथैव हि

करतलसंस्थो न विद्यते पुंभिः ।

अक्षिगतस्तु स एव हि जनयत्य

रतिश्च क्रीडाश्च करतलसदृशः ॥

बाहो न वेन्ति संस्कारं दुःखताऽपेक्ष्य ।

अस्मि सदृशस्तु विद्वान् तेनोद्दीयते गाढमिति ॥

तस्मादार्थानामेव दुःखसत्यमिति ॥ दुःखसत्यस्य व्यग्रव्याप्यते कदा च तदुःखसत्यं सत्यं पृथ्यते यदा संस्काराणामुदयव्ययो सम्भवतः यदा तु शून्यत्वान्न किञ्चिदुत्पद्यते नापि किञ्चिद्विक्रियते नश्च नास्ति दुःखम् । असति च दुःखे कुतः समुदयसत्त्वं यदा हि जेतो-
दुःखं समुदेति समुत्पद्यते सहेतुस्तृणाकर्मैकंशलक्षणः समुदय इत्युच्यते ॥ यदा तु फलभूतं दुःखसत्यं नास्ति तदा फलरहितस्य हेतुकत्वानुपपत्तेः समुदयोऽपि नास्ति दुःखस्य च विगमः पुनस्त्यादनिरोध इत्युच्यते । यदा तु दुःखमेव नास्ति तदा कस्य विरोधः स्यादिति । अतो दुःखनिरोधोऽपि न सम्भवति । असति दुःखनिरोधे सत्यस्याप्यभावः असति च दुःखनिरोधे कुतो दुःखनिरोधगमिनि आर्याष्टाङ्गमार्गानुशा प्रतिपद्विविध्यतीति आर्यसत्यमपि नास्तीति तत्रैवं शून्यत्व भावानां ब्रुवतश्चतुर्णामार्यसत्यानामभावः प्रसज्यते । ततश्च कोदोष इत्युच्यते ॥

परिज्ञा च ग्रहाणश्च भावना शान्तिकर्म च ।

चतुर्णामार्यसत्यानामभावान्नोपपद्यते ॥

चतुर्णामार्यसत्यानामभावप्रसङ्गं सति यदेतदित्यादिभिराकारदुःखसत्यपरिज्ञानं दुःख-
समुदयस्य च दुःखनिरोधगमिनाश्च प्रतिबद्धा भावना दुःखनिरोधस्य च सादिकर्मसाक्षात्-
करणस्तद्वोपपद्यते ॥ यदि दुःखादीनामार्यसत्यानामभावे सति परिज्ञादिकङ्गास्ति तदा को
दोष इत्युच्यते ॥

तद्भावाच्च विद्यन्ते सत्त्वार्थार्थफलानि च ।

फलभावे फलस्थानां न सन्ति प्रतिपन्नकाः ॥

संधो नास्ति न वै सन्ति तेऽस्मै पुरुषपुङ्गवाः ।

अभावाच्चार्यसत्यानां सद्दर्शोऽपि न विद्यते ।

धर्मो वा सति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति ॥

यदा चेत्तं दुःखपरिज्ञानादिकं नास्ति तदास्मिन् सति श्रोत आपत्तिः सङ्गहागामिनोऽना-
गाभ्यनर्हत् फलाख्यं फलवतुष्टयद्वोपपद्यते । कथं कृत्वा । इह ज्ञेयज्ञानं प्रहासं सपिहितं
फलाख्यं प्रतिलभ्यते ॥

तदुपधा । संयोजनत्रयप्रहास्ये सति बोद्धये मार्गेऽन्वयज्ञानक्षये यत् ज्ञेयप्रहासन्त-
च्छ्रोत आपत्तिफलम् । कामावचराणां भावनामहासत्यानां ज्ञेयज्ञानमतिमात्रसूत्रां प्रकाश-
णाम्बुनरधिसात्रमध्यसृदुप्रकारभेदेन प्रत्येकस्विद्यमानानां च प्रकारा भवति ॥ तत्र कामा-
वचरेषु ज्ञेयप्रकारपरित्यगे विमुक्तिमार्गे यत् प्रहासं सङ्गहागामि फलं तेषामेव कामाव-
चराणां ज्ञेयज्ञानं च न प्रकारज्ञेयपरित्यगे विमुक्तिमार्गे यत् ज्ञेयप्रहासं तदनागामि फलं
रूपाख्यावचराणां ज्ञेयज्ञानाभ्येनाप्रहासत्यानां भूमौ भूमौ नैव प्रकारभेद-भिन्नानां यावन्नेव
संज्ञा नासंज्ञा । येन भूमिकेनेवमज्ञेयप्रकारपरित्यगविमुक्तिमार्गे यत् प्रहासन्तर्हत् फल-
मित्येतानि चत्वारि फलानि तान्येतानि कथं युज्यन्ते यदि दुःखस्य परिज्ञानं सम्भवति
समुदयस्य प्रहासं निरोधस्य साक्षात्कारम् । आर्यमार्गस्य भावना भवति । यदा तु दुःखादौ-
नामार्थसत्यानामभावे सति दुःखपरिज्ञानादिकन्नास्ति तदा न सन्ति तानि चत्वारि च
फलानि । चत्वारि च फलानामभावे सति ये तेषु व्यर्थत्व्यताश्चत्वार आर्यं पुष्कलास्तं न
सन्ति । अतएव प्रतिपन्नका अपि चत्वार आर्यपुष्कला न सम्बिद्यन्ते इह हि बोद्धये मार्गे-
ऽन्वयज्ञानक्षयात् पूर्वपञ्चदशतान्तिज्ञानक्षयास्तं यथा तेषामुक्तदुःखाभिसमयलम्बनाश्चत्वार
तान्तिज्ञानक्षयाः । तत्र कतमतेषामुक्तदुःखाभिसमये चत्वारः तान्तिज्ञानक्षयाः ॥

तदुपधा ॥ कामावचरलुट्ज्ञानप्रहासतयः सत्यायान्तग्राहमिथ्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शश्रीलस्रत-
परामर्शविचिकित्सारोगप्रतिघसानाविश्राव्यवेशानुशयप्रतिपकः । अनित्यदुःखशून्यनात्मा-
कारोत्पन्नः कामावचरेण दुःखसत्त्वालम्बन आनन्तर्यमार्गक्षयो दुःखेऽन्वयज्ञानतान्तिज्ञान-
क्षतीयः । तदालम्बनाकाल एव विमुक्तिमार्गलक्षणं दुःखेऽधर्मेज्ञानक्षये द्वितीयः ।

एवंरूपाख्यावचरदुःखसत्त्वालम्बनः प्रतिघवर्जितानन्तराक्रिष्टाः सानुनयप्रतिपक्षा दुःखा-
द्याकारोत्पन्ना आनन्तर्यमार्गलक्षणा दुःखान्वयज्ञानतान्तिज्ञानक्षतीयः । तदालम्बनाकाल
एव विमुक्तिमार्गलक्षणं दुःखेऽधर्मेज्ञानक्षयो द्वितीयः । एवंरूपाख्यावचरलम्बनाकार
एव विमुक्तिमार्गलक्षणं दुःखान्वयज्ञानक्षयक्षतुर्थः । यथा यथावेत्येधातुकावचरदुःख-
सत्याभिसमयतान्तिज्ञानक्षणाश्चत्वार एव कामावचरसमुदयसदनप्रहासमिथ्यादृष्टिदृष्टिपरा-
मर्शविचिकित्सागमाप्रतिघसानां विद्याख्यससानुशयप्रतिपक्षाहेतुसमुदायप्रभवप्रत्ययाकारो-
त्पन्नः कामावचरसमुदयसत्त्वालम्बन आनन्तर्यमार्गलक्षणसमुदयधर्मेज्ञानतान्तिज्ञान
एकः ॥ तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणसमुदयधर्मेज्ञानक्षयो द्वितीयः ।

एवंरूपावचरसमुदयसत्त्वालम्बनप्रतिघवर्जितानन्तराज्ञेयज्ञानानुशयप्रतिपक्षसमुदयसत्य-
कारोत्पन्नः आनन्तर्यमार्गलक्षणः समुदायोऽन्वयज्ञानतान्तिज्ञानक्षतीयः । तदालम्बनाकार
एव च मुक्तिमार्गलक्षणः समुदायोऽन्वयज्ञानक्षयक्षतुर्थः ॥

इत्येतत् त्रैधातुकावचरदुःखसमुदयसत्याभिसमये चत्वारः क्षयाः । यथा चेते चत्वारः

सखाख्येधातुकदुःखसमुदयसत्याभिसमय एवं कामावचरदुःखनिरोधदर्शनप्रज्ञातयसमुदयोक्त-
समानुश्रयप्रतिपक्षानिरोधज्ञानलक्षणैतन्निःस्रणाकारोत्पन्नः कामावचरदुःखनिरोधसत्यालम्बन-
ज्ञानान्तर्गमार्गलक्षणो निरोधे धर्मेज्ञानतान्तिक्षण एकः । तदालम्बनाकारेण च विमुक्ति-
मार्गलक्षणो दुःखनिरोधधर्मेज्ञानलक्षणो द्वितीयः । एतेरेवाकारे रूपाकष्यावचरदुःखनिरोध-
सत्यालम्बनप्रतिपक्षवर्जितद्वादशानुश्रयप्रतिपक्ष ज्ञानान्तर्गमार्गलक्षणो रूपाकष्यावचरदुःख-
निरोधेऽन्वयज्ञानतान्तिक्षणस्तृतीयः । तदालम्बनाकारे तु चरमविमुक्तिमार्गे लक्षणनिरोध-
ऽन्वयज्ञानलक्षणस्तृतीयः । इत्येतत्त्रैधातुकावचरदुःखनिरोधाभिसमये चत्वारः क्षणाः । एवं
कामावचरदुःखसामोमार्गदर्शनाप्रज्ञातयानिरोधाधुश्रयेषु शीलव्रतपरामर्शसृष्टसंप्रतिपक्षानु-
श्रयप्रतिपक्षमार्गन्यायप्रतिपक्षैः याशिकाकारोत्पन्नः कामावचरदुःखनिरोधमार्गालम्बन
ज्ञानान्तर्गमार्गलक्षणमार्गे धर्मेज्ञानतान्तिक्षण एकः । तदालम्बनाकारेण च विमुक्तिमार्ग-
लक्षणधर्मेज्ञानलक्षणो द्वितीयः । एतेरेवाकारे रूपाकष्यावचरदुःखनिरोधमार्गालम्बनप्रतिप-
क्षवर्जितसमुद्देशानुश्रयप्रतिपक्ष ज्ञानान्तर्गमार्गे लक्षणमार्गेऽन्वयज्ञानतान्तिक्षणस्तृतीयः ।

इत्येते पक्ष दर्शनमार्गाभिधानाश्वव्यवस्थिता आर्याः । श्रोतश्रापतिफल-साक्षात्क्रियायै
प्रतिपन्नक इत्युच्यते । षोडशे तु मार्गे ज्वयज्ञानस्थितः । स श्रोतश्रापन्न इत्युच्यते ॥ तत्र
तेषामश्रोतिरनुश्रयासत्यानान्तर्शनमन्त्रिण भावनामनपेक्ष्यैव प्रहीयन्त इति कृत्वा दर्शनप्रज्ञा-
तया इत्युच्यते ॥ यथा दृष्टसत्याकारभावयोस्तु स यद्योत्पद्येयन्तं भावना प्रज्ञातयान्ति च
दशानुश्रया भवन्ति ॥ कामावचरा गगप्रतिपक्षमाविद्याः रूपावचरा एव प्रतिपक्षवर्जिता-
स्तथाः ॥ आकाषावचरास्त तस्य एवेति दृष्टं भवन्ति ॥ एते च यथोक्तं न्यायेन भूमी भूमी
नवधा भिद्यन्ते ॥ कामधातो वनस्पृ धानेषु वनस्पृ रूपेषु एकैकस्य च क्षेत्रप्रकारस्य प्रज्ञा-
णार्थमानन्तर्यविमुक्तिमार्गमेवेन द्वौ द्वौ ज्ञानलक्षणो व्यवस्थाप्यते क्षेत्रक्षेत्रविपर्ययेणाधि-
मात्राधिसात्रो हि क्षेत्रप्रकारो वृद्धसृष्टभ्यामानन्तर्यविमुक्तिमार्गाभ्यामप्येवमेव । यावन्मृदु-
वृक्षलक्षणप्रकाराधिसात्राधिसात्राभ्यां लक्षाभ्यां प्रहीयते ॥ स्फुलिङ्गमलमनस्यप्रपन्नसाध्यं
सूक्ष्मन् महाप्रपन्नसाध्यं महाप्रपन्नलक्षणवस्वधावनस्य कर्मैव इति विज्ञेयम् ॥ तत्र दर्शन
मार्गादृष्टं कामावचरभावना प्रज्ञातया षष्ठलक्षणप्रकारप्रतिपक्षविमुक्तिमार्गाभ्यां ज्ञानाद
वर्गज्ञानलक्षणस्थितः आर्यसकृदागामी प्रतिपन्नक इत्युच्यते ॥ सकृदिति श्लोकभागाद्य
परिनिर्वर्णात् सकृदागामीत्युच्यते ॥ तत्फलार्थप्रतिपन्नपक्षः प्रयोगस्थः सकृदागामिफल-
प्रतिपन्नक इत्युच्यते ॥ षष्ठं तु त्रयं सकृदागामीषष्ठलक्षादृष्टं न सकृदशप्रकारप्रज्ञाणविमुक्ति
मार्गलक्षणादवर्गज्ञानलक्षणेषु वर्तमान आर्यानागामी फलप्रतिपन्नक इत्युच्यते ॥ अनागा-
म्यसंज्ञां तत्रैव परिनिर्वर्णादनागामीत्युच्यते ॥ तत्फलार्थप्रतिपन्नक अनागामिफल-
प्रतिपन्नक इत्युच्यते ॥ नवमे तु क्षेत्रज्ञागामीत्युच्यते ॥ कामावचरनवमविमुक्तिमार्गलक्षण-
दृष्टमेव संज्ञा नामंजयते न भूमिकनवमक्षेत्रप्रकारप्रज्ञाणविमुक्तिमार्गलक्षणादवर्गज्ञान
लक्षणे वर्तमान आर्याऽर्हत्फलप्रतिपन्नक इत्युच्यते । सदेवमानुषासुरास्त्रिकात् पूजार्हत्वा-
दर्हन्नित्युच्यते ॥ तत्फलार्थप्रतिपन्नक प्रयोगस्थः । भवागिकनवमक्षेत्रप्रकारप्रज्ञाणे तु नवम-

विमुक्तिमार्गं व्यवस्थितां हृद्भवति । तत्र ते चत्वारः प्रतिपन्नकाः पुङ्गवाश्च फलस्थानाश्चत्वारश्च
इत्येतेऽष्टौ महापुरुषपुङ्गवा भवन्ति । परमदक्षिणाहो वक्ता भगवता यथोक्तं सूत्रे ॥

पृष्ठः स देवराजेन क्षेत्र(स्थ) वप्रावर्त्तिना ।

सूक्ष्मतां जायमानानां प्राणिनां पुण्यकाङ्क्षिणाम् ॥

कुर्न्तं अद्भुधानां च पुण्यमौपधिकं सदा ।

सुचंच ते प्रवक्ष्यामि यत्र दत्तं महत् फलम् ॥

प्रतिपन्नकाश्चत्वारश्चत्वारश्च फलस्थिताः ।

एवं मंघा दक्षिणौघा विद्याचरणसाम्यदेति ॥

तद्वदिह चत्वार्यार्यसत्यानि न सन्ति तेषाञ्च परिज्ञानादीनि तदा सत्यदर्शनभावना-
लभ्यानी फलानामभावात् प्रतिपन्नफलस्य पुङ्गवोनामभाव एव । अतश्च संघो नास्ति ।
तत्राधिगमधर्मेण प्रत्यक्षधर्मेतया सर्व्वसारैरपि बुद्धोभवत्यभेद्यत्वादेवेत्यप्रासादलाभेन संघः
स न स्यात् । न चेत् सन्ति ते ऽष्टौ पुरुषपुङ्गवाः आर्य्यसत्यानां चाभावात् सद्बुद्धीऽपि न
सम्भवति । सतामार्याणां धर्मेः सद्बुद्धीस्तत्र निरोधस्य फलधर्मेः मार्गस्यन्तु फलावतार-
धर्मेः । एष तावदधिगमधर्मेस्तत्प्रकाशिका देशना आगमधर्मेः । सर्व्वेष्व आर्य्यसत्या-
नामभावं सति नास्तीति ॥

अभावाच्चार्य्यसत्यानां सद्बुद्धीऽपि न विद्यते ।

धर्मे वा सति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति ॥

यदि हि यथोक्तधर्मेऽप्यतदा तद्बुद्धीनुपधर्मेप्रतिपत्त्या सर्व्वकारं सर्व्वधर्माभिवम्बोधां
बुद्धो भवतीति युक्तं स्यात् ॥ यदि च संघः स्यात्तदा तदुपदेशेऽप्यसौयमानसम्भारकानुमान-
शरणायमनादिभिर्बोधबोध्यमानपुरुषधर्माक्रमोद्बुद्धो भवेत् ॥

अथवा अस्ति संघे श्रौतप्रापत्तिफलं प्रतिपन्नकादीनामभावः स्यात् । न च प्रतिपन्न-
काश्चिद्वसंप्राप्य बुद्धमायते ॥ अथयं हि पूर्वं भगवता कस्मिंश्चित् फले व्यवस्थानायम् ।
तत्र चेत् फलयवस्थितः संघोक्तः । यस्मिंश्च भगवान् भवति संघे वा सति नियतं नास्ति
भगवान् बुद्धः ॥

* यथाज्ञायमानानामिति या पाठः ॥

अथ भगवानप्यशेषान्तर्भावात् संघान्तर्गत एव तथा च बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघ इत्यभिधानात् संघान्तर्गत एव भगवानिति । केचिद्वर्त्यन्ति तेषामेतेन व्यष्टमेवेतत् ॥

धर्मो वा सति संघे च कथं बुद्धो भविष्यतीति ॥

अधोवृत्तिकार्यं अहावस्तुपरिष्टभूमिष्यवस्थया प्रसभूमिस्थितं बोधिसत्त्वमुत्पन्नदर्शनमार्गं व्याचक्षाणः संघान्तर्गतं व्याचक्षते तदा संघे वा सति बोधिसत्त्वोऽपि नास्तीति । कथं बुद्धो भविष्यतीति व्यष्टमेवेतत् । तदेवं त्रिण्यपि रत्नानि बुद्धास्तः प्रतिबोधनं श्रूयतां श्रूयतामित्येवं वदन् बुद्धधर्मसंघाद्यानि त्रिण्यपि दुर्लभत्वात् ॥ कदाचिदेवोत्पत्तिः अल्पपुण्यानाञ्छेदप्राप्तमहार्घभूत्वात्तद्वानि प्रतिबोधये किं चान्यत् ॥

श्रूयतां फलपद्मावमधर्मो धर्ममेव च ।

सर्वसंयवहारास्तु लौकिकान् प्रतिबोधये ॥

श्रूयतां बुद्धाश्च इत्यनेन सम्बन्धः ॥ यदि सर्वमिदं श्रूयं यदा सर्वमेव नास्ति तदा सर्वान्तर्गतानि व्याहृत्यार्थमन्वयसंज्ञितं तद्वत्तु फलपद्मं न च सम्भवतः ॥ सर्वं एवामौ लौकिका व्यवहाराः कुरुष्व च खादतिषु गच्छागच्छत्यनेन मोदयापि सर्वान्तर्गतत्वात् सर्वधर्माणां च श्रूयतामेव युज्यते इति । अतो नार्थं यद्येवमन्वयसंज्ञितं इति ॥ अत्र दुःखः श्रूयतायाद्भवत्वं प्रयोजनम् ॥ श्रूयता श्रूयतार्थं न तत्र स्वस्मिन् इत्यर्थः ॥ न भवेत् च विकल्पनयेव नास्ति श्रूयतार्थं इत्येवमपरीतमप्यारोप्य यदि सर्वमिदं श्रूयमुदयो नास्ति न व्यय इत्यादिनोपासक्यं बुद्धाश्च उपासक्यं बुद्धाणोऽस्माह महान्तं खेदसापन्नोऽतीव विह्वलः । विविधैरभूतेः परिकल्प्य इत्यत इत्यर्थः । न त्वयमस्माभिरत्र ज्ञानतः श्रूयतार्थं उपवर्णितो यत् स्वरोपम इति परिग्रहीतः श्रूयतार्थमज्ञानान्नः श्रूयतामपि न जानाति । न चापि श्रूयतायां यत्प्रयोजनं तद्विज्ञानाति ॥ ततश्च यथावच्छिन्नवस्तुस्वरूपापरिज्ञानेन एतत्प्रयोजनं पुनस्तस्य व्याख्यासम्बन्धवैयर्थ्येन । अथ किं पुनः श्रूयतायां प्रयोजनं तद्वत्तमेव तदन्वयसंज्ञितं कर्मक्षेत्रसंज्ञितं च कर्मक्षेत्रविकल्पतः ते प्रपञ्चाप्रपञ्चवस्तु-श्रूयतायाद्विश्रुत इति ॥ अतो निरवशेषप्रपञ्चोपपन्नमर्थं श्रूयतापरिज्ञानेन तस्मात् सर्व-प्रपञ्चोपपन्नः श्रूयतायां प्रयोजनम् भवान् नास्ति श्रूयतार्थमपरिकल्प्य यत्प्रपञ्चालम्ब्य मयद्वयमानो न श्रूयतायां प्रयोजनं वेति ॥

अथ का पुनः श्रूयता सापि तत्रैवोक्ता । अपरप्रत्ययं ज्ञानप्रपञ्चतार्त्तविकल्पमनार्थ-मेतत्तत्त्वसंज्ञितं लक्षणमिति ॥ अतः प्रपञ्चनिर्दिष्टस्वभावायां श्रूयतायां कुतो नास्ति इति ॥ श्रूयतामपि न जानाति भवान् यं वार्थमुपादाय श्रूयताशब्दः प्रवर्तते तस्यैव प्रतिपाद-यिष्यामः यत् पत्नीयममुत्याः श्रूयतायां व्याचक्षाणः ॥

स्य प्रज्ञानिरूपादाय प्रतीयत् सेनमध्यसति

यः प्रत्ययैर्जायति सञ्ज्ञाज्ञाते न तस्य उत्पादु खभाव नास्ति ।

यः प्रत्ययाधीनुऽग्रन्य उत्क्रो यः

ग्रन्यतायां जानति सोऽप्रमत्त इति भगवतो गाथावचनात् ॥

एवं प्रतीत्यसमुत्पादस्य शब्दस्य योऽर्थः स एव ग्रन्यताशब्दस्यार्था न पुनरभावशब्दस्य योऽर्थः समूल्यता अभावशब्दार्थश्चाग्रन्यतार्थमित्यतोऽर्थमित्यध्यारोप्य भगवानस्मानुपालभते । तस्मात् ग्रन्यता शब्दार्थमपि न जानाति अजानानस्य त्वमेवमुपालम्भं कुर्वन्ति यत्त्वं विहन्यसे कश्चास्माकं यथोक्तमुपालम्भं करोति ॥ यो भगवान् प्रवचनादिद्विविपरीतसत्यद्वयविभागां जानाति ॥ वेदन्तु गन्धमात्राध्ययनपरस्वेति । अत आचार्यः कश्चनवापरस्य मिथ्या-प्रवचनायादिराधनिराशार्थं भगवत्प्रवचनां यदिद्विविपरीतसत्यद्वयव्यवस्थामेव तावदधि-कृत्याह ॥

हे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।

लोकसंवृत्तिसत्यञ्च सत्यञ्च परमार्थतः ॥

इह हि भगवतां बुद्धानां सत्यद्वयमाश्रित्य धर्मदेशना प्रवर्तते ॥ कतमत् सत्यद्वयं लोक-संवृत्तिसत्यञ्च परमार्थसत्यञ्च ॥ तत्र स्कन्धात्मा लोक आख्यातस्तत्र लोकादिनिःश्रित इति वचनात् पञ्चधानुपादाय प्रज्ञाप्यमानः पुङ्गवो लोक इत्युच्यते ॥ समन्तादहरां सम्बृतिः । अज्ञानं हि समन्तात् सर्वपदार्थान्तत्वावच्छादनात् संवृत्तिरित्युच्यते ॥ परस्परसंभवनं वा संवृत्तिः अन्योन्यसमाश्रयणोपेत्यर्थः ॥ अथवा संवृत्तिः संकतो लोकव्यवहार इत्यर्थः । च चाभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणः ॥ लोकसंवृत्तिलोकसंवृत्तिः । किं पुनरलोकसम्बृति-रप्यस्ति पत एवं विशिष्यते लोकसंवृत्तिरिति । यथावस्थितपदार्थानुवाद एषा नात्रैषा चिन्तातरति ॥ अथवा तिमिरकामलाद्युपहतन्द्रियविपरीतदर्शनावस्थानलोकोक्त्यां या संवृ-त्तिर्गता विशिष्यते लोकसंवृत्तिसत्यमिति ॥ एतच्च लङ्कावतारे विस्तरलोक्तम् ततो वेदि-तव्यम् । लोकसंवृत्यासत्यलोकसंवृत्तिसत्यसर्वव्याप्यमभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिव्यावहारोऽशेष-लोकसंवृत्तिसत्यमित्युच्यते ॥ न हि परमार्थत एव तत्सम्भवाति ॥ तत्र हि,—

निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्तश्चित्तगोचरः ।

अनुत्पन्नो निरुद्धो हि निर्वाणमिव धर्मतेति ॥

कृत्वा कुतस्तत्र परमार्थं वाचां प्रवृत्तिः कुतो वा ज्ञानस्य स हि परमार्थोऽपरप्रत्ययः शान्तः प्रत्यात्मवेद्य आर्याणां सर्वप्रपञ्चातीतोऽस्मिन्नपदिश्यते ॥ न चापि ज्ञायते उक्तं हि,—

पूर्वमपरप्रत्ययं शानं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितम् ।

निर्विकल्पमनार्थमेतत्तत्त्वस्य खण्डणमिति ॥

परमसाधारण्येति परमार्थः ॥ तदेव सत्यं परमार्थसत्यम् ॥ अनयोऽत्र सत्ययोर्विभागो विस्तरेण मध्यमकावतारादेव ज्ञेयः ॥ तदेतत् सत्यद्वयमाश्रित्य बुद्धानां भगवतां धर्म्म-
वैश्वना प्रवर्तते ॥ एवं व्यवस्थितः वैश्वनाक्रमः ॥

ये ज्ञानयोनैर्ज्ञानानि विभागं सत्ययोर्द्वयोः ।

ते तत्त्वं न विजानन्ति गम्भीरबुद्धग्रासने ॥

अत्राह ॥ यदि तर्हि परमार्थो निष्पृषस्वस्वभावः स एवास्तु तस्मिन्मयोरपरयोः स्तन्मा
धात्वायतनयोगैस्तत्त्वं प्रतीत्य समुत्पादादिवैश्वनया प्रयोजनमपरमार्थो यः । अतत्त्वं हि परि-
त्याज्यं यच्च परित्याज्यं किं तेनोपदिष्टेन ॥ ऊच्यते ॥ सत्यमेतदेव किन्तु लौकिकं परमार्थ-
मेवेत्युपगम्याभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणमशक्य एव परमार्थो दर्शयितुम् ॥ अदेजितञ्च
न शक्नोऽधिगन्तुम् ॥ अनधिगम्य च परमार्थं न शक्यं निर्वीणमधिगन्तुमिति प्रति-
पादयद्वाह ॥

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देश्यते ।

परमार्थमनागम्य निर्वीणं नाधिगम्यत इति ॥

तस्मान्निर्वीणाधिगमापायत्वाऽवशमेव स्थिता सम्भृतिराज्ञादेवाभ्युपेया भोजनमिव बलि-
लाचिर्ननेति ॥ तदेवं यो यः संवृतिपरमार्थलक्षणसत्यद्वयस्य व्यवस्थामपाकृत्य शून्यतां वर्ण-
यति तत्तथाविधं पुञ्जलम्बनाश्रयेऽदिष्टाशून्यतामन्तर्मेधमं ॥ सर्पा यथा दृष्टहीना विद्या वा
दुष्प्राधातिता ॥ संवृतिस्थं ह्यज्ञानमात्रमसुत्यापितं निःस्वभावं बुद्ध्या तस्य परमार्थलक्षा-
शून्यतामतिपशुमानो यो नात्तर्द्वये पतति ॥ किन्तदा आसीद् यदिदानीं नास्तीत्येवं पूर्व-
स्मावस्वभावात्पुनरस्मात् पश्चादपि नास्तितां न प्रतिपद्यते प्रतिविम्बाकारायाश्च लोकसंवृत्ते-
रवाधनात् कर्म्म कर्म्मफलधर्म्माधर्म्मादिकमपि न बाधते । न चापि परमार्थस्माव स्वभाव-
त्वेन समानोपयन्ति । निःस्वभावाजामेव पदार्थानां कर्म्मफलादिदर्शनात् ॥ स्वस्वभावानां वा
दर्शनात् यत् स्वयं सत्यद्वयविभागमपश्यन् शून्यतां संस्काराणां पश्यति सशून्यतां पश्यन्
सुसुप्तनास्तितां वा संस्काराणां परिकल्प्य यद्यदिष्टा शून्यतां काश्चिद्भावतः सन्ति तस्याश्चा-
प्रयर्थं भावस्वभावमपि परिकल्पयेत् ॥ उभयथा वाच्यं दृष्टं शून्यता नियतं विनाशं परि-
कल्पयेत् ॥ कथं कृत्वा यदि तावत् सर्वमिदं शून्यं सर्वं नास्तीति परिकल्पयेत् तदास्य सिद्ध्या-
दृष्टिरापद्यते ॥ यथोक्तम् ॥

विनाशं याति दुर्दृष्टो धर्मोऽयमविपश्चितः ।

नास्तिता दृष्टिश्चमले यस्मादक्षिप्तिमप्स्यतीति ॥

अथवा सापवादं कर्तुं न शक्तिः तदा नियतं तदानीयतमनियतमस्य शून्यतायाः प्रतिक्षेप-
प्रापयते ॥ कथं सामासी भावाः सकलसुरामुरनरलोकोदपरम्यमाना अपि शून्या भवि-
ष्यन्ति ॥ तस्मान्न निःस्वभावायः शून्यतार्थं इत्येवं प्रतिलिप्य सत्त्वमैव्यसनध्वस्तनीयेन पापकेन
कर्मणा नियतमपायत्वात् ॥ यथोक्तमाख्यरत्नावल्याम् ॥

अपरोऽप्यस्य दुर्ज्ञानाख्यः पण्डितमानिकः ।

प्रतिक्षेपविनष्टात्मा यात्यबोधिमधोमुख इति ॥

एवमावदभाजो सृष्ट्यभावाः शून्यतां ग्रहीतारं विनाशयति ॥ यथार्थं भगवान् शून्यतां
परिकल्पयेत् ॥ तदाश्रयाणां संस्काराणामस्तित्वमेवमपि निर्व्याख्यामिति मार्गं विप्रति-
पन्नत्वात् ॥ शून्यतापदेश एवावदुल्लोको जायते ॥ तदेवं भावरूपेणापि शून्यतासृष्ट्यभावा-
ग्रहीतो ग्रहीतारविनाशयति ।

रुद्र च धनुषकारकं तदन्यथासृष्ट्यभावां महान्तं धनस्तन्वमावहति शिरोमणिपद्महा-
तेन च व्यालघ्राहिकानां जीविकाकल्पनात् । यथोद्देशतिरस्कारेण तु सृष्ट्यभावां ग्रहीतार-
मेव विनाशयति । यथा च यथोपदेशप्रसाधिता विद्या साधनमनुसृष्ट्यति ॥ उपदेशपरि-
श्रुता साध्यमाना साधकमेव विनाशयति ॥ एवमिहापि यथोपदेशं शून्यतामर्हति
विद्यासाध्यमाना सृष्ट्यभावा भावाभावाभिप्रायतिरस्कारेण मध्यमया प्रतिपदा ग्रहीतारं
परमेष्ठि जातिजगत्संस्थादितुः खलुताशनशमनेकरसेन निरुपधिगणेशनिर्व्याखलधारात्रघसुखेन
योजयति ॥ यथोपदेशविशेषविशेषे न तु सृष्ट्यभावां नियतं यथादितेन ग्रहीतारं एव
विनाशयति ॥ यतस्त्वेवं शून्य उद्ग्रहीतो ग्रहीतारं विनाशयति ॥
मन्दप्रज्ञेष्टाशब्दा सत्यग्रहीतुम् ॥

अतश्च प्रत्युदात्तं चित्तं देशयति मुनेः ।

धर्मो मलास्य धर्मस्य मन्दैर्दरवगाहताम् ॥

यस्मादयं शून्यतासत्त्वो धर्मो मन्दमेधसमन्वयप्रज्ञं सत्त्वं विपर्ययाग्रहणाद्विनाशयति ॥
अतएवायं धर्मस्य मन्दैर्दरवगाहतां मत्त्वानुतां सत्यम् मत्त्वोधिमाभिमन्वुध्य सर्वसत्त्वधातु-
मवालोका धर्मस्य जातिगाम्भीर्यं सत्त्वमं देशयितुं चित्तं प्रवृत्तं सुचिन्तुष्य भगवतो
महापायज्ञानविशेषशालिनः ॥ यथाक्तं सूत्रं ॥ अथ भगवतोऽविनाशिसंस्तुतामैतद्वचनम् ॥
अभिगतो मया धर्मो गम्भीरावभाषोऽतर्कोऽतर्कावयारः शून्याः पण्डितत्रिजनेनायं स

सेत्तमहं परेषां रोचयेयम् ॥ परे सेमे न विभावयेयुः । समवविद्यातः स्यात् सेमयः
 खाक्षेतसोऽनुदयः स्यात् ॥ योऽप्यहं एकाकी अरख्ये प्रविक्तदृष्टधर्मसुखविहारमनुप्राप्ते
 विहरेयमिति विस्तरः ॥ तदेवं सत्यद्वयाविपरीतव्यवविज्ञायसूक्ष्मतायामधिलयं यत्पुनः
 कुशत भवान् दोषः प्रसङ्गो नास्माकं सशून्यतापपद्यते ॥ योऽयं भगवतां महान् दोषप्रसङ्गो-
 ऽस्मात् प्रतितः ॥ यच्च शून्यमिदं समुदयो नास्ति ५ इत्थं + नव्यय इत्यादिना यस्मात्
 कत्यङ्गव्यवस्थानाभिज्ञेन सता शून्यतार्थशून्यताप्रयोजनञ्च यथावदनुष्ठापयितुः सोऽस्माकं
 शून्ये शून्यतावादेनोपपद्यते ॥ यतश्च नोपपद्यते अतोऽयं भवान् दोषप्रसङ्गं शून्यताया-
 सुद्धावयन् शून्यतायामधिलयमधिलेपनिराकरणं प्रतितयं करोति ॥ साधिरयोस्माकं नोप-
 पद्यते ॥ अभावाद्यर्थं हि शून्यतार्थसंख्यारोपप्रसङ्गं उद्भावितो भवता ॥ न च व्ययमभावाद्यर्थं
 शून्यतार्थं शून्यतार्थं व्याचष्टाहे किं तर्हि प्रतीत्यसमुत्पादार्थमित्यतो न युक्तमेतत् शून्यतादर्शने
 च ज्ञेयत्वं यद्योक्तदोषप्रसङ्गोऽस्त्यस्य नावतरति ॥ अपि खलु सर्वमेव सत्यादिवाक्यस्यानं
 सुतरासुपपद्यत इति प्रतिपादयद्वाह ॥

सर्वं च युज्यते तस्य शून्यता यस्य युज्यते ।

सर्वं न युज्यते तस्य शून्यं यस्य न युज्यते ॥

यद्य हि सर्वभावस्वभावशून्यतेयं युज्यते तस्य सर्वमेतदुपयोपवर्तितं युज्यते ॥ कार्यं कृत्वा
 यस्मात् प्रतीत्यसमुत्पादं हि व्ययं शून्यताभ्यो वक्ष्यते ॥

यः प्रत्ययैर्जायति सद्यजातः

न तस्य उत्पादस्वभावतोऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनः स शून्य उक्तः ।

यः शून्यतां जानाति सोऽप्रमत्त इति ॥

भाषा वचनात् ॥ शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेनेति प्रज्ञापारमिताभिधानात् ॥
 तस्माद् व्ययं शून्यता युज्यते रोचते कस्ये तस्य प्रतीत्यसमुत्पादो युज्यते ॥ यस्य प्रतीत्य-
 समुत्पादो युज्यते तस्य सत्यार्थार्थसत्यानि युज्यन्ते कथं कृत्वा यस्मात् प्रतीत्यसमुत्पन्नमेव हि
 दुःखमवति नाप्रतीत्यसमुत्पन्नम् । तच्च निःस्वभावत्वाच्छून्ये सति दुःखे दुःखसमुदयो दुःख-
 निरोधो दुःखनिरोधगामिनी च प्रतिपद्य युज्यते ॥ ततश्च दुःखपरिज्ञानं समुदयप्रहाणं
 निरोधसात्कारणं मार्गभावनाद्युज्यते ॥ सति च दुःखादिसत्यपरिज्ञानादिकफलानि
 युज्यन्ते ॥ सत्सु च फलेषु फलस्या युज्यन्ते सत्सु च फलस्येषु प्रतिपन्नका युज्यन्ते सत्सु च
 प्रतिपन्नफलस्येषु संघा युज्यन्ते युज्यन्ते ॥ आर्यसत्यानाञ्च सङ्कावे सति सद्दुर्मोऽपि युज्यते
 सति च सद्दुर्मोसंघे च दुष्टोऽपि युज्यते ॥ ततश्च विख्याप रत्नानि युक्ता लौकिकलोकोत्तराश्च

पदार्थाः सर्वविशेषाधिगमा युज्यन्ते ॥ धर्माधर्मात्फलं सुगतिदुर्गतिलौकिकाश्च सर्व-
संव्यवहारा युज्यन्ते ॥ तदेवं सर्वेषु ते तस्य शून्यता यच्च युज्यते ॥ तस्य तु सर्वभावस्वभाव-
शून्यता युज्यते ॥ तस्य सर्वमेतद्व्यथोदितं युज्यते संपद्यत इत्यर्थः ॥ तस्य तु शून्यता यथो-
दिता न युज्यते तस्य प्रतीत्यसमुत्पादाभावात् । सर्वं न युज्यते । यथा च न युज्यते । तथा
विस्तरेण प्रतिपादयिष्यति । तदेवमास्माकीने पक्षे सुपरिशुद्धतरसर्वव्यवस्था स्वविरुद्धव्यव-
स्थितप्रतीत्यधर्मानधिगतिविहीनेर्वास्तद्वृत्तीयकतो निःश्रेयः ॥ सहेतुसत्ययो धर्मं जानाति ।
अहेतुप्रत्यये नास्ति धर्मेति भगवद्वचनात् ॥ अतिव्यूलेऽप्यासन्ने तद्विरुद्धे च स्वकीयपक्ष-
दोषवति अतिमोघो यथावदवस्थितो गुणदोषावपश्यन् सत्त्वं दोषानात्म्योपानयानसु परि-
पातयन् ॥ अश्वमेवामिदं सन्नसमेवामिदं विस्तारः ॥

यदा हि कश्चिदधमेवास्माकुरुक्षमेव विस्मृतः ।

संस्तरदपहारदोषेण परानुपालभते ॥

इदमेव भवान्प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणशून्यतादर्शनाच्चाहुः स्वात्यन्तविशिष्टमनुपलभमानो-
ऽस्मान् परिददति ॥ के पुनस्तं परस्य दोषा याननुपालभमानः शून्यतावादिनमेवोपालभत
इति तान् प्रतिपादयन्नाह ॥

स्वभावाद् यदि भावानां सद्भावमनुपश्यसि ।

अहेतुप्रत्ययाद् भावात् स्वमेवं सति पश्यसि ॥

सति वा हेतुकत्वाभ्युपगमात् ॥

कार्यञ्च कारणञ्चैव कर्त्तारं करणक्रियाम् ।

उत्पादञ्च निरोधञ्च फलञ्च प्रतिबाधञ्च ॥

कथं कृत्वा यदीह घटं स्वभावतोऽस्तीति परिकल्पयसि ॥ तदाप्य स्वभावतो विद्यमानस्य
किं कृदादिभिर्हेतुप्रत्ययः प्रयोजनमिति तेषामभावः स्यात् ॥ निर्हेतुकं च कार्यं यतो दुःखं
नापपद्यते अस्ति वास्मिन्क्रादिकस्य कारणस्य कर्तुः कुम्भकारस्य घटकारणक्रियायाश्चाभावा-
दुत्पादनिरोधयोगभावः ॥ असतोऽस्यादनिरोधयोः कृतः फलमिति स्वस्वभावाभ्युपगमे सति
सर्वमेतत् कार्यादिकं प्रतिबाधसं तदेवं भवतः मस्वभावाभ्युपगमे सति सर्वमेव न युज्यते ॥
अस्माकं तु भावस्वभावशून्यतावादिनां सर्वमेतदुपपद्यते ॥ किं कारणं यस्माद्वयम् ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रवक्ष्यते ।

सा प्राप्तिरूपादाय प्रति यस्मैव मध्यमा ॥

योऽयं प्रतीत्यसमुत्पादो हेतुप्रत्ययपेक्ष्यव्यवित्तानादीनां प्रातुर्भावः स्वभावेनानुत्पादश्च ॥
यच्च स्वभावेनानुत्पादाभावानां वा शून्यता ॥

यः प्रत्ययैर्जायति सङ्गजानो

न तस्य उत्पाद स्वभावतोऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनः स शून्य उक्तो

यः शून्यतां जानाति सोऽप्रमत्त इति ॥

तथाचार्यलङ्कावतारे ॥ स्वभावानुत्पत्तिं बन्धाय महामते सर्वधर्माः शून्या इति यथा
कृतिता इति ॥ ह्युद्भूतिकायां शून्याः सर्वधर्माः निःस्वभावयोगेनेति ॥ याचैयं स्वभाव-
शून्या वा प्रवृत्तिरुपादाय चेव शून्यता ॥ उपादाय प्रवृत्तिरिति व्यख्यायते ॥ चक्रा-
दीन्युपादाय रथाङ्गानि रथः प्रवृत्त्यते ॥ तस्य या चक्राङ्ग्युपादाय प्रवृत्तिः वा स्वभावेना-
नुत्पत्तिः पदशून्यतायैव स्वभावानुत्पत्तिसत्तया शून्यता मध्यमा प्रतिपदिति व्यख्यायते ॥
यस्य हि स्वभावेनानुत्पत्तिसत्तयास्तिताभावः स्वभावेन वानुत्पन्नस्य विनाशभावो नास्तिता-
भाव इति ॥ अतो भावाभावान्तर्गयरहितत्वात् ॥ सर्वस्वभावानुत्पत्तिसत्तया शून्यता —
मध्यमा प्रतिपन्मध्यमा मार्ग इत्युच्यते ॥ तदेवं प्रतीत्यसमुत्पादव्येता विशेषसंज्ञाः शून्यता
उपादाय प्रवृत्तिसत्तया प्रतिपदिति विचार्यमाणं च सर्वथा ॥

अप्रतीत्य समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते ।

यस्मान् तस्मादशून्योऽधिधर्मः कश्चिन्न विद्यते ॥

यात्रप्रतीत्यसमुत्पन्नो धर्मः स न संविद्यते ॥ तथोक्तं अतस्ते ॥

अप्रतीत्यास्तिता नास्ति कदाचित् कश्चिन्न कश्चित् ।

न कदाचित् कश्चित् कश्चिद्विद्यते तेन ग्रास्यत इति ॥

आकाशादीनि कथ्यन्ते नित्यानौति पृथग्गुणैः ।

लौकिकेनापि ते ह्यर्थास्त पश्यन्ति विचक्षण इति ॥

उक्तञ्च भगवता ।

प्रतीत्यधर्मानधिगच्छते विदुः

न वान्तदुष्टो यः करोति निश्चयम् ।

स हेतु स प्रत्यय धर्मं जानाति

अहेतुप्रत्यय नास्ति धर्मतेति ॥

एवम्

अप्रतीत्य समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते ।

प्रतीत्यसमुत्पन्नस्य शून्यत्वात्सादृश्यो धर्मो नास्ति ॥

यत एतदेवमतोऽस्माकं सर्वधर्माश्च शून्या न च परोक्तदोषप्रसङ्गः । भवतस्तु स्वस्वभाव-
वादिनः ।

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्यथः ।

तथा नियतमुदयव्यययोरभावेनेति ।

चतुर्णामार्थसत्यानामभावस्तु प्रसज्यते ।

किं कारणं व्यात् ।

अप्रतीत्यसमुत्पन्नं कुतोदुःखं भविष्यति ।

अनित्यमुक्तं दुःखं हि तत् स्वाभाव्यं न विद्यते ॥

यद्वि स स्वाभाव्यं न तत्प्रतीत्योत्पद्यते यच्चाप्रतीत्यं न तदनित्यं भवति । न हि गगन-
कुसुममविद्यमानमनित्यं अनित्यस्य दुःखमुक्तं भगवता यदनित्यदुःखमिति ॥ तथाच
शतकशास्त्रं ॥

अनित्यस्य भ्रुवायिता (भ्रुवायिता) यस्य न तत्तुल्यम् ।

तस्मादनित्यं यत्सर्वं दुःखं तदेति यत इति ॥

यच्चा नित्यं स्वाभाव्यं स स्वाभावत्वेऽभ्युपगम्यमाने भावानां न विद्यत इति ॥ एवं तावत्
स्वभावत्वे सति भावानां दुःखं न पुण्यते न च केवलं दुःखं एव न पुण्यते सति च स्वाभावा-
भ्युपगमे समुदयोऽपि न पुण्यत इति प्रतिपादयन्नाह ॥

स्वभावतो विद्यमानं किं पुनः समुपदिश्यते ।

तस्मात् समुदयो नास्ति शून्यता प्रतिवाधते ॥

इह समुदयत्वसादृशमिति दृश्यं तु समुदय इत्युच्यते ॥ तदस्य दुःखस्य शून्यताप्रति-
वाधयमानस्य स्वभावात् दुःखसमभ्युपगच्छतस्तस्य पुनरुत्पादत्रैयर्थ्यात् न तदेतत्कल्पनात्रैयर्थ्यमेवेत्येवं
शून्यतां प्रतिवाधयमानस्य समुदयोऽपि भगवतो न पुण्यत ॥ स्वाभाविकमेव दुःखमभ्युप-
गच्छतो दुःखनिर्तोद्योऽपि न पुण्यत इति प्रतिपादयन्नाह ॥

न निरोधः स्वभावेन सतो दुःखस्य विद्यते ।

स्वभावपर्यवस्थानाच्चिरोधं प्रति वाधये ॥

यदि स्वभावतो दुःखं व्यासदा स्वभावव्यानपायित्वात् कुतोऽयं निरोधत्वमिति ॥ एवं स्वभावपर्यवस्थानात् स्वभावं पृष्ट्वा प्रत्यवतिष्ठमानो दुःखनिरोधमपि प्रतिवाधये ॥ इदानीं आर्यमार्गेऽपि स्वस्वभाववादिना यथा नोपपद्यते तथाप्रतिपादयन्नाह ॥

स्वभावेनेति मार्गस्य भावना नोपपद्यते ।

अथाद्यौ भाव्यते मार्गः स्वाभाव्यन्तु न विद्यते ॥

यदि हि स्वभावो भवेयुस्तदा मार्गेऽपि स्वस्वभाव इवेति कृत्वा अविभाक्षित एवावा-
दसि तस्य किं पुनर्मोचेनेति श्वम् ॥

स्वभावेनेति मार्गस्य भावना नोपपद्यते ।

अथास्य मार्गस्य भावना अभ्युपगम्यते भवता एवन्तर्हि स्वभावता आर्यमार्गस्य न स्यात् कार्त्तवाचित्वभिप्रायः । अपिच दुःखस्य निरोधमाप्त्यर्थं समुदयस्य च प्रहायार्थं भावना-
मार्गस्य दृश्यते ॥ पूर्वोक्तं तु नायेन स्वस्वभाववादिनो भवेत् ॥

यदा (तु) दुःखं य ज्ञेयो निरोधस्य न विद्यते ।

मार्गो दुःखनिरोधत्वात् कृतमं प्रापयिष्यति ॥

नास्ति दासो दुःखनिरोधोऽयं निरोधत्वात् मार्गे भावितः संप्रापयिष्यति ॥ तस्मादार्थ-
मार्गेऽप्येवं नोपपद्यत इति ॥ एवं स्वस्वभावभावदादिनस्तूष्णीमार्थसत्त्वानामभावः प्राप्नोति ॥
इदानीं दुःखादिपरिज्ञानादिकमपि यथा परस्परं भवति तथा प्रतिपादयन्नाह ॥

स्वभावेनापरिज्ञातं यदि तस्य पुनः कथम् ।

परिज्ञातं ननु किञ्च स्वभावः समवस्थितः ॥

यदि पूर्वदुःखपरिज्ञातस्वभावं तत्पश्चात् परिज्ञायत इति परिकल्प्यते, तदयुक्तम् ॥
किं कारणम् ॥ यस्य ननु किल स्वभावः समवस्थितः । योहि स्वभावः स किल लोके सम-
वस्थितो नैवान्यथास्मापद्यते बहुलोद्यतः । यदा य स्वभावव्यानपायं नास्ति तदा पूर्व-
मपरिज्ञातस्वभावस्य दुःखस्य पश्चादपि परिज्ञानेनोपपद्यत इति ॥ असौ दुःखपरिज्ञानं
सम्भवति । यदा चेत्तदुःखपरिज्ञानमपि न सम्भवति ॥ तदा

प्रहाणसाक्षात्करणे भावना चैवमेव ते ।

परिज्ञावच्च युज्यन्ते चत्वार्यपि फलानि च ॥

यदेतत् समुदयस्य प्रहाणं निरोधस्य च साक्षात्करणं तदेतद्धै प्रहाणसाक्षात्करणे वा च मार्गस्य भावना एवापि श्वमेतत्तुःखपरिज्ञानाद्यसम्भवाद्भुज्यते ॥ समुदयस्य स्त्रभावेनाप्रही-
तस्य स्त्रभावस्यानपायित्वात् पञ्चादपि प्रहाणं नोपपद्यते । एवं भावना साक्षात्करणेऽपि
योज्यम् । न च कोटलं परिज्ञानादिकमेव न सम्भवति सस्त्रभाववाचे ॥ अपिच ॥

परिज्ञावच्च युज्यन्ते चत्वार्यपि फलानि च ।

यथा स्त्रभावेनापरिज्ञातस्य दुःखस्य परिज्ञानं न युक्तमेवं स्त्रभावेनाविद्यमानस्य पूर्व्यं श्रोत-
प्रापत्ति-फलस्य पञ्चादस्तित्वं न सम्भवति यथा श्रोत-प्रापत्ति-फलस्य ॥ एवं सकृदगाम्य-
नागाम्यहत्वफलानामभावो वेदितव्यः ॥ न च कोटलमेतानि फलानि परिज्ञादद्भुज्यन्ते किं
तर्हि अधिगमोऽप्येष न युज्यत इति प्रतिपादयन्नाह ॥

स्त्रभावेनानधिगतं यत्फलं तत्पुनः कथम् ।

शब्दं समधिगन्तुं स्यात् स्त्रभावं परिगृह्यतः ॥

स्त्रभावः स्याद्विज्ञेयप्रकृतिकत्वाद्वा स्त्रभाववाङ्मनुष्यपराकृतः पूर्व्वसधिगतस्त्रभावानां
पञ्चादप्यधिगमो नोपपद्यते ॥ ततश्च, —

फलभावे फलाद्यानां न सन्ति प्रतिपन्नकाः ।

संघो नास्ति न चेत् सन्ति ते ऽष्टौ पुरुषपुङ्गवाः ॥

अभाववाच्यार्थसत्यानां सङ्गर्षोऽपि न विद्यते ।

धर्मं वा सति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति ॥

अनयोश्च लोकयोः पूर्व्ववदेवार्थो वेदितव्यः । अपिच सस्त्रभावानुपगमे सति ।

अप्रतीत्यापि बोधिं न तव (बोधिः) प्रसज्यते ।

अप्रतीत्यापि बुद्धं च तव बोधिः प्रसज्यते ॥

यदि हि स्त्रभावतो बुद्धेनायं कश्चिद्भासः स्यात् स बोधिं सर्व्वज्ञानमप्रतीत्यापि
अनपेक्षोपि स्यात् ॥ अङ्गनियः स्त्रभावो हि निरपेक्षः पर एवेति वक्ष्यताम् । तथा विनापि
बुद्धेन बोधिः आनपेक्षोपि बुद्धे निराश्रयो बोधिः स्यात् स्त्रभावविद्वत्वात् किं चास्य ॥

वक्ष्यामिः स्वभावेन स बोधाय घटकपि ।
न बोधिसत्त्वधर्माणां बोधिसत्त्वोधिगमिष्यति ॥

इह हि सुदृष्टत्वात् पूर्वमेव सुदृष्टस्वभावतः पुद्गलस्य सत्तामपि बोधिसत्त्ववर्गायां बोध्यं
घटमानस्यापि नैव बोधिः स्यात् । असुदृष्टस्वभावस्य व्यावर्ततेतुमशक्यत्वात् किं स्यात् ।

न च धर्ममधर्मौ वा कश्चिज्जातु करिष्यति ।
किमशून्यस्य कर्तव्यं स्वभावः क्रियते न हि ॥

यति हि स्वभाववशादाभ्युपगमधर्माधर्मयोः कारणं नोपपद्यते ॥ किं शून्यस्य कर्तव्यं न
हि स्वभाववशाद्भूतस्य कस्युपपद्यते विद्यमानत्वात् किं स्यात् ॥

विना धर्ममधर्मौ च फलं हि तव विद्यते ।
धर्माधर्मानिमित्तस्य फलं तव न विद्यते ॥

यदेतद्धर्माधर्मेनिमित्तकमिष्टानिष्टफलं हि तत्स्वभावतोऽस्ति तद्विनापि धर्माधर्माभ्यां
स्यात् । यदा च विना धर्माधर्मौ च फलं तत्रास्ति तदा धर्माधर्मेज्जं फलं तत्र न सम्भवति ॥
धर्माधर्मयोः पुनर्वैयर्थ्यं स्यात् ॥ धर्माधर्मेनिमित्तस्य फलं तव न विद्यत इत्याह ॥ अपि
धर्माधर्मेनिमित्तकं फलं भवतीति परिकल्प्यते न तर्हि तत्फलमशून्यमिति प्रतिपादयद्वाह ॥

धर्माधर्मेनिमित्तं वा यदि तद्विद्यते फलम् ।
धर्माधर्मसमुत्पन्नशून्यतात्पर्यं फलम् ॥

शून्यमेवेतत् प्रतीत्यसमुत्पन्नात् प्रतिबिम्बवदित्यभिप्रायः ॥ अपि च सर्वं एव कृते
गच्छ कुरूपे च त्रयं तिष्ठत्यवसादयो लौकिकाः व्यवहाराः ॥ प्रतीत्यसमुत्पन्नां कानादि
स्वभावानिष्कृति भवान् ॥ तदा भवता प्रतीत्यसमुत्पादो बोधिसत्त्वो भवति । तद्विधनाच्च
सर्वं एव लौकिका व्यवहारा बोधिसत्त्वो भवन्तीति प्रतिपादयद्वाह ॥

सर्वसंख्यवहारांश्च लौकिकान् प्रतिबाधसे ।
अप्रतीत्यसमुत्पादं शून्यतां प्रतिबाधसे ॥

यच्छब्दः क्रियाविशेषणं यद्वाधय इति ॥ अनेन स बध्यते किं स्यात् ।

न कर्तव्यं भवेत् किञ्चिदनात्मना भवेत् क्रिया ।

कारकः स्वादुर्बुद्ध्याः शून्यतां प्रतिपाद्यते ॥

यदि हि स्वरूपभूत्याः पदार्थाः न भवेयुः स स्वत एव भवेयुः । तदा स्वभावस्य विष्टा-
मानत्वाद् केनचित् कश्चित् किञ्चित् कर्तव्यं स्यात् । नहि नभसोऽनावरणत्वं केनचित्
क्रियते अक्रियमाणाश्च क्रिया स्यात् । क्रियां वा कुर्वन्त्येव कारकत्वं स्यात् । न चैतदेव-
मिति ॥ तस्मान्नाभूत्याः पदार्थाः किं स्यान्त ॥

अजातमनिरुद्धं कूटस्थं भविष्यति ।

विचिन्नाभिरवस्थाभिः क्वावरणितं (चि तत्) ॥

स्वभावेनैव रचितमप्रतीत्यसमुत्पन्नं जगत् स्वभावभूत्यवधिना स्यात् ॥ यथोक्तं पितापुत्र-
समागमसूत्रे ॥ आद्यदि किञ्चिदभूत्यं न चेदस्मिन् तस्य आकारं तथा हि स्थितं तत् स्वक-
स्वकभावे कूटस्थमविकारं न तस्य ह्यस्तिर्न परिहानिरिति ॥ तथार्थज्ञासिकसूत्रे ॥ यदि
किञ्चिद्भूमी न भवेत् स्वभावस्तत्रैव गच्छेय जिनः स आवकः कूटस्थः । धर्म्मनिमिदान-
निर्द्वैतीननिष्पन्नो भवितुः तु पच्छित इति ॥ न च केवलं स्वभाववादाभ्युपगमलौकिका
एव व्यवहारा नोपपद्यन्ते ॥ अपि च लोकोत्तरा एव व्यवहारा नोपपद्यन्ते इति प्रति-
पादयन्नाह ॥

असंप्राप्तस्य च प्राप्तिर्दुःखपर्यन्तकर्त्तव्यं च ।

सर्वलोकप्रवृत्त्याश्च यद्यभूत्यं न विद्यते ॥

यदि ह्यभूत्यं स्वस्वभावं सर्वमेतत् आसत्ता यदसंप्राप्तं तदसंप्राप्तमेवेति असंप्राप्तस्य च
फलस्य प्राप्तिर्न स्यात् ॥ तदा दुःखपर्यन्तकरणस्य पूर्ववृत्त्याभूदिति साध्यतमपि न स्यात्
सर्वेषां लोकाणां पूर्वप्रवृत्त्यां नाभूदिति पश्चादपि प्रवृत्त्यां न स्यात् । तदेवं यस्मात्
स्वभाववादाभ्युपगमे सति सर्वमेतन्न युज्यते ॥ ज्ञतः —

यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यतीदं च पश्यति ।

दुःखं समुदयस्यैव विरोधं मार्गमेव च ॥

यो हि सर्वधर्म्मप्रतीत्यसमुत्पादलक्षणां स्वभावभूत्यतां सव्यक्तं पश्यति स चत्वार्यार्य-
सत्यानि पश्यति यथाभूतानि तत्त्वतः । यथोक्तमार्यमञ्जरीपरिपुष्कायां ॥ येन मज्झिमी-
रनुत्पादसर्वधर्म्माणां हृष्टकीन दुःखं परिज्ञातम् ॥ येन नास्तिता सर्वधर्म्माणां हृष्टा तस्य

समुदयः प्रहीतः येनात्मपरिनिर्मुक्तः सर्वधर्मां दृष्टान्तेन निरोधः साक्षात् कृतः ॥ येन मङ्गुलीरभायः सर्वधर्माणां दृष्टान्तेन मार्गो भावित इति विचारः ॥ उक्तार्थावधारितं सुष्ठुमेव ॥

अथ खलु भगवान् मङ्गुश्रियं कुमारभूतमेतदवोचत् ॥ चतुर्थां मङ्गुलीरार्थसत्यानां यथा-
सूतादर्शनात् चतुर्भिर्विषयार्थैर्विषयैस्तद्विज्ञाः सत्या एवमिदं भूतं संसारं नातिक्रामन्ति ॥
एवं मङ्गुलीरुमारभूतो भगवन्तमेतदवोचत् । ऐश्वर्यतु भगवान् कथोपालम्भतः उवाचः संसारं
नातिक्रामन्ति ॥ भगवानाह ॥ आत्मा आत्मोयोपालम्भतो मङ्गुलीः सत्याः संसारं नाति-
क्रामन्ति ॥ तत्त्वच्छेदतोऽपि हि मङ्गुलीरात्मनं परं च समनुपपद्यति तस्य कर्माभिधंस्कारा
भवन्ति । आतो मङ्गुलीरभुतवान् पुण्यकृत्वेनात्मन्तपरिनिर्मुक्तः सर्वधर्मा न प्रजायमान
आत्मानं परं चोपलभते उपलभ्य विनिवेशते ॥ अग्निनिविष्टः सन् रज्यते दूष्यते मुक्त्यते
वरक्तो दृष्टो ब्रूः संनिविष्टं कर्माभिधंस्कारातिशयेन वाचा मनसा ॥ सोऽसत्संसारो
येन विकल्पयति अहं रक्तोऽहं दृष्टोऽहं ब्रू इति ॥ तस्य तपागतज्ञानप्रप्रक्षितस्यैवं
भवति ॥ अहं शीलवानहं ब्रह्मचारी अहं संसारं समतिक्रामिष्यामि ॥ अहं निर्वाणमनु-
प्राप्स्यामि ॥ अहं दुःखेभ्यो मोक्ष्यामि सकल्पमतैतधर्माः कुशला इमे धर्मा अकुशला
इति ॥ इमे धर्माः प्रज्ञातव्या इमे धर्माः साक्षात् कर्तव्याः ॥ दुःखं परिज्ञातव्यं समुदयः
प्रज्ञातव्यो निरोधः साक्षात् कर्तव्यो मार्गो भावयितव्यः संकल्पयति ॥ अनित्यः सर्वधंस्कारा
आदौसाः सर्वधंस्काराः ॥ योऽप्यहं सर्वधंस्कारेभ्यः परायेयं तस्यैवमेतन्मनोऽप्युच्यते
निर्विस्तृष्टगतो मनसिकारः । अनिमित्तपुरोगतस्तस्यैव भवति ॥ एषा सा दुःखपरिज्ञा ये-
नैषां धर्माणां परिज्ञा तस्यैव भवति ॥ योऽप्यहं समुदयं प्रज्ज्ञेयम् । स सर्वधर्मेभ्य
आर्त्तयिते उज्जीयते वितरति विजुगुप्सते उज्ज्यति संनश्यति संवासमापद्यते ॥ तस्यैवं
भवति ॥ इयमेवां धर्माणां साक्षात्क्रिया ॥ इदं समुदायप्रज्ञां यदिदमेभ्यो धर्मेभ्यो-
ऽर्त्तयना ॥ तस्यैवं भवति निरोधः साक्षात् कर्तव्यः ॥ स इयं कल्पयित्वा निरोधं संजानाति ॥
तस्यैवं भवति ॥ एषा निरोधसाक्षात्क्रिया ॥ तस्यैवं भवति ॥ यन्नूनमहं मार्गो भावयेयम् ॥
स एष रजोगतस्तान् धर्मान् मनसिकुर्वन् समर्थं प्रतिलभते ॥ तस्य तेन निर्विस्तृष्टगतं
मनसिकारेण समर्थं उपलभ्यते ॥ तस्य सर्वधर्मेभ्यु चित्तं न प्रलीयते प्रतिवदति प्रत्युदा-
वर्तते ॥ ततश्चार्त्तयिते उज्जीयते अनभिनवनाचितं समुत्पद्यते ॥ तस्यैवं भवति मुक्तोऽस्मि
सर्वदुःखेभ्यो न स धृय उत्तरी किञ्चित्करणीयमर्हद्भास्वीति आत्मानं च जानाति ॥ स परण-
कालसमये उत्पत्तिमात्मनो देवेषु पश्यति ॥ तस्य काङ्क्षा विचिकित्सा च भवति ॥ हुंहुंवाधो
चिकित्सा पतितः कालगतो मज्जनिरयेषु प्रपतति तत्त्वच्छेदोः ॥ यथापीदमनुत्पन्नां सर्व-
धर्मान् विकल्पयित्वा तपागतविचित्रां विभक्तिमुत्पादयति ॥

अथ खलु मङ्गुलीः कुमारो भगवन्तमेतदवोचत् कथं पुनर्भगवन् चत्वार्यार्षसत्यानि
दृष्टवानि ॥ भगवानाह । येन मङ्गुलीरनुत्पन्नाः सर्वधर्मा दृष्टान्तेन दुःखं परिज्ञातम् ॥
येन समुत्पत्तिताः सर्वधर्मा दृष्टान्तेन समुदयः प्रहीतः । येनात्मपरिनिर्मुक्तः सर्वधर्मा-

दृष्टास्तेन निरोधः साक्षात्कृतः ॥ येनात्यन्तशून्याः सर्वधर्मा इष्टास्तेन मार्गो भावितः ॥ येन सङ्गधीरेवं चत्वार्यार्यसत्यानि दृष्टानि स न कल्पयति ॥ इमे धर्माः कुशलाः इमे धर्माः प्रज्ञातव्या इमे धर्माः साक्षात्कर्तव्याः खं परिज्ञातं समुदयः प्रज्ञातव्यो निरोधः साक्षात्कर्तव्यो मार्गो भावयितव्य इति ॥ तथा हि स न धर्मं न समनुपपद्यति नोपलभते । यः परिकल्प्यो वालपृथग्गुणाख्येतान् धर्मान् कल्पयन्तो रक्षन्ति स पुद्गलि स । स न कश्चिद्धर्मेसापूहति निर्यूहति ॥ तस्यैवमनायुक्तेतोऽनिर्यूहतः तेषामुक्तचित्तं न सज्जति ॥ अजातं सर्वतेधातुकं समनुपपद्यति भायोपमं स्वप्नोपमं प्रतिश्रुतकोपमम् ॥ एवं स्वभावान् सर्वधर्मान् पश्यन् अमुनेयप्रतिघायगतो भवति ॥ सर्ववत्त्वे तु तत्कथं हेतोः कथा हि स तान् धर्मान् नोपलभते ॥ यत्रानुनीयेत वा प्रतिहन्येत वा ॥ स आकाशं समनुचितं न बुद्धमपि न समनुपपद्यति धर्मेनपि न समनुपपद्यति संघमपि न समनुपपद्यति । सर्वधर्मान् शून्यानि समनुपपद्यन् लब्धचित्तधर्मेविचिकित्सापुत्पादयति ॥ अविचिकित्सन् निरुपादानो भवति निरुपादानोऽनुपादाय परिनिर्वातीति विस्तरः ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्त्तिपादोपरचितायां प्रसङ्गपदायां मध्यमकदृष्टौ

आद्यसत्यपरौक्षा नाम चतुर्विंशतितमं प्रकरणम् ।

अत्राह ॥

यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति नव्ययः ।

प्रज्ञाणादा निरोधादा कस्य निर्वाणमिच्छते ॥

इह हि भगवता उचितब्रह्मचर्याणां तथागतज्ञानप्रतिपद्धानां धर्मानुधर्मेप्रतिपत्ति-युक्तानां पुद्गलानां विविधं निर्वाणमुपपत्तिं बोधिशेषं निरुपधिशेषं च ॥ तत्र निरुप-शेषस्याविद्यारामादिकस्य क्लेशरागस्य प्रज्ञाणात् बोधिशेषं निर्वाणमिच्छते ॥ तत्रोपधौयते-ऽस्मिन्नात्मस्त्वह इत्युपधिः ॥ उपधिशब्देनात्मप्रत्यभिनिमित्ताः पक्षोपशानस्त्वन्वा उच्यन्ते ॥ श्रियत इति शेषः ॥ उपधिरैवशेष उपधिशेषः सङ्ग उपधिशेषं वत्तं इति बोधिशेषः किं तन्निर्वाणम् ॥ तच्च स्वान्धमात्रकमेव केवलं सत्कायदृष्ट्यादिक्लेशतत्त्वरहितमयश्रियते ॥ निहताशेषचौरग्रहप्राप्तमात्रावस्थानसाधर्म्यं तस्योपधिशेषं निर्वाणं यत्र तु निर्वाणं स्वान्ध-मात्रकमपि नास्ति तन्निरुपधिशेषं निर्वाणं निर्गत उपधिशेषोऽस्मिन्निति कृत्वा निहता-चौररागस्य आसमात्रस्यापि विनाशसाधर्म्यं ॥ तदेवबोधिकृत्योक्तं ॥ अनेदिक्काया निरो-धिसंवेदनापरेरेहिल्लेषु समोधिप्रसमासस्त्राणां विज्ञानतामसदिति ॥ तथा

असंख्येनेन कायेन वेदनामधिवारयेत् ।

प्रद्योतस्य च निर्वाणं विमोचस्य च स इति ॥

तदेवं निरुपधिमेव निर्वाणं स्नानानां निरोधात्कथ्यते ॥ एतच्च द्विविधं निर्वाणं कथं
युज्यते ॥ यदि ज्ञेयानां स्नानानां च निरोधो भवति । यदा तु सर्व्वभिर्दं शून्यं नैव किञ्चि-
दुच्यते नापि किञ्चिद्विरुध्यते ॥ तदा कुतः ज्ञेयाः कुतो वा स्नाना येषां निरोधे निर्वाणं
व्यावृत्तिः तच्चाद्विद्यत एव भावानां स्वभाव इति ॥

अत्रोच्यते ॥ नन्वेवमपि स्वभावभावाभ्युपगमे—

यद्यशून्यमिदं सर्व्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।

प्रज्ञाणादा निरोधादा कस्य निर्वाणमिष्यते ॥

स्वभावेन हि व्यवस्थितानां ज्ञेयानां स्नानानां च स्वभावव्यानपायित्वात् कुतो निवृत्ति-
र्यतस्तद्विरुद्धाया निर्वाणं व्यावृत्तिः ॥ तस्मात् स्वभावभावाहीनां नैव निर्वाणमुपपद्यते
न च शून्यतावादिनः ॥ ज्ञेयनिवृत्तिलक्षणं वा निर्वाणं विदुमिति यतस्तेषामयं दोषः
व्यावृत्तिः ॥ अतोऽनुपपन्न एवायं शून्यतावादिनां यदि खलु शून्यतावादिनः ज्ञेयानां
स्नानानां वा निवृत्तिलक्षणं निर्वाणं नेच्छन्ति किं तत्तथा तद्विरुद्धमिति ॥ उच्यते ॥

अप्रहीणमसंप्राप्तमनुच्छिन्नमशान्तम् ।

अनिरुद्धमनुत्पन्नमेवं निर्वाणमुच्यते ॥

यद्वि नैव प्रहीयते रागादिवत् नापि प्राप्यते कामखलवत् नाप्युच्छिद्यते स्नानादिवत्
यद्यापि न नित्यमशून्यवत् ॥ तत्स्वभावतो निरुद्धमनुत्पन्नं च सर्व्वप्रपञ्चोपशमलक्षणं
निर्वाणमुक्तं तत् कुतस्तस्मिन्निवृत्त्यं विधिनिष्पन्नज्ञेयकल्पना येषां ज्ञेयानां प्रज्ञाणाधिगमो
लक्षणनिर्वाणमुक्तम् । सर्व्वप्रपञ्चपरित्यागेन त आधिगमात् ॥ अथ व्याद् यद्यपि निर्वाणं,
न सन्ति ज्ञेया न चापि स्नाना तथापि निर्वाणादवर्त्तयितव्यम् ॥ ततस्तेषां परित्यागो
निर्वाणं भविष्यतीत्युच्यते ॥ तद्व्यतामयं ग्राहो यस्मान्निर्वाणं स्वभावतो विद्यमानानां
न पुनरभावः शक्यते कर्तुम् ॥ तस्मान्निर्वाणाभिलाषिणां व्यावृत्तिः कल्पया व्यस्यति हि ॥

निर्वाणस्य च या कोटिः कोटिःसंस्तरणस्य च ।

विद्यादगन्तरं किञ्चित् सुसूक्ष्मं विद्यत इति ॥

तदेवं निर्वाणेन कथयित्वा प्रज्ञायां नापि कथयित्विन्द्रोह इति विज्ञेयम् ॥ ततश्च
निरवशेषकल्पनाकारपरमेव निर्वाणमुक्तं भगवता ॥

निवृत्तिधर्मो न न अस्ति धर्मो
 येनेह नास्ति न ते जातु अस्ति ।
 अस्तीति नास्तीति कल्पना च
 तामेव चरन्तो जन दुःखं ग्राम्यतीति ॥

अस्या गाथाया अयमर्थः । निवृत्तौ निवृत्तिधर्मो निर्वाणधातौ धर्माणां क्लेशकर्मजन्म-
 लक्षणानां स्तब्धानां वा सर्वथाकांक्षाभावात् नास्ति एव च सर्वज्ञानात्मभूतम् ॥ ये
 तर्हि धर्मा इह निवृत्तौ न सन्ति प्रहीपादपादभ्युपलब्धरक्तसर्वभयादिवन्ने ते जातु ॥
 सन्ति न ते धर्माः क्लेशकर्मजन्मादिलक्षणाः कस्मिंश्चित्काले संसारावस्थायामपि तत्त्वतो
 विद्यन्ते ॥ नहि नक्तमन्यकारावस्थायां स्वरूपतः संपादयन्ति ॥ सम्भूतवर्षवदन्धकारेऽप्या
 लोकोऽपि कायवस्तुभ्यामग्रहणात् कथं तर्हि संसार इति चेदुच्यते ॥ आत्मात्मनोऽपि सप्रज्ञ-
 अस्तानां ज्ञानपुण्यजनानां अघत्स्वरूपा अपि भवन्तु । सत्यतः प्रतिधामन्तिमिरिकाना-
 मिवासत्क्लेशश्चमकादय इत्याह ॥ अस्तीति नास्तीति कल्पना च तामेव चरन्तो न दुःखं
 ग्राम्यतीति अस्तीति भावश्चकारणना च तां जमिनिकाणादकापिलादीनां वेधाधिक-
 पर्यन्तानां नास्तीति कल्पना च तां नास्तिकानामपयमतिनिष्ठानां तदन्यथा वास्तवतानात्म-
 संत्वनानां विज्ञप्तिविप्रयुक्तसंस्कारे नास्तिवादिनां तद्व्यवस्थितवादिनां कल्पितस्वभावस्य
 नास्तिवादिनां परतन्त्रपरिनिवृत्तस्वभावयोरस्तिवादिनामेवमस्ति नास्तिवादिनामेवं चरतां
 न दुःखं संसारः ग्राम्यतीति ॥ तथा यथा शङ्कितेन विषमंज्ञातामभ्युपेत ॥

नो वापि काष्ठगन्तुं वाविष्टोपपद्यते ।

एवमेवानुपगता अङ्गशंखा एषा ॥

संज्ञायजापि क्रियते सदा अभूता इति तदेवं न कस्यचिद्विज्ञाने प्रज्ञां नापि कस्यचि-
 द्निरोध इति विज्ञेयम् ॥ ततश्च सर्वकल्पनः सत्यरूपसंघ निर्वाणम् ॥ यथाक्लेशार्थरक्षा-
 ययाम् ॥

न चाभावोऽपि निर्वाणं कुत एवास्य भावना ।

भावाभावपरामर्शकयो निर्वाणमुच्यते इति ॥

ये तु सर्वकल्पनोपशमरूपं निर्वाणमप्रतिपद्यमानाभावाभावे तदुभयानुभयरूपं निर्वाणं
 परिकल्पयन्ति तानुच्यन्ते ॥

भावस्तावन्न निर्वाणं जराभरणलक्षणम् ।

प्रसज्यतास्ति भावो हि न जराभरणं विना ॥

तत्रैकभावेन निर्व्याणमभिनिविष्टा एवमावस्यते ॥ इह क्रोधकर्मजन्मवन्तानप्रवृत्ति-
नियतरोधभूतः स तु ध्यानीयानिरोधात्मकः पदार्थस्तन्निर्व्याणं न चाविद्यमानस्वभावो
धर्मे स्वाकार्यकारी दृश्यते ॥ ननु स योऽस्य नन्दो गगनचरतायास्तृष्णायाः क्षयो विरागो
निरोधो निर्व्याणमित्युक्तम् । नापक्षयमात्रं भावं भवितुमर्हति तथा प्रत्येतस्य निर्व्याण-
विमोक्षस्तस्य सेतस इत्युक्तम् ॥ न च प्रत्येतस्य निवृत्तिभाव इत्यपपद्यत उच्यते ॥ न चेदेवं
विधीयम् ॥ तृष्णायाः क्षयस्तृष्णाक्षय इति किं तर्हि दृष्ट्यायाः 'क्षयेऽस्मिन्निति निर्व्याणस्य
धर्मो सति भवति ॥ स तृष्णाक्षय इति वक्तव्यम् ॥ प्रज्ञीपञ्च निर्व्याणमात्रं तत्रापि
यस्मिन् सति चेत् आद्विभोक्तो भवतीति वेदितव्यमिति । एवं भावे निर्व्याणि व्यवस्थापिता
प्राचार्या निरूपयन्ति भावस्तावन्न निर्व्याणं किं कारणं यस्माज्जराभरणलक्षणं प्रसज्यते
भावस्य जराभरणलक्षणव्यभिचारित्वात् ॥ ततश्च निर्व्याणमेव तद्गु स्यात् ॥ जराभरण-
लक्षणत्वाद्भिन्नानादिवदिद्व्यभिप्रायः ॥ तामेव च जराभरणलक्षणव्यभिचारितां व्यष्टयद्वाह ॥

अस्ति भावो हि न जराभरणविनेति ॥

यो हि जराभरणरहितः स भाव एव न संभवति अपुण्यवज्जराभरणरहितत्वात् ।
किञ्चान्यत् ॥

भावश्च यदि निर्व्याणं निर्व्याणं संस्कृतं भवेत् ।

नासंस्कृतो हि विद्येत भावः क्व च न कश्चन ॥

यदि निर्व्याणं भावः स्यात् तदा तन्निर्व्याणं संस्कृतं भवेद्विज्ञानादिवद्भावित्वात् ॥ यत्न-
संस्कृतोऽसौ भावः । तद्वयथा खरत्रिषाणवदिति व्यतिरेकमुपदर्शयद्वाह ॥ नासंस्कृतो हि
विद्येत भावः क्व च नन्वधिकरणे दशेकारे सिद्धान्ते वा कश्चनत्यार्थीय आध्यात्मिको
वाह्यात्मिको वाह्यो वेत्यर्थः ॥ किञ्चान्यत् ॥

भावश्च यदि निर्व्यणमनुपादाय तत्कथम् ।

निर्व्याणं नानुपादाय कश्चिद्भावो हि विद्यते ॥

यदि भवन्मतेन निर्व्याणं भावः स्यात् तदनुपादाय भवेत् स्वकारणसामग्रीमाश्रित्य भवे-
दित्यर्थः । न चेन्ननुपादाय निर्व्याणमिष्यते किं तद्व्युपादाय ॥ तद्वयदि भावो निर्व्याण-
मनुपादाय तत्कथं निर्व्याणं स्यात् नैवानुपादाय स्यात् भावत्वाविज्ञानादिवत् ॥ व्यति-
रेकारणमाह ॥ नानुपादाय कश्चिद्भावो हि विद्येत इति ॥

अत्राह ॥ यदि भावो हि निर्व्याणं यथोदितदोषप्रसङ्गात् ॥ किन्तुर्ह्यभाव एव निर्व्याणं
क्रोधजन्मनिर्वृत्तिमात्रत्वादित्युच्यते ॥ एतदप्युक्तं यस्मात्, -

यदि भावो न निर्वाणसमभावः किं भविष्यति ।

निर्वाणं यत्र भावो न नाभावस्तत्र विद्यते ॥

यदि भावो निर्वाणं नेष्यते यदि निर्वाणं भाव इति नेष्यते तदा किमभावो भविष्यति निर्वाणम् ॥ अभावोऽपि न भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ ज्ञेशजन्मनोरभावो निर्वाणमिति चेदेवं तर्हि ज्ञेशजन्मनोरनित्यता निर्वाणमिति स्यात् ॥ अनित्यतेव हि ज्ञेशजन्मनोरभावो नान्नित्यतोऽनित्यतेव निर्वाणं स्यात् न चैतद्विदुः ॥ अयमेवैव मोक्षप्रसङ्गादित्युक्त-
मेवेतत् ॥ किञ्चान्यत् ॥

यद्यभावस्तु निर्वाणमनुपादाय तत्कथम् ।

निर्वाणं न ह्यभावोऽस्ति चानुपादाय विद्यते ॥

तत्राभावोऽनित्यताभावं उपोपादाय प्रचक्ष्यते अरविद्याद्यादीनामनित्यतानुपलम्भात् लक्षण-
माश्रित्य लक्षणं प्रचक्ष्यते लक्ष्यमाश्रित्य च लक्षणम् ॥ अतः परस्परोपक्षिप्तयोः लक्ष्यलक्षण-
प्रवृत्तौ कुतो लक्षणं भावमनपेक्ष्य नित्यता भविष्यति ॥ तस्मादभावोऽनुपादाय प्रचक्ष्यते ।
ततो यद्यभावस्तु निर्वाणं तत्कथमनुपादाय निर्वाणं भवेदुपादायेव तद्वैवेद्य-
नाशवत् ॥ एतदेव स्वप्नवद्वाह ॥ न ह्यभावोऽस्ति योऽनुपादाय विद्यत इति ॥ यदि तर्ह्य-
भावोऽनुपादाय नास्ति किमिदानीमुपादाय बन्धापुत्रादयोऽभावा भविष्यन्ति ॥ केनेतदुक्तं
बन्धापुत्रादयोऽभावा इति ॥ उक्तं हि -

पूर्वं भावस्तु चेदप्रसिद्धिरभावो नैव सिध्यति ।

भावस्तु क्वन्यथाभावमभावं ब्रुवते जना इति ॥

तस्मान्न बन्धापुत्रादीनामभावं अत्राप्युच्यते ॥

आकाशं शशशृङ्गश्च बन्धायाः पुत्र एव च ।

अश्वन्तस्याभिरज्यन्ते तथा भावेषु कल्पना इति ॥

तत्रापि भावकल्पनाप्रतिषेधमात्रं नाभावकल्पना भावत्वाविहेरेवेति विज्ञेयम् ॥ बन्धा-
पुत्र इति शब्दमात्रमेवेतन्नाकार्यं उपलभ्यते ॥ यथार्थस्तु भावत्वमभावत्वं च स्यादिति
कुतोऽनुपलभ्यमानस्वभावस्तु भावाभावकल्पना योज्यते ॥ तस्मान्न बन्धापुत्रभाव इति विज्ञे-
यम् ॥ ततश्च स्थितमेव न ह्यभावोऽस्ति योऽनुपादाय विज्ञात उच्यते ॥

अत्राह ॥ यदि भावो निर्वाणं न भवति अभावोऽपि किं तर्हि निर्वाणमिच्छते ॥
इह हि भगवद्भिस्तथागतैर्ये आश्रयं जन्मीभावमुपादाय प्रतीयं वा योऽप्रतीयानुपादाय

निर्व्याणुपदिश्यते । तत्राजवं जडौभाव आगमनममनभावजन्यमरुणपरस्परत्वार्थः ॥ च
 सायं आजवं जडौभावः कदाचिद्धेतुप्रत्ययसामग्रीमाश्रित्यासीति प्रच्ययते ॥ न दीर्घ-
 इच्छवत् ॥ कदाचिदुच्ययत् इति प्रच्ययते प्रतीपप्रभावत् वीत्राकुरवत् ॥ सर्वथा
 यद्यप्यनुपादाय प्रच्ययते यदि वा प्रतीत्य जायत इति व्यवस्थाप्यते ॥ सर्वथाय जन्म-
 मरणपरं । पराप्रवृत्त्युपादाय वा अनुपादाय वा याऽप्रवृत्तिस्तन्निर्व्याणमिति व्यवस्थाप्यते ॥
 न चाप्रवृत्तिमात्रं भावाभावेति परिकल्पितुं प्रार्थत इति ॥ एवं न भावनाभावनिर्व्याणम् ॥
 अथवा येषां संस्काराः संहरन्तीति पञ्चस्तेषां प्रतीत्य य उत्पादश्च विनाशश्च सोऽप्रतीत्य
 प्रवर्तमानो निर्व्याणमिति कथ्यते ॥ येषां तु पुङ्गवाः संहरन्ति तेषां तस्य नित्यानित्यत्वे-
 नादायतत्तदनुपादानमाश्रित्य य आजवं जडौभावः च उपादाय प्रवर्तते ॥ स एवोपादायो-
 पादाय प्रवर्तयमानः सद्भिन्नानीमनुपादाय प्रवर्तयमानो निर्व्याणमिति व्यपदिश्यते ॥ न च
 संस्काराणां पुङ्गवस्य वा प्रवृत्तिमात्रकं भावोऽभावो व्यतिशक्तं परिकल्पयितुमित्यतोऽपि न
 भावो नाभावो निर्व्याणमिति युज्यते ॥ किञ्चान्यत् ॥

प्रमाणं वा प्रवीक्षासा भवस्य विभवस्य च ।

तस्माच्च भावो नाभावो निर्व्याणमिति युज्यते ॥

तत्र सूत्र उक्तम् ॥ ये केचिद्भिन्नयो भवेन भवस्य निःसरणं पर्यवर्त्तन्ति विभवेन वा परि-
 ज्ञानं तत्तद्व्यति ॥ उभयं ह्येतत् परित्याज्यं भवेत् तृष्णा विभवे तृष्णा च न चैतन्निर्व्याणं
 प्रहातव्यम् ॥ उक्तं भगवता किं तर्ह्यप्रहातव्यम् । तद्वयं निर्व्याणं भावरूपं व्यादभावरूपं
 वा तदपि प्रहातव्यं भवत्येव च प्रहातव्यम् ॥ तस्मान्न भावो नाभावो निर्व्याणमिति युज्यते ॥
 येषामपि क्षेत्रजन्यनोक्तत्राभावादभावरूपं निर्व्याणं स्वयं च भावरूपत्वाद्भावरूपमित्युभयरूपं
 येषामुभयरूपमिति निर्व्याणं नोपपद्यत इति प्रतिपादयद्वाह ॥

भवेद्भावो भावस्य निर्व्याणमुभयं यदि ।

भवेदभावो भावस्य मोक्षस्तस्य न युज्यते ॥

यदि भावाभावोभयरूपं निर्व्याणं स्यात् तदा भावश्चाभावश्च मोक्ष इति स्यात् ॥ ततश्च
 यः संस्काराणामात्मतामस्तस्य च विरमः स एव मोक्षः स्यात् ॥ न च संस्कार एव मोक्ष
 इति युज्यते ॥ अतएवाह तच्च न युज्यत इति किं चान्यत्—

भवेदभावो भावस्य निर्व्याणमुभयं यदि ।

नानुपादाय निर्व्याणमुपादायोभयं हि तत् ॥

यदि भावाभावरूपं निर्व्याणं स्यात्तदा ह्येतुप्रत्ययसामग्रीमुपादायाश्रित्य भवेद्धानुपादाय किं
 कारणं तस्मान्नुपादायोभयं हि तत् भावमुपादायाभावोऽभावं उपादाय भाव इति कृत्वा

उभयमेतद्भावं वाभावं वोपाशयेव भवति नानुपादाय ॥ एवं निर्वाणं भवेद्भावाभावरूपम् ।
न चेतदेवमिति न युक्तमेतत् । किञ्चान्यत् ॥

भवेद्भावो भावश्च निर्वाणमुभयं कथम् ।

असंस्कृतं (च) निर्वाणं भावाभावौ च संस्कृतम् ॥

भावो हि स्वहेतुप्रत्ययसामग्रीसम्भूतत्वात् संस्कृतः । अभावोऽपि प्रतीत्यसम्भूतत्वाज्जाति-
प्रत्ययजराभरणभवनान्च संस्कृतः । तद्वयदि भावाभावस्वभावं निर्वाणं व्यासृज्य नासंस्कृत-
संस्कृतमेव तस्मान्न च संस्कृतमिष्यते ॥ तस्मान्न भावोभावस्वरूपं निर्वाणं युज्यते ॥ अथापि
व्याप्त्यैव हि निर्वाणं भावाभावस्वरूपं किं तर्हि निर्वाणं भावाभावाविति ॥ एवमपि न
युक्तम् ॥ कुतो यस्मात् -

भवेद्भावो भावश्च निर्वाणमुभयं कथम् ।

भावाभावयोरपि परस्परविरुद्धयोरेकत्वं निर्वाण्ये नास्ति सम्भव इति ॥ अतः -

भवेद्भावो भावश्च निर्वाणमुभयं कथम् ।

नैव भवेदित्यभिप्रायः ॥ इदानीं यथा नैव भावो नैवाभावो निर्वाणं युज्यते तथा प्रति-
पादयद्वाह ।

नैवाभावो नैव ते भावो निर्वाणमिति याञ्छन्वा ।

अभावे चैव भावे च सा सिद्धे सति सिध्यति ॥

यदि हि भावो नास्ति कश्चित् स्यात् तदा तत्प्रतिषेधेन चैव भावो निर्वाणमिष्येयं कल्पना
यदि कश्चिदभावः स्यात्तदा तत्प्रतिषेधेन चैवाभावो निर्वाणं स्यात् ॥ यदा च भावाभावे
नस्तत्तदा तत्प्रतिषेधोऽपि नास्तीति तस्मान्नैव भावो नैवाभावो निर्वाणमिति या कल्पना
सापि नोपपद्यत एवेति ॥ न युक्तमेतत् किञ्चान्यत् ॥

नैवाभावो नैवाभावो निर्वाणं यदि विद्यते ।

नैवाभावो नैवाभाव इति कमेतदिष्यते ॥

यदेतन्निर्वाणं नैवाभावं नैवभावस्वरूपमस्तीतिकल्प्यते ॥ केन तदानीं तदिदंविधिं नोभ-
यरूपं निर्वाणमस्तीति । अज्यते शङ्कते प्रकाशयते वा किं तत्र निर्वाण्ये कश्चिद्वैश्विधः
प्रतिपन्नोऽस्ति ॥ अथ नास्ति यद्यस्ति एवं सति निर्वाण्येऽपि नवात्मस्यान् वष्टुं निरु-
पादानव्यात्मनोऽस्तित्वाभावात् ॥ अथ नास्ति केनेतदिदंविधिं निर्वाणमस्तीति परिच्छि-
द्यते ॥ संसारावस्थितं परिच्छिन्नत्वीति चेत् । यदि संसारावस्थितः परिच्छिन्नस्ति स किं

विज्ञानेन परिच्छिन्नमिति उक्तं ज्ञानेन । यदि विज्ञानेनेति परिकल्प्यते तन्न युज्यते किं कारणं यस्मान्निमित्तालम्बनं विज्ञानं न च विज्ञाने किञ्चिद्विभक्तमस्ति तस्माद्ग तत्तावद्विज्ञाने नालम्ब्यते । ज्ञानेनापि न ज्ञायते किं कारणं यस्माद् ज्ञानेन हि शून्यतालम्बनेन भवितव्यम् ॥ तच्चानुत्पादरूपमेवेति कथम् । तेनाविद्यमानस्वरूपेणैवाभासो नैवभावो निर्वाणमिति पृच्छते सर्वप्रपञ्चातीतरूपत्वाज्ज्ञानमिति । तस्माद्ग केनचिद्विर्वाणं नैवाभावो नैवभास इति श्रूयते ॥ अनव्यमानसप्रकाशमानमपृच्छभावं तदेवमस्तीति न युज्यते ॥ सर्वथा यथा च निर्वाणो यतास्तस्यः कल्पना न सम्भवत्येवं निर्वाणाधिगन्तुर्यदि तथागत एताः कल्पना नैव सम्भवन् प्रतिपादयन्नाह ॥

परं निरोधाद्भगवान् भवतीत्येव नोच्यते ।

न भवत्युभयं चेति नोभयं चेति नोच्यते ॥

उक्तं हि पूर्वम् —

घनपादगृहीतस्तु येनास्तीति तथागतः ।

नास्तीति वा कल्पयन् य निर्वृतस्य विकल्पयेदिति ॥

एवं तावत्परं निरोधाद्भवति तथागतो न भवति चेति नोच्यते । एतद्वयथाभावादुभयमपि नोच्यते उभयस्याभावादेव नोभयमिति । नोच्यते न पृच्छते न च केवलं परं निरोधाच्चतुर्भिः प्रकारैर्भगवानोच्यते ॥ अपि च —

अतिष्ठमानोऽपि भगवान् भवतीत्येव नोच्यते ।

न भवत्युभयं चेति नोभयं चेति नोच्यते ॥

यथाच नोच्यं न चाज्यं तथा तथागतपरीक्षायां प्रतिपादितम् । अतएव —

संसारस्य च निर्वाणात् किञ्चिदस्ति विशेषणम् ।

न निर्वाणस्य संसारान् किञ्चिदस्ति विशेषणम् ॥

यस्मात्तद्वृत्तिरपि भगवान् भवतीत्येवमादिना नोच्यते परिनिर्हृतोऽपि नोच्यते भवतीत्येवमादिना अतएव संसारनिर्वाणयोः परस्परयोर्नास्ति कश्चिद्विशेषाद्विपर्ययमानयोस्तुत्यरूपत्वाद् यस्मादपीदमुक्तं भगवता — अनवरात्रो हि भिक्षवो जातिजरामरणसंसार इति ॥ तदप्यत्र दोषपद्मं संसारनिर्वाणयोर्विशेषाभावात्तथाहि — निर्वाणस्य च या कोटिः संसारस्य च न तयोरेतरं किञ्चिदसुसुक्ष्ममपि विद्यते ॥ न च केवलं संसारस्य निर्वाणेनापि विशिष्टत्वात् पूर्वोपरकोटिकल्पना न संभवति ॥ या श्रूयिताः ।

परं निरोधादन्त्याद्याः शाश्वताद्याश्च दृष्टव्यः ।

निर्व्याणमपरान्ते च पूर्व्यान्ते च समाश्रिताः ॥

ता अग्र्यतएव नोपपद्यन्ते ॥ संसारनिर्व्याणयोः कथयोरपि प्रकृतिशान्तत्वेनैकरसत्वात्
तत्र परं निरोधादित्यनेनोपलक्षणेन न च तत्रादृष्टव्यः परिगृह्यन्ते ॥ तदुपधा भवति तथा-
गतः परं सरणाद् न भवति तथागतः परं सरणाद् ॥ भवति च न भवति च तथागतः परं
सरणाद् ॥ नैव भवति न न भवति तथागतः परं सरणादिति ॥ एताश्चतस्रो दृष्टयो
निर्व्याणपराश्रयैः प्रवृत्ताः । अन्त्याद्या अपि च दृष्टव्यः ॥ तदुपधा अन्तवान् लोकोऽन्त-
र्वासान्तर्वाञ्च नैवान्तवान्नामन्तवान् लोक इति ॥ एताश्चतस्रो दृष्टयोऽपरांते समाश्रित्य
प्रवृत्ताः ॥ तत्रात्मनो लोकस्य आनागतमुत्पादमपश्यन् अन्तवान् लोक इत्येवं कल्पयन्
अपरान्तसालं प्रवर्तते ॥ एवमनागतमुत्पादं पश्यन् अन्तवान् लोक इति प्रवर्तते । पश्य-
न्नापश्यन्भोभयथा प्रतिपद्यते । इयोः प्रतिवेधेन नैवान्तवान् नान्तवानिति प्रतिपद्यते ॥
शाश्वतो लोकोऽशाश्वतो लोकः शाश्वतश्चाश्वतश्च नैव शाश्वतो नैवाशाश्वतो लोक इत्येताश्चतस्रो
दृष्टयः पूर्व्यान्तं पूर्व्यान्तं समाश्रित्य प्रवर्तते ॥ तत्रात्मनो लोकस्य वातौतमुत्पादं पश्यन् शाश्वतो
लोक इति प्रतिपद्यते ॥ अपश्यन् शाश्वत इति प्रतिपद्यते ॥ पश्यन्नापश्यन् शाश्वतश्चेति प्रति-
पद्यते ॥ नैव पश्यन् नैवापश्यन् नैव शाश्वतो नशाश्वतश्चेति प्रतिपद्यते ॥ पूर्व्यान्ताश्रित्य-
ताश्चेतादृष्टयः कथं युज्यन्ते ॥ यदि कश्चित् पदार्थस्य कश्चित् स्वभावो भवेत्तस्य भावाभाव-
कल्पनादुच्यते दृष्टव्यः । यदा तु संसारनिर्व्याणयोरविशेषः प्रतिपादितस्तदा ब्रूतेषु सर्व-
धर्मेषु किं खान्तं किमनन्तं चेत् । किमनन्तं चेज्जानन्तं नान्तं नान्तं चेच्च किं । किं तदेव
किमनन्तं किं शाश्वतं किमशाश्वतं । अशाश्वतं शाश्वतं च किं वा नोभयसंयोज्ये ॥ चतुर्वृत्ता-
द्येताश्चतस्रोऽपरांतिना अश्रित्य भावस्वरूपेणैव युज्यन्ते ॥ यस्तु भावस्वरूपसंसारोप तद्वि-
गसाधिगत एवादृष्टीकृत्यादाभिनिवेशते सत्यायमभिनिवेशो निर्व्याणपुरगामिनं धन्यान्
विकल्पात् सांसारिकेषु दुःखेषु नियोजयतीति विज्ञेयम् ॥

अत्राह ॥ यद्येवं भवता निर्व्याणमपि प्रतिपिष्टम् । ननु च य एव भगवता अन्तचरित-
सत्त्वराश्रयनुवर्तकेन विदितादिपरीतसकलजगताश्रयस्वभावेन महाकरुणापरतन्त्रेण प्रियेक-
पुत्रकप्रसादुपगतप्रेषादिबुधनजनेन खरितप्रतिलक्षानुरुपा धर्म्मो वैशिष्ट्या लोकस्य निर्व्याणा-
धिगमार्थं च एवं इति व्यर्थं एव जायते ॥ उच्यते ॥ यदि कश्चिद्वर्म्मो नास स्वभावस्वरूपा
यात् ॥ केचित् सत्त्वास्तस्य धर्म्मस्य श्रोतारः स्युः कश्चिद्वा इपितो बुद्धो भगवान्नाम भाव-
स्वभावः आदेतदेवं यदा तु ।

पूर्वोपक्षभोपग्रमः प्रपञ्चोपग्रमः शिवः ।

न कश्चित् कश्चित् कश्चिद्वर्म्मो बुद्धेन दक्षितः ॥

तदा कुतोऽस्माकं यथोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ इह सर्वेषां प्रपञ्चानां निमित्तानां च उपपन्नो-
ऽप्रवृत्तिसाद्विर्वाणं स एव दोषप्रसङ्गः प्रकृत्यदोषप्रज्ञातत्वाच्छिवः । आचामप्रवृत्तौ प्रपञ्चोप-
प्रसन्नसित्त्याप्रवृत्तः शिवः ज्ञेयानामप्रवृत्त्या वा प्रपञ्चोपपन्नो जन्मप्रवृत्त्या वा शिवः । ज्ञेय-
प्रहायेन वा प्रपञ्चोपपन्नो निगदशेषत्रासनाप्रहायेन वा शिवः । क्षयानुपलब्ध्या वा प्रपञ्चोप-
प्रमाज्ञानानुपलब्ध्या शिवः ॥ यदा चेव बुद्धा भगवन्तः सर्वप्रपञ्चोपप्रज्ञास्वरूपनिर्वाणो शिवे-
ऽस्थानयोगेन न भवन्तीह धरागाः स्थितः ॥ स्वपुण्यज्ञानसंभारपक्षयोक्तातत्वातश्च गगने गग-
नस्याकिञ्चनत्वात्तत्र सर्वनिमित्तानुपलब्ध्या क्वचिद्वेषु वा मनुष्येषु वा न कस्यचिद्वेष्य
वा मनुष्यस्य वा न कश्चिद्वर्मेः सा ज्ञेयिका वा चेयं वेदानिका वा वैश्रित इति विक्षेपम् ।
यथोक्तसार्थतथागतमुद्घातम् ॥ यो च गन्धिं ज्ञान्तमत तथागतानुत्तरायां सव्यक्तसम्बोधि-
मभिर्बुद्धायां गन्धिसुपादाय परिनिर्वाण्यति ॥ अनान्तरे तथागतेन एकमप्युत्तरं नादाहृतं
न आहृतं नापि प्रख्याहरति नापि प्रख्याहरति ॥ अथ च यथाधिमुक्ताः सर्ववत्त्वा नाना-
धात्वाश्रया स्तां तां विविधां तथागतत्वाच्च निश्चरन्ति ते जानन्ति ॥ तेषामेवं पृथक् पृथक्
भवति ॥ अयं भगवानस्त्वध्वमिमं धर्मं देशयन्ति ॥ ययं च तथागतस्य धर्मदेशनां
पटुणुमः ॥ तत्र तथागतो न कल्पयति न विकल्पयति ॥ सर्वकल्पविकल्पजालवासनाप्रपञ्च-
विगता हि ज्ञान्तमत तथागता इति विस्तरः ॥ तथा अथाथ अनन्तराः सर्वयून्याः ज्ञान्तादि-
निर्मेलाः । य एवं जानन्ति धर्मान् कुमारो बुद्धः स उच्यत इति ॥ यदि तर्हीव क्वचित्
कस्यचिद्वर्मेः बुद्धेन देशितस्तत्त्वध्वमिमं ते विविधाः प्रवचनयवहाराः प्रज्ञायन्त उच्यन्ते ॥
अविद्यानिद्रानुगतानां देहिनां स्वप्रापमानानामिदेष्वविकल्पाभ्युदय एवः ॥ अयं भगवान्
सकलविधुवनसुरासुरनाथ इमं धर्मसम्बन्धं देशयतीति ॥ यथोक्तं भगवता —

तथागतो हि प्रतिविम्बभूतः

बुद्बुदस्य धर्मस्य अनाश्रवस्य ।

नैवात्र तथता न तथागतोऽस्ति

विम्बे च संदृ(प-)शति सर्वलोक इति ॥

एतच्च तथागतमुक्तापरिवर्त्तविस्तरेण व्याख्यातम् ॥ ततश्च निर्वाणार्थं धर्मदेशनाया
अभावाच्च कुतो धर्मदेशनानां सद्भावेन निर्वाणस्यास्तित्वं भविष्यति तस्मान्न निर्वाणमपि
नास्तीति सिद्धम् ॥ उक्तञ्च भगवता—

अनिर्वाणं हि निर्वाणं लोकनाथेन देशितम् ।

आकाशेन स्थिता शम्भिराकाशेनैव मोषिता इति ॥

तथा न तेषां भगवन् बुद्धोत्पादाय कस्यचिद्वर्मेऽप्य उपादं वा निरोधं चेच्छन्ति न तेषां
भगवन् संसारवधमतिक्रमाय निर्वाणं भावतः पर्यवन्ते ॥ तत्त्वसङ्केता निर्वाणमिति भगवन्

यः प्रथमः सर्वनिमित्तानामुपरितम् ॥ सर्वज्ञित अनिर्जितानां तद्विषयं भगवानाह पुरुषाः
स्वास्वातन्त्र्यमैविवनयं प्रवक्ष्ये तीर्थिकदृष्टौ निपतैत तानि निर्वाणं भावतः पर्यवस्ये ॥ तदयथा
तिलेभ्यस्तेन सीरात् सर्पिः । अत्यन्तपरिनिर्वृत्युषु भगवन् सर्वधर्मेषु ये निर्वाणं मार्गं
तानि ह्यस्माभिर्मनिकान् तीर्थिकानिति वदामि । न भगवन् यथाचारः सध्यक् प्रतिपन्नः ।
कस्यचिद्वृत्तिमोत्याहं वा निरोधं वा करोति ॥ नापि कस्यचिद्वृत्तिमस्य प्राप्तिमिच्छति नाभि
समयमिति शिखरः ॥

इत्याचार्यस्य कीर्त्तिपादोपरचितायां मध्यमकदृष्टौ निर्वाण-
परौचा नाम पञ्चविंशतितमं प्रकरणम् ॥

अत्राह ॥ यदुक्तम् ॥

अः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रपञ्चये ।

आ प्रज्ञप्ति रूपादाय प्रतिपत्त्यैव मध्यमेति ॥

कः पुनरसौ प्रतीत्य समुत्पादो यः शून्यतेत्युच्यते ॥

अथवा यदेतदुक्तम् ॥

यः प्रतीत्य समुत्पादं पश्यतीदं स पश्यति ।

दुःखं समुदयस्यैव निरोधं मार्गमेव चेति ॥

तत् कतमोऽसौ प्रतीत्यसमुत्पाद इत्यतस्तदसङ्गप्रभेदविवक्षयेदमुच्यते ॥

पुनर्भवाद्य संस्कारो न विद्या निर्वृतस्तिधा ।

अभिसंस्क्रुते यां तेर्गति गच्छति . . . ॥

तत्रादिद्याऽज्ञानन्तसो यथा भूतार्थप्रवृत्तादिकं स्मिमतया कुशला अविद्यानिर्वृतप्रवृत्तादितः
पुङ्गवः पुनर्भवाद्य पुनर्भवार्थं पुनर्भवोत्पत्त्यर्थमभिसंस्क्रांति । उत्पादयति कुशलाकुशला-
नेत्यादिचेतनाविशेषात् संस्काराः । तं च त्रिविधाः कुशला अनेत्याह ॥ यदि वा
कायिका वाचिका मानसाश्चेति तां स्मिन्विधान् कस्मैलक्षणान् संस्कारान् अविद्यानिवृत्तः
पुङ्गवः करोति ॥ तेऽसंस्कारैरभिसंस्कृतेः कस्मैभिः कस्मैमञ्जितैस्सत्तुक्ताङ्गुतीर्गच्छति ॥ ततो-
ऽस्य विज्ञानं सन्निविशत संस्कारोत्पत्त्यं गतो कुतः परितः संस्काराद्यास्य पुङ्गवस्य संस्कारा-
नुरूपार्थं गतो देवादिकायां संस्कारहेतुकं विज्ञानं सन्निविशतं प्रविशत्युपपद्यते संस्कारा-
नर्थबीजभूतम् ॥ तत उत्तरकालं सन्निविष्टेऽस्य विज्ञाने नाम वृण्विषयते ॥ तत्र कस्मैल्लेशा-
विषं तस्मिन् तस्मिन् उपपत्त्यायतनाभयतांति नाभिसंज्ञावशेन वार्णेषु नाभयतीति नाम ॥

चत्वारो रूपिणः स्वन्धा नामेति व्यपदिश्यते । द्रव्यत इति रूपं वाच्यत इत्यर्थः । इदं च रूपं पूर्वकं च नाम उभयमेतदभिर्बन्धिष्य नामरूपमिति व्यवस्थाप्यते ॥ तत्र विम्बप्रतिविम्ब-
न्यायेन स्वाध्यापदोपमुद्राप्रतिमुद्रादिन्यायेन वा भरणान्तिकेषु स्वन्धेषु निरुध्यमानेष्वेकस्मि-
न्नेव क्षये तुलादख्डनाभोग्नामन्यायेनैव पञ्चाशिका स्वन्धा यथा कर्म्य क्षपत क्षपसायन्ते ॥ एवं
च विम्बप्रतिविम्बमुद्रान्यायेन प्रतीत्य चसुत्याहः सिध्यति । तुलादख्डनाभोग्नामन्यायेन तु
यद्विज्ञानं संनिविशत इत्युक्तम् । तदाललाकबोधानुरोधेन समानकाल एव भवप्रति-
बन्धिरिति ॥

तथा समानेन समानकालं

लोकस्य दुःखस्य सुखोदयस्य ।

हेतुस्य कर्तुस्य सदास्तु शक्तिः

तमः प्रकाशं यथैव भागोरिति ॥

न तु पुनः प्रतीत्यचसुत्यादख्डरूपत्रिचक्षणानामेवं वक्तुं युज्यते साहचर्यादित्वमेकक्षये
तुलादख्डनाभोग्नामकृष्टान्तेनेति ॥

अन्नासुखं न यदिदं यदि जायमाने

नाशोन्मुखं सदपि नाम निरुध्यमाने ।

इष्टं तदा कथमिदं तुलया समानं

कर्त्ता विना जनिरियं च न युक्तरूपम् ॥

इत्यादि वचनात् यथा विम्बप्रतिविम्बमुद्राप्रतिमुद्रादिन्यायेन क्षणिकत्वं नेष्यते भवद्वि-
क्षयान्नाथापि भावस्थोत्पादशस्तरध्वंशिनः क्षणिकत्वेन युक्तम् ॥ यतो जातिजरारब्धस्य
नित्यताख्यानि चत्वारि संस्कृतलक्षणानि उत्पद्यमानस्य भावस्य वाङ्मयाध्यात्मिकस्य वा
एकस्मिन्नेव क्षये भवन्तीत्येतदभिधर्मैपालः ॥ तत्र जातिजरयोः परस्परनिरोधात् ॥ स्थित्य-
नित्यतायोर्बेकस्मिन् न च भावेन युगपत्सम्भव इत्येते सद्भिः ।

क्षणिके सर्वथाऽभावात् कुतः काचित् पुराणता ।

यथान्तोऽस्ति क्षणस्यैवमादि मर्थं च कल्पयताम् ॥

आत्मकत्वात् क्षणस्यैवं न लोकस्य क्षणस्थितिः ।

आदिमध्यावसानानि चिन्तयानि क्षणवत् पुनः ॥

आदिमध्यावसानत्वं न स्मृतः परतोऽपि वा ॥

इति मध्यमकविद्यान्तपादात् सांख्यकपदार्थाविद्विरेविद्विरेवाश्रयो न च जातिमरणयोः परस्परभिन्नलक्षणयोरेकस्मिन् जगते सम्भवो भवेत् ॥ संशयनिवृत्त्यज्ञानयोरालोक्यान्धकारयोः ज्ञानाज्ञानयोर्विज्ञाकुर्योर्भरतभयोपपत्तिर्भवयोर्भिन्नलक्षणयोरित्यादिः ॥ परस्परयोर्निरवयवयोरेव स्वहेतुप्रत्ययविद्युयोः सहभावो युज्यते साध्यतरजोविद्यालयोर्युवतिस्त्वनयोर्नरकस्योरित्यादि ॥ न तु पुनः कदाचिदपि परस्परविद्युद्योर्विनाशोत्पादयोः ॥ यद्योक्तम् रागरक्तप्रतीक्षापाम् ॥

सदैव पुनरुद्भोति न युक्ता रागरक्तयोः ।

भवेतां रागरक्तौ हि निरपेक्षौ परस्परम् ॥

नैकले सहभावोऽस्ति न ते नैव हि तत् सह ।

पृथक् त्वे सहभावोऽयं कुत एव भविष्यति ॥

एवं रक्तेन रागस्य सिद्धिर्नसह नासह ।

रागवत् सर्वधर्माणां सिद्धिर्नसह नासह ॥

इति प्रतिषेधात् कुतः समानकालता भावानां भरतभयोपपत्तिभवयोरिति । अतः सहभावो विनेयजनबीधानुरोधप्रवृत्त एवेति लक्ष्यते ॥ ते नैकस्मिन्नवस्थायी नार्माङ्गाभौ भुक्तायाः सम्प्रवृत्तः ॥ नार्माङ्गामयोः कालभेदात् वलवत् पुरुषवृत्ताभावान्न पञ्चवृत्तितया अतिक्रान्तीति पादात् उत्पलपत्रशतसहस्रवेधवत् सूक्ष्मप्रतीतिः ॥ अत्राप्यत्र उत्पलपत्रशतसहस्रवेधः सूक्ष्मप्रमाणमशोवेधाऽवशेषः क्षयोनामेति सूक्ष्मत्वात् ॥ एकस्येन लोकात्तरपदार्थारण्यवत् ॥ किं च —

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशान्तम् ।

अनेकार्थमनार्थमनागममनिर्गमम् ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं शिवमिति ॥

साक्षात्साधननिरोधयोरस्तम्भ एव प्रतिपादितः शास्त्रमध्यमक आगम सूत्रेषु ॥

नविशदाणतपशूधर्मा वा उग्रं

जगं सत्तथा उपदंशेऽपि ।

एषालोभाश्रुवत्तसातीसु

अध्याससखानं पङ्कतीनोपलभनी ॥

सप्तषास्त्रं च दंशेति एषालोभतुवर्त्ततेत्यादि ॥

तथा ॥

फलपिण्डोपमं रूपं वेदना बुद्धदोषमा ।

मरौचिषदृशी संज्ञा संस्काराः कदलीनिभाः ॥

मायोपच्च विज्ञानमुक्तमादित्यवन्धुना ।

एवं धर्मान् वीचमाणो भिचुरारम्भवैर्यवान् ॥

दिवा वा यदि वा रात्रौ सम्प्रज्ञानम् प्रतिस्मृतः ।

प्रतिविधेत् पदं शान्तं संस्कारोपशमं शिवमिति ॥

एतास्य शाखाः सर्वनिकायशास्त्रसूत्रेषु पश्यन्ते ॥ अतः फलपिण्डादीनां हेतुप्रत्ययसामग्रीं प्राप्य प्रतीत्यसमुत्पन्नानां सारवस्तुविगतानां कुतः कणिकाः कणिकश्चित्ति ॥ सहायान् सूत्रेषु च ॥

सप्रोपमा भवति सकलाः

न हि कश्चिज्जायति न च विद्यते ।

न च कर्म नश्यति कदाचित्

कृतं फलमुदेति कृत्स्नशुभं संसरति ॥

न च शाश्वतं न च उच्छेदपुरः

न च कर्मफलयो न चापि स्थितिः ।

न च सापि कृत्ये पुनरसृजती

न च अनुकृत्य पुनर्वदसते ॥

अथा कुमारी सृपिनाम्नरे

ऽग्निम् वा पुत्रजातं च पश्यति ।

जातेति तुष्टाभूतदौर्मनः स्थिता

तथोपमान् जातय सर्वधर्मान् ॥

यथैवयामान्तरिलेखदर्शनात्

क्रियाः प्रवर्त्त(य)न्ति पृथक् पृथक् श्रृभाः ।

न लेखसंक्रान्तिगिरा च विद्यते
तथोपमान् जानय सर्वधर्मान् ॥

मुद्रात् प्रतिमुद्रा दृश्यते
मुद्रासंक्रान्तिर्न सोपलभ्यते ।

न च अन्येनैव ग्राह्यता
एवमनुच्छेद ग्राह्यतधर्मता ॥

यथासुंजप्रतीत्यवज्जङ्ग
व्यायामवलेनवर्त्तिता ।
घटीयन्म स च कुर्वते
ससैकेकमुनास्तिवर्त्तना ॥

तथसर्वभवाङ्गवर्त्तिनी
अन्यमन्यापचयमभिःश्रिता ।
एकेकेषु च तेषु वर्त्तनी
पूर्वमपरान्ततुलोपलभ्यते ॥

अत एवोक्तसार्थनागाज्जुनपादेः ।

स्वाध्यायदीपमुद्रा
दर्पणघोषार्ककान्तवीजाम्बेः ।
स्कन्धप्रतिसन्धिरसंकमस्य
विद्वद्भिरुपधायाविति ॥

अतकशास्त्राचार्यवद्वपादेमहाबोधिचर्यसिखिरप्रस्थानस्थितेः ॥

अलातचक्रनिर्घाणस्रग्भयायाम्बुचन्द्रकैः ।

धूमिकान्तः प्रतिशुक्लामरीच्यैः समाभव दत्ति ॥

तदेवं विज्यप्रतिविम्बादिन्यायेन सातुः कुक्षौ विज्ञानसमूर्च्छितविज्ञानप्रत्ययं नामरूपं
निबध्यते क्षरति प्राहुर्भवतीर्षः ; यदिह गतो विज्ञानं न संमूर्च्छितं साक्षदा नामरूप-

प्राप्तुर्भावे न स्यात् । स्वैदानस्य विज्ञानं भातुः कुचिं नाक्रामतः । न तत् कालसं कालस्यैव
संवर्तते इति वचनात् ॥ तदेवं निश्चितनामरूपे तु वृद्धायतनसंभवः ॥ दुःखोत्पत्त्यायनायाय-
द्वारभावेन दर्शनश्रवणस्पर्शस्पर्शमननाद्यं वृद्धायतनं नामरूपज्ञेयकमुपजायते स चतुष्टय-
रूपाणि तृष्टया बोधनस्य नौयान्धमिनिविशते अभिनिविष्टः सन् रामजं द्वेषजं मोहजं कर्मे-
करोत्यादिना दुःखोत्पत्त्यावायद्वारत्वं प्रख्यामायतनानां तदेवं सुभूते वृद्धायतने उत्तरकालम्
वृद्धायतनमाशम्य संस्पर्शः संवर्तते कः पुनरयं स्पर्शः कथं वा संप्रवर्तते इति प्रतिपादयन्नाह ।

चतुः प्रतीत्यरूपस्य समन्वाहरमेव च ।

नामरूपं प्रतीत्यैवं विज्ञानं संप्रवर्तते ।

सन्निपातस्तथाणां वा रूपविज्ञानचतुषाम् ॥

स्पर्शश्चक्षुरिन्द्रियं प्रतीत्य रूपानि समन्वाहरं च प्रतीत्यमनस्कारं विषयाविलक्षणं समन-
न्तरप्रत्ययं विज्ञानवैतुषूतं चतुर्विज्ञानमुत्पद्यते ॥ तत्र चतुस्वरूपायतनस्य रूपं समन्वाहरन्तु
स्त्वन्विलक्षणं नाम । तदेतन्नयं प्रतीत्यात्यद्यमानं चतुर्विज्ञानं नामरूपं प्रतीत्योत्पद्यते ॥
तदेतन्नेवामिन्द्रियविषयविज्ञानानां त्रयाणां यः सन्निपातः सङ्गोत्पादोऽन्योपकारेणेतुल्यं
या प्रवृत्तिः संवृष्टीलक्षणः स्पर्शस्तत्र उत्तरकालं तस्मात् स्पर्शश्च वेदना संप्रवर्तते ॥
हृष्टानिष्टोभयविपरीतविषयानुभूतिः विषयानुभवे वेदने विस्तिवैदनेत्युच्यते ॥ दुःखासुखा-
ऽदुःखाऽसुखा च त्रिविधाः ॥ यथा चैव रूपविज्ञानचतुषां त्रयाणां सन्निपातलक्षणं स्पर्श-
मागम्यवेदनेऽस्ति ॥ एवं शेषेन्द्रियविषयविज्ञानं त्रयसन्निपातलक्षणस्पर्शहेतुका वेदना व्याख्येया
तत्र उत्तरकालं वेदनाप्रत्ययातृणां संप्रवर्तते इति वर्तते वेदनाप्रत्यया यस्यास्तृणायाः सा
वेदनाप्रत्यया किं विषयाः पुनः सा तृणा वेदनाविषये च किं कारणम् ॥ यस्यादसौ तृणाः
वेदनार्थं हि तृणेष्वन्ते ॥ वेदनामेव निमित्तमेवाभिलाषं करोतीत्यर्थः ॥

कथं कृत्वा यदि तावत् सुखावेदनास्योपजायते । स तस्याः पुनः पुनः संयोगार्थं परिभा-
ष्यते ॥ अथ दुःखादयस्तस्यात्रिसंयोगार्थं परिभाष्यते ॥ अथादुःखाऽसुखा तस्या अपि नित्य-
मपवित्रं सार्थं परिभाष्यते ॥ स एवं भाष्यमाण उपदानमुपादत्तचतुर्विधं स एवं वेदना-
स्त्रिभिनिविष्टः शक्तस्मृणाप्रत्ययं कामदृष्टिशीलव्रतात्मवादापादानास्यं चतुर्विधं कर्माक्षय-
कारणं परिगृह्णाति ॥ तदेवायं तृणाप्रत्ययमुपादानं भवति ॥ तत उत्तरकारमुपादानं सति
भवे उपजातुः प्रवर्तते ॥

स्थादियद्यमुपादाने मुच्यते न भवोद्भवः ।

पञ्चस्तस्याः स च भवे चतुर्विधस्य यथोक्तस्योपादानस्योपादाता सृष्टी उत्पादयिता ॥ तस्यो-
पादातुषुपदानप्रत्ययोभवे उपजायते ॥ किं कारणं यस्मात् । योह्यनुत्पादितवेदनातृणः प्रति-
संख्यानलेनतृणामस्त्रीकुर्वे अतुर्विधमुपादाताप्रतिहायोपादाताप्रसाराद्वचनामध्वमस्त्रीभावात्

व्याद्वियद्यानुपातो मुच्यते स तदानीं तस्य न भवेद्भूयः । कः पुनरयं भवः पञ्चस्कान्धाः स च भवः य उपादानात् प्रवर्तते स प्रपञ्चस्कान्धभावाद् वेदितव्यः ॥

त्रिविधमपि कारिकां वाचिकं मानपिकं च कस्मै भवत्यसादनागतं स्कान्धपञ्चकं भव इति व्यपदिशते । सत्र कारिकां वाचिकं कस्मैरुपस्कान्धस्वभावकस्मैविज्ञप्तित्वात् ॥ मानसन्तु स्कान्धस्वभावमिति ॥ एवं स भवे पञ्चस्कान्ध इति विज्ञेयम् । तस्याद्भूतो जातिः प्रवर्तते ॥ अनागतस्कान्धोत्पादो जातिः सा च भवान् प्रवर्तते तत उत्तरकारसु ॥

जराभरणदुःखादिशोकाः सपरिदेविताः ।

दौर्भनस्युपादाय जातेरेतत् प्रवर्तते ॥

जातिहेतुका एते जराभरणादयः प्रवर्तन्ते । येषां च यथा सूत्रमेव व्याख्यानं वेदितव्यम् । तत्र स्कान्धपरिधाका जराजीर्यस्य स्कान्धभेदाभरणं क्रियमाणस्य विगच्छतः संमुखस्य बाभिव्यङ्गाद्भूदयसन्तापः ॥

शोकः शोकसमुत्थितो वाक्प्रसापः परिदेवः पञ्चन्द्रियामाद्विपातो दुःखः । मनानिष्टनिपाताईर्भनस्यदुःखदौर्भनस्यदुःखसम्भूतता उपायासा इति ।

तद्वत् यथोपवर्णितेन जायेन जैवलस्यैवमेतस्य दुःखस्कान्धस्य संभवः जैवलस्योपात्मान्तीयस्वभावविगतस्य बालपुत्रगजनपरिकल्पितमात्रस्य दुःखात्मकस्य सुखस्याभिप्रायैवेत्यर्थः । एवमिति स तु प्रत्ययमात्रवलेनैवेत्यर्थः ॥ दुःखस्कान्धस्यति दुःखसमुदयस्य दुःखसमूहस्य दुःखनार्णित्यर्थः । यतश्चैव यथोपवर्णितार्थविद्यादिकाभेदे च वाङ्मानी प्रवृत्तिगतः ।

संसारमूलं संस्कारः न विद्वान् संस्करोत्यङ्गः ।

अविद्वान् कारकस्मान् न विद्वांस्तत्त्वदर्शनान् ॥

तत्र संसारस्य विज्ञानादिप्रवृत्तिलक्षणस्य मूलप्रधानं कारणं तस्मात्तत्तत् संस्कारमूलान् । अविद्वान् संस्करोति अविद्यानुगता ये पुङ्गवा भित्तवः पुण्यानापि संस्कारो नाभिसंस्करोत्य पुण्यानापि संस्कारो नाभिसंस्कारोत्यानन्धोनापि संस्कारो नाभिसंस्करोतीति भगवद्भवनात् ॥ यतश्चैवमविद्वान् कारकस्मादविद्वानेव पुङ्गवः कारको भवति ॥ संस्काराणां न विद्वांस्तत्त्वदर्शी प्रहोणाविद्याः किं कारणं तत्त्वदर्शनात् तत्त्वदर्शने हि सर्वं पदार्थानामेवानुपलम्भात् ॥ नास्ति किञ्चित् यशालम्ब्य कस्मै कुर्यादिति यतश्चैवमविद्यायामेव सत्यां संस्काराः प्रवर्तन्ते एतान् न प्रवर्तन्ते ऽतः ॥

अविद्यायां विद्वद्भावां संस्कारो नाम संभवः ।

हेतुवैयर्थ्यात् तस्याः पुनरविद्यायाः कुतो निरोध इत्याह ॥

अविद्याया निरोधस्य ज्ञानस्य नैव भावनात् ।

अथैव प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथावदविपर्येतभावनातोऽविद्या प्रतीयते । यो हि प्रतीत्य-
समुत्पादं वक्ष्यन् पश्यतीति स मृषायापि भावस्य न स्वरूपमुपलभ्यते ॥ प्रतिविम्ब-
स्वप्नालातचक्रधर्मादिवस्तु स्वभावशून्यतां सर्व्वेषां भावानामवतरति ॥ स एव स्वभाव-
शून्यतां सर्व्वेषामेव तीर्त्तव्यं न किञ्चिद्वस्तुपलभते वाङ्माध्यात्मिकं वा शान्मुपलभमानो न
क्वचिद्वस्तुमुपलभति ॥ असुखं कर्म न करोत्यत्र प्रतीत्यसमुत्पादभाजनया तत्त्वेनैव तरति ॥
तत्त्वदर्शना योगिना नियतमेवाविद्या प्रतीयते, प्रहीणाविद्यास्य संस्कारो निवृत्त्यते ॥
यथा चैवमविद्यानिरोधात् संस्कारो निवृत्त्यते एवं तस्य तस्य निरोधेन तत्तद्भाभिप्रवर्त्तन्ते ॥
दुःखस्तान्त्र्यः केवलोग्रसमेवं वक्ष्यन् निवृत्त्यन्ते पूर्व्वस्य पूर्व्वस्याङ्गस्य निराधेनोत्तरस्याङ्गस्य
निरोधो भवतीति विज्ञेयम् ॥

अनयोश्चानुपूर्व्वोऽयं योगी आत्मा आत्मोपायदृशनायासनिरस्तः कारकवेदकविगर्हितं
भावस्वभावशून्यं दुःखस्तान्त्र्यं दुःखराशिं पुनरनुत्पन्ना वक्ष्यन् निरोधयति ॥ यथोक्तसार्थ-
शालिस्तम्भसूत्रे । स्वमाध्यात्मिकेऽपि प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यामेव कारणाभ्यामुत्पद्यते कत-
माभ्यां द्वाभ्यां द्वैतूपनिवन्धतः प्रत्ययोपनिवन्धतश्च तत्राध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य
द्वैतूपनिवन्धः कतयो यदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्काराः संस्कारप्रत्ययं विज्ञानं विज्ञानप्रत्ययं
नामरूपं नामरूपप्रत्ययं वङ्गायतनं वङ्गायतनप्रत्ययः स्थानं स्थानप्रत्यया वेदना वेदनाप्रत्ययाः तृष्णाः
तृष्णाप्रत्ययमुपादानमुपादानप्रत्ययो भवो भवप्रत्यया जातिः जातिप्रत्ययाः जरामरणशक-
परिवेदतुःखदीर्घनस्थोपायासाः संभवन्ति । एवं स्य केवलस्य सङ्गतो दुःखस्तान्त्र्यस्य समुद्रयो
भवति । अविद्या चेन्न भविष्यद्वैव संस्काराः प्रज्ञास्थन्त एवं यावज्जातिभूतनामविश्वज्जरा-
मरणं न प्रज्ञास्थते । अथवा सत्यामविद्यायां संस्काराणामभिनिवृत्तिर्भवति । एवं यावज्जात्यां
जरामरणस्याभिनिवृत्तिर्भवति । अत्राविद्याया नैवं भवति । अहं संस्काराणांभिनिवृत्तया-
मीति ॥ संस्काराणामपि नैव भवति व्यसमविद्याया निर्वर्त्तिता इति । एवं यावज्जातरपि
नैवं भवति । अहं जरामरणमभिनिवृत्तयामीति जरामरणस्यापि नैवं भवत्यहं जात्यानिव-
र्त्तितामिति ॥ अथ वचनयामविद्यायां संस्काराणामभिनिवृत्तिर्भवति प्रादुर्भावः । एवं याव-
ज्जात्यां सत्यां जरामरणस्याभिनिवृत्तिर्भवति प्रादुर्भावः । स्वमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पा-
दस्याद्वैतूपनिवन्धो द्रष्टव्यः । अथमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिवन्धो द्रष्टव्य
इति वक्ष्यां धातूनां समवायात् कतमेषां वक्ष्यां धातूनां समवायात् । यदिदं पृथिव्यपुनर्जो-
वाद्याकाशविज्ञानधातूनां समवायात् आध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिवन्धो
द्रष्टव्यः । तत्राध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य पृथिवीधातुः कतयो यः कायस्य संसृपात्मको-
ऽपि न भावमभिनिवर्त्तयति ॥ अयमुच्यते पृथिवीधातुः यः कायस्यानुपरिग्रहकृत्यं करोति ।
अयमुच्यते आश्वासः यः कायस्याश्रितं पीतं भक्षितं परिपाक्यत्यसमुच्यते तेजो धातुः । यः
कायस्य आश्वासं प्रज्ञासं करोत्यसमुच्यते द्रायु धातुः । यः कायस्यान्तः श्रोणीर्यसमभिवर्त्तय-

त्ययमुच्यते आकाशघातुः । यो नाम रूपाद्गुणं निवर्तयति न एकलोपयोगेन पञ्चविज्ञान-
कायसंयुक्तं शब्दवच्च मनोविज्ञानस्यमुच्यते भिन्नवो विज्ञानघातुः । तत्रावतारमेषां प्रत्य-
यानां काययोपपत्तिर्न भवति ॥ यदाद्याध्यात्मिकपृथिवीधातुरविकलोभवति । एवमप-
तेजोवायुविज्ञानाकाशघातवत्तद्विक्ला भवन्ति । ततः सर्वेषां समवायात् कायस्योत्पत्ति-
र्भवति । तत्र पृथिवीघातवो नैवं भवत्यहं कायस्य कसपि न भावमभिनित्यस्यामीति ।
अव्यथातर्नैवं भवत्यहं कायस्यानुग्रहकृतं करोमीति ॥

तेजो नैवं भवत्यहं कायस्याग्निं यौतं ज्वाहितं परिपाचयामीति । वायुघातो नैवं भवत्यहं
कायस्यास्वापप्रश्वासकृत्यं करोमीति । आकाशघातो नैवं भवत्यहं कायस्यान्तः श्रोत्रौघमभि-
निवर्तयामीति अतो नापि नैवं भवत्यहं कायस्य परिणामनाकृत्यं करोमीति । विज्ञानघातो-
नैवं भवत्यहं कायमभिनित्यस्यामीति कायस्यापि नैवेत्यहमेभिः प्रत्ययैर्जनित इति । अथ न
पुनः सप्तानिषां प्रत्ययानां समवायात् काययोपपत्तिर्भवति तत्र पृथिवीधातुर्निष्पन्नं न सत्त्वं
न जीवो न जन्तुर्न मनुजो न मानवो न स्त्री न पुमान् न नपुंसकं न चाहं न मम न
वान्यस्य कस्यचित् । एवमव्यक्तो ज्योधातुर्वायुधातुराकाशघातुः पृथिवीधातुर्विज्ञानघातुरात्मा
न सत्त्वं न जीवो न जन्तुर्न मनुजो न मानवो न स्त्री न पुमान् न नपुंसकं न चाहं न मम
नवान्यस्य कस्यचित् । तत्राविद्या कर्म एवमेव इक्ष्वा धातुनामेकसंज्ञापि सुषंज्ञा नित्यसंज्ञा-
धुवसंज्ञा शाश्वतसंज्ञा सुखसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा जीवपुद्गलमनुजा नच संज्ञा अहङ्कारममकारसंज्ञा ।
एवमादिद्विदधसंज्ञानभियमुच्यतेऽविवृतिः । एवमविद्यायां स्वार्थं विचयेषु रागद्वेषमोहाः
प्रवर्तन्ते । तत्र ये रागद्वेषमोहा द्विषयेष्वसौख्यसंस्कारेषुच्युते । तत्सु प्रतिविचक्षित्विज्ञानं
विज्ञानसङ्घतवशस्तथाः स्कन्धा अरूपिण उपपादानाख्यासद्भासरूपं चत्वारि महाभूतानि-
चोपादाय रूपं तच्च नाम । एकमध्यमभिसंज्ञिष्य तन्नासरूपं नामरूपसन्निःसृतानोन्निद्रायानि
बहुपतनं त्रयाणां धर्माणां सन्निपातः स्वर्गः स्वर्गानुभवो वेदना वेदनाध्यवसानं तृष्णा तृष्णा-
वैपुल्यमुपाशनमुपाशननिर्जातं तत् पुनर्भवे जनककर्मभवे हेतुकः स्कन्धाद्युपादानो जातिः
जातस्य स्कन्धपरिपाको जराजीर्यस्य स्कन्धस्य विनाशो मरणं क्षियमाश्रय्य संवृद्धय साभि-
व्यङ्ग्यक्यान्तर्दहः शोकाच्छ्माशोषमं परिवेदः पञ्चाभिज्ञकायसंयुक्तमसातसनुभवनं दुःखं मनसा
संयुक्तं मानसं युक्तं मानसं दुःखं दौर्धनस्य ये चाप्यन्यत्र एवमादय उपक्लेशास्तीक्ष्णपायासा इति ॥
तत्र मोहान्धकारार्थनाविद्याभिर्बन्धकारार्थेन स्वर्गः । अनुभवनार्थेन वेदना परितर्पणार्थेन तृष्णा
उपादानार्थेनोपादानं पुनर्भवार्थेन भवः । जन्मनार्थेन जातिः । परिपाकार्थेन जराविनाशार्थेन
मरणम् । शोचनार्थेन शोकः । परिवेदनार्थेन परिवेदः । जायपरिपीडनार्थेन दुःखम् ।
चित्तसंपीडनार्थेन दौर्मनस्यम् । उपक्लेशार्थेनोपायासाः ॥

अथवा तत्त्वप्रतिपत्तिर्मथ्याप्रतिपत्तिरज्ञानमविद्या । एवमविद्यायां स्वार्थं त्रिदधाः
संस्कारा अभिनित्यन्ते । पुण्योपगमा अणुपण्योपगमा आनन्दोपगमास्तत्र पुण्योपगमानां
संस्काराणां पुण्योपगमे च विज्ञानं भवति । अणुपण्योपगमानां संस्काराणामणुपण्योपगमे च
विज्ञानं भवति ॥ आनन्दोपगमानां संस्काराणामानन्दोपगमे च विज्ञानं भवति ॥ इदमुच्यते

रूपं वा लोको वाकाशं तज्जमनसिकारं च प्रतीत्योत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम् । तत्र चक्षुर्विज्ञानस्य चक्षुराश्रयकृत्यं करोति चक्षुःसंस्पर्शकृत्यं करोति । आलोकोऽवभासकृत्यं करोति । आकाश-
मनावरकृत्यं करोति । तज्जमनसिकारः समन्वाहरकृत्यं करोति । अस्तमितेषां प्रत्ययानां चक्षुर्विज्ञानं नोत्पद्यते । यथा तु चक्षुराध्यात्मिकमायतनव्यविकलं भवति । एवं रूपलोका-
काशतज्जमनसिकारश्चाविकलो भवति । ततः सर्वेषां समवायाच्चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते । तत्र चक्षुषा नैवं भवत्यहं चक्षुर्विज्ञानस्याश्रयकृत्यं करोमीति ॥ एवं रूपस्यापि नैवं भवत्यहं चक्षुर्विज्ञानसंस्पर्शकृत्यं करोमीति । आलोकाप्यापि नैवं भवत्यहं चक्षुर्विज्ञानस्यावभासकृत्यं करोमीति । आकाशाप्यापि नैवं भवत्यहं चक्षुर्विज्ञानस्यानावरकृत्यं करोमीति । तज्जमनसिकाराप्यापि नैवं भवत्यहं चक्षुर्विज्ञानस्य समन्वाहरकृत्यं करोमीति । चक्षुर्वि-
ज्ञानस्यापि नैवं भवत्यहमेभिः प्रत्यवेर्जनितमिति । अप्यत्र अस्तमितेषां प्रत्ययानां समवायात् चक्षुर्विज्ञानस्योत्पत्तिर्भवति ॥ एवं शेषाश्चाभिज्ञयानां यथायोगं करणीयम् । तत्र न कश्चित्स्मिन्ऽस्माद्भोक्तात् परलोकं संक्रामति । अस्ति च कर्मफलप्रतिविज्ञप्तिहेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥

तद्यथा भित्तवः सुपरिशुद्धाकाशमण्डलमुखमतिविम्बकं दृश्यते । न च तत्रार्श-
मण्डलमुखं संक्रामति । अस्ति च मुखप्रतिविम्बसिद्धेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । एवं प्रसा-
क्षोक्तान् कश्चिज्जगतो नाप्यन्योपपन्नोऽस्ति च कर्मफलप्रक्षमिहेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । तद्यथा भित्तमण्डलमण्डलं चत्वारिंशद्व्योजनशतमुष्टं ब्रजति । अप्यत्र पुनः परीतप्युदक-
भोजनचन्द्रमय प्रतिविम्बं दृश्यते । न च तस्योत्थानादुष्टं न भासंश्चरतं परीतउदकस्य भाजने संक्रान्तं भवति । अस्ति च चन्द्रमण्डले प्रतिविम्बसिद्धेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥

तद्यथाग्निरूपादानप्रणये हति ल्वलति उपादानवैकल्यात् न ल्वलति । एवं नैव भित्तवः कर्मलक्षणजनितं विज्ञानव्योमं तत्र तत्रोपशायतनप्रतिबन्धो मातुः कुतो नामरूपा-
द्भूमिभिनिरुत्तर्यति ॥

अध्यात्मिकेषु धर्मेषु अपरिग्रहेषु मायालक्षस्वभावैस्त्वसनेष्वकृत्रिणेषु हेतुप्रत्ययानाम-
वैकल्यात् । आध्यात्मिकः प्रतीत्यवसृत्पादः पञ्चभिः कारणैर्नृण्यः । कतमेः पञ्चभिर्न
शाश्वततो नोच्छ्वेतो न संक्रान्तिः । परीतहेतुविपुलफलाभिनिर्वृत्तः । तत्तदृशानुप्रवृत्त-
स्त्विति । कथं न शाश्वततो यस्मादन्यं मारणान्तिकाः स्तन्वा अन्ये औपपत्त्यंशिकाः स्तन्वाः । न वेद्या
एव मारणान्तिकाः स्तन्वास्तत्र वापपत्त्यंशिकाः अपि तु मारणान्तिकाः स्तन्वा निरुध्यन्ते ।
तस्मिन्नेव च समये औपपत्त्यंशिकाः स्तन्वाः प्रादुर्भवन्ति । अतो न शाश्वततो न च पूर्वनिर्गृहेषु
मारणान्तिकेषु स्तन्वेषु औपपत्त्यंशिकाः स्तन्वाः प्रादुर्भवन्ति नाप्यनिरुद्धेषु । अपि तु
मारणान्तिकाः स्तन्वा निरुध्यन्ते । तस्मिन्नेव च समये औपपत्त्यंशिकाः स्तन्वाः प्रादुर्भवन्ति
तुलादण्डोद्गमावनामयत् चन्द्रविम्बप्रतिविम्बवत् । अतो नोच्छ्वेतः कथं न संक्रान्तिः
विषदृशाः सत्त्विकायां सभागतायां सत्यां जातिमभिनिर्वर्त्तयति । अतो न संक्रान्तिः
परीतं कर्म क्रियते विपुलफलविपाकोऽनुभूयते । अतः परीतहेतुविपुलफलाभिनिर्वृ-

चित्तः कथं तत्सद्गुणानुप्रबन्धतः । यथा वेदनीयं विपाकोऽनुभूयते आसक्तसद्गुणानुबन्धत-
श्चेति विस्तरः ॥ ७ ॥

इत्याचार्यवक्त्रकौर्त्तिपादोपरचितायां प्रवक्ष्यपदायां मध्यमकदृष्टौ

दादशाङ्गपरीक्षा नाम षड्विंशतितमं प्रकरणम् ॥

यस्मैतं प्रतीत्यसमुत्पादं यथाभूतं खण्ड्यं पश्यति स न पूर्वान्तं प्रति शरति । नापरान्तं
प्रति शरतीत्यादि सूत्रे पश्यते । तत्र कतमः पूर्वान्तः कतमोऽपरान्तः कथं न प्रति शरतीति
तद्बुल्यन्वर्थमिदमारभ्यते । तत्र वर्तमानमात्मभावमपेक्षतीति आत्मभावाः पूर्वान्त इत्यु-
च्यते । पूर्वो हि जन्मपराश्रयपराश्रयः पूर्वान्तस्तन्म प्रतिशरति दृष्टिप्रकारेर्नालम्ब्यते प्रतीत्य-
समुत्पादस्य यथावदवस्थितत्वदर्शनात् ॥

नान्यथावस्थितं वस्तु (ज्ञान्यथाभिनिविशते) ।

तत्राष्टौ दृष्टयः पूर्वान्तमासत्त्वान्यथा प्रवृत्तास्तद्वयथा किन्त्वहमधुवधतीतसम्भानं नाधुव-
धतीतसम्भानं । अधुवं च नाधुवं च नैवाधुतज्ञाधुवमिति । एतावत्तत्रो दृष्टयः पूर्वान्तं
समाश्रिताः । अपरान्ता अपि चतस्र इत्याह । यास्ताः ज्ञासतलोकाद्याः पूर्वप्रवृत्तेर्नोप-
वर्धितास्ता अपि पूर्वान्तं समुपाश्रिताः । तत्र यद्यपि पूर्वान्ता दृष्टिचतुष्टयेऽन्तरं दृष्टि-
चतुष्टयं चातिभाषते तथापि तावन्मात्रविशेषमाश्रित्य पृथगुपादीयते तच्चोत्तरे आत्मा-
द्यामः । तत्र ज्ञासतो लोक इत्येतदधुवधतीतसम्भानमिदमेतस्माद्भाविर्विशुते ॥ अथवायं
विशेषो यच्छासतोलोक इत्येषा दृष्टिः सामान्येन पूर्वान्तमाश्रिता । अधुवधतीतसम्भानमि-
त्येवात्मात्मन एव पूर्वान्तपरासर्जनं प्रवृत्तो न सामान्येनेति ॥ एवमेत्याहपि दृष्टिषु विशेषो
वक्तव्यः । इत्येवं तावदष्टायेता दृष्टयः पूर्वान्तं समुपाश्रिताः ॥ उक्तः पूर्वान्तस्तदालम्बि-
कार्त्तिर्दृष्टिभिः शार्द्धमिदानीमपरान्त उच्यते । तत्र वर्तमानमात्मभावपेक्षभाविन आत्म-
भावोऽपरान्त इत्युच्यते । अपरं हि जन्म परस्वराश्रयोऽपरान्तत्वं न प्रतिशरति ॥ दृष्टि-
प्रकारेर्नालम्ब्यते नालोच्यते प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथावदवस्थितत्वदर्शनात् ॥

नान्यथावस्थितं वस्तु (ज्ञान्यथाभिनिविशते) ॥

तत्राष्टौ दृष्टयोऽपरान्तमालम्ब्यान्वया प्रवृत्तास्तद्वयथा—

दृष्टयो न भविष्यामि (भविष्यन्ति) किमन्येनागतेऽध्वनि ।

भविष्यामीति (भविष्यन्तीति) चान्ताद्या अपरान्तं समाश्रिताः ॥

यदि ह्यन्यदुपादानमन्यथात्मा स्यात्तदोपादानविशेषेऽप्यात्मनोऽविशेषात् स्यादेतदेवं । न
चेतद्वैतं दर्शयितुं शक्यमयमथात्मा इदमन्योपादानमिति । उपादानाप्रसङ्गात् सुतप्रवृत्त-
प्रसङ्गात् । अथ चैवमुपादानविनिर्मुक्त आत्मा दर्शयितुम् न शक्यते तदोपादानविशेषेऽपि
आत्मा विशेष इति न शक्यते कल्पयितुम् । अथापि कश्चित् परिकल्पयेत् सत्यमुपादान-
विनिर्मुक्त इत्येवं न संभवति । किं उपादानमेवात्मत्वेन परिकल्प्यते इति । एतदपि न
युक्तमिति प्रतिपादयन्नाह ॥

उपादानविनिर्मुक्तो नास्वात्मेति कृते सति ।

आदुपादानमेवात्मा नास्ति वात्मेति वा पुनः ॥

अथ तावदुपादानमेवात्मा न सम्भवति तथा प्रतिपादयन्नाह ॥

कथं हि नामोपादानमुपादाता भविष्यति ।

तत्र यदेतत्तदोपादानस्तन्वाक्यमुपादानं तत्रतिसत्त्वमुत्पद्यते च विनश्यति च न चैव-
मात्मा प्रतिसत्त्वमुत्पद्यते च विनश्यति च आत्माभिन्नान्यत्वाद्यान्वादिना च नित्यानित्य-
त्वेनाप्यशक्य एव वक्तुमनेकदेशप्रसङ्गात् । नित्यत्वेऽप्यात्मनः शाश्वतवादः स्यादनित्यत्वेदोच्छेद-
वादप्रसङ्गः । तच्च तदुत्पत्त्याश्रयतोच्छेदाख्यं संहारयंकरमिति एवास्मिन्ति तन्न युज्यते ॥

अपि च

कथं हि नामोपादानमुपादाता भविष्यति ।

इहोपादीयत इत्युपादानकर्त्तुः तस्य तावच्छमुपादानोपासकैश्च भवितव्यम् । तस्योपा-
दानस्य य आत्मत्वमिष्यते । तत्रोपादानमेवोपादानत्वेऽपि विद्यते । ततश्च कर्त्तृकर्मणोश्चैव
सति हेतुस्त्वैतत्तदुत्पत्त्यकाराग्रीन्धनार्दीनामप्येवं स्यात् न चैतद्वृष्टं युक्तं चेतिपादयन्नाह ॥

कथं नामोपादानादुपादाता भविष्यतीति ।

अपित्वयन्तासंभव एवाथ एतच्छब्दभिप्रायः ॥

अत्राह । सत्यमुपादानमात्रमात्मा न युज्यते किं तर्हि उपादानव्यतिरिक्त एवात्मा भवि-
ष्यति । एतदपि न युक्तं किं कारणं यस्मात् ॥

अन्यः पुनरुपादातरात्मा नैवोपपद्यते ।

गृह्यते ह्यनुपादानो यो ह्यन्यो न च गृह्यते ॥

यद्युपादानं आत्मा व्यतिरिक्तः सादृश्यद्वारेण च उपादानव्यतिरिक्तो घटादिवत्पटः । न वै यद्व्यति । तस्मादुपादानव्यतिरिक्तोऽपि नास्ति अनुपादान उपादानव्यतिरेकोक्तानुपादानव्यतिरिक्तोऽपि नास्ति । इदानीं यद्योपपादितमर्थं निगमयद्वाह ॥

एवं गान्ध उपादानाच्च वोपादानमेव सः ।

आत्मनिष्ठानुपादानः । अथ सादृश्यद्वारेण उपादानव्यतिरिक्तो न भवत्यनुपादानोपादानुपादाने-
कत्वप्रसङ्गात्सदृश्यत्वप्रसङ्गाच्च । स द्वयानुपादानं न भवत्यनुपादानपक्षमेवेति प्रसङ्गात् । नचाप्यनु-
पादानं उपादाननिरपेक्षत्वं ग्रहणप्रसङ्गात् । एवं तर्हि नास्त्यात्मन्यस्तु उच्यते नानापि
नास्त्येष निश्चयः । योहि नाम स्तन्वानुपादानः प्रसज्यते च कथं नास्तीति ख्यात् ॥ न ह्याविद्य-
मानो बन्धात्तनयः स्तन्वानुपादानाय प्रसज्यते । कथं सत्युपादाने उपादाता नास्तीति युज्यते ॥
तस्मान्नास्तिवमपि अथ न युज्यते, तस्मान्नास्त्यास्तीति निश्चयोऽप्येव नापपद्यते । अथ
त्वात्मनो व्यवस्थानं विस्तरेण मध्यमकावतारादवग्रेष इहापि च पूर्वमवस्थानस्यानेन कुतो
व्यवस्थिति न पुनरिह तदव्यवस्थाने यत्र आस्थीयते । एवं तावदभूतमतीतमध्वानमिच्छेष्टा
कल्पना नापपद्यते । इदानीं नाभूतमतीतमध्वानमिच्छेतदपि नो यथा नापपद्यते तथा प्रति-
पादयद्वाह ॥

नाभूतमतीतमध्वानमिच्छेतन्नोपपद्यते ।

यदि पुनः पूर्वकादात्मनोऽस्या रश्मि नेति नास्त्यात्मनोऽन्यत्वं आतदानां नाभूतमतीतमध्वान-
मिति ख्यात् । न चैतदेवं सम्भवति । तस्यात्मानुभूतमतीतमध्वानमिच्छेतन्नोपपद्यते । यदि
पुनः पूर्वकादात्मनोऽस्यान्यत्वं आत् का दोष इति उच्यते ॥

यदि ह्यर्थं भवेदन्यः प्रत्याख्यायापि तद्ववेत् ।

तथैव च संतिष्ठुन्न जायते वा श्रुतः यदि ह्ययमधुनातन आत्मा पूर्वकादात्मनोऽन्यः
स्यात्तदा तं पूर्वकादात्मनः प्रत्याख्याय परित्यज्य तन्निरपेक्ष्य तद्वेतुक्त एव आत् किं चान्यत् ।
तथैव संतिष्ठुत् । तत्र यदि पूर्वकादात्मनोऽस्यान्यत्वं आतदानाव्यवस्थितोऽपि घटादिवत्पटः ॥
पूर्वकादात्मनोऽन्तरस्मिन्प्रत्यात्मनि समुत्पद्यमानेऽप्यनिरोधः आत् अनिरुद्धत्वाच्च यत्र पूर्वव-
त्समनुत्पत्तिरिति सम्भूयपपन्नय न वर्णयन्त्यानादिना पूर्वसुपादानव्यवस्थानस्तीति प्रकाशेण तथैव च
तत्रवतिरुत्त । पूर्ववत् वा श्रुत एवेहोत्पद्यते । न चेव सम्भवोऽस्ति यदस्य मनुष्यभूतस्य
पूर्वकादेवाद्यात्मा तथैवावतिरुत्ततेति । तस्मान्नाभूतमतीतमध्वानमिच्छेतन्नोपपद्यते । अथाह ॥
तत्र यदुक्तम् ॥

यदि ह्यर्थं भवेदन्यः प्रत्याख्याय भवेदिति ।

यदि पुनः पूर्वकथात्मनः प्रत्याख्याय आत्तदा तस्य पूर्वकथात्मनस्तत्रनस्तत्त्वादिदृष्टान्य-
थैव श्रोत्यादनान्त् पूर्वकथात्मन उच्छेदः स्यात् । तस्मिंश्चात्मन्युच्छिन्नकर्मणासदत्तफलाना-
सेवाप्रयविच्छेदेन विच्छेदाद्भोक्तृत्वाभावाद्वा एव स्यात् । अथ पूर्वकेनात्मनाकृतस्य कर्मणः
उत्तरेणात्मना फलपरिभागाः परिकल्प्ये । तथाप्यनेन कृतस्य कर्मणः फलस्यान्योनोपभोगः
स्यात् । तत्तत्कृताभ्यागमभयं स्यात् कर्माकुतंयं यदीत्येवमाहुनिष्ठमापद्यते । अपि च ।
यद्यसमात्मा पूर्वकादात्मनोऽन्य एवात्मानोपपन्नः स्यात्तदा पूर्वमभूत्वा पश्चादुत्पन्न इति
स्यात् । न चैतद् युक्तमिति प्रतिपादयन्नाह ।

नायभूत्वा समुद्भूतो दोषो ह्यत्र प्रमन्यते ।

कृतको वा भवेदात्मा समुद्भूतो वाप्यहेतुक इति ॥

यदि ह्यात्मा पूर्वमभूत्वा पश्चादुत्पन्नः स्यात्तदा कृतक एवात्मा स्यात् न कृतक आत्मस्थिते
अनित्यत्वप्रसङ्गात् व्यतिरिक्तस्य च तद्विध्यादकस्य कर्तुरभावात् । कुतः कृतकत्वादान्मनं
योज्यते । कृतकेनात्मनि परिकल्प्यमानं आदिमान् संसारः स्यादेव पूर्वसत्त्वस्य शत्रुभावश्च ।
न चैतरेवम् । तस्मान्नकृतक आत्मा अपि च समुद्भूतोवाप्यहेतुकः अभूत्वाप्राप्त्या समु-
त्पद्यमानो निर्हेतुक एवोपपद्यते । पूर्वोचि आत्मनोऽस्तीति । अकृतकोनिर्हेतुकः स्यात्
वा शब्दो विकल्पे कृतको वा भवेदात्मा यदि वा नाभूतमतीतमध्वानमित्येतन्नाभ्युपेयम् ।
संभूतोवाप्यहेतुको यदि वा नाभूतमतीतमध्वानमित्येतन्नोपपद्यत इत्युपगम्यताम् । इदानीं
यथापदर्शितं चार्थाङ्गमप्यन्नाह । एवं दृष्टंतीति या नाभूतमतीतमध्वानमिति च या दृष्टि-
रेषापि नैवोपपद्यते । एतद्व्यस्याभावाद्वांभयमपि नापपद्यते किं कारणम् । यस्याद्वयं यत्
तत्साम्यभूतादुभयमिति कल्प्यते । एकैकस्य च पृथग् पृथक् भावात् । कुतस्तत् समाहार
इत्युभयमपि न संभवति उभयस्याभावात् कुतस्तत् प्रतिषेधनांभयं भविष्यतीति । तस्माद्वैव-
भूतं न नाभूतमित्येतदपि नापपद्यते । तदेवं पूर्वान्तं समाश्रितस्य दृष्टिचतुष्टयसामभवसमु-
भावेदानीमपरात्समाश्रितस्य प्रतिषेधमाह ॥

अध्वन्यागते किञ्च भविष्यामीति दर्शनम् ।

नभविष्यामि चेत्तत्तदतीतिनाध्वनाद्यं यथैव ह्यतीतेऽध्वनि दृष्टिचतुष्टयं निषिद्धं तत्र-
सनागतेऽध्वनि दृष्टिचतुष्टयं निषेधनीयमुक्तपा(०)परिवर्तकं । तद् यथा—

अध्वन्यागते किञ्च भविष्यामीत्यसङ्गतं ।

एष्यज्जाननि यो भावौ स एव न भवत्ययम् ॥

इत्येवमादिना सर्वं खमं योज्यं एकत्वप्रतिषेधएवमन्यत्वप्रतिषेधेऽपि खमं योज्यम् । नाद्या-
सनागतकाल इत्येतन्नोपपद्यते ॥

एष्यज्जगानि चो भावी ततोऽन्योन्यं भवत्यहम् ।

इत्येवमादिना पूर्वलोकापादपरिवर्तकेन इदानीं पूर्वान्तं समाश्रितस्य शाश्वताद्विष्टि-
चतुष्टयस्य प्रतिवेधार्यमाह ॥

स देवः (सः) मनुष्यस्येदं भवति शाश्वतं ।

अनुत्पन्नस्य देवः स्याज्जायते न हि शाश्वतम् ॥

इह कश्चिन्मनुष्यगतिस्थः कुशलं कर्मे कृत्वा देवगतिं गच्छति । यत्र यदि स एव देवः
न एव मनुष्य इति । एवमुभयोरैकं स्यात्तदा शाश्वतं स्यान्न चैतदेवं यद्वि एव मनुष्यो
भवेदिति । अतोनास्ति किञ्चिच्छाश्वतं । अपि च शाश्वतवाङ्मयसमुत्पन्नस्य देवः स्यात्
किं कारणं यस्याज्जायते न हि शाश्वतम् । यद्वि वस्तु शाश्वतं तद्विद्यमानत्वाद्देवजायते ।
ततश्चानुत्पन्नादेव युज्यते इति । एवं तावच्छाश्वतं न युज्यते । इदमशाश्वतमपि यथा न
सम्भवति तथा प्रतिपादयन्नाह ॥

देवादन्वो मनुष्यस्येदं शाश्वतमतो भवेत् ।

देवादन्वो मनुष्यस्येत् सन्ततिर्नैपपद्यते ॥

यदि ह्यन्यो देवाऽन्यस्य मनुष्यः स्यात्तदा पूर्वकस्य मनुष्यस्यात्मनस्तत्र गेहत्वादिविहाय
स्त्वोत्पादात् स पूर्वको मनुष्यात्मा तत्र विनष्ट इत्यशाश्वतं स्यात् तत् सन्तानानुवृत्त्या नाशा-
श्वतमिति चेत्तुच्यते ।

देवादन्वो मनुष्यस्येत् सन्ततिर्नैपपद्यते ।

यदि देवादन्वो मनुष्यो भवेत्तदा यथा निम्बस्य नाशतमसन्तानो भवत्येव मनुष्यस्य देव
एकसन्तानपतिः स्यात्ततश्च पूर्वकस्य विनाशादशाश्वतमेव भवेत् । अपि वा यदि देवादन्वो
मनुष्यो भवेत्तदा सन्तानानुवृत्तिर्न स्यादिति चेयं सन्तानानुवृत्तिर्देवस्य मनुष्य एक सन्तान-
पतिरिति । तस्मात् सन्तानाभावप्रसङ्गात् । देवादन्वोमनुष्यो न भवति । यतश्चैवमेतत्
शाश्वतमपि नास्ति । इदानीं शाश्वताशाश्वतप्रतिवेधार्यमाह ॥

द्विष्यो यद्येकदेशः स्यादेकदेशश्च मानुषः ।

अशाश्वतं शाश्वतञ्च भवेत्तच्च न युज्यते ॥

यद्ययं मनुष्यांश्च न मनुष्यतां विजह्यांश्चेन विहाय मनुष्यतां देवात्समावसुपादद्यात्तदा
एकदेशस्य नाशाश्वतं स्यादेकदेशस्य वावस्थानाच्छाश्वतं स्यात् एतच्चायुक्तम् । यद्येकस्य द्विष्य-
देशगतिर्गृहीत एकदेशः स्यादेकदेशश्च मनुष्यः स्यात्तस्माच्छाश्वतं वा शाश्वतं च एतदुभयं
नापपद्यते । इदानीं न शाश्वत नैवशाश्वतं दृष्टिप्रतिवेधार्यमाह ॥

अशाश्वतं शाश्वतं च प्रसिद्धमुभयं यदि ।

चिद्वेन शाश्वतं कामं नैवाशाश्वतमित्यपि ॥

यदि शाश्वतं किञ्चिद् तस्य स्यात्तदा पञ्चादशाश्वतदर्शनान्नैव शाश्वतं नाशाश्वतमिति स्यात् । एवं यदि किञ्चिदशाश्वतं स्यात्तदा तस्य पञ्चाच्छाश्वतापत्तितानाशादशाश्वतमिति स्यात् । यदा तु शाश्वताशाश्वतसंज्ञाप्रसिद्धं तदा कुतस्तत् प्रतिबंधेन चैवशाश्वतं नाशाश्वतं न स्यादिति । तस्मादेतदप्युक्तम् । अथ आइनादिजन्मपरपरपरवृत्तमविकृद्भक्तं संसारमव्ययमुप-
रम्यशाश्वतमात्मनः परिकल्पयामोऽस्यैषौ शाश्वतः कश्चित्पदार्थो योहिनामैवमनादिमसंसार-
परिभ्रमं नाद्याद्युपलभ्यत इति । उच्यते । एतदपि नोपपद्यते किं कारणं योहि नाम —

कुतश्चिदागतः कश्चित् किञ्चिद्भवेत् पुनः कश्चित् ।

यदि तस्मादनादिस्तु संसारः स्यान्न वास्ति सः ॥

यदि हि संस्काराणामात्मनो वा कुतश्चिद् गत्यन्तरमागमनं स्यात् ततश्च गत्यन्तरात् पुनः क्वचित् अमयां स्यात् तदानीमनादिमसंसारः स्यान्न च कुतश्चित् कस्यचिदगमनं सम्भवति । नित्यस्य वा नित्यस्य वा आगमनानुपपत्तेर्नवावीजः पुनः कस्यचित् क्वचिद्भूतं संभवति नित्यस्य वा अनित्यस्य वा गमनानुपपत्तेः । यदा चेवं न संभवति तदा कुतो जन्ममरणपर-
म्यया इति शीघ्रत्वेनाद्यनुपलम्भादनादिमान् संसारः स्यात् । संभवितुरभावात् कुतोऽनादि-
मत्वमादिमत्त्विकसंसारस्य संभवेत् । यदा च न संभवति यदा यदुक्तमस्यैषौ शाश्वतः कश्चित्-
पदार्थो योहि नामैवमनादिमिति संसारे परिभ्रमद्गद्यापि उपलभ्यत इति तन्न युक्तम् । अतश्चैवं यथादित्यायेन ॥

नास्ति चेच्छाश्वतः कश्चित् को भविष्यत्यशाश्वतः ।

शाश्वताशाश्वतस्यापि दाभ्यामाभ्यां निरस्तुतः ॥

यदा चेवं शाश्वत एव पदार्थो न संभवति तदा कस्यचिद्भूतनाशाश्वतः स्यात् शाश्वता-
शाश्वतानुपलम्भाच्च कुतो नोभयमिति तस्मादेवं शाश्वतादिदृष्टिचतुष्टयं पूर्वोक्तसंज्ञाभ्य न
संभवति । इदानीमन्तोऽनन्तादिचतुष्टयमपरान्ते यथा न संभवति तथा प्रतिपादयद्वाह ॥

अन्तवान् यदि लोकः स्यात् परलोकः कथं भवेत् ।

यदि ह्यन्तवान् त्रिनाशापूर्वैर् पूर्वलोको न स्यात् तदा परलोको न स्यात् अस्ति च पर-
लोक इति नोपपद्यते । अथाप्यनन्तपार्श्वलोकः स्यात्तदानीमपि परलोकः कथं भवेत् नैव
परलोकः स्यादित्यभिप्रायः । न च परलोको नास्ति । अतः परलोकमद्वायादनन्तवानपि

लोको न भवति । इदानीमन्तवत्त्वमन्तवत्त्वं द्योभयसेतुलोकाश्च यथा न संभवति तथा प्रति-
पादयद्वाह ॥

स्कन्धानामेष सन्तानो यस्माद्दीपाद्विषामिव ।

तस्माद्भान्तवत्त्वं च युज्यते पूर्वोत्तरहेतुकलभावसंभ्रान्त्यनैरन्तर्याविच्छिन्नक्रमवर्त्ती यस्मा-
दपमर्शोपवत् । प्रतिपक्षविनाशौ स्कन्धसन्तानः प्रवर्त्तन्ते तस्माद्हेतुकलप्रवृत्तिदर्शनानामनन्त-
वत्त्वं च युज्यते कथं कृत्वा पूर्वं यदि च भस्मैरनुत्पद्येगन् न चाप्यसौ स्कन्धाः स्कन्धाप्रतीत्य-
भावेऽप्य लोकोऽन्तभागो भवेत् । यदि पूर्वमनुत्पद्यस्कन्धा नश्ययुक्तोऽहं प्रतीत्योत्तरवेदमनुप-
पात्तसंघट्टेतामोपपद्येगन्तदान्तवान् लोको भवेत् तैलवर्त्तिस्यनिरुद्धप्रशोपवत् । उत्तरात्मा-
भावोपादानान्तेनास्वन्तवत्त्वं । पूर्वं यदि न भस्मैरनुत्पद्येगन् न चाप्यसौ स्कन्धाः स्कन्धाप्रतीत्य-
मान् लोकोऽन्तभागो भवेदप्य । अथ यदि पूर्वकाः स्कन्धा न नश्येयुः । तान् प्रतीत्योत्तरफल-
भूताः स्कन्धा मोपपद्येगन् तदानन्तोऽविनाशौ लोकः स्यात् स्वदुपादप्रच्युतस्यात् । यदा
चतुर्थकाः स्कन्धा निवृध्यन्ते तद्विनाशोपरि स्कन्धा उत्तरकालं जायन्ते तदा पूर्वकानामवस्था-
यात् कुतोऽनन्तवत्त्वं संभारस्य स्यात् । इदानीं तृतीयमुभयपक्षभावं प्रतिपादयद्वाह ॥

अन्तर्वादेकदेशश्चैकदेशत्वेनान्तवान् स्यादन्तवाननन्तश्च लोकस्तच्च युज्यते । यदि हि
कर्मोपदेकदेशस्य विनाशः स्यात् एकदेशस्य च गत्यन्तरगमनं स्यात् । स्यात्तदानीमन्तवत्त्वं
लोकोऽन्तवत्त्वं न चैतद्वत् संभवति । यदैकदेशानशयविकदेशं न नपश्यतीति । अन्ता-
न्तवत्त्वानन्तवत्त्वं लोक इति न युज्यते । कस्मात् पुनरेकदेशस्य विनाश एकदेशस्य वाव-
स्थानं न युज्यत इति प्रतिपादयद्वाह ॥

कथं तावदुपादातुरेकदेशो विनेह्यते ।

मनह्यते चैकदेश एवं चैनं न युज्यते ॥

इहैकदेशस्य विनाशस्य वावस्थानं परिकल्प्यमानं यदि वा उपादानस्य तत्र यदि ताव-
दुपादातुरेकदेशस्य विनाश एकदेशस्य वावस्थानं परिकल्प्यते तन्न युज्यते किं कारणं
यस्मात् कथं तावदुपादानुरेकदेशो विनेह्यते न नह्यते चैकदेशः नैव ह्यत्र क्विदुपपत्ति-
रस्ति यदा एकदेशस्य विनाशमेकदेशस्य चाविनाशं परिकल्पयिष्यामः । अतएवोपपत्तिमप-
श्यद्वाच्यार्थं ब्रूह । एवं चैतं न युज्यत इति । अथ वा उपादाता हि नामात्मा स च स्कन्धेषु
पञ्चधा सृग्यमाणो न संभवति । यश्च न सम्भवति तस्य कथमेकदेशो विनेह्यते एकदेशस्य नह्यते
अतएवाह । एवं चैतं न युज्यत इति । अथ वा यदुपादातुरेकदेशो नचैकदेशस्य न
नश्यतदा एकस्य उपादातुरेवत्वसंभ्रान्त्यनमनुत्पत्त्यं स्यात् चैतद्विषय इत्याह । एवं चैतन्न
युज्यत इति । एवं तावदुपादानुगन्तवत्त्वं न युक्तमिति । इदानीमुपादानस्यापि न संभ-
वानं तथा प्रतिपादयद्वाह ।

उपादानैकदेशश्च कथं नाम विनङ्गते ।

ननङ्गते नैकदेशे नैतदप्युपपद्यते ॥

उपादातापि चेदेतदपि व्याख्येयं तदेवमुभयदर्शनासम्भवं प्रतिपाद्यमानं नोभयमपि न सम्भवति तथा प्रतिपादयद्वाह ।

अन्तवन्नायनन्तं च प्रसिद्धमुभयं यदि ।

सिद्धं नैवान्तवत्कामं नैवानन्तवदित्यपि ॥

प्रतिषेधस्य वस्तुनोऽसम्भवात् प्रतिषेधव्याप्यसम्भव इति । अतोऽन्तवत्त्वे चोभयस्मिन्न-
प्रतीकस्य प्रतिषेधनं नैवान्तवानानन्तवाह्येक इति दृष्टिसम्भवः स्यादिति एवं तावत् सादृतं
प्रतिविम्बाकारमुपादानं वानुपेक्षापि शाश्वतादिदृष्टिसम्भवं प्रतिपाद्यमानं सर्वथाभाव-
स्वभावानुपलम्भनं बन्धापुत्रस्य श्यामगौरतादिवच्छाश्वतादिदृष्टिसम्भवं प्रतिपादयिषुराह ।

कथं वा सर्वभावानां शून्यत्वाच्छाश्वतादयः ।

क कस्य कतमाः कस्मात् संभविष्यन्ति दृष्टयः ॥

इह सर्वभावानां प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वाच्छून्यत्वं सकलेन शास्त्रेण प्रतिपादितं ततश्च
सर्वभावानां शून्यत्वात् कतमास्ताः सर्वभाववाह्याः शाश्वताद्या दृष्टया भविष्यन्ति । याः
कश्चिद् दृष्टीष्यन्ति ततस्तं निराकरणमारभ्यामहे । यथा किञ्चालम्बनं यत् सर्वभावान्तर्गतं
तन्न यत्रैता दृष्टय उत्पद्यन्ते । यत्रैवानिवारयिष्यामः । कतमश्चासौ भावः पुद्गलो वा सर्व-
भाववाह्या यच्चैता दृष्टय उत्पद्यन्ते यं दृष्टिभ्यां निवारयिष्यामः । किं वा दृष्टीनामुत्पत्ति-
कारणमालम्बननिमित्तं सर्वभाववाह्यां यस्मान्निमित्तादुत्पद्यमानाः शाश्वतादिकाः दृष्टीर्वीर-
यिष्यामः । सर्वेषामेव हि पदार्थानां सर्वान्तर्गतत्वाच्छून्यत्वं शून्यत्वाच्च सर्वं यच्च हि ते
पदार्था नोपलभ्यन्त इति ।

क कस्य कतमाः कस्मात् संभविष्यन्ति दृष्टयः ।

नैव काश्चिद्भूय क्वचिद्भूय कस्यचिद्भापि केनचिदनेन संभविष्यन्तीत्यभिप्रायः । असम्भवे च
सत्यासां परिकल्पनेव नात्यस्ता इत्युक्ता एतेता दृष्टयः । तदेवम् -

सर्वदृष्टिप्रहाणाय यः सद्बुद्धमदेशयत् ।

अनेकस्यामुपादाय तन्ममस्थामि गौतमम् ॥

तत्र संसारनिवृत्तिप्रहाणाधिगमोपलम्भप्राप्तपत्तनं सन्दारणाद्धर्ममवतारमाय्याणां कृत-
कार्याणां धर्मैः सद्धर्मैः यदि वा शोभनो धर्मैः सद्धर्मैः सकलसंसारदुःखस्यकारत्वेन
प्रशंसनीयत्वात् । तद् सद्धर्ममयनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशास्त्रमनेकार्थसन्नानार्थमनागमम-
निर्गमं प्रपञ्चोपशमं शिवं प्रतीत्यसमुत्पादसंज्ञया हि देशितवान् सर्व्वदृष्टिप्रहाणार्थं जगता-
मनुकम्यामुपादाय महाकवचाभेवाश्रित्य प्रियैकपुत्राधिकतरप्रसपात्रसकलत्रिसुवनजनो न
लाभसत्कारप्रत्युपकारादिलिप्सुया अङ्गं नमस्यामीतिरुत्तरमद्वितीयं शास्त्रारं किं नामधेयं गौतमं
परमर्षिगोत्रसम्भूतमित्यर्थः । यथोक्तमार्यशास्त्रिस्तम्भयन् । आर्यमेनेत्येव महाबांधिघस्त्वेन य
हमं प्रतीत्यसमुत्पादमेवं यथाभूतं सव्यक् प्रज्ञया सततसमितमजीवं निर्जिह्वं यथावदविप-
रीतमभूतकृतमसंस्कृतप्रतिघमनावरणं शिवमभयमनोहार्यमव्ययमलुपशसस्त्रभावं पश्यति ।
असंस्कृतस्तु व्यतिरिक्तोऽसारतागन्ततः स्वल्पतोऽघताऽनित्यतो दुःखतः शून्यतानास्ततः न स
पूर्व्वान्तं प्रतिहरति । किन्त्वहमभूवमतीतेऽध्वनि आहोस्त्रिद्राभूमतीतेऽध्वनि कोन्वहमभूव-
मतीतेऽध्वनि कथमन्वहमभूवमतीतेऽध्वनि । अपरान्तं वा पुनर्न प्रतिहरति किं चाहं भवि-
ष्याम्यनागतेऽध्वनि आहोस्त्रिद्रा भविष्याम्यनागतेऽध्वनि कोऽनुभविष्याम्यनागतेऽध्वनि कथं
नुऽभविष्याम्यनागतेऽध्वनि प्रत्युत्पन्नं वा पुनर्न प्रतिहरति । किं त्विदं कथं त्विदं क्व सन्तः
क्व भविष्यामः । अयं सत्त्वः कुत आगतः स ह्यत्यच्युतः । कुत्र गमिष्यति । यान्येकैषां
अमरब्राह्मणानां पृथक् लोकदृष्टिगतानि भविष्यन्ति । तद्यथा आत्मवादप्रतिसंयुक्तानि
जीववादप्रतिसंयुक्तानि कौतुकमकुलप्रतिसंयुक्तानि तान्यथ तस्मिन् समयप्रहीणानि भवन्ति
परिज्ञातानि समुच्छिन्नबुलानि तालमस्तकवेदनाभासगता । आयत्यामनुत्पादननिरोध-
धर्म्मोऽस्ति ॥ अथ जलवायुज्जन् श(रि)लिपुत्रमेवैयं बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य भाषित-
मभिनन्द्यान्महोत्थायासनान् प्रक्रान्तास्ते भित्तव इति ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्त्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकटुतौ
दृष्टिपरौचा नाम सप्तविंशततमं प्रकरणं समाप्तम् ।

समाप्तं चेदं मध्यमकशास्त्रं सकललौकिकलोकोत्तरप्रवचनवीतनेयार्थव्याख्यान-
नेपुण्यविशारदं श्रावकप्रत्य कबुद्धानुत्तरसव्यक्सम्बुद्ध-
बांधिमब्रह्मसनदायकमिति ॥

शुभम् ॥

ये धर्मा हेतुप्रभवा हेतुस्तेषां तथागतः ।

ह्यवदत्तेषां यो निरोध एवमादौ महाश्रमणः ॥

सम्पादकोक्तिः ।

गत्वा तिव्वतसंज्ञकं जनपदं हिमैरगम्य परेः
 भाषां तिव्वतवासिनां हि गहनां ज्ञात्वा धिया सूक्ष्मया ।
 कृत्वा बौद्धपुरोहितैश्च महतीं मैत्रीं परां कौशली
 उद्धाराय ततः प्रयत्नमकरोद् बौद्धोक्तशास्त्रस्य यः ॥

आहृत्य बौद्धजलधेर्विविधानि रत्नान्य-
 भ्येत्य यः कृतौ सुतः खलु जन्मभूमेः ।
 तेषां प्रभा-वितरणाय धरिणी-मध्ये
 सर्वार्थानां सततमातनुते प्रयासम् ॥

वज्रानां पूर्वभागेष्वचलचयवृते सद्बुद्बुद्गप्रदेशे
 ग्रामेऽप्यालमपुरनानि वज्रभिः शिष्टैः समासङ्कृते ।
 जातः सदैश्वर्ये वज्रजनविदिते श्रीगरस्त्रज्जदायः
 यो बौद्धग्रन्थराजिप्रकटनविधये संसर्दं खीऽश्वतिष्ठत् ॥

अस्मां सभायां बहवः सदस्याः
 या शोभते भारतराजधान्याम्* ।
 शिष्टा-नियन्तां ननु वज्रभूमेः
 प्रसादमवातनुते यथेष्टम् ॥

शृणानुरागी स हि वज्रशास्त्रां
 शास्त्रप्रचाराय सदस्यमुच्याम् ।
 आदिष्य वित्तं खलु राजकोषात्
 गृह्णाति नित्यं वज्रसाधुवादम् ॥

* Calcutta.

† Director of Public Instruction, Bengal.

‡ Lieutenant Governor of Bengal.

जाह्नव्याः पश्चिमे तीरे नवदीपेतिविश्रुते ।
स्थाने कृतनिवासोऽहं ग्रहविप्रकुलोद्भवः ॥

श्रीशरच्चन्द्रशर्माऽस्मि वाङ्मये विहितश्रमः ।
अध्यापकः समभवं पृथ्वं विशालयेऽव वै ॥

नगरे, बौद्धशास्त्राणां प्रकाशममितौ ततः ।
ग्रन्थसम्पादनार्थन्तु विनियुक्तोऽस्मि साम्प्रतम् ॥

आर्यनागार्जुनेनेह यानि सूत्राणि चक्रिरे ।
शून्यवादं समालम्ब्य तेषां विवृतये पुरा ॥

वृत्तिमाध्यमिका नाम आचार्यचन्द्रकीर्तिना ।
विहिता या, यथाशक्ति मया सम्पाद्यते तु सा ॥

अस्यां यत् स्वलनं भक्तः शोधयन्तु कृपास्त्रवः ।
स्वमहिम्ना, मया तेभ्यः साम्प्रतं क्रियतेऽञ्जलिः ॥

रहष्टाब्देऽस्य शैलनन्दे वसुचन्द्रमते तथा ।
जुनाखे मासि ग्रन्थस्य सुद्रा सम्पूर्णतां गता ॥

इति शास्त्री-इत्युपनामकेन श्रीशरच्चन्द्रशर्माण सम्पादितायां
मध्यमकवृत्तौ सम्पादकोक्तिः
समाप्ता ॥

Contents of Vol. I, Part I:—

Lives of Śānti Rūchita, Kamala Śīla and Dīpaṅkara—the Lamaic Hierarchy of Tibet. "Bodhipatha Pradīpa" (English and Text). "Viśuddhi Mārga" (Pali and Sanskrit). "Muktalātā," a Sanskrit Poem, by Kṣemendra, with translation in English Verse, by Mr. R. C. Dutt, C.S., C.I.E., "Bon, the pre-Buddhist Religion of Tibet, and Tibetan folk-lore."

Contents of Vol. I, Part II:—

Proceedings and Correspondence. The Story of "Ekīśvara," in English verse, by Nabin Chandra Das, M.A., with Sanskrit Text. English translation of "Bhaktiśataka," by Pandit Jānaprasād Sastri, M.A., with Sanskrit Text. Lamaic Hierarchy, by Sarat Chandra Das, C.I.E. Sanskrit Text.—"Sākyaputī, Buddha Jīmva," Abhinav-karmāna—Magadh Text.—"Sāmagatākuta Varānaś." Tibetan Text.—A photo-litho copy of Buddha's life, from a Sculpture of Rūpapa. Appendix I—"Ki-īśvaraṅga"—Text and Translation from the "Mahā-Bhūṭaka." 2. Bon Religion of Tibet.

Contents of Vol. I, Part III:—

Proceedings of the Society. Correspondence. The Doctrine of Transmigration, by Sarat Chandra Das. Sanskrit Chakra *Pravak*—Animal Kingdom *Pravak*, or the Ghost World. Hell. Cold Hells. King Kuṁbhika and some Historical Facts. The Four great Indian Schools of Buddhism—"Bodhi Patha Pradīpa." The Story of King Mañchūda, by R. C. Dutt, C.S., C.I.E. A short Note on the Ayutthia Kalpalata. Introduction to *Avasthāyaka* by Somerchia. Sanskrit Text of Mañchūda Avasthā. Dhammapada, with English Glosses and Commentary. Edited by Rev. Mahā Udaya Suddhanta. Appendix I. The Principal Deities of the Bon Pantheon. Appendix II. The Five Visions of Khedubjō. The Goddess Chāmundā. One Plate (The Five Visions of Khedubjō).

Contents of Vol. I, Part IV:—

Method version of Rukmāvatī. Sanskrit Text of Rukmāvatī—Daily religious services in the grand monastery of Lāshā-lhūmpo. The grand monastic University of Lāshā-lhūmpo.—The Ten Sufferings of Buddha. Sanskrit Text.—Sanskrit Text of Ratnamālā.—*Dasakarmā phūṭavāraṇa* (Text)—Dhammapada.—The Origin of the Saḍvīs.—Appendix I. Panjagat's account of the Fifth Lama's death in Peking.—Appendix II. Indian Hells.

Contents of Vol. II, Part I:—

Proceedings of the Society. *Ākṣat* or Serpent demi-pools. Story of the conversion of Gopāl Nāg. The Sanskrit Text of *Gopāl Nāg-dam-dam*. *Stāpā-Avāṭana*. Its Sanskrit Text. The mystic etiological chart called "Rmā-ta." Bodhi Chayavatānam. Vṛṇa-malakhya. Dhammapada. A story of serpent worship, the Nāga Pañchami ceremony.

Contents of Vol. II, Part II:—

Proceedings of the 2nd and 3rd quarterly meetings; note on an archaic silver Lotus, the Amṛtayaśāstra; a short note on the Mahāyāna and Hinayāna Schools; on the evolution of the works of Māra; the story of Jyotishka. Friendship between the kings of Magadha and Taksha. Chā, its Magadhi Text, note on the Śayambhū Purāṇ; Review, Bodhi Charyā is *śāraṇa*, Jaina Vāṅgya *śāraṇa*, the worship of Haya Gribha, "Tibet."

Contents of Vol. II, Part III:—

President's remarks on a Buddhist Deputation. Relation of *Bengali* to *Pali* and *Sanskrit*, which is more intimate? Note on *Āryaśā* philosophy. Review of "The Story of Barlaam and Josaph." The Merchant's wife. Evolution of *Āryaśā*. The story of Mandhātā. The Sequel of the story of Jyotishka. History of the Introduction of Buddhism in Japan. The Sanskrit text of Mandhātā.

Contents of Vol. III, Part I:-

Proceedings.—The classic of the Buddhist Rosary. *On the final piety.* Buddha's *Te* to Badandipita, Sketch of the Buddhist Ontology and the doctrine of Nirvana of the *Madhyamika* school, Explanation of the *Blavachakra*, *Part*—*Blavachakra* or the wheel of transmigration existence according to the *Gelugpa* school. *Appendix*—Journey to Rameyvara, *Udombin* Universal History according to the *Cortans*, Wayside idols of Seoul in *Corea*.

Contents of Vol. III, Part II:—

Proceedings.—Explanation of Shan-Burmese Picture, the Thans fighting with the Buddhist chants and Processions; The Madhyamika school of Philosophy; The story of Gupta. Appendices:—The Religions of Japan; Government of Japan; Japanese customs; Mahayana systems.

Contents of Vol. III, Part III:—

Proceedings of a special general meeting; Notes on the extinction of Spirits in Core Chart on the Foot Prints of *Tathagata* Cakya Buddha; The Madhyamika School of Buddhist Philosophy, together with a short sketch of the leading Indian Schools of Philosophy, which degrade Humanity, About the Origin of the Mauryas of Magadha and of Chis Appendix.—Buddharajita Jātā (Complete in three parts).

"Indian Pandits in the Land of Snow," by **CHARAT CHAN**
DAS, C.I.E. (120 pages, Demi 8vo).—Price **One Rupee.**

Bhakti-Satakam with the original Texts and a commentary, by
C. A. SIFLAKHANDA THERA.—Price **Eight Annas**

A Note on the Geography of Valmiki-Ramayana, by NOBIN CHAND DAS, M.A.—Price **Eight Annas**

Legends and Miracles of Buddha Sakya Simha, 1 (in English Volume) by NOBIN CHANDRA DAS, M.A.—Price **One Rupee.**

Buddhist Texts, Vol. I, Fasc. I,—Price One Rupee.

Raghu Vamśa of Kāli Dāsa (in Bengali verse), complete in 4 parts, neatly bound in cloth, by NOUN CHANDRA DĀS, M.A.—Price 4 Rupees.

Akasha Kushuma (A Bengali poem), by NOBIN CHANDRA DAS, M.
Price **Six Annas**

